К. МАРКС

КАПІТАЛ

II

ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІЯЦІЯ
МАРКСО-ЛЕНІНСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУЦІЙ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ

КАРЛ МАРКС

КАПІТАЛ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ТОМ ДРУГИЙ

КНИГА II

ПРОЦЕС ЦИРКУЛЯЦІЇ КАПІТАЛУ

Упорядкував Ф. ЕНҐЕЛЬС

ПЕРЕКЛАД З ДРУГОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ
ЗА РЕДАКЦІЄЮ
Д. РАБІНОВІЧА ТА С. ТРИКОЗА

ПАРТВИДАВ „ПРОЛЕТАР“
1932

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літописі Укр. Друку», «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Редактор сектору *Вікул С.* Переклад *Щербаненко В.*
Техкер *Седлович М.*
Здано до складання у квітні 1931 р. Підписано до друку останні аркуші 31 травня 1932 р. Партвидав 1931 р. № 109. Тираж 18.000. Головліт № 1024/П 23 II 1931 року. Замовлення № 1019 26 друк. арк. 62 × 94/16
Вийшла друком у вересні 1932 р.

ЗМІСТ

Стор

Відділ третій

РЕПРОДУКЦІЯ Й ЦИРКУЛЯЦІЯ СУКУПНОГО СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ

ПЕРЕДМОВА

Підготувати до друку другу книгу „Капіталу", та ще так, щоб вона являла, з одного боку, суцільний і по змозі викінчений твір, а з другого — твір виключно автора, а не упорядника, було не легкою роботою. Це завдання ускладнялось великим числом наявних, здебільша фраґментарних рукописів. Цілком готовий до друку був щонайбільше лише один (рукопис IV), оскільки він міг придатись; але й у ньому більша частина застаріла в наслідок перероблень пізнішого часу. Основна маса матеріялу, хоч і була по суті переважно оброблена, але вона не була оброблена щодо мови; матеріял викладено такою мовою, якою Маркс мав звичай робити свої виписи: недбайливий стиль, фамільярні, часто грубо-гумористичні вислови та звороти, англійські та французькі технічні назви, часто цілі речення й навіть сторінки англійською мовою; це — виклад думок у тій формі, що в ній вони щоразу розвивалися в голові автора. Поряд окремих, докладно поданих частин, інші, не менш важливі, лише накреслено; фактичний ілюстраційний матеріял зібрано, але ледве згруповано, не кажучи вже про оброблення; наприкінці розділу, під тиском бажання перейти до наступного розділу, часто маємо лише кілька уривчастих речень, які накреслюють думку, але не розвивають її повнотою; нарешті, відома рука, часто нерозбірна й для самого автора.

Я задовольнився з того, що відтворив рукописи по змозі дослівно, змінюючи в стилі тільки те, що й сам Маркс був би змінив, і вставивши лише пояснювальні речення та переходи там, де це було конче потрібно й де, крім того, зміст не викликав жодних сумнівів. Ті речення, що їхній зміст наводив хоч на деякі найвіддаленіші сумніви, я вважав за краще друкувати дослівно. Мої перероблення та вставки не складають разом і десятьох друкованих сторінок, і всі вони лише формального характеру.

Самий лише перелік залишеного Марксом рукописного матеріялу до II книги доводить, з якою незрівняною сумлінністю, з якою суворою самокритикою намагався він розробити до найвищої досконалости свої великі економічні відкриття, раніш ніж оголошувати їх; ця самокритика рідко коли давала йому змогу пристосувати свій виклад змістом і формою до свого кругозору, дедалі ширшого в наслідок нових студій. Ці матеріяли складаються ось із чого.

Поперше, є рукопис „Zur Kritik der politischein Ökonomi", 1472 сторінки чвертьаркушевих, у 23 зшитках, написані від серпня 1861 р. до червня 1863 р. Це є продовження першого зшитку, опублікованого в

Берліні 1859 р. під тією самою назвою. В ньому викладено на сторінках 1—220 (зшитки I—V), а потім знову на сторінках від 1159 до 1472 (зшитки XIX—XXIII) теми, досліджені в I книзі „Капіталу", починаючи з перетворення грошей на капітал і до кінця; це є перша наявна редакція цих тем. На сторінках від 973 до 1158 (зшитки XVI—XVIII) мовиться про капітал і зиск, про норму зиску, купецький капітал і грошовий капітал,—отже, про теми, пізніше розвинуті в рукопису до III книги. Навпаки, теми, викладені в II книзі, а також дуже багато тем, розглянутих пізніше в III книзі, тут окремо ще не розроблені. Їх трактується мимохідь, саме в відділі, що становить головну частину рукопису, сторінки 220—972 (зшитки VI—XV): *Теорії додаткової вартости.* В цьому відділі подано докладну критичну історію центрального пункту політичної економії, а саме теорії додаткової вартости, і разом з тим розвинуто в формі полеміки з попередниками більшість пунктів, досліджених пізніше окремо та в логічному зв'язку в рукопису, що стосується до II та III книг. Я маю на думці опублікувати критичну частину цього рукопису, викинувши з нього багато місць, докладно розглянутих у книгах II і III,—як IV книгу „Капіталу" *). Хоч який цінний цей рукопис, однак, у ньому мало з чого можна було скористатися для цього видання II книги.

Дальший датою рукопис є рукопис III книги. Його написано, принаймні більшу частину, в 1864 і 1865 році. Лише після того, як він був готовий в основному, Маркс почав обробляти першу книгу надрукованого 1867 року першого тому. Цей рукопис III книги я обробляю тепер до друку.

З найближчого періоду—по виданні книги I—маємо для II книги зібрання чотирьох рукописів in folio, що їх перенумерував сам Маркс з I до IV. З них рукопис I (150 сторінок), написаний, мабуть, 1865 або 1867 р., є перше самостійне, але більш-менш уривчасте оброблення книги II в її теперішній побудові. I в цьому рукопису також не можна було нічого використати. Рукопис III складається почасти з зібрання цитат і посилань на Марксові зшитки з виписами—все це стосується переважно до першого відділу II книги,—а почасти він є оброблення поодиноких пунктів, а саме критики Смісових засад про основний та обіговий капітал та про джерело зиску; далі висвітлено відношення норми додаткової вартости до норми зиску, що стосується до III книги. Посилання дали мало нового, бо в наслідок пізніших редакцій з них годі було користатись для II і III книг; отже, їх теж здебільша довелось відкласти.—Рукопис IV є готове до друку оброблення першого відділу та першого розділу другого відділу книги II, і його тут у відповідних місцях використано. Хоч виявилось, що цей рукопис написано раніше, ніж рукопис II, однак, з нього можна було добре скористатись для відповідної частини книги, бо він більш закінчений формою; досить було зробити деякі додатки з рукопису II. — Цей останній рукопис є одним-

*) Цей рукопис після смерти *Енгельса* виготовив до друку й видав під назвою: „Теорії додаткової вартости" *К. Кавтський. Ред.*

одне більш-менш викінчене оброблення книги II, і датовано його 1870 роком. У примітках для остаточної редакції, що про них мова буде зараз, зазначено виразно: „В основу треба покласти друге оброблення".

Після 1870 року знову постала перерва, зумовлена, головним чином, хоробливим станом Маркса. Своїм звичаєм Маркс присвятив цей час студіям. Агрономія, американські та особливо російські земельні відносини, грошовий ринок і банківська справа, нарешті, природничі науки: геологія і фізіологія, а особливо самостійні математичні роботи становлять зміст численних Марксових записних зшитків цього часу. На початку 1877 року він почував себе так добре, що знову міг узятись до своєї справжньої роботи. Кінцем березня 1877 р. датовано посилання й замітки з чотирьох вищезгаданих рукописів, які являли основу того нового перероблення II книги, що початок його є в рукопису V (56 сторінок in folio). Він охоплює перші чотири розділи й ще мало оброблений; посутні пункти розроблено в примітках під текстом; матеріял скорше зібрано, ніж просіяно, але це останній викінчений виклад цієї найважливішої частини першого відділу.—Першу спробу зробити з цього рукопис, готовий до друку, являє рукопис VI (написаний *після* жовтня 1877 року й до липня 1878 року); в ньому лише 17 сторінок чвертьаркушевих, які охоплюють більшу частину першого розділу; а другу—і останню—спробу являє рукопис VII, датований „2 липня 1878 р.", що має лише 7 сторінок in folio.

Того часу Маркс, здається, зрозумів, що, як не буде ґрунтовного перевороту в стані його здоров'я, він ніколи не матиме змоги закінчити оброблення другої й третьої книги так, щоб це задовольняло його самого. І справді на рукописах V—VIII відбилась у багатьох місцях надмірно напружена боротьба з пригнітною недугою. Найскладнішу частину першого відділу було перероблено наново в рукопису V, решта першого відділу і цілий другий відділ (за винятком розділу сімнадцятого) не являли жодних значних теоретичних труднощів; навпаки, третій відділ,—репродукція та циркуляція суспільного капіталу,—на його думку, конче треба було переробити. А саме, в рукопису II розглядалось репродукцію спочатку без зв'язку з грошовою циркуляцією, що її упосереднює, а потім ще раз у зв'язку з нею. Це треба було усунути і взагалі так переробити цілий відділ, щоб він відповідав поширеному кругозорові автора. Так постав рукопис VIII, зшиток, що має лише 70 сторінок чвертьаркушевих; але скільки Маркс зумів утиснути в ці сторінки, це доводить порівняння відділу III у друкованому вигляді, по вилученні з нього місць, узятих з рукопису II.

І цей рукопис подає лише попереднє трактування предмету, при чому насамперед малось на увазі визначити й розвинути новоздобуті, порівняно з манускриптом II, погляди, залишаючи осторонь пункти, що про них не можна було сказати нічого нового. Чималу частину розділу XVII другого відділу, який, окрім того, деяким чином стосується третього відділу, знову перероблено й поширено. Логічна послідовність часто урива-

еться, виклад подекуди має прогалини, і особливо наприкінці він цілком уривчастий. Але те, що Маркс хотів сказати, так або інакше тут сказано.

Такий матеріял для II книги, що з нього я, як сказав Маркс, не задовгий час до своєї смерти своїй дочці Елеонорі, повинен був „дещо зробити". Це доручення я зрозумів у найвужчому його значенні; де лише можна було, я обмежив мою роботу простим вибором між різними редакціями, і саме так, що в основу завжди покладав останню з даних редакцій, порівнявши її з попередніми. Справжні, тобто не лише технічні труднощі являв при цьому тільки перший і третій відділи, але ці труднощі були не абиякі. Я дбав про те, щоб розв'язати їх виключно в авторовому дусі.

Цитати в тексті я здебільша перекладав там, де їх наведено на потвердження фактів, або там, де оригінал е до послуг кожного, хто хоче докладно обізнатися з питанням, прим., у цитатах з А. Сміса. Тільки в розділі X не можна було зробити цього, бо тут безпосередньо критикується англійський текст. У цитатах з I тому посилання зроблено на сторінки другого видання його, останнього, яке вийшло за життя Маркса.

Для III книги, крім першої обробки в рукопису „Zur Kritik", згаданих частин рукопису III і деяких коротеньких приміток, зроблених подекуди в записних зшитках, маємо лише ось що: зазначений вище рукопис in folio від 1864—1865 р., розроблений майже так само повно, як і рукопис II книги II, і, нарешті, зшиток з 1875 р.: відношення норми додаткової вартости до норми зиску, викладене математично (в рівнаннях). Підготовка цієї книги до друку йде швидким темпом. За думкою, що в мене склалась до цього часу, вона являтиме, головним чином, технічні труднощі, за винятком, звичайно, деяких дуже важливих відділів.

Тут буде до речі розбити те обвинувачення проти Маркса, що його поширювали спочатку потихеньку й поодинці, а тепер, після смерти його проголосили за безперечний факт німецькі катедерсоціялісти й державні соціялісти та їхні прихильники,—обвинувачення, ніби Маркс учинив плягіят у Родбертуса. В іншому місці[1]) я вже сказав усе найпосутніше з цього приводу, але лише тут можу навести рішучі докази.

Обвинувачення це, оскільки я знаю, вперше трапляється в „Emanzipationskampf des vierten Standes" Р. Маера, стор. 43: „З цих оголошених друком праць" (праць Родбертуса, датованих до останньої половини тридцятих років) „Маркс, *як це можна довести*, почерпнув більшу частину своєї критики". Поки не було дальших доказів, я, звичайно, міг припускати, що вся „довідність" цього твердження сходить на те, що Родбертус упевнив п. Маєра в цьому.—1879 року виступає на кін сам Родбер-

---

[1]) У передмові до „Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons Philosophie des Elends von Karl Marx. Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky. Stuttgart 1885" (*К. Маркс*. „Злидні філософії". Відповідь на „Філософію злиднів" *Прудона*).

тус і в зв'язку з своєю працею „Zur Erkenntniss unserer staatswirtschaftlichen Zustände" (1842) пише Й. Целлерові („Tübinger Zeitschrift für die Gesamte Staatswissenschaft", 1879, S. 219) ось що: „Ви побачите, що в цього" (з розвинутих тут думок) „непогано скористався... Маркс, звичайно не посилаючись на мене". Це повторює, не довго думаючи, за ним і його посмертний видавець, Т. Козак („Das Kapital von Rodbertus", Berlin 1884, Einleitung, S. XV).—Нарешті, у виданих 1881 року Р. Маєром „Briefe und sozialpolitischen Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow" Родбертус прямо каже: „Тепер я бачу, як мене *обікрали* Шефле й Маркс, не посилаючись на мене" (Brief № 60, S. 134). А в другому місці претенсія Родбертуса набирає виразнішої форми: „Відки *виникає додаткова вартість* капіталіста, це я показав у моєму третьому „Соціяльному листі" *посутньо так само*, як Маркс, тільки коротше та виразніше" (Brief № 48, S. 111).

Про всі ці обвинувачення в плягіяті Маркс ніколи нічого не знав. В його примірнику „Emanzipationskampf" — розрізано тільки частину, що стосується до Інтернаціоналу, а решту книги розрізав уже я після його смерти. Тюбінґенської „Zeitschrift" він ніколи не бачив. „Briefe" etc. до Р. Маєра також були йому невідомі, і мою увагу на місце, що стосується „обкрадання", лише 1887 року, ласкаво звернув сам п. д-р Маєр. Навпаки, лист № 48 був Марксові відомий; п. Маєр сам з своєї ласки подарував ориґінал молодшій дочці Марксовій. Маркс, що до нього звичайно дійшло потайне шушукання про таємні джерела його критики, які треба шукати у Родбертуса, показав мені цього листа й додав, що тут він має, нарешті, автентичне свідчення про те, на що, власне, претендує сам Родбертус; коли він не каже нічого більш, то для нього, тобто для Маркса, справа йде на добре; а що Родбертус уважає свій виклад за коротший та виразніший, то він може дати йому й це задоволення. Маркс справді гадав, що цим листом Родбертуса вичерпано всю справу.

І так можна було гадати то більше, що, як я добре знаю, вся літературна діяльність Родбертуса лишалась невідома Марксові до 1859 року, коли його власна критика політичної економії не лише в основному, але й у найважливіших подробицях була готова. Свої економічні студії він почав 1843 року в Парижі, вивчаючи великих англійців і французів; з німців він знав лише Рав і Ліста, і цього йому було досить. Ні Маркс, ні я не знали нічогісінько про існування Родбертуса, поки 1848 року не довелось нам критикувати в „Neue Rheinische Zeitung" його промову, як берлінського депутата, і його вчинки, як міністра. Ми були так необізнані, що запитували райнських депутатів, хто це такий Родбертус, що так швидко зробився міністром. Але й вони не могли нам нічого сказати про економічні праці Родбертуса. Навпаки, що Маркс і без допомоги Родбертуса вже тоді дуже добре знав, не лише звідки, але також і *як* „виникає додаткова вартість капіталіста",—це доводять його „Misère de la Philosophie" 1847 року і лекції про найману працю та капітал, прочитані 1847 р. в Брюсселі й опубліковані 1849 р. в „Neue Rheinische Zeitung", під № 264—69. Тільки щось 1859 р. Маркс до-

відався від Ляссаля, що є також економіст Родбертус, і потім знайшов його „Третій соціяльний лист“ у Британському музеї.

Такі фактичні обставини. А як стоїть справа з тим змістом, що його ніби „украв“ Маркс у Родбертуса? „Відки виникає додаткова вартість капіталіста,—каже Родбертус,—це я показав у моєму третьому соціяльному листі так само, як і Маркс, тільки коротше та виразніше“. Отже, ось де центральний пункт: теорія додаткової вартости; і справді, не можна сказати, на що інше міг би Родбертус претендувати з Маркса, як на свою власність. Таким чином, Родбертус виголошує тут себе за справжнього автора теорії додаткової вартости, що її викрав у нього Маркс.

Що ж каже нам третій соціяльний лист про постання додаткової вартости? Він каже просто, що „рента“,—а Родбертус має на увазі тут разом і земельну ренту і зиск,—постає не з „додатку вартости“ до вартости товарів, але „в наслідок віднімання вартости, що його зазнає заробітна плата, або, інакше кажучи, в наслідок того, що заробітна плата являє лише частину вартости продукту“, а за достатньої продуктивности праці „немає потреби, щоб вона дорівнювала природній міновій вартості її продукту для того, щоб від неї лишалася ще частина на покриття капіталу (!) й на ренту“ *). При цьому нам не кажуть, що являє собою ця „природна мінова вартість“ продукту, що при ній нічого не залишається, на „покриття капіталу“, а, значить, і на покриття сировинного матеріялу та зношування знарядь праці.

На щастя, нам припадає констатувати, яке враження справило це епохальне відкриття Родбертусове на Маркса. В рукопису „Zur Kritik“ etc., в зшитку X, на стор. 445 і далі, читаємо ми: „Відхилення. Пан Родбертус. Нова теорія земельної ренти“. Тільки з цього погляду розглядається тут третій соціяльний лист. З Родбертусовою теорією додаткової вартости справу взагалі закінчено таким іронічним зауваженням: „Пан Родбертус спочатку досліджує стан речей у країні, де не відокремлено посідання землею від посідання капіталом, і доходить потім *важливого* висновку, що рента [а її він розуміє, як цілу додаткову вартість] просто дорівнює неоплаченій праці або кількості продуктів, що в ній цю працю втілено.“

Капіталістичне людство вже протягом багатьох століть продукувало додаткову вартість і помалу дійшло того, що почало замислюватись над її постанням. Перший погляд виник із безпосередньої купецької практики: додаткова вартість постає з додатку до вартости продукту. Цей погляд панував серед меркантилістів, але вже Джемс Стюарт побачив, що при цьому те, що один виграє, другий неминуче втрачає. Не зважаючи на це, цей погляд тримався ще й далі довгий час, особливо серед соціялістів; але з клясичної науки його витиснув А. Сміс.

У „Багатстві народів“, кн. I, розділ VI, він каже: „Скоро капітал (stock) нагромадився в руках поодиноких осіб, деякі з них звичайно засто-

---

*) Цитовані місця є в Родбертуса, а саме в „Soziale Briefe an von Kirchmann, Dritter Brief“, Berlin, 1851, S. 87. (Примітка Каутського до Volksausgabe. 1926 р.). *Ред.*

сують його так, що посадять за роботу старанних людей, дадуть їм сировинний матеріял і засоби існування для того, щоб здобути *зиск*, продаючи продукти їхньої праці, або того, що *їхня праця додала до вартости того сировинного матеріялу* ... *Вартість*, що її робітники *додають до сировинного матеріялу*, поділяється тут на *дві частини*— з них однією оплачується *їхню заробітну плату*, а друга становить *зиск підприємця* на всю суму, що її він авансував на сировинний матеріял та заробітну плату.“ І трохи далі: „Скоро вся земля в якій-будь країні стане приватною власністю, землепосідачі, як і інші люди, воліють за краще жати там, де вони не сіяли, і вимагають земельної ренти навіть за природні продукти землі... Робітник... мусить *відступити* землепосідачеві *деяку частину* з того, що він зібрав або виробив своєю *працею*. Ця частина, або—що те саме—ціна цієї частини становить *земельну ренту*“.

З приводу цього місця Маркс зауважує в зазначеному рукопису „Zur Kritik“ etc., на стор. 253: „Отже, А. Сміс розуміє додаткову вартість,—а саме додаткову працю, надлишок виконаної та зречевленої в товарі праці *проти* оплаченої праці, тобто проти праці, що одержала свій еквівалент у заробітній платні,—як *загальну категорію*, при чому власно зиск і земельна рента являють лише її відгалуження“.

Далі А. Сміт каже в книзі І, розд. VIII: „Скоро земля стала приватною власністю, землепосідач вимагає частину майже всіх продуктів, що їх робітник може виробити або зібрати на ній. Його земельна рента становить *перше відрахування з продукту праці, прикладеної до землі*. Але хлібороб рідко коли має засоби утримувати себе до збору врожаю. Його утримання звичайно авансується йому з капіталу (stock) підприємця, орендаря, що не мав би жодного інтересу давати йому роботу, коли б хлібороб *не ділився з ним продуктом своєї праці* або не повертав йому капіталу разом з зиском. Цей зиск є *друге відрахування* з праці, прикладеної до землі. Продукт майже всякої праці зазнає такого самого відрахування для зиску. В усіх галузях промисловости для більшости робітників потрібен підприємець, який авансував би їм до закінчення праці сировинний матеріял і заробітну плату та утримання. Цей підприємець *поділяє* з ними *продукт їхньої праці*, або вартість, що її вони додають до перероблюваного сировинного матеріялу, і ця частка становить його зиск“.

Маркс додає до цього (рукопис, ст. 256): „Отже, А. Сміс по-простому визначає тут земельну ренту і зиск на капітал як прості відрахування з продукту робітника або з вартости його продукту, що дорівнює праці, долученій ним до сировинного матеріялу. Але це відрахування, як довів раніше сам А. Сміс, може складатися лише з частини праці, яку робітник додав до матеріялу понад ту кількість праці, яка оплачує тільки його заробітну плату або дає еквівалент його заробітної плати, отже, з додаткової праці, з неоплаченої частини його праці“.

„Відки виникає додаткова вартість капіталіста“ і, крім того, землевласника, це знав, як бачимо, ще А. Сміс; Маркс відверто визнає це ще

1861 р., тимчасом як Родбертус і юрба його прихильників, що ростуть, як гриби під теплим літнім дощем державного соціялізму, здається, зовсім забули про це.

„Однак,—каже далі Маркс,—додаткову вартість, як таку, Сміс не відрізняв, як осібну категорію від особливих форм, що їх вона набирає в зиску та земельній ренті. Відси в нього, а ще більше в Рікардо, багато помилок і хиб у досліді".—Це речення цілком стосується до Родбертуса. Його „рента" є просто сума земельної ренти й зиску; про земельну ренту він склав собі цілком хибну теорію, а зиск він приймає без якогобудь перегляду таким, як знайшов його у своїх попередників.—Навпаки, додаткова вартість Марксова є *загальна форма тієї* суми вартости, що її привлащують без якогобудь еквіваленту власники засобів продукції, і яка за цілком своєрідними законами, що їх уперше відкрив Маркс, розкладається на особливі, *перетворені* форми зиску та земельної ренти. Ці закони викладається в III книзі, де вперше виявиться, як багато треба проміжних ланок для того, щоб від загального розуміння додаткової вартости дійти до розуміння того, як вона перетворюється на зиск і земельну ренту, отже, до розуміння законів розподілу додаткової вартости серед кляси капіталістів.

Рікардо йде вже значно далі порівняно з А. Смісом. Він обґрунтовує своє розуміння додаткової вартости на тій новій теорії вартости, що в зародковій формі хоч і є вже в А. Сміса, але ним майже завжди забувається в його дослідженнях,—теорії, що стала за відпровідний пункт усієї дальшої економічної науки. З того, що вартість товару визначається кількістю праці, зреалізованої в товарах, він висновує розподіл між робітниками й капіталістами тієї кількости вартости, яку долучено до сировинного матеріялу працею, її розподіл на заробітну плату й зиск (тобто в даному разі додаткову вартість). Він доводить, що вартість товарів лишається та сама, хоч як змінюється відношення між цими двома частинами,—закон, що для нього він припускав лише поодинокі винятки. Він навіть висновує деякі головні закони щодо взаємного відношення між заробітною платою і додатковою вартістю (взятою в формі зиску), хоч і в дуже загальному розумінні (Маркс. Капітал, I, розділ XV, А), і доводить, що земельна рента є надлишок над зиском, надлишок,—який відпадає в певних умовах.—У жодному з цих пунктів Родбертус не пішов далі, ніж Рікардо. Внутрішні суперечності теорії Рікардо, що на них загинула його школа, лишились або зовсім невідомі Родбертусові, або довели його лише до утопічних вимог („Zur Erkenntniss" etc., S. 130) замість економічних розв'язань.

Однак ученню Рікардо про вартість і додаткову вартість не довелось чекати „Zur Erkenntniss" etc. Родбертуса, щоб здобути соціялістичного використання. На стор. 609 першого тому „Капіталу" (2 нім. видання) наведено цитату: „The possessors of surplus produce or capital („Посідачі додаткового продукту або капіталу") з праці „The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell". London 1821*).

*) Див. українське видання, розд. XXII. I. *Ред.*

Ця праця, що на її значення повинен був би звернути увагу вже один вислів: Surplus produce or capital, є памфлет на 40 сторінок, що його Маркс видобув з непам'яті; там сказано:

„Хоч як це випадало б капіталістові [з погляду капіталіста], він завжди може привласнювати лише додаткову працю (surplus labour) робітника, бо робітник повинен жити" (ст. 23). Але *як* робітник живе, і тому оскільки велика може бути додаткова праця, що її привлащує капіталіст,—це дуже відносно. „Коли вартість капіталу зменшується не в такому відношенні, як збільшується його маса, то капіталіст буде, витискувати з робітника продукт кожної робочої години понад той мінімум, що з нього може існувати робітник... капіталіст може, кінець-кінцем сказати робітникові: не треба тобі їсти хліб, бо можна прожити й на буряках та картоплі; і ми вже дійшли цього" (ст. 24). „Коли робітника можна довести до такого стану, що він харчуватиметься картоплею замість хліба, то, безперечно, правильно, що при цьому можна більше здерти з його праці; тобто, коли, харчуючись хлібом, він повинен був на утримання себе та своєї сім'ї *залищати для себе працю понеділка й вівторка*, то, годуючись картоплею, він матиме для себе тільки *половину понеділка*; а друга половина понеділка і ввесь вівторок *звільняться* або на користь державі або *для капіталістів*" (ст. 26). „Безперечно (it is admitted), що сплачувані капіталістам інтереси, чи в формі ренти, проценту або підприємецького зиску, сплачуються з праці інших" (ст. 23). Отже, тут ми маємо цілком Родбертусову „ренту", тільки замість „ренти" сказано „інтереси".

Маркс робить таке до цього зауваження (рукопис „Zur Kritik", ст. 852): „Цей мало відомий памфлет,—а видано його тоді, коли почав звертати на себе увагу „неймовірний латальник" Мак Куллох,—являє великий крок наперед порівняно з Рікардо. Додаткову вартість або „зиск", як зве її Рікардо (часто також додатковий продукт, surplus produce), або interest, як називає її автор памфлету, останній визначає як surplus labour, як додаткову працю,—працю, що її робітник виконує безплатно, виконує понад ту кількість праці, що нею покривається вартість його робочої сили, тобто що нею продукується еквівалент його заробітної плати. Так само, як важливо було звести *вартість до праці*, так само важливо було додаткову вартість (surplus value), *виражену додатковому продукті* (surplus produce), звести до *додаткової праців* (surplus labour). *Це власно сказав уже А. Сміс, і це становить головний момент у тому, що розвинув Рікардо.* Але ніде в них це не висловлено в абсолютній формі й не установлено точно. Потім далі, на стор. 859 рукопису, сказано: „А, проте, автора полонили ті економічні категорії, що були до нього. Так само, як у Рікардо сплутування додаткової вартости й зиску призводить до неприємних суперечностей, так само сталось і з ним тому, що він назвав додаткову вартість інтересом капіталу. А, проте, він стоїть вище від Рікардо тією стороною, що він перший зводить усяку додаткову вартість до додаткової праці і, хоч зве додаткову вартість інтересом капіталу, однак, разом з тим під-

креслює, що interest of capital він розуміє, як загальну форму додаткової праці на відміну від її особливих форм, ренти, проценту і підприємецького зиску... Але назву однієї з цих особливих форм, interest, він усе ж бере як назву загальної форми. І цього досить, щоб він знову заплутався в економічній тарабарщині“ (в рукопису стоїть „slang“).

Цей останній пункт якнайточніше стосується й до Родбертуса. І він також у полоні економічних категорій, що були до нього. І він зве додаткову вартість ім'ям однієї з її перетворених підпорядкованих їй форм, ім'ям ренти,—ренти, що її він до того ж зробив зовсім невизначеною. Наслідок цих двох помилок був той, що він знову вдається в економічну тарабарщину, не прокладає критично шляхів далі за Рікардо і замість того піддається спокусі зробити з своєї недоробленої теорії, що не вилупилася ще з шкаралупи, основу утопії, з якою він, як і завжди, прийшов дуже пізно. Памфлет, виданий 1821 року, цілком упередив „ренту“ *Родбертуса* від 1842 року.

Наш памфлет є лише крайній аванпост тієї багатої літератури, що двадцятими роками обернула теорію вартости й додаткової вартости Рікардо в інтересах пролетаріяту проти капіталістичної продукції, била буржуазію її власною зброєю. Весь Оуенівський комунізм, оскільки він бере участь в економічній полеміці, спирається на Рікардо. Але поряд нього був ще цілий ряд письменників, що з них Маркс уже 1847 р. в полеміці проти Прудона („Misère de la philosophie“, p. 49) згадує лише деяких: Едмонда, Томпсона, Годскіна і т. ін. і т. ін., „і ще чотири сторінки et cetera“. З цих численних праць я беру одну, першу-ліпшу: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, by William Thompson; a new edition, London 1850“. Цей твір, написаний 1822 р., вперше видано 1827 р. Багатство, що його привлащують непродуктивні кляси, тут теж усюди визначається, як відрахування з продукту робітника, і це в досить енергійних висловах. „Повсякчасне намагання того, що ми звемо суспільством, було в тому, щоб обманою або умовлянням, залякуванням або примусом спонукати продуктивного робітника виконувати працю за якомога меншу частину продукту його власної праці“ (стор. 28). „Чому ж робітник не може одержувати абсолютно ввесь продукт своєї роботи?“ (ст. 32). „Цю компенсацію, що її капіталісти вимушують від продуктивних робітників під назвою земельної ренти, або зиску, вимагають за користування землею або іншими речами... Що всі фізичні матеріяли, на яких або за допомогою яких позбавлений власности продуктивний робітник, що нічого не має, крім своєї здібности продукувати, тільки й може виявити цю свою продуктивну здібність,— що всі ці матеріяли є в посіданні інших осіб, котрих інтереси протилежні інтересам робітника, а згода їх є передумова його діяльности,—то чи не залежить і чи не повинно залежати від ласки цих капіталістів те, яку *частину витворів його власної праці* вони побажають дати йому, в нагороду за цю працю? (ст. 125)... порівняно з величиною *утриманого продукту*, все одно, чи зветься він податком, зиском або крадіжкою... ці відрахування“ (ст. 126) і т. ін.

Треба визнати, трохи соромно мені писати ці рядки. Я ще можу припустити, що антикапіталістична англійська література двадцятих і тридцятих років цілком невідома в Німеччині, хоч Маркс іще в „Misère de la philosophie“ безпосередньо звертав на неї увагу і дещо з неї— памфлет 1821 р., Равенстона, Годскіна та ін. часто цитував у першому томі „Капіталу“. Але що не лише Literatus vulgaris*), „який справді нічого не навчився“ і з розпачу хапається за поли Родбертусового сурдута, а також і професор з чином і гідністю, який „бундючиться своєю вченістю“, до того забув свою кляснчну політичну економію, що серйозно закидає Марксові, ніби той у Родбертуса украв такі речі, що їх можна знайти вже у А. Сміса й Рікардо,—це доводить, як низько занепала тепер офіційна політична економія.

Але тоді що ж нового сказав Маркс про додаткову вартість? Як сталося, що Марксова теорія додаткової вартости справила таке враження, як блискавка з чистого неба, і до того ж у всіх цивілізованих країнах, тимчасом як теорії всіх його соціялістичних попередників, а між ними й Родбертуса, не справили жодного враження?

Історія хемії може нам пояснити це на прикладі.

Як відомо, ще наприкінці XVIII століття панувала флогістична теорія, згідно з якою суть кожного процесу горіння в тому, що від горящого тіла відокремлюється інше, гіпотетичне тіло, абсолютна горюча речовина, яку позначали назвою флогістон. Ця теорія була достатня, щоб пояснювати більшість відомих тоді хемічних явищ, хоч інколи й не без деякого натягання. Але 1774 року Прістлей відкрив відміну газу, „що був такий чистий або такий вільний від флогістону, що порівняно з ним звичайне повітря було вже чимось попсованим“. Він дав цьому газові назву дефлогістоване повітря. Скоро після нього такий самий газ відкрив у Швеції Шеле й довів, що він є в атмосфері. Він виявив також, що цей газ зникає, коли в ньому або в звичайному повітрі спалювати якесь тіло, а тому назвав його вогнеповітрям. „Отже, з цих даних він зробив той висновок, що сполука, яка постає в наслідок з'єднання флогістону з однією із складових частин повітря [тобто підчас горіння] „є не що інше, як огонь або тепло, яке й зникає, проходячи крізь скло“ [2]).

Прістлей, як і Шеле, описали кисень, але вони не знали, що саме було в їхніх руках. Вони „були в полоні“ флогістичних „категорій, що їх знайшли вони в попередників“. Елемент, що йому судилось перевернути всі флогістичні погляди й революціонізувати хемію, марно пропадав в їхніх руках. Але Прістлей негайно повідомив про своє відкриття Лявуазьє в Парижі, а Лявуазьє, керуючись цим новим фактом, переглянув усю флогістичну хемію і перший відкрив, що нова відміна повітря є новий хемічний елемент, що підчас горіння не *вилучається* з горящого тіла отой таємничий флогістон, а що цей новий елемент *сполучається* з

*) Literatus vulgaris—вульгарний літератор. *Ред.*

[2]) *Roscoe-Schorlemmer.* Ausführliches Lehrbuch der Chemie. Braunschweig, 1877, I, ст. 13, 18.

тілом, і таким чином він перший поставив на ноги всю хемію, яка в своїй флогістичній формі стояла на голові. І коли навіть він не відкрив кисню одночасно з іншими й незалежно від них, як це він стверджував пізніше, то все ж таки власно він і *відкрив* кисень, а не ті двоє, що лише *описали* його, не здогадуючись при цьому, *що* власне вони описували.

Таке само відношення, як між Лявуазьє і Прістлеєм та Шеле, маємо ми між Марксом і його попередниками в питанні про додаткову вартість. Що *існує* та частина вартости продукту, яку ми тепер звемо додатковою вартістю, це встановлено за довгий час до Маркса; так само більш-менш виразно було висловлено, з чого вона складається, а саме — з продукту тієї праці, що за неї привлащувач не заплатив жодного еквіваленту. Але далі цього не пішли. Деякі—клясичні буржуазні економісти—щонайбільше досліджували кількісне відношення, що в ньому розподіляється продукт праці між робітником і власником засобів продукції. Інші—соціялісти—вважали такий розподіл за несправедливий і шукали утопічних засобів усунути цю несправедливість. І ті і інші були в полоні економічних категорій, що їх знайшли вони у своїх попередників.

Але тут виступив Маркс. І до того ж, гостро розходячись із своїми попередниками. Там, де вони вбачали *розв'язання*, він вбачав лише *проблему*. Він бачив, що перед ним було не дефлогістоване повітря і не вогнеповітря, але кисень,—що тут справа була не в простому констатуванні економічного факту і не в суперечності між цим фактом і вічною справедливістю та істинною мораллю, а в факті, що йому судилось перевернути всю політичну економію й дати ключ до розуміння цілої капіталістичної продукції—тому, хто зумів би скористатися з цього факту. Керуючись цим фактом, він дослідив усі попередні категорії так само, як Лявуазьє досліджував попередні категорії флогістичної хемії, керуючись киснем. Щоб дізнатись, що таке додаткова вартість, Маркс мусив був дізнатись, що таке вартість. Насамперед довелось критично переглянути саме теорію вартости Рікардо. Отже, Маркс дослідив працю щодо її властивости утворювати вартість і перший встановив, *яка* праця, чому та як утворює вартість, встановив, що вартість взагалі є не що інше, як скристалізована праця *цього* роду,—пункт, що його до останнього дня не розумів Родбертус. Маркс досліджував потім відношення між товаром і грішми й довів, як і чому—в наслідок іманентної йому властивости вартости—товар і товаровий обмін повинні породжувати протилежність між товаром і грішми; його на цьому побудована теорія грошей є перша вичерпна теорія грошей, і тепер на неї мовчазно пристають усі. Він досліджував перетворення грошей на капітал і довів, що воно ґрунтується на купівлі й продажу робочої сили. Поставивши робочу силу, властивість утворювати вартість, на місце праці, він одним ударом розв'язав дещо з тих труднощів, що на них скрахувала школа Рікардо: неможливість узгодити взаємний обмін капіталу й праці з Рікардовим законом визначення вартости працею. Встановивши розподіл капіталу на сталий і змінний, він перший дійшов того, що зобразив до подробиць і разом з тим пояснив

процес утворення додаткової вартости в його справжньому перебігу,—а цього не зробив ніхто з його попередників; отже, він констатував у самому капіталі відмінності, що з ними дати собі раду зовсім не могли ні Родбертус, ні буржуазні економісти,—відмінності, які дають ключ до розв'язання найзаплутаніших економічних проблем,—і найкращий доказ цього знову є книга II, а ще більше книга III, як це виявиться далі. Далі він досліджував і саму додаткову вартість і виявив обидві її форми: абсолютну й відносну додаткову вартість, і показав ту різну, але і в тому й у другому разі вирішувальну ролю, яку відігравала вона в історичному розвитку капіталістичної продукції. На основі додаткової вартости він розвинув першу раціональну теорію заробітної плати, яку ми маємо, і вперве висвітлив основні риси історії капіталістичної акумуляції та виклав її історичні тенденції.

А що ж Родбертус? Прочитавши все це, він—як і всякий тенденційний економіст!—вважає це за „напад на суспільство", вважає, що він уже сам сказав куди коротше та виразніше, відки постає додаткова вартість, і вважає, нарешті, що хоч усе це слушно для „сучасної форми капіталу", тобто для капіталу, як він існує історично, але не слушно для „поняття про капітал", тобто для утопічного уявлення пана Родбертуса про капітал. Цілком те саме, що з стариком Прістлеем, який до кінця свого життя вірив у флогістон і не хотів визнавати кисню. Тільки Прістлей справді перший описав кисень, тимчасом як Родбертус у своїй додатковій вартості або радше в своїй „ренті" тільки знову відкрив загальник, а Маркс поводився протилежно до Лявуазьє і був вищий від того, щоб твердити, що він перший відкрив самий *факт* існування додаткової вартости.

Все інше, що зробив Родбертус у політичній економії, стоїть на такому самому рівні. Його перероблення додаткової вартости на утопію Маркс критикував ненароком уже в „Misère de la Philosophie"; все, що можна було ще сказати про це, я сказав у передмові до німецького перекладу цієї праці. Його пояснення торговельних криз недостатнім споживанням робітничої кляси є вже в Сісмонді в „Nouveaux Principes de l'Economie Politique", книга IV, розділ IV[3]). Тільки Сісмонді при цьому завжди мав на увазі світовий ринок, тимчасом як горизонт Родбертуса не поширюється поза пруський кордон. Його міркування про те, чи з капіталу, чи з доходу походить заробітна плата, належать до схоластики і остаточно їх усувається третім відділом цієї другої книги „Капіталу". Його теорія ренти лишилась виключно його здобутком і

---

[3]) „Ainsi donc, par la concentration des fortunes entre un petit nombre des propriétaires, le marché intérieur se reserre toujours plus, et l'industrie est toujours plus réduite à chercher ses débouchés dans les marchés étrangers, où de plus grandes révolutions les menacent". Nouv. Princ., éd. 1819, I, p. 336. („Отже, в наслідок концентрації багатств у руках небагатьох власників унутрішній ринок дедалі більше скорочується, і промисловості доводиться дедалі більше шукати собі місця збуту на закордонних ринках, де їй загрожують превеликі перевороти" (а саме криза 1817 р., що її далі й описується").

може спокійно лежати, поки вийде друком рукопис Марксів, що її критикує*)... Нарешті, його проекти щодо визволення старопруського землеволодіння від гніту капіталу знову цілком утопічні; а саме вони обминають едине практичне питання, про яке тут ідеться,—питання про те, як старопруський юнкер, одержуючи, приміром, 20.000 марок щороку й витрачаючи, приміром, 30.000 марок, може все таки не робити боргів?

Школа Рікардо біля 1830 року скрахувала на додатковій вартості. Те, чого вона не могла розв'язати, лишилось то більше нерозв'язним для її наступниці, вульґарної економії. Два пункти, що на них вона зазнала загибелі такі.

Поперше. Праця е міра вартости. Але жива праця в обміні на капітал мае меншу вартість, ніж зречевлена праця, що на неї її обмінюеться. Заробітна плата, вартість певної кількости живої праці, завжди менша, ніж вартість продукту, утворюваного цією самою кількістю живої праці, або того продукту, що в ньому ця праця втілюеться. Коли так уявляти це питання, то його в дійсності не можна розв'язати. Маркс поставив його правильно й тому дав на нього відповідь. Не праця мае вартість. Як діяльність, що утворює вартість, вона так само не може мати особливої вартости, як важкість не може мати особливої ваги, тепло—особливої температури, електрика особливої сили струму. Купуеться й продаеться, як товар, не праця, а робоча *сила*. Скоро вона стае товаром, її вартість вимірюеться працею, втіленою в ній, як у суспільному продукті; ця вартість дорівнюе праці, суспільно доконечній для її продукції та репродукції. Отже, купівля і продаж робочої сили на основі такої її вартости зовсім не суперечать економічному законові вартости.

Подруге. Згідно з законом вартости Рікардо, два капітали, що вживають однакової кількости однаково оплачуваної живої праці, за всіх інших однакових умов, продукують протягом однакового часу продукти однакової вартости, а також додаткову вартість або зиск однакового розміру. А коли вони вживають неоднакової кількости живої праці, то не можуть продукувати додаткову вартість, або, як кажуть рікардіянці, зиск однакового розміру. А в дійсності маемо протилежне. У дійсності однакові капітали протягом однакового часу продукують пересічно однаковий зиск незалежно від того, чи багато, чи мало вживають вони живої праці. Отже, тут маемо суперечність законові вартости, що її помітив ще Рікардо, і яку його школа теж не могла розв'язати. Родбертус також не міг не помітити цієї суперечности, але замість розв'язати її, він зробив з неї один з вихідних пунктів своєї утопії („Zur Erkenntniss", S. 131). Цю суперечність розв'язав Маркс уже в рукопису „Zur Kritik"; за пляном „Капіталу" це розв'язання подаеться в книзі III. До її опублікування пройдуть іще місяці. Отже, економісти, які хочуть відкрити в особі Родбертуса таемне джерело й незрівняного попередника Маркса,

*) Цю книгу видано за редакцією *К. Кавтського* під назвою: „Theorien über den Mehrwert". Zweiter Band. Erster Teil. („Теорії додаткової вартости". Том II, част. I). *Ред.*

мають тут нагоду довести, що може дати Родбертусова економія. Коли вони доведуть, як може та мусить утворюватись однакова пересічна норма зиску не лише без порушення закону вартости, але, навпаки, на його основі, тоді ми будемо розмовляти з ними далі. А тимчасом чи не будуть вони ласкаві поспішити? Блискучі досліди цієї II книги й її цілком нові результати в досі майже недосліджених галузях являють лише попередні тези до змісту III книги, яка розвиває остаточні висновки Марксового викладу суспільного процесу репродукції на капіталістичній основі. Коли вийде ця III книга, менше буде розмов про якогось економіста Родбертуса.

Друга й третя книги „Капіталу", як часто казав мені Маркс, повинні бути присвячені його дружині.

Ф. Енґельс.

Лондон, день Марксового народження, 5 травня 1885 р.

Друге видання, що його тут подано, є в головному дослівний передрук першого. Виправлено друкарські помилки, усунуто деякі стилістичні хиби, викинуто кілька коротких абзаців, де були тільки повторення.

Третя книга, що являла цілком несподівані труднощі, тепер майже готова в рукопису. В разі, що буду здоровий, її можна буде почати друкувати ще цієї осени.

Ф. Енґельс.

Лондон, 15 липня 1893 р.

Щоб полегшити орієнтування, подаємо коротеньке зіставлення місць, узятих з окремих рукописів II—VIII.

ВІДДІЛ ПЕРШИЙ

Стор. 3 з рукопису II.—Стор. 4 з рукопису VII.—Стор. 13—16 з рукопису VI.—Стор. 16—76 з рукопису V. Стор.—76—79 замітка, знайдена між витягами з книжок.—Ст. 79 до кінця—рукопис IV; однак вставлено: стор. 85—86 місце з рукопису VIII; стор. 89 і 94 замітки з рукопису II.

ВІДДІЛ ДРУГИЙ

Початок, ст. 104—112 є кінець рукопису IV. Відси до кінця відділу, ст. 267, все з рукопису II.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ

Розділ 18 (стор. 267—274) з рукопису II.

Розділ 19: I і II (стор. 274—299) з рукопису VIII.—III (стор. 299—300) з рукопису II.

Розділ 20: I (стор. 300—302) з рукопису II, лише прикінцевий абзац з рукопису VIII.

II (стор. 300—305) в головному з рукопису II.

III, IV, V (стор. 305—325) з рукопису VIII.

VI, VII, VIII, IX (стор. 325—337) з рукопису II.

X, XI, XII (стор. 338—373) з рукопису VIII.

XIII (стор. 373—380) з рукопису II.

Розділ 21: (стор. 380—409) увесь з рукопису VIII.

КНИГА ДРУГА

ПРОЦЕС ЦИРКУЛЯЦІЇ КАПІТАЛУ

ВІДДІЛ ПЕРШИЙ

МЕТАМОРФОЗИ КАПІТАЛУ ТА ЇХНІЙ КРУГОБІГ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

КРУГОБІГ ГРОШОВОГО КАПІТАЛУ

Процес кругобігу [1]) капіталу відбувається в трьох стадіях, що, як це викладено в першому томі *), утворюють такі ряди:

Перша стадія: Капіталіст з'являється на товаровому ринку й на ринку праці як покупець; його гроші перетворюються на товар, або проробляють акт циркуляції Г — Т.

Друга стадія: Продуктивне споживання куплених товарів капіталістом. Він діє як капіталістичний товаропродуцент; його капітал проробляє процес продукції. Наслідок цього—товар більшої вартости, ніж вартість елементів його продукції.

Третя стадія: Капіталіст повертається на ринок як продавець; його товар перетворюється на гроші або проробляє акт циркуляції Т — Г.

Отже, формула кругобігу грошового капіталу така: Г — Т ... П ... Т′— — Г′, де крапки позначають, що процес циркуляції перервався, а Т′, а також Г′, позначають Т і Г, збільшені додатковою вартістю.

У першому томі першу й другу стадію досліджувалось лише остільки, оскільки це треба, щоб зрозуміти другу стадію—процес продукції капіталу **). Тому не зверталось там уваги на ті різні форми, що в них убирається капітал на різних своїх стадіях і що їх він то набирає, то скидає, повторюючи кругобіг. Тепер вони являють ближчий предмет дослідження.

Щоб зрозуміти ці форми в чистому вигляді, треба насамперед абстрагуватись від усіх моментів, що не мають нічого спільного з зміною та утворенням форм як такими. Тому припускається тут не тільки, що товари продається за їхньою вартістю, але й те, що це відбувається за незмінних обставин. Отже, тут також не звертається уваги на ті зміни вартости, що можуть постати протягом процесу кругобігу.

---

[1]) З рукопису II.

*) Див. відділ сьомий, вступ. *Ред.*

**) Див. „Капітал", т. I, розділ IV. *Ред.*

I. Перша стадія. Г — Т[2])

Г — Т являє перетворення певної грошової суми на певну суму товарів; для покупця—перетворення його грошей на товар, для продавців—перетворення їхніх товарів на гроші. Що перетворює цей акт загальної товарової циркуляції разом з тим на функціонально визначений відділ в самостійному кругобігу індивідуального капіталу, це — насамперед не форма цього акту, а його речовий зміст, специфічний характер споживання тих товарів, що обмінюються місцем з грішми. Це, з одного боку, засоби продукції, а з другого—робоча сила, речові та особові чинники товарової продукції, що їхній особливий рід, звичайно, мусить відповідати тому ґатункові предметів, що мають виробляти. Коли ми позначимо робочу силу Р, засоби продукції Зп, то сума товарів, що їх мають купити є: $Т = Р + Зп$, або коротше $Т\left<\begin{array}{l}Р\\Зп\end{array}\right.$. Отже, розглядуваний щодо свого змісту акт Г — Т являє собою $Г — Т\left<\begin{array}{l}Р\\Зп\end{array}\right.$; тобто Г—Т розпадається на Г — Р і Г — Зп; грошова сума Г розпадається на дві частини, що з них одна купує робочу силу, а друга засоби продукції. Ці два ряди купівель належать до цілком різних ринків: один до власне товарового ринку, а другий—до ринку праці.

Але, крім такого якісного розщеплення тієї суми товарів, що на неї перетворюється Г, акт $Г — Т\left<\begin{array}{l}Р\\Зп\end{array}\right.$ являє собою ще надзвичайно характеристичне кількісне відношення.

Ми знаємо, що вартість, зглядно ціна робочої сили, власникові її, що продає її як товар, сплачується в формі заробітної плати, тобто як ціну певної кількости праці, що має в собі додаткову працю; так що, коли, напр., денна вартість робочої сили дорівнює 3 маркам, продуктові п'ятигодинної праці, то в угоді між покупцем і продавцем ця сума фігурує як ціна або плата, напр., за десятигодинну працю. Коли таку угоду складено, напр., з 50 робітниками, то вони повинні загалом дати покупцеві протягом одного дня 500 робочих годин, що з них половина, 250 робочих годин, тобто 25 десятигодинних робочих днів, є чиста додаткова праця. Кількість, а також і об'єм тих засобів продукції, що їх треба купити, мусять бути достатні, щоб можна було вжити цю кількість праці.

Отже, $Г — Т\left<\begin{array}{l}Р\\Зп\end{array}\right.$ виражає не лише якісне відношення, не лише те, що певна сума грошей, напр., 422 фунти стерл., перетворюється на відповідні одне одному засоби продукції та робочу силу, але також ви-

[2]) Відси рукопис VII, розпочатий 2 липня 1878.

ражає і кількісне відношення між частиною грошей, витраченою на робочу силу Р, і частиною, витраченою на засоби продукції Зп,—відношення, що визначається насамперед сумою надлишкової додаткової праці, що її має витратити певне число робітників.

Коли, отже, напр., в якійсь прядьні тижнева заробітна плата 50 робітників становить 50 фунтів стерл., то на засоби продукції треба витратити 372 фунт. стерл., припускаючи, що це є вартість засобів продукції, перетворюваних на пряжу тижневою працею в 3.000 годин, що з них 1.500 годин є додаткова праця.

Тут цілком байдуже, до якої міри в різних галузях промисловости додаткове вживання праці зумовлює додаткову витрату вартости в формі засобів продукції. Тут має значіння лише те, щоб, за всіх умов, витрачуваної на засоби продукції частини грошей—засобів продукції, куплених в акті Г—Зп—було достатньо, отже, заздалегідь обчислено й подано у відповідній пропорції. Інакше кажучи, маса засобів продукції мусить бути достатня, щоб увібрати масу праці, щоб через неї перетворитись на продукт. Коли б у наявності не було достатньої кількости засобів продукції, то надлишкова праця, що нею порядкує покупець, не могла б застосуватись; право покупця порядкувати цією працею не призвело б ні до чого. Коли б у наявності засобів продукції було більше, ніж праці, що нею можна порядкувати, то ці засоби продукції не наситилось би працею, не перетворилось би на продукт.

Скоро відбувся акт $\text{Г—Т}\left\langle \begin{matrix} \text{Р} \\ \text{Зп} \end{matrix} \right.$, покупець порядкує не лише засобами продукції та робочою силою, що потрібні для продукції певного корисного предмету. Він порядкує більшою кількістю робочої сили, що її можна реалізувати як працю, або більшою кількістю праці, ніж треба на покриття вартости робочої сили, і разом з тим порядкує засобами продукції, які потрібні для реалізації або зречевлення цієї суми праці: отже, порядкує він чинниками для продукції предметів більшої вартости, ніж вартість елементів їх продукції, або чинниками продукції такої кількости товарів, що в ній буде й додаткова вартість. Отже, вартість, що її він авансував у грошовій формі, перебуває тепер в такій натуральній формі, що в ній вона може реалізуватись як вартість, яка вилуплює додаткову вартість (у вигляді товарів). Інакше кажучи: вона перебуває в стані, або в формі *продуктивного капіталу*, який має здібність функціонувати так, що утворює вартість і додаткову вартість. Капітал у цій формі ми позначимо П.

Але вартість П дорівнює вартості Р+Зп, тобто дорівнює Г, перетвореному на Р і Зп. Г є така сама капітальна вартість, як і П, тільки форма її буття інша, а саме це є капітальна вартість у грошовому стані або в грошовій формі—*грошовий капітал.*

Тому $\text{Г—Т}\left\langle \begin{matrix} \text{Р} \\ \text{Зп} \end{matrix} \right.$, або в своїй загальній формі Г — Т, сума всіх товарокупі-

вель,—цей процес загальної товарової циркуляції становить разом з тим, як стадія в процесі самостійного кругобігу капіталу, перетворення капітальної вартости з її грошової форми на її продуктивну форму, або коротше—перетворення *грошового капіталу* на *продуктивний капітал*. Отже, у тій схемі кругобігу, що її ми насамперед тут розглядаємо, гроші з'являються як перший носій капітальної вартости, а тому грошовий капітал—як форма, що в ній авансується капітал.

Як грошовий капітал, він перебуває в такому стані, що може виконувати функції грошей, в даному разі функції загального купівельного засобу і загального засобу виплати. (Останнє остільки, оскільки робочу силу, хоч і раніш куплену, оплачується лише після того, як вона функціонувала. Оскільки готових продукційних засобів немає на ринку, а треба їх замовляти, в процесі Г—Зп гроші теж правлять за засіб виплати). Ця здібність випливає не з того, що грошовий капітал є капітал, а з того, що він—гроші.

З другого боку, капітальна вартість у грошовому стані може виконувати лише функції грошей і жадних інших. Що перетворює функції грошей на функції капіталу, це—їхня певна роля в русі капіталу, а тому і зв'язок стадії, що в ній вони з'являються, з іншими стадіями його кругобігу. Наприклад, у випадку, який тут насамперед розглядається, гроші перетворюються на товари, що їхнє сполучення утворює натуральну форму продуктивного капіталу, отже, форму, що лятентно, в змозі, вже таїть у собі наслідок капіталістичного процесу продукції.

Частина грошей, що в $Г—Т \left\langle \begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix} \right.$ виконує функцію грошового капіталу, виверішивши цю циркуляцію, сама переходить до такої функції, що в ній зникає її характер капіталу, але лишається її характер грошей. Циркуляція грошового капіталу Г розпадається на Г—Зп і Г—Р, купівлю засобів продукції та купівлю робочої сили. Розгляньмо останній процес сам по собі. Г—Р є купівля робочої сили з боку капіталіста; з боку робітника, власника робочої сили, це є продаж робочої сили—ми можемо сказати тут—продаж праці, бо тут наперед припускається форму заробітної плати. Те, що для покупця є Г—Т (= Г—Р), тут, як і в усякій купівлі, для продавця (робітника) є Р—Г (=Т—Г), продаж його робочої сили. Це—перша стадія циркуляції, або перша метаморфоза товару (книга I, розд. III, 2а); це—з боку продавця праці—перетворення його товару на його грошову форму. Одержані таким чином гроші робітник поступінно витрачає на певну суму товарів, що задовольняють його потреби, на предмети споживання. Отже, ціла циркуляція його товару виявляється як Р—Г—Т, тобто поперше Р—Г (= Т—Г), а подруге Г—Т, отже, у загальній формі простої товарової циркуляції Т—Г—Т, де гроші фігурують як простий минущий засіб циркуляції, як простий посередник в обміні товару на товар.

Г—Р є характеристичний момент перетворення грошового капіталу на продуктивний капітал, бо це є істотна умова для того, щоб вартість,

авансована в грошовій формі, дійсно перетворилась на капітал, на вартість, що продукує додаткову вартість. Г—Зп доконечне лише для того, щоб реалізувати кількість праці, куплену в процесі Г—Р. Тому Г—Р з цього погляду описано в книзі І, відділ II, перетворення грошей на капітал. Але тут треба розглянути справу ще з іншого погляду, а саме спеціяльно щодо грошового капіталу як форми виявлення капіталу.

Акт Г—Р звичайно розглядається як характеристичний для капіталістичного способу продукції. Але зовсім не з тієї, зазначеної вище причини, що купівля робочої сили є така купівельна угода, в якій зумовлено постачання більшої кількости праці, ніж треба на покриття ціни робочої сили, заробітної плати, отже, постачання додаткової праці, цієї основної умови для капіталізації авансованої вартости, або, що є те саме, для продукування додаткової вартости. Його визнається за характеристичний скорше в наслідок його форми, бо в формі заробітної плати за *гроші* купується праця, а це вважається за ознаку грошового господарства.

Тут знову ж таки за характеристичне визнається не іраціональність форми. Навпаки, іраціональности тут не помічають. Іраціональність тут у тому, що сама праця як елемент, що утворює вартість, не може мати жадної вартости, отже, і певна кількість праці не може мати жадної вартости, яка визначалась би в її ціні, в її еквівалентності з певною сумою грошей. Але ми знаємо, що заробітна плата є лише замаскована форма,—форма, що в ній, напр., одноденна ціна робочої сили видається як ціна праці, приведеної до стану поточности цією робочою силою протягом одного дня, так що вартість, спродукована цією робочою силою протягом, напр., 6 годин праці, стає виразом вартости дванадцятигодинного функціонування робочої сили або дванадцятигодинної праці.

Г — Р визнається за характеристичну рису, за ознаку так званого грошового господарства, бо праця тут з'являється як товар її власника, а тому гроші з'являються як покупець, отже — в наслідок грошових відносин (тобто купівлі й продажу людської діяльности). Але гроші давно вже виступають як покупець так званих послуг, а все ж Г не перетворювалось на грошовий капітал, і загальний характер господарства не змінювався.

Для грошей цілком байдуже, на який ґатунок товарів їх перетворюється. Вони є загальна еквівалентна форма всіх товарів, які вже своїми цінами показують, що вони ідеально репрезентують певну суму грошей, чекають свого перетворення на гроші і, лише помінявшись своїм місцем з грішми, набирають такої форми, що в ній вони можуть перетворюватись на споживні вартості для їхніх власників. Коли, отже, на ринку вже є робоча сила як товар її власника, а продаж цього товару відбувається в формі плати за працю, у вигляді заробітної плати, то купівля й продаж його не являє собою нічого дивовижнішого порівняно з купівлею та продажем усякого іншого товару. Характеристичне не в тому, що товар—робочу силу можна купити, а в тому, що робоча сила являє собою товар.

Через $\text{Г} - \text{Т} <^{\text{Р}}_{\text{Зп}}$, через перетворення грошового капіталу на продуктивний капітал, капіталіст досягає сполучення речових і особових чинників продукції, оскільки ці чинники складаються з товарів. Коли гроші вперше перетворюються на продуктивний капітал, або вперше функціонують як грошовий капітал для свого власника, то він раніше, ніж купити робочу силу, мусить спочатку купити засоби продукції, приміщення робітні, машини тощо; бо, скоро робоча сила переходить під його руку, в нього мусять уже бути засоби продукції, щоб її можна було застосувати як робочу силу.

Так стоїть справа з боку капіталіста.

А з боку робітника так: продуктивне функціонування його робочої сили стає можливе лише з того моменту, коли її в наслідок її продажу ставиться в зв'язок з засобами продукції. Отже, до продажу вона існує відокремлено від засобів продукції, від речових умов її функціонування. У цьому стані відокремлення її не можна безпосередньо прикласти ні до продукції споживних вартостей для її власника, ані до продукції товарів, що, їх продаючи, міг би він жити. Але, скоро тільки в наслідок продажу її поставлено в зв'язок з засобами продукції, вона стає складовою частиною продуктивного капіталу, що належить її покупцеві, так само як і засоби продукції.

Тому хоч в акті Г — Р власник грошей і власник робочої сили ставляться один до одного лише як покупець і продавець, виступають один проти одного як власник грошей і власник товарів, отже, в цьому розумінні між ними прості грошові відносини,—все ж з самого початку покупець виступає разом з тим як власник засобів продукції, які являють речові умови продуктивного витрачання робочої сили з боку її власника. Інакше кажучи: ці засоби продукції виступають проти власника робочої сили як чужа власність. З другого боку, продавець праці протистоїть її покупцеві як чужа робоча сила, що мусить перейти під його руку, мусить бути введена як складова частина в його капітал, щоб цей останній дійсно міг функціонувати як продуктивний капітал. Отже, клясове відношення між капіталістом і найманим робітником уже є в наявності, уже наперед дано в той момент, коли обидва вони виступають один проти одного в акті Г — Р (Р — Г з боку робітника). Цей акт є купівля й продаж, грошове відношення, але така купівля й продаж, де за покупця припускається капіталіст, а за продавця—найманий робітник, і це відношення дано тим, що умови для реалізації робочої сили—засоби існування й засоби продукції—відокремлені як чужа власність від власника робочої сили.

Тут нас не обходить, як постає це відокремлення. Воно існує, скоро тільки відбувається акт Г — Р. Нас тут цікавить ось що: коли Г — Р є функція грошового капіталу, або коли гроші тут—форма існування капіталу, то зовсім не тому, що гроші виступають тут як засіб виплати за людську діяльність, яка має корисний ефект, за послугу; отже, ніяк

не в наслідок функції грошей як засобу виплати. Гроші можуть витрачатись у такій формі лише тому, що робоча сила перебуває в стані відокремлення від її засобів продукції (включаючи і засоби існування, що являють засоби продукції самої робочої сили), і тому, що це відокремлення знімається (aufgehoben wird) лише через те, що робочу силу продається власникові засобів продукції; що, отже, покупцеві належить і приведення робочої сили до стану поточности, що межі її ніяк не зливаються з межами тієї кількости праці, яка потрібна для репродукції власної ціни робочої сили. Капіталістичне відношення протягом процесу продукції виявляється лише тому, що воно вже існує само по собі в акті циркуляції, в тих відмінних основних економічних умовах, що в них виступають один проти одного продавець і покупець, в їхньому клясовому відношенні. Не природою грошей дано це відношення; навпаки, наявне буття цього відношення перетворює просту функцію грошей на функцію капіталу.

Щодо розуміння грошового капіталу (а лише з ним поки маємо справу в межах тієї визначеної функції, що в ній він тут виступає), то звичайно тут трапляються або переплітаються дві помилки. Поперше, функції, що їх виконує капітальна вартість як грошовий капітал, і що їх вона може виконувати саме тому, що вона перебуває в грошовій формі, помилково висновується з її характеру як капіталу, тимчасом як вони випливають лише з грошового стану капітальної вартости, з того, що вона існує у формі грошей. І, подруге, навпаки, той специфічний зміст функції грошей, що разом з тим перетворює цю функцію на функцію капіталу, висновується з природи грошей (отже, гроші сплутуються з капіталом), тимчасом як ця функція має собі за передумову суспільні умови, як от тут при сповненні акту Г — Р, які зовсім не дані в простій товаровій циркуляції та відповідній грошовій циркуляції.

Купівля та продаж рабів своєю формою теж є купівля і продаж товарів, але, коли немає рабства, гроші не можуть виконувати цієї функції. Коли рабство є, тоді можна витратити гроші на купівлю рабів. Навпаки, наявности грошей в руках покупця зовсім не досить, щоб уможливити рабство.

Те, що продаж власної робочої сили (у формі продажу власної праці або у формі заробітної плати) виявляється не як ізольоване явище, а як міродайна для суспільства передумова товарової продукції, отже, те, що грошовий капітал виконує розглядувану тут функцію $\text{Г} - \text{Т} \left\langle \begin{array}{l} \text{Р} \\ \text{Зп} \end{array} \right.$ в суспільному маштабі,—це має за свою передумову історичні процеси, що в наслідок їх зруйнувалось первісне поєднання засобів продукції з робочою силою; процеси, що в наслідок їх маса народу, робітники як не-власники, і не-робітники як власники цих засобів продукції, протистоять одні другим. При цьому не впливає на суть справи, чи це поєднання до його розпаду мало таку форму, що сам робітник належав як засіб продукції до інших засобів продукції, чи був власником їх.

Отже, суть справи, яка становить тут основу акту $\text{Г}-\text{Т}\left\langle\begin{matrix}\text{Р}\\ \text{Зп}\end{matrix}\right.$, є розподіл; не розподіл у звичайному розумінні як розподіл засобів споживання, а розподіл елементів самої продукції, що з них речові чинники є сконцентровані на одному боці, а робоча сила, відокремлена від них,— на другому.

Отже, засоби продукції, речова частина продуктивного капіталу, мусять протистояти робітникові як такі, як капітал раніше, ніж акт Г—Р може стати загальним суспільним актом.

Ми вище бачили, що капіталістична продукція, скоро вона вже постала, в своєму розвитку не лише репродукує це відокремлення, але поширює його в дедалі більших розмірах, поки воно не зробиться загальним домінантним суспільним станом. Але в цій справі є ще другий бік. Щоб капітал міг утворитись і опанувати продукцію, для цього повинна бути передумова—певний щабель у розвитку торговлі, значить, і в розвитку товарової циркуляції, а тим самим і товарової продукції; бо речі не можуть увійти в циркуляцію як товари, коли їх продукується не для продажу, отже, не як товари. Але лише на основі капіталістичної продукції товарова продукція з'являється як нормальний, домінантний характер продукції.

Російські землевласники, які в наслідок так званого визволення селян провадять тепер своє сільське господарство найманими робітниками, а не кріпаками, підневільними робітниками, скаржаться на дві обставини: поперше, на брак грошового капіталу. Наприклад, вони кажуть: раніше, ніж продати врожай, треба робити великі виплати найманим робітникам, і тут бракує першої умови, готівки. Щоб капіталістично провадити продукцію, капітал у формі грошей мусить завжди бути в наявності, саме для видачі заробітної плати. Однак землевласники можуть з цього приводу не журитись. З плином часу можна зривати рожі, і промисловий капіталіст порядкує вже не лише власними грішми, але також і l'argent des autres*).

Але характеристичніша є друга скарга, а саме: хоча б і були гроші, все ж немає в достатніх розмірах і в який завгодно час робочої сили, що її можна було б купити, бо російський сільський робітник у наслідок спільної власности на землю в земельній громаді ще не цілком відокремлений від своїх засобів продукції, а тому й не являє ще „вільного найманого робітника“ в повному значінні цього слова. А наявність останнього в широкому суспільному маштабі є неодмінна умова для того, щоб Г — Т, перетворення грошей на товар, могло являти собою перетворення грошового капіталу на продуктивний капітал.

Тому само собою зрозуміло, що формула кругобігу грошового капіталу: Г — Т...П...Т′ — Г′ є сама собою зрозуміла форму кругобігу капіталу лише на основі вже розвиненої капіталістичної продукції, бо вона має за передумову наявність кляси найманих робітників в суспіль-

*) Грішми інших. *Ред.*

ному маштабі. Капіталістична продукція, як ми бачили, продукує не лише товари і додаткову вартість; вона репродукує, і до того в чимраз більшому розмірі, клясу найманих робітників і перетворює величезну більшість безпосередніх продуцентів на найманих робітників. Тому Г — Т... П... Т′ — Г′, маючи за першу передумову для свого перебігу постійну наявність кляси найманих робітників, припускає вже наявність капіталу в формі продуктивного капіталу, а тому й форму кругобігу продуктивного капіталу.

II. Друга стадія. Функція продуктивного капіталу

Розглядуваний тут кругобіг капіталу починається з акту циркуляції Г — Т, з перетворення грошей на товар, з купівлі. Отже, циркуляція мусить бути доповнена протилежною метаморфозою Т — Г, перетворенням товару на гроші, продажем. Але безпосередній наслідок акту $Г — Т \left\langle \begin{array}{l} Р \\ Зп \end{array} \right.$ є перерва циркуляції капітальної вартости, авансованої в грошовій формі. Що грошовий капітал перетворився на продуктивний капітал, то капітальна вартість набула такої натуральної форми, що в ній вона не може далі циркулювати, а мусить увійти в споживання, а саме в продуктивне споживання. Споживання робочої сили, працю, можна реалізувати лише в процесі праці. Капіталіст не може знову продати робітника як товар, бо він не його раб, і купив він не що інше, як користання з його робочої сили протягом певного часу. З другого боку, він може скористатися з робочої сили, лише примусивши її використовувати засоби продукції як товаротворчі елементи. Отже, наслідок першої стадії це—перехід у другу, у продуктивну стадію капіталу.

Рух капіталу має вигляд $Г — Т \left\langle \begin{array}{l} Р \\ Зп \end{array} \right.$ ...П, де крапки позначають, що циркуляцію капіталу перервано, але процес його кругобігу триває далі, бо із сфери товарової циркуляції він переходить до сфери продукції. Отже, перша стадія, перетворення грошового капіталу на продуктивний капітал, являє лише попередню і вступну фазу до другої стадії, до функціонування продуктивного капіталу.

$Г — Т \left\langle \begin{array}{l} Р \\ Зп \end{array} \right.$ має собі за передумову, що індивідуум, який виконує цей акт, не тільки володіє вартостями в першій-ліпшій споживній формі, але володіє цими вартостями в грошовій формі, що він є власник грошей. Але акт цей сходить саме на віддачу грошей, і тому той індивідуум може лишитись власником грошей лише остільки, оскільки гроші implicite *) зворотно припливають до нього в наслідок самого акту від·

*) Дослівно: що приховано міститься. Тут у розумінні, що акт віддачі грошей приховано містить у собі і зворотний приплив їх. *Ред.*

цачі. Але гроші можуть зворотно припливати до нього в наслідок продажу товарів. Отже, цей акт з самого початку припускає, що даний індивідуум—товаропродуцент.

Г — Р. Найманий робітник живе тільки з продажу робочої сили. Її збереження—його самозбереження — потребує щоденного споживання. Отже, виплати йому мусять завжди повторюватись через короткі промежки, щоб він міг повторювати закупки, потрібні для його самозбереження — акт Р — Г — Т або Т — Г — Т. Тому капіталіст завжди мусить протистояти йому як грошовий капіталіст, а його капітал — як грошовий капітал. Але, з другого боку, щоб маса безпосередніх продуцентів, найманих робітників, могла чинити акт Р — Г — Т, доконечні засоби існування повинні протистояти їм завжди в такій формі, щоб їх можна було купити, тобто в товаровій формі. Отже, цей стан потребує вже високорозвиненої циркуляції продуктів як товарів, отже, і високорозвиненої товарової продукції. Скоро продукція за допомогою найманої праці стає загальна, товарова продукція мусить стати загальною формою продукції. З свого боку товарова продукція, — коли припускається, що вона має загальний характер, — призводить до дедалі більшого розподілу суспільної праці, тобто до дедалі більшого відокремлення продукту, що його продукує певний капіталіст як товар, — призводить до того, що продукційні процеси, які один одного доповнюють, дедалі більше розщеплюються на самостійні процеси. Тому такою самою мірою, як розвивається Г — Р, розвивається Г — Зп, тобто в такому ж самому обсязі продукування засобів продукції відокремлюється від продукування товару, що для нього вони правлять за засоби продукції, і сами вони протистоять кожному товаропродуцентові як товари, що їх він не виробляє, а купує для свого певного продукційного процесу. Вони виходять з галузей продукції, самостійно проваджуваних, цілком відокремлених від його власної, і входять в його галузь продукції як товари; отже, їх мусять купувати. Речові умови товарової продукції протистоять товаропродуцентові в дедалі більшому обсязі як продукти інших товаропродуцентів, як товари. І в такому самому обсязі капіталіст мусить виступати як грошовий капіталіст, тобто поширюється той маштаб, що в ньому його капітал мусить функціонувати як грошовий капітал.

З другого боку, ті самі обставини, що утворюють основну умову капіталістичної продукції — наявність кляси найманих робітників — спонукають до переходу цілої товарової продукції на капіталістичну товарову продукцію. Що більше остання розвивається, то більше впливає вона руйнаційно й розкладово на всяку старішу форму продукції, яка, бувши розрахована переважно на безпосереднє задоволення власних потреб, перетворює на товар тільки надлишок продукту. Вона робить продаж продукту переважним інтересом, при чому на початку вона виразно й не зачіпає самого способу продукції, — такий був, наприклад, спочатку вплив капіталістичної світової торговлі на такі народи, як китайці, індійці, араби тощо. Але далі, там, де вона вкорінюється, вона руйнує всі форми товарової продукції, що ґрунтуються або на власній праці продуцентів,

або просто на продажу надлишкового продукту як товару. Спочатку вона надає загальности товаровій продукції, а потім поступінно перетворює всю товарову продукцію на капіталістичну[3]).

Хоч би які були суспільні форми продукції, робітники та засоби продукції завжди лишаються її чинниками. Але в стані відокремлення одних від одних і ті і другі є її чинники лише в можливості. Щоб взагалі продукувати, вони мусять з'єднатись. Той особливий характер і спосіб, що ним здійснюється це з'єднання, відрізняє різні економічні епохи соціяльної структури. В досліджуваному випадку відокремлення вільного робітника від його засобів продукції є даний вихідний пункт, і ми бачили, як та при яких умовах обоє вони з'єднуються в руках капіталіста— а саме з'єднуються як продуктивна форма буття його капіталу. Тому дійсний процес, що в нього входять з'єднані таким чином особові та речові товаротворчі елементи,—процес продукції, сам стає функцією капіталу,—капіталістичним процесом продукції, що його природу докладно описано в першій книзі цієї праці. Всяке зайняття товаровою продукцією стає разом з тим зайняттям експлуатацією робочої сили; але тільки капіталістична товарова продукція стає таким епохальним способом експлуатації, який, у своєму поступовому історичному розвитку через організацію процесу праці й велетенський розвиток техніки робить переворот у цілій економічній структурі суспільства і до незрівняности лишає позаду себе всі попередні епохи.

У наслідок різних ролей, що їх засоби продукції та робоча сила відіграють протягом процесу продукції при утворенні вартости, отже, і при утворенні додаткової вартости, вони відрізняються як сталий і змінний капітал, оскільки вони є форми існування авансованої капітальної вартости*). Як різні складові частини продуктивного капіталу, відрізняються вони далі тим, що перші, коли ними володіє капіталіст, лишаються його капіталом і поза продукційним процесом, тимчасом як робоча сила лише в ньому стає формою буття індивідуального капіталу. Коли робоча сила є товар лише в руках її продавця, найманого робітника, то, навпаки, капіталом вона стає лише в руках її покупця, капіталіста, що йому припадає тимчасове користування з неї. Самі засоби продукції стають речовими формами продуктивного капіталу, або продуктивним капіталом, лише з того моменту, коли постає можливість долучати до них робочу силу, як особову форму буття того капіталу. Отже, як людська робоча сила з природи не є капітал, так само і засоби продукції з природи не є капітал. Вони набувають цього специфічного суспільного характеру лише в певних, історично розвинутих умовах, так само як лише за таких умов благородним металям надається характер грошей, або навіть грошам характер грошового капіталу.

Продуктивний капітал функціонуючи споживає свої власні складові частини, щоб перетворити їх на масу продуктів вищої вартости. Що

[3]) До цього місця рукопис VII. Звідси рукопис VI.

*) Див. кн. I, розд. VI. *Ред.*

робоча сила діє лише як один з його органів, то й утворений її додатковою працею надлишок вартости продукту над вартістю його складових елементів стає здобутком капіталу. Додаткова праця робочої сили є безплатна праця для капіталу і тому утворює капіталістові додаткову вартість, тобто вартість, що йому нічого не коштує. Тому продукт є не лише товар, але товар, запліднений додатковою вартістю. Його вартість дорівнює П+М, дорівнює вартості зужиткованого на його виготовлення продуктивного капіталу П плюс утворена ним додаткова вартість М. Припустімо, що цей товар складається з 10.000 фунтів пряжі, що на її виготовлення зужитковано засобів продукції вартістю в 372 ф. стерл. і робочої сили вартістю в 50 ф. стерл. У процесі прядіння прядільники перенесли на пряжу вартість засобів продукції, зужиткованих їхньою працею, сумою в 372 ф. стерл., і разом з тим, відповідно до їхньої витрати праці, утворили нову вартість, напр., 128 фунт. стерл. Отже, 10000 ф. пряжі є носії вартости в 500 ф. стерл.

III. Третя стадія. Т′—Г′

Товар стає *товаровим капіталом* як постала безпосередньо з самого продукційного процесу функціональна форма буття капітальної вартости, що вже сама з себе зросла у своїй вартості. Коли б товарову продукцію в цілому її суспільному обсязі провадилось капіталістично, то кожен товар з самого початку був би елементом товарового капіталу, все одно, чи складається цей товар з чавуну, брюссельських мережив, чи з сульфатової кислоти або сигар. Проблема, які саме ґатунки товару в наслідок своїх властивостей призначені до ранґу капіталу, а які до звичайної товарової служби, належить до тих милих труднощів, що їх сама собі утворювала схоластична економія.

У своїй товаровій формі капітал мусить виконувати функцію товару. Предмети, що з них він складається, з самого початку вироблені для ринку, мусять бути продані, перетворені на гроші, отже, мусять вони проробити рух Т—Г.

Припустімо, що товар капіталіста складається з 10.000 фун. бавовняної пряжі. Коли в процесі прядіння зужитковано засобів продукції вартістю в 372 фунт. стерл. і утворено нову вартість в 128 ф. стерл., то вартість пряжі дорівнює 500 ф. стерл., яка й виражається в її однойменній ціні. Цю ціну реалізується через продаж Т—Г. Що перетворює цей простий акт усякої товарової циркуляції одночасно на функцію капіталу? Зовсім не якась зміна, що постає підчас цього акту, будь-то зміна щодо споживного характеру товару, бо як предмет споживання товар переходить до покупця, будь-то зміна щодо його вартости, бо остання зовсім не зазнає змін щодо величини, тут змінюється лише її форма. Спочатку вартість існувала в пряжі, тепер вона існує в грошах. Так виявляється посутня ріжниця між першою стадією Г—Т*) і останньою стадією Т—Г. Там

*) В оригіналі тут стоїть: „Т – Г“; очевидна друкарська помилка. *Ред.*

авансовані гроші функціонують як грошовий капітал, бо в наслідок циркуляції вони перетворюються на товари специфічної споживної вартости. Тут товар може функціонувати як капітал лише остільки, оскільки вже з продукційного процесу раніш, ніж почалась його циркуляція, він набув характеру капіталу. Протягом процесу прядіння утворили прядільники вартість пряжі в 128 ф. стерл. З них, припустімо, 50 фун. стерл. становлять для капіталіста просто еквівалент за його витрати на робочу силу, а 78 ф. стерл. — при рівні експлуатації робочої сили в 156% — становлять додаткову вартість. Отже, вартість 10.000 ф. пряжі містить у собі, поперше, вартість зужиткованого продуктивного капіталу П, що з неї стала частина дорівнює 372 ф. стерл., змінна = 50 ф. стерл., їх сума = 422 ф. стерл., — дорівнює 8.440 ф. пряжі. Але вартість продуктивного капіталу П дорівнює Т, вартості його складових елементів, що на стадії Г — Т протистояли капіталістові як товари в руках їхніх продавців. — Але, подруге, вартість пряжі містить у собі додаткову вартість в 78 ф. стерл. = 1560 ф. пряжі. Отже, Т, як вираз вартости 10.000 ф. пряжі, дорівнює Т + △ Т, Т плюс приріст Т (= 78 ф. стерл.), що його ми й позначимо т, бо він існує в тій самій товаровій формі, в якій тепер існує первісна вартість Т. Вартість 10.000 ф. пряжі дорівнює 500 ф. стерл., отже, вона дорівнює Т + т = Т′. Що перетворює Т, як вираз 10.000 ф. пряжі, на Т′ — це зовсім не абсолютна величина його вартости (500 ф. стерл.), бо вона, як і в усіх інших Т, оскільки вони є вираз вартости певної суми яких-будь інших товарів, визначається кількістю зречевленої в ньому праці. А перетворює його відносна величина його вартости, величина його вартости порівняно з вартістю капіталу П, зужиткованого на його продукцію. Т′ містить у собі цю останню вартість плюс додаткову вартість, подану продуктивним капіталом. Його вартість більша, перевищує цю капітальну вартість на цю додаткову вартість, т. 10.000 ф. пряжі — це носії вирослої у своїй вартості, збагаченої додатковою вартістю капітальної вартости, і вони являють собою таких носіїв, як продукт капіталістичного продукційного процесу. Т′ виражає відношення вартостей — відношення вартости товарового продукту до вартости капіталу, витраченого на його продукцію; отже, виражає, що його вартість складається з капітальної вартости й додаткової вартости. 10.000 ф. пряжі є товаровий капітал, Т′, лише як перетворена форма продуктивного капіталу П, отже, лише у зв'язку, що насамперед існує тільки в кругобігу цього індивідуального капіталу, або лише для того капіталіста, що своїм капіталом продукував пряжу. Це, так би мовити, лише внутрішнє, а не зовнішнє відношення, що робить ці 10.000 ф. пряжі як носіїв вартости товаровим капіталом. Капіталістична родинка цих 10.000 ф. пряжі не в абсолютній величині їхньої вартости, а в її відносній величині, у величині їхньої вартости порівняно з тією, яку мав продуктивний капітал, що містився в них раніше, ніж він перетворився на товар. Тому, коли 10.000 ф. пряжі продається за їхню вартість, за 500 ф. стерл., то цей акт циркуляції, розглядуваний сам по собі, = Т — Г, є просте перетворення вартости, що лишається незмінною, з товарової форми

на грошову форму. Але як особлива стадія в кругобігу певного індивідуального капіталу той самий акт є реалізація капітальної вартости в 422 ф. стерл., що міститься в товарі, плюс додаткова вартість в 78 ф. стерл., яка міститься в тому самому товарі, отже, являє Т′ — Г′, перетворення товарового капіталу з його товарової форми на грошову форму[4]).

Функція Т′ тепер така сама, як і всякого іншого товарового продукту: перетворитись на гроші, бути проданим, проробити фазу циркуляції Т — Г. Поки вирослий вартістю капітал застигає у формі товарового капіталу, нерухомо лежить на ринку, продукційний процес припиняється. Капітал не діє ні як продуктотворець, ні як вартостетворець. Залежно від різного ступеня швидкости, що з нею капітал скидає з себе свою товарову форму й набирає грошової форми, або; залежно від швидкости продажу, та сама капітальна вартість дуже неоднаковою мірою буде правити за продуктотворця й вартостетворця, і маштаб репродукції буде розширюватись або скорочуватись. У першій книзі показано, що міра дії даного капіталу зумовлена потенціями продукційного процесу, які до деякої міри не залежать від величини його власної вартости. Тепер виявляється, що процес циркуляції пускає в рух нові потенції, незалежні від величини вартости капіталу,—потенції, що зумовлюють міру його дії, його поширення та скорочення.

Далі товарова маса Т′, як носій капіталу, що сам із себе зріс у своїй вартості, мусить уся проробити метаморфозу Т′ — Г′. Кількість проданого має тут посутне значіння. Поодинокий товар фігурує лише як інтеґральна частина цілої маси. 500 ф. стерл. вартости існують в 10.000 ф. пряжі. Коли капіталістові вдасться продати лише 7.440 ф. пряжі за її вартістю в 372 фунт. стерл., то він поверне тільки частину свого сталого капіталу, вартість витрачених засобів продукції; а коли 8440 ф.,—то лише величину вартости цілого авансованого капіталу. Він мусить більше продати, щоб реалізувати додаткову вартість, і він мусить продати всі 10.000 ф. пряжі, щоб реалізувати додаткову вартість в 78 ф. стерл. (=1.560 ф. пряжі). Отже, в 500 ф. стерл. грошей він одержує лише рівновартість за проданий товар; його операція в межах циркуляції є просте Т — Г. Коли б він заплатив своїм робітникам 64 ф. стерл. замість 50 ф. стерл. заробітної плати, то його додаткова вартість була б лише 64 ф. стерл. замість 78 ф. стерл., а ступінь експлуатації лише 100% замість 156%; але, як і раніш, вартість його пряжі залишилась би незмінною; тільки співвідношення різних частин її змінилось би; акт циркуляції Т — Г тепер, як і раніше, був би продажем 10.000 ф. пряжі за 500 ф. стерл., за її вартість.

Т′ = Т + т (= 422 ф. стерл. + 78 ф. стерл.). — Т дорівнює вартості П, або вартості продуктивного капіталу, а вона дорівнює вартості Г, авансованого в Г — Т, в купівлі елементів продукції; в нашому прикладі вона дорівнює 422 ф. стерл. Коли товарова маса продається за її вартістю, то Т = 422 ф. стерл. і т = 78 ф. стерл., тобто вартості додаткового продукту

[4]) До цього місця рукопис VI. Відси рукопис V.

в 1560 ф. пряжі. Коли т, виражене в грошах, ми позначимо г, то $Т' - Г' = (Т + т) - (Г + г)$, а кругобіг $Г - Т \ldots П \ldots Т' - Г'$ в його розвиненій формі позначиться як

$$Г - Т \left\langle \begin{array}{l} Р \\ Зп \end{array} \right. \ldots П \ldots (Т + т) - (Г + г).$$

У першій стадії капіталіст вилучає предмети споживання з власне ринку товарового і з ринку праці; в третій стадії він подає товари назад, але тільки на один ринок, на ринок власне товаровий. А коли своїм товаром він знову вилучає з ринку більше вартости, ніж подав туди раніше, то лише тому, що він подає туди більшу товарову вартість, ніж раніше вилучив. Він кинув на ринок вартість Г і вилучив рівновартість Т; він кидає туди $Т + т$ і вилучає рівновартість $Г + г$. В нашому прикладі Г було рівне вартості 8.440 ф. пряжі; але він кидає на ринок 10.000 ф. пряжі, отже, дає йому більшу вартість, ніж сам узяв з нього. З другого боку, він кинув туди цю виросту вартість лише тому, що він експлуатацією робочої сили в продукційному процесі спродукував додаткову вартість (як складова частина продукту, виражену в додатковому продукті). Лише як продукт цього процесу ця товарова маса є товаровий капітал, носій капітальної вартости, що сама з себе зросл а в своїй вартості. Актом $Т' - Г'$ реалізується і авансовану капітальну вартість і додаткову вартість. Реалізація обох їх відбувається одночасно в ряді продажів або також у продажу цілої маси товарів одним заходом, що й виражає $Т' - Г'$. Але той самий акт циркуляції $Т' - Г'$ є неоднаковий щодо капітальної вартости й додаткової вартости, оскільки для кожної з них він виражає різну стадію їхньої циркуляції, неоднаковий відділ того ряду метафорфоз, що його вони мають перебігати протягом циркуляції. Додаткова вартість, т, тільки в продукційному процесі з'явилася на світ. Отже, вона вперше виступає на товаровий ринок і саме в товаровій формі; це є її перша форма циркуляції, а тому й акт $т - г$ є перший акт її циркуляції або її перша метаморфоза, отже, її ще треба доповнити протилежним актом циркуляції або протилежною метаморфозою $г - т$[5]).

Інша справа з циркуляцією, що її проробляє капітальна вартість Т в тому самому акті циркуляції $Т' - Г'$, який для неї є акт $Т - Г$, де $Т = П$, дорівнює первісно авансованому Г. Первісна авансована вартість відкрила перший акт своєї циркуляції як Г, як грошовий капітал, і повертається назад за посередництвом акту $Т - Г$ до тієї самої форми; отже, вона перебігла обидві протилежні фази циркуляції: 1) $Г - Т$ і 2) $Т - Г$ і перебуває знову в такій формі, що в ній вона знову може почати той самий процес кругобігу. Те, що для додаткової вартости є перше перетворення товарової форми на грошову форму, для капітальної вартости є поворот або зворотне перетворення на її первісну грошову форму.

---

[5]) Це має силу незалежно від того способу, в який ми відділяємо капітальну вартість від додаткової вартости. У 10.000 ф. пряжі є 1560 ф. = 78 ф. стерл. додаткової вартости, але в 1 ф. пряжі = 1 шилінг. міститься також 2,496 унцій = 1,872 пенні додаткової вартости.

Актом $Г — Т \left< \begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix} \right.$ грошовий капітал перетворено на рівновартісну суму товарів, Р і Зп. Ці товари не функціонують більше як товари, як предмети продажу. Їхня вартість існує тепер у руках їхнього покупця, капіталіста, як вартість його продуктивного капіталу П. У функції П, в продуктивному споживанні, вони перетворюються на ґатунок товару, речево відмінний від засобів продукції, на пряжу, що в ній їхня вартість не лише зберігається, але й збільшується з 422 ф. стерл. до 500 ф. стерл. У наслідок цієї реальної метаморфози товари, вилучені з ринку в першій стадії Г — Т, замінюється на речево й вартісно відмінний товар, що тепер мусить функціонувати як товар, мусить перетворитись на гроші й піти в продаж. Тому продукційний процес виступає тут лише як перерва в процесі циркуляції капітальної вартости, що в ньому до цього часу перейдено лише першу фазу Г — Т. Капітальна вартість перебігає другу й кінцеву фазу Т — Г після того, як Т речево й вартісно зміниться. Але коли розглядати капітальну вартість саму по собі, то виявиться, що вона в продукційному процесі зазнала змін тільки в своїй споживній формі. Вона існувала як 422 ф. стерл. вартости в Р і Зп, тепер вона існує як 422 ф. стерл. вартости в 8440 ф. пряжі. Отже, коли ми будемо розглядати лише обидві фази процесу циркуляції капітальної вартости, взятої окремо від її додаткової вартости, то виявиться, що вона перебігає 1) Г — Т і 2) Т — Г, де друге Т є змінена споживна форма, але має ту саму вартість, що й перше Т; отже, капітальна вартість перебігає Г — Т — Г, форму циркуляції, що дворазовим переміщенням товару в протилежному напрямку, перетворенням з грошей на товар, перетворенням з товару на гроші, неминуче зумовлює поворот вартости, авансованої у формі грошей, до її грошової форми, тобто зумовлює її зворотне перетворення на гроші.

Той самий акт циркуляції Т′ — Г′, що для капітальної вартости, авансованої в грошах, являє другу кінцеву метаморфозу, поворот до грошової форми, для додаткової вартости, що є в тому самому товаровому капіталі і разом з ним реалізується через перетворення його в грошову форму, являє першу метаморфозу, перетворення з товарової форми на грошову форму, Т — Г, першу фазу циркуляції.

Отже, тут треба зауважити дві обставини. Поперше: кінцеве зворотне перетворення капітальної вартости на її первісну грошову форму є функція товарового капіталу. Подруге: ця функція має в собі перше перетворення форми додаткової вартости з її первісної товарової форми на грошову форму. Таким чином грошова форма відіграє тут подвійну ролю: з одного боку, вона є форма, в яку повертається вартість, первісно авансована в грошах, отже, поворот до тієї форми вартости, що з неї почався процес; з другого боку, вона є перша перетворена форма вартости, що первісно входить у циркуляцію в товаровій формі. Коли товари, що з них складається товаровий капітал, продається за їхню вартість, як це тут припускається, то Т + т перетворюється на рівновартісне Г + г; в цій формі Г + г (422 ф. стерл. + 78 ф. стерл. = 500 ф.

стерл.) існує тепер реалізований товаровий капітал у руках капіталіста. Капітальна вартість і додаткова вартість існують тепер як гроші, отже, в загальній еквівалентній формі.

Отже, наприкінці процесу капітальна вартість перебуває знову в тій самій формі, що в ній вона увійшла в нього, і, отже, може знову, як грошовий капітал, розпочати й перебігати цей процес. Саме тому, що початкова й кінцева форма процесу являє собою форму грошового капіталу (Г), цю форму процесу кругобігу названо нами кругобігом грошового капіталу. Кінець-кінцем, змінилась не форма, а лише величина авансованої вартости.

Г + г є не що інше, як грошова сума певної величини, в даному разі 500 ф. стерл. Але як наслідок кругобігу капіталу, як реалізований товаровий капітал, ця грошова сума має в собі капітальну вартість і додаткову вартість, і до того ж вони вже не зрослі одна з однією, як у пряжі, а лежать тепер поряд. Реалізація їх дала кожній з них самостійну грошову форму. $\frac{211}{250}$ цієї суми є капітальна вартість, 422 ф. стерл., і $\frac{39}{250}$ її є додаткова вартість в 78 ф. стерл. Це відокремлення, спричинене реалізацією товарового капіталу, має не тільки формальний зміст, про що ми казатимемо зараз; воно набирає важливости в процесі репродукції капіталу, залежно від того, чи долучається г до Г цілком, чи почасти, чи зовсім не долучається, отже, залежно від того, чи функціонує воно далі як складова частина авансованої капітальної вартости, чи ні. г і Г можуть також перебігати цілком різні циркуляції.

В Г′ капітал знову повернувся до своєї первісної форми Г, до своєї грошової форми; але повернувся він у такій формі, що в ній він зреалізований як капітал.

Поперше, тут є кількісна ріжниця. Було Г, 422 ф. стерл.; тепер є Г′, 500 ф. стерл., і цю ріжницю виражено в Г...Г′, в кількісно різних крайніх членах кругобігу, що його власний рух позначено лише крапками. Г′ більше за Г, Г′ мінус Г = М, додатковій вартості.—Але як результат цього кругобігу Г...Г′ тепер існує лише Г′; це є результат, що в ньому погас процес його утворення. Г′ існує тепер самостійно само по собі, незалежно від руху, що породив його. Рух минув, натомість маємо Г′.

Але Г′, як Г + г, 500 ф. стерл., як 422 ф. стерл. авансованого капіталу плюс його приріст в 78 ф. стерл., являє разом з тим якісне відношення, хоч саме це якісне відношення існує лише як відношення частин тієї самої суми, отже, як кількісне відношення. Г, авансований капітал, що тепер знову перебуває в своїй первісній формі (422 ф. стерл.), існує тепер як реалізований капітал. Він не лише зберігся, він також реалізувався як капітал, бо саме як капітал відрізняється він від г (78 ф. стерл.) що до нього він стосується, як до *свого* приросту, до *свого* витвору, до породженого ним самим приросту. Він реалізувався як капітал, тому що він реалізувався як вартість, що породила вартість. Г′ існує як капіталістичне відношення; Г вже виступає не як просто гроші, а виразно як

грошовий капітал, воно виражається як вартість, що сама з себе зросла в своїй вартості, отже, як вартість, що має властивість зростати в своїй вартості, породжувати більше вартости, ніж вона сама має. Г стало капіталом у наслідок свого відношення до другої частини Г′, як частини, утвореної ним, посталої з нього як причини,— через своє відношення до неї, як до наслідку, що Г є його причина. Таким чином Г′ з'являється як сума вартости, що сама в собі диференційована, що в собі самій функціонально (в понятті) себе відрізняє,—сума вартости, що виражає капіталістичне відношення.

Але це тільки виражено як результат, без посередництва того процесу, що зумовив цей результат.

Частини вартости як такі не відрізняються якісно між себе за винятком того, коли вони виступають як вартості різних предметів, конкретних речей, отже, в різних споживних формах, а, значить і, як вартості різних товарових тіл — ріжниця, що постає не з них самих як простих частин вартости. У грошах згасає всяка відмінність товарів, бо вони є саме для всіх їх спільна еквівалентна форма. Грошова сума в 500 ф. стерл. складається цілком з однойменних елементів по 1 ф. стерл. А що в простому бутті цієї грошової суми зникла посередня ланка її походження і зник будь-який слід специфічної ріжниці, що її мають різні складові частини капіталу в продукційному процесі, то ріжниця існує між головною сумою (англійською мовою — principal), що дорівнює авансованому капіталові в 422 ф. стерл., і надлишковою сумою вартости в 78 ф. стерл. лише в понятті. Припустімо, напр., що Г′ = 110 ф. стерл., і з них 100 = Г, головній сумі, а 10 = М, додатковій вартості. Тут є абсолютна однорідність, отже, безвідмінність у поняттях, між обома складовими частинами суми в 110 ф. стерл. Які завгодно 10 ф. стерл. є завжди $\frac{1}{11}$ цілої суми в 110 ф. стерл., все одно, чи вони є $\frac{1}{10}$ авансованої головної суми в 100 ф. стерл., чи надлишок над нею в 10 ф. стерл. Тому головна сума й приростова сума, капітал і додаткова сума, можуть бути виражені як дробові частини цілої суми; в нашому прикладі $\frac{10}{11}$ становлять головну суму або капітал, $\frac{1}{11}$ становить додаткову суму. Отже, це є іраціональний вираз капіталістичного відношення, що в ньому тут наприкінці свого процесу реалізований капітал з'являється в своєму грошовому виразі.

Звичайно це має силу й щодо Т′ (= Т + т). Але з тією ріжницею, що Т′, в якому Т і т являють теж лише пропорційні частини вартости тієї самої однорідної товарової маси, вказує на своє походження з П, що Т′ безпосередньо є його продукт, тимчасом як в Г′, формі, що походить безпосередньо з циркуляції, зник прямий зв'язок з П.

Ця іраціональна ріжниця між головною і приростовою сумою,—ріжниця, яка є в Г′, оскільки воно виражає результат руху Г . . . Г′, відразу зникає, скоро Г′ знову активно починає функціонувати як грошовий капітал, отже, коли воно не фіксується як грошовий вираз промислового капіталу, ви-

рослого в своїй вартості. Кругобіг грошового капіталу ніколи не може починатися з Г′ (хоч Г′ тепер функціонує як Г), а тільки з Г; тобто він ніколи не може починатись як вираз капіталістичного відношення, а лише як форма авансування капітальної вартости. Скоро тільки 500 ф. стерл. авансовано знову як капітал, для нового самозростання, вони являють вихідний пункт замість кінцевого пункту. Замість капіталу в 422 ф. стерл. тепер авансовано капітал в 500 ф. стерл. — більше грошей, ніж раніш, більше капітальної вартости, але відношення між двома складовими частинами відпало цілком так само, як і первісно могла б функціонувати як капітал сума в 500 ф. стерл. замість 422 ф. стерл.

З'являтись як Г′ не є активна функція грошового капіталу; його власне з'явлення в формі Г′ є скорше функція Т′. Вже в простій товаровій циркуляції: 1) $Т_1$ — Г, 2) Г — $Т_2$, Г активно функціонує лише в другому акті Г — $Т_2$; з'явлення його у вигляді Г є лише результат першого акту, що лише силою його воно виступає як перетворена форма $Т_1$. Капіталістичне відношення, що міститься в Г′, відношення однієї його частини як капітальної вартости до другої його частини як приросту цієї вартости, набуває, правда, функціонального значіння остільки, оскільки, при постійному повторенні кругобігу Г... Г′, Г′ розподіляється між двома циркуляціями—циркуляцією капіталу і циркуляцією додаткової вартости, отже, обидві частини виконують не лише кількісно, але і якісно різні функції, Г інші функції, ніж г. Але розглядувана сама по собі форма Г... Г′ не має в собі споживання капіталіста, а має лише виразно самозростання й акумуляцію, оскільки остання виражається насамперед у періодичному прирості знову та знову авансовуваного грошового капіталу.

Хоч Г′ = Г + г і є іраціональна форма капіталу, але разом з тим воно є грошовий капітал в його реалізованій формі, як гроші, що породили гроші. Але в цьому треба вбачати ріжницю від функції грошового капіталу в першій стадії $Г — Т \begin{cases} Р \\ Зп \end{cases}$. В цій першій стадії Г циркулює як гроші. Воно функціонує як грошовий капітал тільки тому, що лише в своєму грошовому стані воно може виконувати функцію грошей, перетворитись на елементи П, Р і Зп, що протистоять йому як товари. В цьому акті циркуляції Г функціонує лише як гроші; а що цей акт становить першу стадію капітальної вартости, що процесує, то він одночасно є і функція грошового капіталу в наслідок специфічної споживної форми купованих тут товарів Р і Зп. Навпаки, Г′, що складається з Г, капітальної вартости, і г, виробленої нею додаткової вартости, виражає вирослу капітальну вартість,—мету й результат, функцію цілого процесу кругобігу капіталу. Те, що воно виражає цей результат у грошовій формі, як реалізований грошовий капітал, випливає не з того, що воно є грошова форма капіталу, *грошовий* капітал, але, навпаки, з того, що воно є грошовий *капітал*, капітал у грошовій формі, з того, що капітал у цій

формі відкрив процес, був авансований у грошовій формі. Як ми бачили, зворотне перетворення на грошову форму є функція товарового капіталу Т′, а не грошового капіталу. А щодо різности між Г′ і Г, то вона є (г) лише грошова форма т, приросту Т; Г′ лише тому = Г + г, що Т′ дорівнювало Т + т. Отже, ця різність і відношення капітальної вартости до породженої нею додаткової вартости існують і виражаються в Т′ раніше, ніж обидві ці вартості перетворились на Г′, на грошову суму, що в ній обидві частини вартости самостійно протистоять одна одній і тому можуть застосовуватись на самостійні, між собою різні, функції.

Г′ є лише результат реалізації Т′. Обидва вони, і Т′ і Г′, є лише різні форми, товарова форма й грошова форма, вирослої капітальної вартости, обидва мають те спільне, що вони є виросла капітальна вартість. Обидва вони є здійснений капітал, бо тут капітальна вартість як така існує разом з додатковою вартістю як відмінним від першої і через неї одержаним витвором, хоч це відношення й виражається лише в іраціональній формі відношення двох частин тієї самої грошової суми або тієї самої товарової вартости. Але як вирази капіталу в його відношенні до додаткової вартости і в його відмінності від додаткової вартости, ним утвореної, отже, як вирази, вирослої вартости, Г′ і Т′ є те саме й виражають те саме, але лише в різній формі; вони відрізняються одне від одного не як грошовий капітал і товаровий капітал, а як гроші й товар. Оскільки вони являють вирослу вартість, капітал, що функціонував як капітал, вони виражають лише результат функціонування продуктивного капіталу, єдиного функціонування, що в ньому капітальна вартість вилуплює вартість. Спільне в них те, що обидва вони, грошовий капітал і товаровий капітал, є форми існування капіталу. Один є капітал в грошовій формі, другий—капітал в товаровій формі. Відмінності специфічних функцій, що відрізняють їх, не можуть тому становити нічого іншого, крім відмінностей між функцією грошей і функцією товару. Товаровий капітал, як безпосередній продукт капіталістичного процесу продукції, нагадує про це своє походження, а тому в своїй формі він більш раціональний, менш незрозумілий, ніж грошовий капітал, що в ньому згас будь-який слід цього процесу, так само як і взагалі в грошах згасає всяка особливість споживної форми товару. Тому лише там, де само Г′ функціонує як товаровий капітал, де воно є безпосередній продукт продукційного процесу, а не перетворена форма цього продукту,—лише там зникає його дивна форма, отже, в продукції самого грошового матеріялу. Для продукції золота, напр., формула була б така:

$$Г - Т \begin{cases} Р \\ Зп \end{cases} \ldots П \ldots Г' (Г + г),$$

де Г′ фігурує як товаровий продукт тому, що П дає золота більше, ніж авансовано в першому Г, грошовому капіталі, на елементи продукції золота. Отже, тут зникає іраціональність виразу Г ... Г′ (Г + г), де одна частина грошової суми виступає як мати другої частини тієї самої грошової суми.

IV. Кругобіг у цілому

Ми бачили, що процес циркуляції по скінченні його першої фази $Г - Т \left\langle \begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix} \right.$ переривається через П, що в ньому товари Р і Зп, куплені на ринку, споживається як речеві й вартісні складові частини продуктивного капіталу; продукт цього споживання є новий товар, Т′, змінений речево і щодо вартости. Перерваний процес циркуляції, Г — Т, мусить доповнитись через Т — Г. Але як носій цієї другої та кінцевої фази циркуляції з'являється Т′, товар відмінний від першого Т речево і щодо вартости. Отже, ряд циркуляцій має такий вигляд: 1) $Г - Т_1$; 2) $Т_2' - Г'$, де в другій фазі першого товару $Т_1$, підчас перерви, зумовленої функцією П, підчас продукції Т′ з елементів Т, з форм буття продуктивного капіталу П, постає другий товар, вищої вартости та іншої споживної форми, $Т_2'$. Навпаки, перша форма виявлення, що в ній капітал виступив перед нами (книга І, розділ IV, І), Г — Т — Г′ (розкладається на: 1) $Г - Т_1$; 2) $Т_1 - Г'$), двічі показує той самий товар. Там перед нами обидва рази той самий товар, на який перетворюються гроші в першій фазі і який в другій фазі перетворюється на більшу кількість грошей. Не зважаючи на цю посутню ріжницю, обидві циркуляції мають те спільне, що в їхній першій фазі гроші перетворюються на товар, і в їхній другій фазі товар перетворюється на гроші, отже, що гроші, витрачені в першій фазі, зворотно припливають у другій фазі. З одного боку, спільне у них—зворотний приплив грошей до свого вихідного пункту, але, з другого боку, і те, що грошей зворотно припливає більше, ніж було авансовано. В цьому розумінні Г — Т ... Т′ — Г′ вже міститься в загальній формулі Г — Т — Г′.

Далі виявляється, що в обох належних до циркуляції метаморфозах Г — Т і Т′ — Г′ кожного разу протистоять одна одній і заступають одна одну рівновеликі, одночасно наявні вартості. Зміна величини вартости належить виключно метаморфозі П, продукційному процесові, що таким чином становить реальну метаморфозу капіталу протилежно простій формальній метаморфозі циркуляції.

А тепер розгляньмо цілий рух Г — Т ... П ... Т′ — Г′, або його розгорнуту форму $Г - Т \left\langle \begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix} \right. \ldots П \ldots Т' (Т + т) - Г' (Г + г)$. Капітал з'являється тут як вартість, що перебігає ряд взаємно зв'язаних, одне одним зумовлених перетворень, ряд метаморфоз, які являють стільки ж фаз або стадій цілого процесу. Дві з цих фаз належать до сфери циркуляції, одна—до сфери продукції. В кожній з цих фаз капітальна вартість перебуває в особливій формі, що їй відповідає особлива, специяльна функція. В цьому русі авансована вартість не лише зберігається, але й зростає, збільшує свою величину. Нарешті, в кінцевій стадії вона повертається до тієї самої форми, що в ній вона з'явилась на початку цілого процесу. Тому цей цілий процес є процес кругобігу.

Дві форми, що їх набирає капітальна вартість у своїх стадіях циркуляції, є форми *грошового капіталу* й *товарового капіталу*; її форма, що належить до стадії продукції, є форма *продуктивного капіталу*. Капітал, що протягом цілого свого кругобігу набирає, а потім скидає ці форми і в кожній з них виконує відповідну їй функцію, є *промисловий капітал*—промисловий тут у тому значінні, що він охоплює кожну галузь продукції, провадженої капіталістично.

Отже, грошовий капітал, товаровий капітал, продуктивний капітал означають тут не самостійні ґатунки капіталу, що їхні функції являють зміст теж самостійних і відокремлених одна від одної галузей підприємств. Вони означають тут лише особливі функціональні форми промислового капіталу, що послідовно набирає їх усі три одну по одній.

Кругобіг капіталу відбувається нормально лише доти, доки різні фази його без затримок переходять одна в одну. Коли капітал затримується на першій фазі Г—Т, то грошовий капітал затвердіває в скарб; коли на продукційній фазі—то на одному боці лежать засоби продукції не функціонуючи, тимчасом як на другому боці робоча сила лишається незайнятою, коли на останній фазі Т′—Г′, то нерозпродані товари скупчуються й захаращують перебіг циркуляції.

З другого боку, з самої суті справи, самий кругобіг зумовлює фіксацію капіталу на певний строк в окремих фазах кругобігу. В кожній із своїх фаз промисловий капітал зв'язаний з якоюбудь певною формою, як грошовий капітал, продуктивний капітал, товаровий капітал. Тільки після того як він виконає функцію, що відповідає тій формі, яку він має кожного разу, він набирає форму, що в ній може ввійти в нову фазу перетворень. Щоб унаочнити це, ми припустили в нашому прикладі, що капітальна вартість товарової маси, утвореної на продукційній стадії, дорівнює всій сумі вартости, первісно авансованої в грошовій формі, інакше кажучи, що вся капітальна вартість, авансована як гроші, одним заходом увіходить з однієї стадії в наступну. Але ми бачили (книга I, розділ VI), що частина сталого капіталу, власне знаряддя праці (прим., машини), в більшому або меншому числі повторюваних процесів продукції придаються знову й знову, а тому лише частинами передають свою вартість продуктові. Далі виявиться, як ця обставина відмінює процес кругобігу капіталу. Тут обмежимось ось чим: у нашому прикладі вартість продуктивного капіталу, 422 ф. стерл., має в собі лише пересічно обчислене зношування робітних будівель, машин тощо, отже, тільки ту частину вартости, що її вони підчас перетворення 10.000 ф. бавовни на 10.000 ф. пряжі переносять на цю останню, на продукт тижневого процесу прядіння протягом 60 годин. Тому в засобах продукції, що на них перетворюється авансований сталий капітал в 372 ф. стерл., знаряддя праці, будівлі, машини тощо також фігурують так, ніби їх брали на прокат на ринку, оплачуючи тижневими ратами. Однак, це аніскільки не змінює справи. Досить буде нам кількість пряжі в 10.000 ф., спродуковану протягом тижня, помножити на число тижнів, що складають ряд років,—і вся вартість куплених і спожитих протягом цього часу знарядь праці пере-

несеться на пряжу. Відси зрозуміло, що авансований грошовий капітал спочатку треба перетворити на ці знаряддя, отже, він мусить вийти з першої стадії Г — Т раніш, ніж матиме змогу функціонувати як продуктивний капітал П. Так само зрозуміло в нашому прикладі, що сума капітальної вартости в 422 ф. стерл., долучена до пряжі протягом продукційного процесу, не може ввійти в фазу циркуляції Т′ — Г′ як складова частина вартости 10.000 ф. пряжі, поки ця пряжа не буде готова. Не можна продати пряжі, поки її не напряли.

В загальній формулі продукт П, тобто продуктивного капіталу розглядається як матеріяльна річ, відмінна від елементів продуктивного капіталу, як предмет, що існує відокремлено від продукційного процесу й має споживну форму, відмінну від елементів продукції. Його розглядається так завжди, коли результат продукційного процесу виступає як річ, навіть і тоді, коли частина продукту знову входить у відновлювану продукцію як її елемент. Так, збіжжя придається на засів для зернової продукції; але продукт складається лише із збіжжя, отже, має форму, відмінну від інших елементів, що їх разом застосувалось — робочої сили, інструментів, добрива. Але є самостійні галузі індустрії, де продукт продукційного процесу не є новий речевий продукт, не є товар. З них економічно важлива лише промисловість комунікаційна, хоч буде то промисловість власне транспортова для товарів і людей, хоч для пересилання просто повідомлень, листів, телеграм тощо.

А. Чупров[6]) каже про це так: „Фабрикант може спочатку спродукувати предмети, а потім шукати для них споживачів“ [його продукт, виштовхнутий готовим з продукційного процесу, переходить у циркуляцію як відокремлений від нього товар]. „Таким чином продукція і споживання є два акти, відокремлені в просторі й часі. У транспортовій промисловості, що не утворює нових продуктів, а тільки переміщує людей і речі, ці обидва акти зливаються; послуги“ [переміщення] „повинні споживатися в той самий момент, коли їх продукується. Тому район, де залізничні шляхи можуть шукати споживачів, поширюється найбільш на 50 верстов (53 кілометри) в обидва боки“.

Результат — все одно, чи перевозять людей, чи товари — є зміна перебування, напр., пряжа тепер перебуває в Індії, а не в Англії, де її спродуковано.

Але транспортова промисловість продає саме переміщення. Корисний ефект, що його вона дає, нерозривно сполучається з процесом транспорту, тобто з продукційним процесом транспортової промисловости. Люди й товари їдуть разом з засобами транспорту, і ця їхня їзда, цей рух у просторі, і є продукційний процес, здійснюваний цими засобами. Корисний ефект можна споживати тільки протягом продукційного процесу; цей ефект не існує як відмінна від цього процесу річ споживання, що, лише бувши спродукована, фігурує як предмет торговлі, циркулює як товар. Але мінова вартість цього корисного ефекту, як і

[6]) *А. Чупров.* „Железнодорожное хозяйство“. Москва, 1875, стор. 75, 76.

всякого іншого товару, визначається вартістю витрачених на нього елементів продукції (робочої сили та засобів продукції) плюс додаткова вартість, утворена додатковою працею робітників, що працюють у транспортовій промисловості. Щодо споживання корисного ефекту транспортової промисловости, то він і тут не відрізняється нічим від інших товарів. Коли його споживається особисто, то разом з споживанням зникає його вартість, коли його споживається продуктивно, так що він сам являє стадію продукції товарів, що перебувають у транспорті, тоді його вартість переноситься як додаток вартости на товари. Отже, формула для транспортової промисловости була б така: $Г—Т\left\langle\begin{matrix}Р\\Зп\end{matrix}\right.$ ...П...Г′, бо тут оплачується і споживається самий процес продукції, а не продукт, що його можна від нього відокремити. Отже, вона має майже таку саму форму, як формула для продукції благородних металів, тільки тут Г′ являє перетворену форму корисного ефекту, утвореного підчас продукційного процесу, а не натуральну форму золота або срібла, видобутих підчас цього процесу й виштовхнутих з нього.

Промисловий капітал є єдина форма буття капіталу, де функція капіталу є не лише привлащення додаткової вартости, зглядно додаткового продукту, але й разом з тим її утворення. Тому промисловий капітал зумовлює капіталістичний характер продукції; його наявність включає наявність клясового противенства капіталістів і найманих робітників. У міру того, як він опановує суспільну продукцію, відбувається переворот у техніці й суспільній організації процесу праці, а разом з тим і в економічно-історичному типі суспільства. Інші відміни капіталу, які існували до нього серед обставин суспільної продукції, що вже минули, або серед обставин суспільної продукції, що гинуть, не лише стають йому підпорядковані й у механізмі своїх функцій відповідно до нього змінені, але й рухаються лише на його основі, отже, живуть і вмирають, стоять і падають разом з цією основою. Грошовий капітал і товаровий капітал, оскільки вони з своїми функціями виступають поряд промислового капіталу як носії особливих галузей підприємств, є лише усамостійнені в наслідок суспільного поділу праці та однобічно розвинені відміни існування різних функціональних форм, що їх промисловий капітал то набирає, то скидає в сфері циркуляції.

Кругобіг Г — Г′, з одного боку, переплітається з загальною товаровою циркуляцією, виходить з неї, входить у неї, і становить її частину. З другого боку, для індивідуального капіталіста він становить особливий самостійний рух капітальної вартости, рух, що почасти відбувається в межах загальної товарової циркуляції, а почасти поза нею але завжди зберігає свій самостійний характер. Поперше, тому, що обидві фази руху, що відбуваються в сфері циркуляції, Г — Т і Т′ — Г′ мають функціонально визначений характер як фази руху капіталу; Т в Г — Т речево визначено як робоча сила і засоби продукції; в Т′ — Г′ реалізується капітальна вартість плюс додаткова вартість. Подруге, П, процес продукції, охоплює продук-

тивне споживання. Потрете, поворот грошей до їхнього вихідного пункту робить рух Г...Г′ кругобігом, замкненим у собі самому.

Отже, з одного боку, кожний індивідуальний капітал у своїх обох половинах циркуляції, Г — Т і Т′ — Г′, є чинник загальної товарової циркуляції, що в ній він функціонує або вплітається то як гроші, то як товар; і таким чином сам він є член у загальному ряді метаморфоз товарового світу. З другого боку, він пророблює в межах загальної циркуляції свій власний самостійний кругобіг, що в ньому сфера продукції є перехідна стадія і що в ньому він повертається до свого вихідного пункту в тій самій формі, в якій вийшов з нього. У межах свого власного кругобігу, що має в собі його реальну метаморфозу в продукційному процесі, капітал змінює також величину своєї вартости. Він повертається не лише як грошова вартість, а як збільшена, виросла грошова вартість.

Нарешті, коли ми розглядатимемо Г — Т... П... Т′ – Г′ як специфічну форму процесу кругобігу капіталу поряд інших форм, що їх дослідиться в дальшому, то воно відзначатиметься ось чим.

1) Воно являє *кругобіг грошового капіталу*, бо промисловий капітал в його грошовій формі, як грошовий капітал, є вихідний і кінцевий пункт цілого його процесу. Сама формула виражає, що гроші тут не витрачається як гроші, а лише авансується, а тому є лише грошова форма капіталу, грошовий капітал. Вона, крім того, виражає, що мінова вартість, а не споживна вартість, є самоціль, що визначає рух. Саме тому, що грошова форма вартости є її самостійна, наочна форма виявлення,— саме тому форма циркуляції Г...Г′, що її вихідний і кінцевий пункти є справжні гроші, і виражає якнайнаочніше движний чинник капіталістичної продукції, роблення грошей. Продукційний процес є лише неминуча посередня ланка, неодмінне лихо для роблення грошей. [Тому всі нації з капіталістичним способом продукції періодично захоплюються шахрайством, що за допомогою його вони намагаються робити гроші без продукційного процесу].

2) Стадія продукції, функція П, становить у цьому кругобігу перерву між двома фазами циркуляції Г — Т... Т′ — Г′, яка знову таки є лише посередня ланка простої циркуляції Г—Т—Г′. Продукційний процес у самій цій формі процесу кругобігу формально й виразно виступає як те, чим він є в капіталістичному способі продукції, як звичайний спосіб збільшувати авансовану вартість, отже, збагачення, як таке, виступає як самоціль продукції.

3) Що ряд фаз починається фазою Г — Т, то другий член циркуляції є Т′ — Г′; отже, вихідний пункт — Г, грошовий капітал, що має збільшити свою вартість; кінцевий пункт — Г′, вирослий у своїй вартості грошовий капітал Г + г, де Г фігурує як реалізований капітал поряд свого зaросту г. Це відрізняє кругобіг Г від двох інших кругобігів П і Т; відрізняє двома сторонами. З одного боку, грошовою формою обох крайніх членів; а праці є самостійна, наочна форма існування вартости, вартість продукту в її самостійній формі, де зник будь-який слід споживної вартости товарів. З другого боку, форма П...П не неодмінно перетворюється на

П...П' (П+п), а в формі Т'...Т' взагалі не видно жадної ріжниці щодо вартости між двома крайніми членами. Отже, формула Г...Г' відзначається, з одного боку, тим, що капітальна вартість є вихідний пункт, а виросла капітальна вартість є поворотний пункт, так що авансування капітальної вартости є засіб, а виросла капітальна вартість — є мета цілої операції; а, з другого боку, відзначається тим, що це відношення виражається в грошовій формі, самостійній формі вартости, а тому грошовий капітал—як гроші, що вилуплюють гроші. Утворення додаткової вартости вартістю виражається не лише як альфа і омега процесу, але й виразно в засліпній грошовій формі.

4) Що Г', реалізований грошовий капітал як результат Т' — Г', вивершної та кінцевої фази Г — Т, перебуває абсолютно в тій самій формі, що в ній він почав свій перший кругобіг, то, вийшовши з нього, він може знову почати такий самий кругобіг, як збільшений (акумульований) грошовий капітал: Г' = Г + г; принаймні форма Г... Г' не виражає, що при повторенні кругобігу циркуляція г відокремлюється від циркуляції Г. Розглядуваний у своєму одноразовому вигляді, формально, кругобіг грошового капіталу виражає, отже, лише процес збільшення вартости й процес акумуляції. Споживання в ньому виражено лише як продуктивне споживання через Г—Т $\left\langle \begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix} \right.$, тільки таке споживання і є в цьому кругобігу індивідуального капіталу. Г — Р є Р — Г або Т — Г з боку робітника; отже, це перша фаза циркуляції, яка упосереднює його індивідуальне споживання: Р — Г — Т (засоби існування). Друга фаза, Г — Т, вже не входить у кругобіг індивідуального капіталу; але цей кругобіг призводить до неї, має її за свою передумову, бо робітник, щоб мати змогу завжди бути на ринку як матеріял експлуатації для капіталіста, насамперед мусить жити, тобто підтримувати себе особистим споживанням. Але навіть це споживання припускається тут лише як умова продуктивного споживання робочої сили капіталом, отже, лише остільки, оскільки робітник своїм особистим споживанням підтримує себе й репродукує себе як робочу силу.

Щодо Зп, власне товарів, які входять у кругобіг, то вони становлять лише поживний матеріял для продуктивного споживання. Акт Р — Г упосереднює особисте споживання робітника, перетворення життьових засобів на тіло його й кров. Звичайно, для того, щоб капіталіст функціонував як капіталіст, він теж мусить існувати, а, значить, жити й споживати. Але для цього в дійсності потрібне лише таке споживання, як і робітникові, і більшого в цій формі процесу циркуляції не мислиться. І навіть це тут формально не виражено, бо формула закінчується Г', тобто наслідком, що зразу ж знову може функціонувати як збільшений грошовий капітал.

У Т' — Г' безпосередньо міститься продаж Т'; але Т' — Г', продаж з одного боку, є Г — Т, купівля з другого; а товар остаточно купується лише заради його споживної вартости, для того, щоб (лишаючи осторонь

посередницький продаж) увійти в процес споживання, хоч то буде особисте, хоч продуктивне споживання, залежно від властивостей купованого предмету. Але це споживання не входить у кругобіг того індивідуального капіталу, що його продукт є Т′; цей продукт, саме як товар, призначений для продажу, виводиться геть з кругобігу. Т′ виразно призначено для чужого споживання. Тому в тлумачів меркантильної системи (а в основі ії є формула Г — Т...П...Т′ — Г′) ми й знаходимо велемовні проповіді про те, що поодинокий капіталіст мусить споживати лише як робітник і що нація капіталістів мусить віддавати споживання своїх товарів і взагалі процес споживання іншим, дурнішим націям, а сама, навпаки, мусить поставити собі своїм життьовим завданням продуктивне споживання. Ці проповіді своєю формою та змістом часто нагадують аналогічні аскетичні напоумлювання отців церкви.

Отже, процес кругобігу капіталу є єдність циркуляції та продукції, і містить у собі і те і те. Оскільки обидві фази, Г — Т, Т′ — Г′, є акти циркуляції, остільки циркуляція капіталу становить частину загальної товарової циркуляції. Але оскільки вони є функціонально визначені відділи, стадії в кругобігу капіталу, — кругобігу, що належить не тільки до сфери циркуляції, але й до сфери продукції, остільки капітал у межах загальної товарової циркуляції пророблює свій власний кругобіг. На першій стадії загальна товарова циркуляція придається йому на те, щоб набрати форму, в якій він може функціонувати як продуктивний капітал; на другій стадії — для того, щоб скинути з себе функцію товару, що в ній він не міг би відновити свій кругобіг; і разом з тим для того, щоб мав він змогу відокремити свій власний кругобіг як капіталу від циркуляції прирослої до нього додаткової вартости.

Тому кругобіг грошового капіталу є найбільш однобічна, а тому найяскравіша й найхарактеристичніша форма проявлення кругобігу промислового капіталу, що його мета й движний чинник: збільшення вартости, роблення грошей і акумуляція, якнайвиразніше впадають на очі (купувати, щоб дорожче продавати). А що перша фаза тут є Г — Т, то тут виразно виступає й походження складових частин продуктивного капіталу з товарового ринку, як і взагалі зумовленість капіталістичного процесу продукції циркуляцією, торговлею. Кругобіг грошового капіталу — це не лише товарова продукція; він сам постає лише в наслідок циркуляції, він має її за свою передумову. Це зрозуміло вже з того, що форма Г, яка належить до циркуляції, з'являється як перша й чиста форма авансованої капітальної вартости, а цього немає в двох інших формах кругобігу.

Кругобіг грошового капіталу лише остільки завжди лишається загальним виразом промислового капіталу, оскільки він завжди має в собі зростання авансованої вартости. У кругобігу П...П грошовий вираз капіталу виступає лише як ціна елементів продукції, отже, лише як вартість, виражена в розрахункових грошах, і саме в цій формі вона усталюється в бухгальтерії.

Г — Г' стає особливою формою кругобігу промислового капіталу, оскільки капітал, що заново виступає, авансується спочатку як гроші, а потім у тій самій формі береться назад, — хоч це буде підчас переходу з однієї галузі підприємств до іншої, хоч підчас виходу промислового капіталу з підприємства. Ця форма має в собі й функціонування як капіталу тієї додаткової вартости, що її авансується спочатку в грошовій формі, і помітно це якнайяскравіше, коли вона функціонує в іншому підприємстві, а не в тому, відки вона постає. Г — Г' може бути першим кругобігом певного капіталу, і воно може бути останнім; воно може вважатись за форму цілого суспільного капіталу; це — форма капіталу, що його вкладається вперше, все одно, хоч він є новоакумульований капітал у грошовій формі, хоч старий капітал, цілком перетворений на гроші для того, щоб перенести його з однієї галузі продукції до іншої.

Як постійно, властиву всім кругобігам форму, пророблює грошовий капітал цей кругобіг саме для тієї частини капіталу, яка утворює додаткову вартість, для змінного капіталу. Нормальна форма авансування заробітної плати є виплата грішми; цей процес мусить постійно відновлюватися з короткими промежками, бо робітник перебивається від получки до получки. Тому капіталіст мусить завжди протистояти робітникові як грошовий капіталіст, а його капітал як грошовий капітал. Тут не може відбуватися безпосереднього або посереднього вирівнювання виплат (так що більшість грошового капіталу справді фігурує лише в формі товарів, гроші — лише в формі розрахункових грошей, а готівка, кінець-кінцем — лише для вирівнювання балянсів), як це буває при купівлі засобів продукції та продажу продуктивних товарів. З другого боку, частину тієї додаткової вартости, що постає із змінного капіталу, капіталіст витрачає на своє особисте споживання, що належить до сфери роздрібної торговлі, і цю частину він, кінець-кінцем, завжди витрачає готівкою, в грошовій формі додаткової вартости. Чи велика, чи мала ця частина додаткової вартости, це не змінює справи. Змінний капітал знову й знову виступає як грошовий капітал, витрачуваний на заробітну плату (Г — Р), а г — як додаткова вартість, витрачувана на покриття особистих потреб капіталіста. Отже, Г як авансована змінна капітальна вартість, і г як її приріст, обидва неодмінно зберігаються в грошовій формі, щоб можна було їх в цій формі витрачати.

Формула Г — Т ... П ... Т' — Г', з своїм результатом Г' = Г + г, обманна своєю формою, має ілюзорний характер, який випливає з того, що авансована й виросла вартість існують тут у своїй еквівалентній формі — в грошах. У цій формі наголос є не на зростанні вартости, а на *грошовій формі* цього процесу, на тому, що з циркуляції, кінець-кінцем, вилучається більш вартости в грошовій формі, ніж первісно було авансовано, — отже, на збільшенні маси золота й срібла, що належить капіталістові. Так звана монетарна система є просто вираз іраціональної форми Г — Т — Г', руху, що відбувається виключно в сфері циркуляції; тому обидва акти: 1) Г — Т і 2) Т — Г' вона може пояснити тільки тим, що Т в другому акті продається дорожче проти своєї вартости, а тому й більше грошей

вилучає з циркуляції, ніж туди подано підчас його купівлі. Навпаки, Г — Т... П... Т′ — Г′, зафіксоване як виключна форма, становить основу розвиненої меркантильної системи, що її неодмінний елемент є не лише товарова циркуляція, але й товарова продукція.

Ілюзорний характер формули Г — Т... П... Т′ — Г′ і відповідне їй ілюзорне тлумачення лишаються доти, доки ця форма фіксується як одноразова, а не як поточна, завжди поновлювана; отже, поки її вважається не за одну з форм кругобігу, а за виключну його форму. Але вона сама по собі вказує інші форми.

Поперше, ввесь цей кругобіг має собі за передумову капіталістичний характер самого продукційного процесу, а тому як базу—цей продукційний процес разом із специфічним, зумовленим ним станом суспільства. $Г - Т = Г - Т \begin{cases} Р \\ Зп \end{cases}$; але Г — Р має собі за передмову найманого робітника, а тому й засоби продукції як частину продуктивного капіталу, отже, й те, що процес праці та процес зростання вартости, продукційний процес, є вже функція капіталу.

Подруге, коли акт Г... Г′ повторюється, то поворот до грошової форми є так само минущий, як і грошова форма на першій стадії. Г — Т зникає, щоб дати місце П. Постійно повторюване авансування грошей, так само як і постійне повертання авансованої суми в формі грошей, сами виступають лише як моменти, що зникають у кругобігу.

Потрете,

Г—Т...П...Т′ — Г′.Г—Т...П...Т′—Г′.Г—Т...П... і т. ін.

Уже при другому повторенні кругобігу виступає кругобіг П... Т′ — Г′. Г — Т... П раніш, ніж закінчиться другий кругобіг Г, і таким чином усі дальші кругобіги можна розглядати в формі П... Т′ — Г — Т... П, так що Г — Т як перша фаза першого кругобігу становить лише минуще підготування до постійно повторюваного кругобігу продуктивного капіталу, і так воно дійсно буває в тих випадках, коли промисловий капітал уперше вкладається в формі грошового капіталу.

З другого боку, раніше, ніж закінчиться другий кругобіг П, вже закінчився перший кругобіг Т′ — Г′. Г — Т... П... Т′ (скорочено Т′ — Т′), кругобіг товарового капіталу. Таким чином уже перша форма має в собі обидві інші, і так зникає грошова форма, оскільки вона є не просто вираз вартости, але вираз її в еквівалентній формі, в грошах.

Нарешті, коли ми візьмемо індивідуальний капітал, який виступає вперше і вперше пророблює кругобіг Г — Т... П... Т′ — Г′, то Г — Т є підготовча фаза, предтеча першого продукційного процесу, що його пророблює цей індивідуальний капітал. Тому ця фаза Г — Т не є наперед дана, а, навпаки, вона дана або зумовлюється продукційним процесом. Але це має силу лише щодо цього індивідуального капіталу. Загальна форма кругобігу промислового капіталу є кругобіг грошового

капіталу, оскільки припускається за передумову капіталістичний спосіб продукції, отже, за стану суспільства, визначеного капіталістичною продукцією. Тому капіталістичний процес продукції припускається як prius *), коли не в першому кругобігу грошового капіталу якогось нововкладеного промислового капіталу, — то за межами цього кругобігу; постійна наявність цього процесу продукції має собі за передумову постійно поновлюваний кругобіг П...П. У межах першої стадії $Г — Т \left\langle \begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix} \right.$ виступає вже ця передумова, бо цей акт припускає, з одного боку, наявність кляси найманих робітників; а, з другого боку, тому, що те, що для покупця засобів продуції є перша стадія Г — Т, для їхнього продавця є Т′ — Г′; отже, Т′ має собі за передумову товаровий капітал, а тому й самий товар як наслідок капіталістичної продукції і тим самим має воно за передумову і функціонування продуктивного капіталу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КРУГОБІГ ПРОДУКТИВНОГО КАПІТАЛУ

Загальна формула кругобігу продуктивного капіталу така: П...Т′ — Г′ — Т...П. Цей кругобіг означає періодично відновлюване функціонування продуктивного капіталу, отже, репродукцію, або його процес продукції як процес репродукції щодо зростання вартости; не лише продукцію, але періодичну репродукцію додаткової вартости; функціонування промислового капіталу, що перебуває в своїй продуктивній формі, не як одноразове, а як періодично повторюване функціонування, так що відновлення його дано вже самим вихідним пунктом. Частина Т′ може безпосередньо (в деяких випадках, в деяких галузях приміщення промислового капіталу) в формі засобів продукції знову ввійти в той самий процес праці, що з нього вона вийшла як товар; у наслідок цього усувається лише перетворення її вартости на справжні гроші або грошові знаки, або вона набирає самостійного виразу лише в формі розрахункових грошей. Ця частина вартости не входить у циркуляцію. Таким чином входять у процес продукції вартості, що не входять у процес циркуляції. Це саме має силу й що до тієї частини Т′, що її капіталіст споживає in natura як частину додаткової вартости. Однак ця частина не має значіння для капіталістичної продукції; вона може мати значіння щонайбільш у рільництві.

У цій формі впадають на очі дві обставини:

Поперше. Тимчасом, як у першій формі Г — Г′, циркуляція грошового капіталу переривається функцією П, продукційним процесом, що виступає лише як посередник між обома його фазами Г — Т і Т′ — Г′, тут цілий

*) Щось попереднє, наперед дане. *Ред.*

процес циркуляції промислового капіталу, ввесь його рух у межах фази циркуляції становить лише перерву, а, значить, лише посередню ланку між продуктивним капіталом, що як перший крайній член розпочинає кругобіг і як останній закінчує його в тій самій формі, тобто в формі, що в ній може відновитись. Власне циркуляція виступає лише як посередня ланка періодично поновлюваної і через це поновлення безупинної репродукції.

Подруге. Ціла циркуляція з'являється тут у формі, цілком протилежній тій, що її вона має в кругобігу грошового капіталу. Там ця форма, лишаючи осторонь визначення вартости, була така: Г — Т — Г (Г — Т. Т — Г); а тут, знову таки, лишаючи осторонь визначення вартости, вона така: Т — Г — Т (Т — Г. Г — Т), отже, форма простої товарової циркуляції.

I. Проста репродукція

Розгляньмо насамперед процес Т′ — Г′ — Т, що відбувається в сфері циркуляції між крайніми членами П...П.

Вихідний пункт цієї циркуляції є товаровий капітал: Т′ = Т + т = П + т. Функцію товарового капіталу Т′ — Г′ (реалізація капітальної вартости, що міститься в ньому, = П, що існує тепер як складова частина товару Т, а також реалізація додаткової вартости, яка міститься в ньому, та, маючи вартість т, існує як складова частина тієї таки товарової маси) розглянули ми в першій формі кругобігу. Але там становила вона другу фазу перерваної циркуляції і кінцеву фазу цілого кругобігу. Тут вона становить другу фазу кругобігу, але першу фазу циркуляції. Перший кругобіг закінчується Г′, а що Г′ так само, як і первісне Г, може знову як грошовий капітал почати другий кругобіг, то спочатку не було потреби розглядати, чи продовжуватимуть Г і г (додаткова вартість), що містяться в Г′, свій шлях спільно, чи кожне з них перебігатиме свій відмінний шлях. Це було б потрібно зробити лише тоді, коли б ми простежили перший кругобіг у його дальшому відновленні. Але в кругобігу продуктивного капіталу цей пункт мусить бути розв'язаний, бо від цього розв'язання залежить уже визначення його першого кругобігу, а також і тому, що Т′ — Г′ є в ньому перша фаза циркуляції, що її треба доповнити через Г — Т. Від цього розв'язання залежить, чи позначає формула просту репродукцію, чи репродукцію в поширеному маштабі. Отже, залежно від цього розв'язання змінюється й характер кругобігу.

Отже, візьмімо спочатку просту репродукцію продуктивного капіталу і при цьому, як і в першому розділі, припустімо, що обставини лишаються незмінні і товари купується й продається за їхньою вартістю. Ціла додаткова вартість при такому припущенні ввіходить у сферу особистого споживання капіталіста. Скоро товаровий капітал Т′ перетворився на гроші, то частина грошової суми, що репрезентує капітальну вартість, циркулює далі в кругобігу промислового капіталу; друга частина, перетворена на золото додаткова вартість, увіходить у загальну товарову циркуляцію та являє собою грошову циркуляцію, що виходить від капі-

таліста, проте, таку, що відбувається поза циркуляцією його індивідуального капіталу.

У нашому прикладі мали ми товаровий капітал Т′ в 10.000 ф. пряжі вартістю в 500 ф. стерл.; з них 422 ф. стерл. є вартість продуктивного капіталу; як грошова форма 8440 ф. пряжі вони й далі продовжують циркуляцію капіталу, почату Т′, тимчасом як додаткова вартість в 78 ф. стерл., грошова форма 1560 ф. пряжі, надлишкової частини товарового продукту, виходить із цієї циркуляції і чинить свій окремий шлях у межах загальної товарової циркуляції.

$$T'\begin{pmatrix} Т \\ + \\ т \end{pmatrix} \begin{matrix} —— \\ —Г' \\ —— \end{matrix} \begin{pmatrix} Г \\ + \\ г \end{pmatrix} \begin{matrix} —Т\begin{cases} Р \\ Зп \end{cases} \\ \\ —т \end{matrix}$$

г—т є ряд купівель на гроші, що їх капіталіст витрачає або на власне товари, або на послуги для своєї поважної особи, або для сім'ї. Ці купівлі розпорошені, відбуваються в різний час. Отже, гроші існують тимчасово в формі певного грошового запасу або скарбу, призначеного на поточне споживання, бо гроші, що їхня циркуляція перервалась, перебувають у формі скарбу. Їхнє функціонування як засобу циркуляції—а такі вони є і в своїй тимчасовій формі скарбу—не входить у циркуляцію капіталу в його грошовій формі Г. Гроші тут не авансується, а витрачається.

Ми припускали, що ввесь авансований капітал завжди цілком переходить з однієї його фази до іншої; так само й тут ми припускаємо, що товаровий продукт П має в собі всю вартість продуктивного капіталу П = 422 ф. стерл. плюс додаткова вартість = 78 ф. стерл., утворена протягом продукційного процесу. В нашому прикладі, де ми маємо справу з подільним товаровим продуктом, додаткова вартість існує в формі 1560 ф. пряжі, цілком так само, як обчислена на 1 ф. пряжі, вона існує у формі 2,496 унцій пряжі. Коли б, навпаки, товаровий продукт був, прим., машиною в 500 ф. стерл. і такого самого складу щодо вартости, то хоча б одна частина вартости цієї машини була рівна 78 ф. стерл. додаткової вартости, все ж ці 78 ф. стерл. існували б лише в машині як цілому; машину не можна поділити на капітальну вартість і додаткову вартість, не розбиваючи її на куски й не знищуючи таким чином разом з її споживною вартістю і її вартість. Отже, обидві складові частини вартости можна лише ідеально уявляти собі як складові частини товарового тіла, але не можна їх визначати як самостійні елементи товару Т′, подібно до кожного фунту пряжі, що його можна визначити як відділький, самостійний товаровий елемент 10000 ф. пряжі. У першому випадку цілий товар, товаровий капітал, машина мусить бути цілком продана, раніше, ніж г зможе розпочати свою окрему циркуляцію. Навпаки, коли капіталіст продає 8440 ф., то продаж дальших 1560 ф. являє цілком відокремлену циркуляцію

додаткової вартости в формі т (1560 ф. пряжі) — г (78 ф. стерл.) = т (предмети споживання). Але елементи вартости кожної поодинокої частини 10.000 ф. продукту-пряжі можна так само позначити в частинах продукту, як і елементи вартости цілого продукту. Так само як цей останній, 10.000 ф. пряжі, можна поділити на вартість сталого капіталу (c), 7.440 ф. пряжі вартістю в 372 ф. стерл., на вартість змінного капіталу (v), 1000 ф. пряжі вартістю в 50 ф. стерл. і додаткову вартість (m), 1560 ф. пряжі вартістю в 78 ф. стерл.,—так само і всякий фунт пряжі можна поділити на $c = 11{,}904$ унціям вартістю в 8,928 пенсів, на $v = 1{,}600$ унціям пряжі вартістю в 1.200 пенсів і $m = 2{,}496$ унціям пряжі вартістю в 1,872 пенсів. Капіталіст міг би також, поступінно продаючи 10.000 ф. пряжі, поступінно споживати елементи додаткової вартости, що є в цих поодиноких частинах, і так само поступінно реалізувати суму $c + v$. Але, кінець-кінцем, ця операція припускає також, що продається всі 10.000 ф. пряжі і що, отже, в наслідок продажу 8.440 ф. повернено вартість c і v. (Книга I, розділ VII, 2).

Але хоч що там, а в наслідок акту Т′ — Г′ капітальна вартість так само, як і додаткова вартість, які є в Т′, набирають відокремленого існування, існування в різних грошових сумах; в обох випадках Г так само, як і г, є справді перетворена форма тієї вартости, яка спочатку в Т′ лише як ціна товару мала власний лише ідеальний вираз.

т — г — т є проста товарова циркуляція, що її перша фаза т — г входить у циркуляцію товарового капіталу Т′ — Г′, отже, в кругобіг капіталу; навпаки, її додаткова фаза г — т *) перебуває поза цим кругобігом, як відокремлений від нього акт загальної товарової циркуляції. Циркуляція Т і т, капітальної вартости й додаткової вартости, розщеплюється після перетворення Т′ на Г′. Відси виходить:

Поперше. Після того, як актом Т′ — Г′ = Т′ — (Г + г) реалізовано товаровий капітал, постає можливість розрізнити рух капітальної вартости й додаткової вартости, що в Т′ — Г′ був ще спільний і мав своїм носієм ту саму товарову масу, бо тепер обидві ці вартості набирають самостійних форм як грошові суми.

Подруге. Коли це відокремлення постає, і при цьому г витрачається як дохід капіталіста, тимчасом як Г, як функціональна форма капітальної вартости, і далі перебігає свій шлях, визначений кругобігом,—то перший акт Т′ — Г′ у зв'язку з наступними актами Г — Т і г — т можна позначити, як дві різні циркуляції: Т — Г — Т і т — г — т, як два ряди, що своєю загальною формою належать до звичайної товарової циркуляції.

А, проте, на практиці, коли мають діло з товаровими тілами, що їх не можна поділити, складові частини вартости відокремлюються ідеально. Напр., у лондонських будівельних підприємствах,—а вони здебільша працюють на основі кредиту,—підприємець одержує позики, в міру того як будування будинку переходить від однієї стадії до іншої. Жадна з цих стадій не є будинок, а тільки реальна наявна складова частина майбутнього будовуваного будинку; отже, не зважаючи на свою реальність,

*) У німецькому тексті тут стоїть: т—г. Очевидна помилка. *Ред.*

це є лише ідеальний дріб цілого будинку, і все ж досить реальний, щоб бути забезпеченням для додаткової позики. (Див. про це далі, розділ XII).

Потрете. Коли рух капітальної вартости й додаткової вартости, що був спільний в Т і Г, відокремлюється лише почасти (так що частину додаткової вартости не витрачається як дохід) або зовсім не відокремлюється, то сама капітальна вартість зазнає зміни ще підчас її кругобігу, до його закінчення. В нашому прикладі вартість продуктивного капіталу дорівнювала 422 ф. стерл. Отже, коли він проробляє й далі свій шлях Г — Т, наприклад, як 480 ф. стерл. або 500 ф. стерл., то він перебігає останні стадії кругобігу як вартість на 58 ф. стерл. або на 78 ф. стерл. більша, ніж початкова вартість. Разом з тим це може сполучатися з зміною його складу щодо вартости.

Т′ — Г′, друга стадія циркуляції й кінцева стадія кругобігу I (Г... Г′), в нашому кругобігу являє другу стадію його й першу стадію товарової циркуляції. Отже, оскільки справа стосується циркуляції, це Т′ — Г′ мусить доповнюватись через Г′ — Т′. Але Т′ — Г′ не лише вже має позаду себе процес зростання вартости (тут функцію П, першу стадію), але й результат його, товаровий продукт Т′, уже зреалізовано. Отже, через Т′ — Г′ вивершується процес зростання вартости капіталу, а також реалізація того товарового продукту, що в ньому виражається виросла капітальна вартість.

Отже, ми припустили просту репродукцію, тобто припустили, що г — т цілком відокремлюється від Г — Т. А що обидві циркуляції, т — г — т так само, як і Т — Г — Т, своєю загальною формою належать до товарової циркуляції (а тому й не виявляють жадної відміни щодо вартости між крайніми членами), то відси легко, як це робить вульґарна політична економія, вбачати в капіталістичному процесі просту продукцію товарів, споживних вартостей, призначених для того або іншого споживання,—вартостей, що їх капіталіст продукує для того, щоб замінити їх на товари іншої споживної вартости, або обміняти на ці товари, як про це фалшиво говорить вульґарна політична економія.

Т′ з самого початку виступає як товаровий капітал, і мета цілого процесу, збагачення (зростання вартости), не лише не виключає дедалі більшого, відповідно до збільшення додаткової вартости (а, значить, і капіталу), споживання капіталіста, але саме включає його.

У циркуляції доходу капіталіста спродукований товар т (або ідеально відповідна до нього частина товарового продукту Т′) у дійсності придається лише на те, щоб перетворити цей дохід спочатку на гроші, а з цих грошей на ряд інших товарів, які придаються для особистого споживання. Але при цьому не треба забувати тієї маленької обставини, що т є товарова вартість, яка нічого не коштувала капіталістові, втілення додаткової праці, а тому воно виходить на кін спочатку як складова частина товарового капіталу Т′. Отже, це т самим своїм існуванням зв'язане з кругобігом капітальної вартости, що перебуває в процесі руху; і коли рух її припиниться або якось інакше порушиться, то скорочується або зовсім припиняється не лише споживання т, але разом з тим і збут товарового

ряду, що є заміщення т. Те саме буває й тоді, коли акт Т′ — Г′ не вдається провести, або коли можна продати лише частину Т′.

Ми бачили, що т — г — т, як циркуляція доходу капіталіста, входить в циркуляцію капіталу лише доти, доки т є частина вартости Т′, капіталу в його функціональній формі товарового капіталу; але, усамостійнившися через г — т, отже, в цілій формі т — г — т, циркуляція доходу не входить у рух капіталу, авансованого капіталістом, хоч і походить від нього. Вона зв'язана з циркуляцією авансованого капіталу остільки, оскільки існування капіталу має собі за передумову існування капіталіста, а це останнє зумовлене його споживанням додаткової вартости.

У загальній циркуляції Т′, прим., пряжа, функціонує лише як товар; але як момент циркуляції капіталу функціонує вона як *товаровий капітал*, форма, що її капітальна вартість по черзі то набирає, то скидає. Після того, як пряжу продано покупцеві, вона виходить із процесу кругобігу того капіталу, що його продукт вона являє, а, проте, все ще перебуває як товар у сфері загальної циркуляції. Циркуляція цієї товарової маси все ще триває далі, хоч вона перестала вже являти момент у самостійному кругобігу капіталу прядуна. Тому справжня остаточна метаморфоза товарової маси, що її пускає в циркуляцію капіталіст, акт Т — Г, остаточний вихід її в сферу споживання, може бути цілком відокремлений у часі й просторі від тієї метаморфози, що в ній ця товарова маса функціонує як товаровий капітал цього капіталіста. Ту саму метаморфозу, що відбулася в сфері циркуляції капіталу, треба ще зробити в сфері загальної циркуляції.

Справа зовсім не змінюється від того, що пряжа знову входить у кругобіг іншого промислового капіталу. Загальна циркуляція охоплює і навзаєм сплетені кругобіги різних самостійних частин суспільного капіталу, тобто сукупність поодиноких капіталів, і циркуляцію вартостей, поданих на ринок не як капітал, тобто вартостей, що входять у сферу особистого споживання.

Відношення між кругобігом капіталу, оскільки він є частина загальної циркуляції та оскільки він є член самостійного кругобігу, виявляється далі, коли ми розглядуємо циркуляцію Г′ = Г + г. Г, як грошовий капітал, і далі продовжує кругобіг капіталу; г, як витрачання доходу (г — т), входить у загальну циркуляцію, але виходить із кругобігу капіталу. У цей останній кругобіг увіходить лише та частина г, яка функціонує як додатковий грошовий капітал. У т — г — т гроші функціонують лише як монета; мета цієї циркуляції — особисте споживання капіталіста. Кретинізм вульґарної економії характеризує та обставина, що цю циркуляцію, яка не входить у кругобіг капіталу — циркуляцію тієї частини новопродукованої вартости, що її споживається як дохід — вона видає за характеристичний кругобіг капіталу.

У своїй другій фазі, Г — Т, знову перед нами капітальна вартість Г = П (вартості продуктивного капіталу, який тут розпочинає кругобіг промислового капіталу), позбавлена додаткової вартости, отже, такої самої величини вартости, як на першій стадії кругобігу грошового

капіталу Г—Т. Не зважаючи на різні місця, функція грошового капіталу, що на нього тепер перетворився товаровий капітал, є та сама: його перетворення на Зп та Р, на засоби продукції та робочу силу.

Отже, одночасно з т—г капітальна вартість у функції товарового капіталу Т′—Г′ проробила фазу Т—Г і вступае тепер у додаткову фазу $Г — Т\left\langle\begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix}\right.$; отже, її ціла циркуляція є $Т — Г — Т\left\langle\begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix}\right.$.

Поперше, грошовий капітал Г виступив у формі I (кругобіг Г... Г′) як первісна форма, що в ній авансується капітальна вартість; а тут він виступае з самого початку як частина грошової суми, що на неї перетворився товаровий капітал у першій фазі циркуляції Т′—Г′, отже, з самого початку виступае як перетворення П, продуктивного капіталу, на грошову форму,—перетворення, що упосереднюеться продажем товарового продукту. Грошовий капітал існує тут з самого початку не як первісна та не як кінцева форма капітальної вартости, бо фаза Г—Т, що вивершує фазу Т—Г, може бути пророблена, лише через подруге скидання грошової форми. Тому частина Г—Т, яка одночасно е Г—Р, виступае тут уже не як просте авансування грошей у формі закупу робочої сили, але як таке авансування, що в ньому робочій силі авансується в формі грошей ті самі 1000 ф. пряжі вартістю в 50 ф. стерл., які становлять частину товарової вартости, утвореної робочою силою. Гроші, авансовані тут робітникові, є лише перетворена еквівалентна форма частини вартости товару, що його спродукував сам робітник. І вже тому акт Г—Т, оскільки він е акт Г—Р, зовсім є не лише заміщення товару в грошовій формі товаром у споживній формі, але мае в собі інші елементи, незалежні від загальної товарової циркуляції як такої.

Г′ є перетворена форма Т′, яке саме є продукт минулого функціонування П, продукційного процесу; тому вся грошова сума Г′ є грошовий вираз минулої праці. У нашому прикладі: 10.000 ф. пряжі = 500 ф. стерл., продуктові процесу прядіння; з них 7440 ф. пряжі = авансованому сталому капіталові c = 372 ф. стерл.; 1000 ф. пряжі = авансованому змінному капіталові v = 50 ф. стерл., і 1560 ф. пряжі = додатковій вартості m = 78 ф. стерл. Коли з Г′ знову авансується, за інших незмінних умов, лише первісний капітал = 422 ф. стерл., то робітник одержує в найближчий тиждень в акті Г—Р як аванс лише частину 10.000 ф. пряжі (грошову вартість 1000 ф. пряжі), спродуковану протягом цього тижня. Як результат акту Т—Г гроші завжди є вираз минулої праці. Оскільки на товаровому ринку відразу відбувається додатковий акт Г—Т, тобто Г обмінюється на наявні товари, що е на ринку, то знову таки тут маємо перетворення минулої праці з однієї форми (грошової) на другу (товарову). Але Г—Т і Т—Г відрізняються щодо часу. Вони можуть винятково відбуватись одночасно, коли, наприклад, капіталіст, що переводить Г—Т, і капіталіст, що для нього цей акт е акт Т—Г, одночасно передають один одному свої товари, і Г потім лише вирівнює ріжницю. Ріжниця щодо часу здійснення Т—Г і часу здійс-

нення Г — Т може бути більш або менш значна. Хоч Г, як результат акту Т — Г, репрезентує минулу працю, все ж Г для акту Г — Т може репрезентувати перетворену форму товарів, що їх на ринку ще немає, що лише будуть там у майбутньому, бо акт Г — Т має відбуватися лише після того, як знову вироблено Т. Так само Г може репрезентувати товари, що їх продукується одночасно з тим Т, що його грошовий вираз воно є. Наприклад, в обміні Г — Т (купівля засобів продукції) вугілля може купуватись раніше, ніж його видобудеться із шахти. Оскільки г фігурує як акумульовані гроші, а не витрачається як дохід, то воно може репрезентувати бавовну, що її випродукується лише в наступному році. Так само стоїть справа з витрачанням доходу в капіталіста, в акті г — т. Так само із заробітною платою Р = 50 ф. стерл.; ці гроші є не лише грошова форма минулої праці робітників, але разом з тим і асиґната на одночасну або майбутню працю, що саме тепер реалізується або має реалізуватися в майбутньому. Робітник може купити на них сурдут, що його зробиться лише протягом найближчого тижня. Саме так стоїть справа щодо дуже великого числа доконечних життьових засобів, що їх доводиться споживати майже безпосередньо в момент їх продукції, щоб запобігти їхньому псуванню. Таким чином робітник одержує в грошах, що в них видається йому його заробітну плату, перетворену форму своєї власної майбутньої праці або праці інших робітників. У частині його минулої праці капіталіст дає йому асиґнату на його власну майбутню працю. Його власна одночасна або майбутня праця являє той ще не наявний запас, що ним йому платиться за його минулу працю. Тут цілком зникає уявлення про утворення запасу.

Подруге. У циркуляції $Т—Г—Т\left\langle\begin{matrix}Р\\ Зп\end{matrix}\right.$ ті самі гроші переміщуються двічі; капіталіст одержує їх спочатку як продавець і передає їх далі як покупець; перетворення товару на грошову форму придається лише для того, щоб з грошової форми знову перетворити його на товарову форму; тому грошова форма капіталу, його буття як грошового капіталу, є в цьому русі лише минущий момент; інакше кажучи, поки триває цей рух, грошовий капітал, якщо він придається як купівельний засіб, виступає лише як засіб циркуляції; як власне засіб виплати він виступає тоді, коли капіталісти навзаєм купують один в одного, а потім доводиться лише вирівняти баланс виплат.

Потрете, функціонування грошового капіталу, все одно, чи придається він як простий засіб циркуляції, чи як засіб виплати, упосереднює лише заміщення Т на Р і Зп, тобто заміщення пряжі, товарового продукту, що є результат (відлічивши додаткову вартість, що її вживається як дохід) продуктивного капіталу, на елементи продукції; отже, воно упосереднює зворотне перетворення капітальної вартости з її товарової форми на витворчі елементи цього товару; отже, кінець-кінцем, це функціонування упосереднює лише зворотне перетворення товарового капіталу на продуктивний капітал.

Щоб кругобіг відбувався нормально, Т′ мусить продаватись за своєю вартістю і геть усе без остачі. Далі, Т — Г — Т має в собі не лише заміщення одного товару другим, але заміщення при тих самих відношеннях вартости. Ми припустили, що це тут саме так і відбувається. Але в дійсності вартості засобів продукції змінюються; саме капіталістичному способові продукції властива постійна зміна відношень вартости в наслідок постійних змін у продуктивності праці, що й характеризує капіталістичну продукцію. Тут ми лише згадуємо про цю зміну в вартості чинників продукції, а дослідимо її далі. Перетворення елементів продукції на товаровий продукт, П на Т′, відбувається в сфері продукції; зворотне перетворення Т′ на П — у сфері циркуляції. За посередника йому править проста товарова метаморфоза. Але своїм змістом це зворотне перетворення є момент у процесі репродукції, розглядуваному як ціле. Т — Г — Т як форма циркуляції капіталу має в собі функціонально визначений обмін речовин. Далі перетворенням Т — Г — Т зумовлено те, що Т = елементам продукції товарової маси Т′, і що ці їхні взаємні первісні відношення вартостей лишаються незмінні. Отже, тут припускається не лише те, що товари купується за їхню вартість, а також і те, що протягом кругобігу вони не зазнають жадної зміни вартости; а де цього немає, там процес не може відбуватись нормально.

Г в Г...Г′ є первісна форма капітальної вартости, яка скидає з себе цю форму, щоб знову потім її набрати. Г в П...Т′ — Г′ — Т...П є форма, що її набирається лише в процесі і в межах цього самого процесу знову скидається. Грошова форма з'являється тут лише як минуща самостійна форма вартости капіталу; капітал у формі Т′ так само прагне набути цієї грошової форми, як капітал у формі Г′, скоро тільки він перетворився на цю форму нібито на лялечку, прагне скинути її, щоб знову перетворитися на форму продуктивного капіталу. Поки цей капітал застигає в грошовій формі, він не функціонує як капітал, а тому не зростає в своїй вартості; капітал лежить без діла. Г діє тут як засіб циркуляції, але як засіб циркуляції капіталу. Позірна самостійність, що її має грошова форма капітальної вартости в першій формі її кругобігу (грошового капіталу), зникає в цій другій формі, що таким чином править за критику форми I і зводить її лише на особливу форму. Коли друга метаморфоза Г — Т наражається на перешкоди (напр., коли немає на ринку засобів продукції), то кругобіг, перебіг процесу репродукції переривається так само, як і тоді, коли капітал лежить нерухомо у формі товарового капіталу. Але ріжниця тут ось яка: капітал у грошовій формі може довший час чекати, ніж у минущій товаровій формі. Не функціонуючи як грошовий капітал, він, однак, не перестає бути грішми; але він перестає бути товаром і взагалі споживною вартістю, коли занадто довго затримується в своїй функції товарового капіталу. Подруге, в грошовій формі може він, замість своєї первісної форми продуктивного капіталу, набрати іншої, тимчасом як у формі Т′ він взагалі не може зрушити з місця.

Т′ — Г′ — Т має в собі лише для Т′, відповідно до його її форми, акти циркуляції, що являють моменти його репродукції. Але, щоб відбу-

лось Т′ — Г′ — Т, потрібна справжня репродукція того Т, що на нього перетворюється Т′; а ця репродукція зумовлена процесами репродукції, які є поза процесом репродукції індивідуального капіталу, що його репрезентує Т′. —

У формі I акт $Г — Т \langle^{Р}_{Зп}$ підготовлює лише перше перетворення грошового капіталу на продуктивний капітал; у формі II він підготовлює зворотне перетворення з товарового капіталу на продуктивний капітал; отже, оскільки вкладування промислового капіталу лишається те саме, він підготовляє зворотне перетворення товарового капіталу на ті самі елементи продукції, що з них він постав. Тому тут, як і в формі I, цей акт з'являється як підготовча фаза продукційного процесу, але як поворот до нього, як відновлення його, а тому — як предтеча процесу репродукції, отже, також повторення процесу зростання вартости.

Треба тут ще раз зауважити, що акт Г — Р є не простий товарообмін, а купівля товару Р, який повинен служити для продукції додаткової вартости так само, як Г — Зп є лише процедура, матеріяльно неминуча для здійснення цієї мети.

Після того як відбувся акт $Г — Т \langle^{Р}_{Зп}$, Г перетворюється знову на продуктивний капітал, на П, і знову починає кругобіг.

Отже, розгорнута форма кругобігу П...Т′ — Г′ — Т...П така:

$$П \ldots Т' \begin{pmatrix} Т \\ + \\ т \end{pmatrix} \begin{matrix} — \\ \\ — \end{matrix} \begin{pmatrix} Г \\ + \\ г \end{pmatrix} \begin{matrix} — Т \langle^{Р}_{Зп} \ldots П. \\ \\ — т \end{matrix}$$

Перетворення грошового капіталу на продуктивний капітал є купівля товарів для продукції товарів. Лише оскільки споживання є продуктивне споживання, воно входить у кругобіг самого капіталу; умова цього споживання та, що за посередництвом споживаних у такий спосіб товарів утворюється додаткова вартість. І це є щось дуже відмінне від тієї продукції, і навіть від товарової продукції, що її мета — існування продуцента; отаке зумовлене продукцією додаткової вартости заміщення товару товаром є щось цілком відмінне від обміну продуктів самого по собі, обміну, що лише упосереднюється грішми. Але так розглядають справу економісти, щоб довести, що неможлива будь-яка надпродукція.

Крім продуктивного споживання Г, що перетворюється на Р і Зп, кругобіг містить у собі перший член Г — Р, що для робітника є Р — Г = Т — Г. З циркуляції робітника Р — Г — Т, що має в собі його споживання, в кругобіг капіталу ввіходить лише перший член як результат Г — Р. Другий акт, а саме Г — Т, не входить у циркуляцію індивіду-

ального капіталу, хоч і походить з неї. Але постійна наявність кляси робітників потрібна для кляси капіталістів, а тому й споживання робітників, яке упосереднюється через Г — Т.

Акт Т′ — Г′ щодо продовження кругобігу капітальної вартости, а також щодо споживання додаткової вартости від капіталіста, припускає лише те, що Т′ перетворено на гроші, продано. Його купують звичайно лише тому, що предмет являє споживну вартість, а, значить, придатний до якогобудь споживання, хоч продуктивного, хоч особистого. А коли Т′ і далі циркулює, прим., у руках купця, що купив пряжу, то це насамперед ніяк не зачіпає продовження кругобігу того індивідуального капіталу, що спродукував пряжу й продав її купцеві. Цілий процес триває далі, а разом з ним триває й зумовлене ним особисте споживання капіталіста й робітника. Ця обставина має велике значіння при вивченні криз.

Скоро Т′ продано, перетворено на гроші, воно може зворотно перетворитись на реальні чинники процесу праці, а, значить, і процесу репродукції. Чи купив Т′ остаточний споживач, чи купець, який хоче знову продати його, це безпосередньо не змінює справи. Об'єм товарових мас, утворюваних капіталістичною продукцією, визначається маштабом цієї продукції та потребою постійно поширювати її, але зовсім не наперед визначеним розміром попиту й подання, не розміром потреб, що їх треба задовольнити. За безпосереднього покупця масової продукції може бути, крім інших промислових капіталістів, лише гуртовий покупець. У певних межах процес репродукції може відбуватись у попередньому або й поширеному розмірі, хоч виштовхнуті з нього товари в дійсності не ввійшли в особисте або продуктивне споживання. Споживання товарів не включено в той кругобіг капіталу, що з нього вони постали. Напр., скоро пряжу продано, кругобіг капітальної вартости, втіленої в пряжі, може почастися знову, незалежно від того, що сталося з проданою пряжею. Доки продукт продається, то з погляду капіталістичного продуцента все йде своїм нормальним порядком. Кругобіг капітальної вартости, що її репрезентує продукт, не переривається. А коли цей процес поширюється—що включає поширене продуктивне споживання засобів продукції,—то ця репродукція капіталу може супроводитися поширеним особистим споживанням (а, значить, попитом) робітників, бо продуктивне споживання підготовлює й упосереднює цей процес. Таким чином продукція додаткової вартости, а разом з нею і особисте споживання капіталіста, може зростати, ввесь процес репродукції може перебувати в стані найбільшого розцвіту, і все ж більшість товарів може переходити в сферу споживання лише позірно, а в дійсності лежати непроданою у перекупників, отже, фактично перебувати ще на ринку. Але потік товарів котиться один по одному, і нарешті виявляється, що попередній потік увібрано в споживання лише позірно. Товарові капітали змагаються один з одним за своє місце на ринку. Ті, що прийшли пізніше, продають нижчою ціною, аби тільки продати. Попередні потоки ще не збуто, а вже надходять строки виплат за них.

Власники їх мусять оголосити себе невиплатоспроможними або продавати за яку завгодно ціну, щоб зробити виплати. Такий продаж не має жадного чинення до дійсного стану попиту. Він має чинення лише з *попитом на виплату*, з абсолютною доконечністю перетворити товар на гроші. Тоді вибухає криза. Вона виявляється не в безпосередньому зменшенні споживного попиту, попиту для особистого споживання, але в скороченні обміну капіталу на капітал, у скороченні процесу репродукції капіталу.—

Коли товари Зп і Р, що на них перетворюється Г для того, щоб виконати свою функцію як грошовий капітал, як капітальна вартість, призначена для зворотного перетворення на продуктивний капітал, — коли ці товари треба купувати або оплачувати в різний час, отже, коли Г—Т репрезентує ряд купівель і виплат, що відбуваються одна по одній, то частина Г виконує акт Г—Т, тимчасом як друга частина лишається у формі грошей, щоб потім у момент, визначений умовами самого процесу, придатись для одночасних або послідовних актів Г — Т. Цю частину лише тимчасово вилучено з циркуляції, щоб у певний момент вона могла перейти до дії, здійснити свою функцію. Але таке припасання цієї частини є також функція визначувана її циркуляцією і призначена для циркуляції. Отже, її існування як купівельного й виплатного запасу, припинення її руху, перерва в її циркуляції теж являє стан, що в ньому гроші виконують одну із своїх функцій як грошовий капітал; як грошовий капітал тому, що в цьому разі гроші, які тимчасово перебувають у стані спокою, є частина грошового капіталу Г (частина від Г′ мінус г = Г), тієї частини вартости товарового капіталу, яка дорівнює П, вартості продуктивного капіталу, що є вихідний пункт кругобігу. З другого боку, всі гроші, вилучені з циркуляції, перебувають у формі скарбу. Отже, скарбова форма грошей стає тут функцією грошового капіталу, так само, як в Г — Т функція грошей, як купівельного або виплатного засобу, стає функцією грошового капіталу, і це саме тому, що капітальна вартість існує тут у грошовій формі, грошова форма являє тут стан промислового капіталу, визначуваний загальним зв'язком його кругобігу на одній з його стадій. Тут знову має силу те, що грошовий капітал у межах кругобігу промислового капіталу не виконує жадних інших функцій, крім функцій грошей, і що ці функції грошей лише в наслідок свого зв'язку з іншими стадіями цього кругобігу одночасно мають значіння функції капіталу.

Що Г′ виражає відношення г до Г, капіталістичне відношення, це безпосередньо є функція не грошового капіталу, а товарового капіталу Т′, який знову таки, як відношення т до Т, виражає лише результат продукційного процесу, результат посталого там самозростання капітальної вартости.

Коли процес циркуляції в своєму перебігу наражається на перешкоди, так що Г в наслідок зовнішніх обставин, стану ринку і т. ін., мусить припинити свою функцію Г — Т і тому на більш або менш довгий час лишатись у своїй грошовій формі, то знову ми маємо стан грошей у

формі скарбів, що буває також і в простій товаровій циркуляції, скоро зовнішні обставини переривають перехід Т — Г в Г — Т. Це є вимушене утворення скарбів. Отже, в даному разі гроші мають форму бездіяльного капіталу, лятентного грошового капіталу[6]). Однак покищо ми не будемо далі зупинятись на цьому.

Але в обох випадках залишення грошового капіталу в його стані грошей з'являється як наслідок перерваного руху, все одно, чи та перерва доцільна, чи недоцільна, добровільна чи недобровільна, відповідає функціям чи суперечить їм.

II. Акумуляція і репродукція в поширеному маштабі

Що відношення, в яких можливе поширення продукційного процесу, визначається не довільно, а диктується технікою, то реалізована додаткова вартість, хоча б її й призначалось для капіталізації, часто лише по кількох повторюваних кругобігах доходить такого розміру (отже, мусить бути нагромаджена до такого розміру), коли вона справді може функціонувати як додатковий капітал, або ввійти в кругобіг капітальної вартости, що процесує. Отже, додаткова вартість закам'янівае в скарб і в цій формі становить лятентний грошовий капітал. Лятентний тому, що вона не може діяти як капітал, поки вона лишається в грошовій формі. Отже, утворення скарбу з'являється тут як момент, що входить у процес капіталістичної акумуляції, супроводить його, але разом з тим і посутньо відрізняється від нього. Бо утворення лятентного грошового капіталу не поширює самого процесу репродукції. Лятентний грошовий капітал тому утворюється тут, що капіталістичний продуцент не може безпосередньо поширювати свою продукцію. Коли він продає свій додатковий продукт продуцентові золота або срібла, що подає в циркуляцію нове золото або срібло, або — що сходить на те саме — купцеві, що за деяку частину національного додаткового продукту довозить з-за кордону додаткове золото або срібло, то його лятентний грошовий капітал являє приріст національного золотого або срібного скарбу. В усіх інших випадках, напр., ті 78 ф. стерл., що в руках покупця були засобом циркуляції, в руках капіталіста набирають лише форму скарбу; отже, постає лише інший розподіл національного золотого або срібного скарбу.

Коли в оборудках нашого капіталіста гроші функціонують як засіб виплати (так що покупець платить за товари лише через більш або менш довгий строк), то додатковий продукт, призначений для капіталізації, перетворюється не на гроші, а на боргові вимоги, у титули власности на еквівалент, що вже або є в покупця, або лише передбачається. Цей

6) Термін „лятентний" взято з фізичного уявлення про лятентне тепло, що його тепер згідно з теорією перетворення енергії майже облишено. Тому Маркс у третьому відділі (пізніша редакція) замість нього подає термін, узятий з уявлення про потенціяльну енергію: „потенціяльний", або за аналогією з віртуальними швидкостями д'Алямбера, „віртуальний капітал". *Ф. Е.*

еквівалент не входить у процес репродукції даного кругобігу, так само як не входять у нього гроші, вкладені в процентодайні папери тощо, хоч може він увіходить у кругобіг іншого індивідуального промислового капіталу.

Весь характер капіталістичної продукції визначається зростанням авансованої капітальної вартости, отже, в першу чергу, продукцією якомога більшої додаткової вартости; а, подруге (див. кн. I, розділ XXII), — продукцією капіталу, тобто перетворенням додаткової вартости на капітал. Акумуляція, або продукція в поширеному маштабі, що, як засіб до дедалі більшого поширення продукції додаткової вартости, а тому й до збагачення капіталіста, являє особисту мету його, і ввіходить у загальну тенденцію капіталістичної продукції, — стає далі, як це показано в першій книзі, в наслідок свого розвитку доконечністю для кожного поодинокого капіталіста. Постійне збільшення його капіталу стає умовою зберігання його. Однак ми не будемо повертатися до раніш уже з'ясованого.

Спочатку ми розглядали просту репродукцію і при цьому припускали, що всю додаткову вартість витрачається як дохід. У дійсності в нормальних умовах одна частина додаткової вартости завжди мусить витрачатися як дохід, а друга капіталізуватися, і при цьому цілком байдуже, що додаткову вартість, спродуковану протягом певного періоду, то споживається цілком, то капіталізується цілком. Беручи рух у його пересічному — а загальна формула може зображати лише пересічний рух — відбувається і те і друге. Однак, щоб не ускладняти формули, краще припустити, що акумулюється всю додаткову вартість. Формула

$$П \ldots Т' - Г' - Т' \left\langle \begin{matrix} Р \\ \\ Зп \end{matrix} \right. \ldots П$$

виражає продуктивний капітал, що репродукується в поширеному маштабі і з більшою вартістю, і що як вирослий продуктивний капітал починає свій другий кругобіг, або, що сходить на те саме, відновлює свій перший кругобіг. Скоро починається цей другий кругобіг, ми маємо знову П як вихідний пункт; тільки це П є продуктивний капітал більших розмірів, ніж було перше П. Так само, коли в формулі Г...Г' другий кругобіг починається з Г', то це Г' функціонує як Г, як авансований грошовий капітал певної величини; це — грошовий капітал, більший, ніж той, що ним почався перший кругобіг; але, скоро він виступає в функції авансованого грошового капіталу, зникає будь-який натяк на те, що він виріс у наслідок капіталізації додаткової вартости. У формі грошового капіталу, що в ній він починає кругобіг, зникають сліди цього походження. Те саме й з П', коли воно є вихідний пункт нового кругобігу.

Коли ми порівняємо П...П' з Г...Г', або з першим кругобігом, то побачимо, що вони мають неоднакове значіння. Г...Г', взяте само по

собі як окремий кругобіг, виражає лише одне, а саме, що Г, грошовий капітал (або промисловий капітал у своєму кругобігу як грошовий капітал), є гроші, що вилуплюють гроші, вартість, що вилуплює вартість, — що він породжує додаткову вартість. Навпаки, в кругобігу П, коли вивершено першу стадію продукційного процесу, процес зростання вартости вже закінчено, а по скінченні другої стадії Т′ — Г′ (першої стадії циркуляції) капітальна вартість плюс додаткова вартість існують уже як реалізований грошовий капітал, як Г′, що являло останній крайній член у першому кругобігу. Що спродуковано додаткову вартість, це в раніш розглянутій формі П...П (дивись розгорнуту формулу на стор. 41) позначено через т — г — т, яке в своїй другій стадії виходить з меж циркуляції капіталу й являє циркуляцію додаткової вартости як доходу. Отже, в цій формі, де ввесь рух зображается як П...П і де, отже, не відбувається жадної зміни вартости між обома крайніми пунктами, зростання авансованої вартости, утворення додаткової вартости, зображено так само, як і в Г...Г′; тільки акт Т′ — Г′, що є остання стадія в Г...Г′ і друга стадія кругобігу, являє першу стадію циркуляції в П...П.

П′ в П...П′ виражає не те, що випродуковано додаткову вартість, а те, що спродуковану додаткову вартість капіталізовано, отже, що капітал акумульовано, а тому П′, протилежно до П, складається з первісної капітальної вартости плюс вартість капіталу, акумульованого в наслідок руху капітальної вартости.

Г′, як просте вивершення Г...Г′, так само і Т′, як воно виступає в усіх цих кругобігах, виражають самі по собі не рух, а його результат: зростання капітальної вартости, реалізоване в товаровій формі або в грошовій, а тому капітальну вартість як Г + г або як Т + т, як відношення капітальної вартости до додаткової вартости, як до свого нащадка. Вони виражають цей результат як різні форми циркуляції вирослої капітальної вартости. Але ні в формі Т′, ні в формі Г′ постале зростання вартости не є ні функція грошового капіталу, ні функція товарового капіталу. Як особливі, різні форми, як форми буття капіталу, що відповідають особливим функціям промислового капіталу, грошовий капітал і товаровий капітал можуть виконувати відповідно лише функції грошей і функції товару, і ріжниця між ними — це лише ріжниця між грішми й товаром. Так само промисловий капітал у своїй формі продуктивного капіталу може складатись тільки з тих самих елементів, що й кожний інший процес праці, який утворює продукти: з одного боку, з речевих умов праці (засобів продукції), з другого боку, з продуктивно (доцільно) діющої робочої сили. Так само, як промисловий капітал може існувати в сфері продукції лише в такому складі, що відповідає продукційному процесові взагалі, а, значить, і некапіталістичному продукційному процесові, так само в сфері циркуляції він може існувати лише в тих двох формах, що відповідають цій сфері — у формі товару й грошей. Але, як сума елементів продукції з самого початку виявляє своє як продуктивний капітал через те, що робоча сила є чужа робоча сила, яку капіталіст купив у її власника, так само як він купує собі засоби продукції в інших товаровласників; отже, як і самий

продукційний процес виступає тут як продуктивна функція промислового капіталу, так само гроші і товар виступають як форми циркуляції того самого промислового капіталу, а, значить, і функції грошей і товару виступають як функції циркуляції цього капіталу, які або підготовляють функції продуктивного капіталу, або походять з них. Лише в наслідок їхнього зв'язку як форм тих функцій, що їх повинен виконувати промисловий капітал на різних стадіях процесу свого кругобігу, функція грошей і функція товару є тут разом з тим функція грошового капіталу й товарового капіталу. Отже, було б помилково специфічні властивості й функції, що характеризують гроші як гроші і товар як товар, висновувати з їхніх властивостей як капіталу, і так само було б помилкою, навпаки, висновувати властивості продуктивного капіталу з його способу існування в засобах продукції.

Скоро $Г'$ або $Т'$ фіксуються як $Г+г$, $Т+т$, тобто як відношення капітальної вартости до додаткової вартости як до свого нащадка, то це відношення виражається і в тому і в другому, одного разу в грошовій формі, другого разу в товаровій, що зовсім не змінює справи. Отже, це відношення випливає не з особливостей і функцій, що властиві грошам як таким або товарові як такому. В обох випадках властивість, що характеризує капітал, а саме те, що він є вартість, яка вилуплює вартість, виражається лише як результат. $Т'$ завжди є продукт функціонування $П$, а $Г'$ завжди є лише форма $Т'$, перетворена в кругобігу промислового капіталу. Тому, скоро реалізований грошовий капітал знову починає функціонувати як грошовий капітал, він перестає бути виразом того капіталістичного відношення, що є в $Г'=Г+г$. Коли відбувся акт $Г\ldots Г'$ і $Г'$ знову починає кругобіг, $Г'$ фігурує вже не як $Г'$, а як $Г$, навіть і тоді, коли б ціла додаткова вартість, що є в $Г'$, капіталізувалась. У нашому випадку другий кругобіг починається грошовим капіталом в 500 ф. стерл., а не 422 ф. стерл., як перший. Грошовий капітал, що починає кругобіг, на 78 ф. стерл. більший, ніж був раніше; ця ріжниця існує в порівнянні одного кругобігу з другим; але цього порівнання не може бути всередині кожного поодинокого кругобігу. Авансовані як грошовий капітал 500 ф. стерл., що з них 78 ф. стерл. існували раніше як додаткова вартість, відіграють таку саму ролю, як і 500 ф. стерл., що ними другий капіталіст починає свій перший кругобіг. Так само і в кругобігу продуктивного капіталу. Збільшене $П'$ при відновленні кругобігу виступає як $П$, подібно до $П$ в простій репродукції $П\ldots П$.

У стадії $Г'—Т'<\begin{matrix}Р\\Зп\end{matrix}$ вирослу величину позначено лише $Т'$, але не $Р'$ і $Зп'$. А що $Т$ є сума $Р$ і $Зп$, то вже $Т'$ показує, що сума $Р$ і $Зп$, які містяться в ньому, більша, ніж була в первісному $П$. Але, подруге, позначення $Р'$ і $Зп$ було б помилкове, бо ми знаємо, що із зростанням капіталу сполучається зміна його вартісного складу; з розвитком останнього вартість $Зп$ зростає, а вартість $Р$ завжди зменшується відносно, а часто абсолютно.

III. Акумуляція грошей

Чи може г, додаткова вартість, перетворена на золото, відразу знову прилучитись до капітальної вартости, що процесує, і таким чином разом з капіталом Г як величина Г′ увійти в процес кругобігу, — це залежить від обставин, незалежних від простої наявности г. Коли г повинно правити за грошовий капітал у другому, самостійному підприємстві, що його мають закласти поряд першого, то, очевидно, г можна вжити на це лише тоді, коли воно має мінімальну величину, потрібну для такого підприємства. Коли г треба вжити на поширення початкового підприємства, то знову таки відношення речевих чинників П і відношення їхньої вартости потребують певної мінімальної величини г. Між усіма засобами продукції, що діють у цьому підприємстві, є не лише певне якісне, але й певне кількісне відношення, певна пропорційність розмірів. Ці речеві відношення і відношення вартости, що їх носіями є речеві відношення тих чинників, які входять у продуктивний капітал, визначають мінімальний розмір, що його мусить мати г для того, щоб його можна було перетворити як приріст продуктивного капіталу на додаткові засоби продукції та додаткову робочу силу, або лише на перші. Напр., прядун не може збільшити числа своїх веретен, коли він не набуде одночасно відповідне число чухральних і тіпальних верстатів, не кажучи вже про збільшені витрати на бавовну та заробітну плату, що їх зумовлює таке поширення підприємства. А щоб перевести це поширення в життя, додаткова вартість мусить уже становити чималу суму (звичайно нові витрати обчислюються в 1 ф. стерл. на веретено). Доки г не має цього мінімального розміру, кругобіг капіталу мусить кілька разів повторитись, поки сума послідовно ним спороджених г матиме змогу функціонувати разом з Г, тобто в $Г' — Т' \left\langle \begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix} \right.$. Навіть прості зміни деталів, напр., у прядильних машинах, оскільки вони роблять їх продуктивнішими, потребують збільшених витрат прядильного матеріялу, поширення машин, що обробляють бавовну до прядіння тощо. Отже, у проміжний період г нагромаджується, і його нагромадження є не його власна функція, а результат повторних П...П. Його власна функція є його перебування в грошовому стані, доки воно з повторних кругобігів, що дають приріст вартости, тобто із-зовні, матиме достатній приріст, щоб досягти мінімальної величини, потрібної для його активного функціонування, — величини, що, тільки мавши її, воно як грошовий капітал, у даному разі, як акумульована частина грошового діющого капіталу Г, дійсно може ввійти у функціонування цього останнього. У проміжний період г нагромаджується й існує лише в формі скарбу, що перебуває в процесі свого утворення, зростання. Отже, грошова акумуляція, утворення скарбу виступає тут як процес, що тимчасово супроводить справжню акумуляцію, поширення того маштабу, що в ньому діє промисловий капітал. Тимчасово супроводить, бо поки скарб перебуває в стані скарбу, він не функціонує як капітал, не

бере участи в процесі зростання вартости, лишається грошовою сумою, яка зростає лише тому, що гроші, які існують поза її участю, складається до тієї самої скрині.

Форма скарбу є лише форма грошей, що не перебувають в циркуляції, грошей, що їхню циркуляцію перервано, і тому їх зберігається в їхній грошовій формі. Щодо самого процесу утворення скарбу, то він властивий усякій товаровій продукції і відіграє ролю як самоціль лише в нерозвинених передкапіталістичних формах товарової продукції. Але в нашому прикладі скарб виступає як форма грошового капіталу, а утворення скарбу — як процес, що тимчасово супроводить акумуляцію капіталу, тому і остільки, що і оскільки гроші фігурують тут як *лятентний грошовий капітал*; бо утворення скарбу, перебування в стані скарбу тієї додаткової вартости, яка є в грошовій формі, являє тут функціонально визначену підготовчу стадію для перетворення додаткової вартости на справді діющий капітал, — стадію, що відбувається поза кругобігом капіталу. Отже, своїм призначенням це є лятентний грошовий капітал; тому й розміри, що їх мусить дійти скарб, щоб увійти в процес, визначається кожного разу вартісним складом продуктивного капіталу. Але поки гроші лишаються в стані скарбу, вони ще не функціонують як грошовий капітал, вони ще є бездіяльний капітал, не тому, що, як раніше, їхню функцію перервано, а тому, що вони ще не здатні до своєї функції.

Ми беремо тут нагромадження грошей в його первісній реальній формі, як дійсний грошовий скарб. Але воно може існувати і в формі простих боргових документів, боргових вимог капіталіста, що продав Т′. Щодо інших форм, коли цей лятентний грошовий капітал і в проміжний період існує в формі грошей, що вилуплюють гроші, напр., як вклади в якийбудь банк на проценти, в векселях або цінних паперах будь-якого ґатунку, то ці форми сюди не стосуються. Додаткова вартість, реалізована в грошах, виконує тоді особливі функції капіталу поза кругобігом того промислового капіталу, що з нього вона походить; функції, що, поперше, не мають нічого спільного з кругобігом цього капіталу як таким і, подруге, припускають функції капіталу, відмінні від функції промислового капіталу, які тут ще не досліджені.

IV. Резервний фонд

Скарб у щойно розгляненій формі, як формі існування додаткової вартости, є грошовий фонд акумуляції, грошова форма, що її тимчасово має акумуляція капіталу, і яка остільки сама є умова акумуляції. Але цей акумуляційний фонд може виконувати і особливі побічні послуги, тобто входити в процес кругобігу капіталу, не набираючи форми П...П′, а, значить, не поширюючи розмірів капіталістичної репродукції.

Коли процес Т′ — Г′ триває понад свій нормальний протяг, коли, отже, перетворення товарового капіталу на грошову форму ненормально затримується; або коли, після того як це перетворення відбулося, ціна, напр.,

засобів продукції, що на них мусить перетворитись грошовий капітал, підвищується понад той рівень, що був на початку кругобігу, то скарб, що функціонує як акумуляційний фонд, можна вжити на те, щоб він заступив грошовий капітал або його частину. Отже, грошовий фонд акумуляції править за резервний фонд для того, щоб вирівнювати порушення кругобігу.

Як такий резервний фонд, він відрізняється від фонду купівельних і виплатних засобів, розгляненого в кругобігу П...П. Ці засоби є частина діющого грошового капіталу (отже — це форми буття частини капітальної вартости, що взагалі діє в процесі), що його частини починають функціонувати лише одна по одній, в різні моменти. В безперервному перебігу продукційного процесу постійно утворюється резервний грошовий капітал, бо сьогодні, прим., надійшли виплати, а робити виплати доведеться лише пізніше, сьогодні продано багато товару, а купувати багато товару доведеться тільки пізніше; отже, в ці переміжки частина обігового капіталу *) існує постійно в грошовій формі. Навпаки, резервний фонд є складова частина не діющого капіталу, точніш грошового капіталу, а капіталу, що перебуває на підготовчій стадії своєї акумуляції, на стадії додаткової вартости, ще не перетвореної на активний капітал. А, проте, само собою зрозуміло, що капіталіст під скрутний час зовсім не запитує, які певні функції мають гроші, що перебувають в його руках, а просто вживає те, що має, аби тільки підтримати процес кругобігу свого капіталу. Прим., в нашому прикладі Г = 422 ф. стерл., Г' = 500 ф. стерл. Коли частина капіталу в 422 ф. стерл. існує як фонд виплатних і купівельних засобів, як грошовий запас, то його розраховано на те, що він, за незмінних обставин, цілком входить у кругобіг; але його на це й вистачає. Але резервний фонд є частина 78 ф. стерл. додаткової вартости; він може ввійти в процес кругобігу капіталу вартістю в 422 ф. стерл. лише тоді, коли цей кругобіг відбувається в обставинах, що не лишаються незмінні; бо він є частина фонду акумуляції та фігурує в даному разі, не поширюючи маштабу репродукції.

Грошовий фонд акумуляції вже є буття лятентного грошового капіталу, отже,—перетворення грошей на грошовий капітал.

Загальна формула кругобігу продуктивного капіталу, що охоплює просту репродукцію і репродукцію в поширеному маштабі, така:

$$\text{П}\ldots\overbrace{\text{Т}'—\text{Г}'}^{1}.\ \overbrace{\text{Г}—\text{Т}}^{2}\left\langle\begin{matrix}\text{Р}\\ \\ \text{Зп}\end{matrix}\right.\ldots\text{П}\ (\text{П}').$$

*) Обіговий капітал (zirkulierendes Kapital) тут Маркс вживає в тому самому розумінні, в якому він далі, в першій частині книги III (дивись книга третя, частина перша, розділ XVI) вживає термін „капітал циркуляції“ (Zirkulationskapital), тобто в розумінні капіталу, що перебуває в циркуляції, тимчасом як взагалі термін „обіговий капітал“ Маркс вживає на позначення поточної частини продуктивного капіталу у відміну від основної частини продуктивного капіталу. (Дивись далі розділ VIII). *Ред.*

Коли П = П, то Г в 2) дорівнює Г′ мінус г; коли П = П′, то Г в 2) більше, ніж Г′ мінус г; це значить, що г цілком або почасти перетворилось на грошовий капітал.

Кругобіг продуктивного капіталу є та форма, що в ній клясична економія розглядає процес кругобігу промислового капіталу.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

КРУГОБІГ ТОВАРОВОГО КАПІТАЛУ

Загальна формула для кругобігу товарового капіталу така:

$$Т' — Г' — Т... П... Т'.$$

Т′ з'являється не лише як продукт, але також як і припущення обох попередніх кругобігів, бо те, що для одного капіталу є Г — Т, уже містить у собі Т′ — Г′ для другого, — принаймні остільки, оскільки частина засобів продукції сама є товаровий продукт інших індивідуальних капіталів, які пророблюють свій кругобіг. У нашому випадку, приміром, вугілля, машини і т. ін. є товаровий капітал вуглепромисловця, капіталістичного машинобудівника і т. ін. Далі, в розділі І, 4, вже показано, що вже при першому повторенні Г...Г′, раніше, ніж закінчиться цей другий кругобіг грошового капіталу, припускається не лише кругобіг П...П, але також і кругобіг Т′...Т′.

Коли репродукція відбувається в поширеному розмірі, то кінцеве Т′ більше, ніж початкове Т′, а тому його треба позначити Т″.

Ріжниця третьої форми від перших двох виявляється в тому, поперше, що тут кругобіг починається циркуляцією, як цілим, з двома її протилежними фазами, тимчасом як у формі І циркуляцію уривається процесом продукції, а в формі ІІ вся циркуляція з її двома фазами, що одна одну доповнюють, виступає лише як посередня ланка для процесу репродукції, а тому становить посередній рух між П...П. При Г...Г′ форма циркуляції є Г — Т... Т′ — Г′ = Г — Т — Г. При П...П вона зворотна: Т′ — Г′. Г — Т = Т — Г — Т. В Т′...Т′ вона також має цю останню форму.

Подруге: коли повторюються кругобіги І і ІІ, навіть коли кінцеві пункти Г′ і П′ являють початкові пункти відновленого кругобігу, зникає форма, що в ній вони були спродуковані. Г′ = Г + г, П′ = П + п починають новий процес знову як Г і Т. Але в формі ІІІ вихідний пункт Т мусить позначатись як Т′, навіть коли кругобіг поновлюється в попередніх розмірах і ось чому. В формі І, скоро Г′ як таке починає новий кругобіг, функціонує воно як грошовий капітал Г, як авансована в грошовій формі капітальна вартість, що має зростати своєю вартістю. Величина авансованого грошового капіталу, зростаючи в наслідок акумуляції, що відбулась протягом першого кругобігу, збільшилась. Але хоч

дорівнює величина авансованого грошового капіталу 422 ф. стерл., хоч 500 ф. стерл., це не змінює нічого в тому, що він з'являється як проста капітальна вартість. Г′ існує вже не як вирослий своєю вартістю або запліднений додатковою вартістю капітал, не як капіталістичне відношення. Воно (Г′) ще лише має збільшити свою вартість у процесі. Це саме має силу щодо П...П′; П′ мусить і далі завжди функціонувати і поновлювати кругобіг як П, як капітальна вартість, що повинна продукувати додаткову вартість. Навпаки, кругобіг товарового капіталу починається не капітальною вартістю, а капітальною вартістю, що вже виросла в товаровій формі, а тому з самого початку містить у собі кругобіг не лише капітальної вартости, яка є в товаровій формі, але також і додаткової вартости. Тому, коли в цій формі відбувається проста репродукція, то в кінцевому пункті виступає Т′ такої самої величини, як і в початковому пункті. Коли в кругобіг капіталу входить частина додаткової вартости, то хоч наприкінці й буде Т″ замість Т′, тобто більше за Т′, однак, наступний кругобіг знову починається з Т′, яке тепер є лише більше Т′, ніж воно було в попередньому кругобігу, і починає свій новий кругобіг з більшою акумульованою капітальною вартістю, а тому й з відповідно більшою новоутвореною додатковою вартістю. В усіх випадках Т′ завжди починає кругобіг як товаровий капітал, що дорівнює капітальній вартості плюс додаткова вартість.

Т′ виступає як Т в кругобігу поодинокого промислового капіталу не як форма цього капіталу, а як форма іншого промислового капіталу, оскільки засоби продукції являють собою продукт цього останнього. Акт Г — Т (тобто Г — Зп) першого капіталу є для цього другого капіталу Т′ — Г′.

В акті циркуляції $Г — Т \begin{cases} Р \\ Зп \end{cases}$ Р і Зп відіграють тотожню ролю остільки, оскільки вони є товари в руках своїх продавців, в одному випадку робітників, що продають свою робочу силу, а в другому—власників засобів продукції, що продають їх. Для покупця, що його гроші функціонують тут як грошовий капітал, вони функціонують лише як товари доти, доки він їх не купив, отже, доти, доки вони, як товари, іншим належні, протистоять його капіталові, що існує в грошовій формі. Зп і Р відрізняються тут лише остільки, оскільки Зп в руках свого продавця дорівнюють Т′, отже, можуть бути капіталом, коли Зп є товарова форма його капіталу, тимчасом як для робітника Р завжди є лише товар і стає капіталом лише в руках покупця, як складова частина П.

Тому Т′ ніколи не може почати кругобіг як просте Т, як проста товарова форма капітальної вартости. Як товаровий капітал воно завжди має подвійне значення. З погляду споживної вартости воно є продукт функції П — в даному разі пряжа, елементи якої Р і Зп, що як товари походять із сфери циркуляції, функціонували лише як продуктотворчі елементи цього продукту. Подруге, з погляду вартости, воно є продукт

капітальної вартости П плюс додаткова вартість m, спродукована в наслідок функціонування П.

Тільки в кругобігу самого Т′ частина його Т = П = капітальній вартості може й мусить відокремитись від тієї частини Т′, що в ній існує додаткова вартість, від додаткового продукту, що в ньому міститься додаткова вартість,—може й мусить відокремитись незалежно від того, чи обидва вони справді подільні, як от пряжа, чи ні, як от машина. Вони стають подільні кожного разу, скоро Т′ перетворюється на Г′.

Коли цілий товаровий продукт можна поділити на самостійні однорідні частинні продукти, як, прим., наші 10.000 ф. пряжі, і коли в наслідок цього акт Т′ — Г′ можна зобразити як суму послідовно вчинених продажів, то капітальна вартість може функціонувати в товаровій формі як Т, може відокремитись від Т′ раніше, ніж реалізується додаткова вартість, отже, раніш, ніж реалізовано цілком усе Т′.

В 10.000 ф. пряжі в 500 ф. стерл., вартість 8.440 ф. пряжі = 422 ф. стерлін. = капітальній вартості, відокремленій від додаткової вартости. Коли капіталіст продає спочатку 8.440 ф. пряжі за 422 ф. стерл., то ці 8.440 ф. пряжі репрезентують Т, капітальну вартість у товаровій формі; додатковий продукт, що є, крім того, в Т′, а саме 1560 ф. пряжі = додатковій вартості в 78 ф. стерл. ввійде в циркуляцію лише пізніше; капіталіст міг би здійснити $Т — Г — Т \left\langle \begin{array}{l} Р \\ Зп \end{array} \right.$ перед циркуляцією додаткового продукту т — г — т.

Або коли б він спочатку продав 7440 ф. пряжі вартістю в 372 ф. стерл., а потім 1000 ф. пряжі вартістю в 50 ф. стер., то першою частиною Т можна було б покрити засоби продукції (сталу частину капіталу c), а другою частиною Т — змінну частину капіталу v, робочу силу, — а далі все відбувалось би, як і раніш.

Але коли відбуваються такі послідовні продажі і коли умови кругобігу це дозволяють, то капіталіст замість поділити Т′ на c + v + m, може зробити такий поділ і в аліквотних частинах Т′.

Наприклад, 7440 ф. пряжі = 372 ф. стерл., що як частини Т′ (10000 ф. пряжі = 500 ф. стерл.) репрезентують сталу частину капіталу, своєю чергою можуть бути розкладені на 5535,360 ф. пряжі вартістю в 276,768 ф. стерл., що покривають лише сталу частину капіталу, вартість засобів продукції, зужиткованих у виготовленні 7.440 ф. пряжі; на 744 ф. пряжі вартістю в 37,200 ф. стер., що покривають лише змінний капітал; на 1160,640 ф. пряжі вартістю в 58,032 ф. стерл., що, як додатковий продукт, є носії додаткової вартости. Отже, з проданих 7.440 ф. пряжі капіталіст може покрити вміщену в них капітальну вартість, продавши 6279,360 ф. пряжі за 313,968 ф. стерл., а вартість додаткового продукту 1160,640 ф. пряжі = 58,032 ф. стерл. витратити як дохід.

Так само може він і далі розкласти й відповідно до цього продати 1000 ф. пряжі = 50 ф. стерл. = змінній капітальній вартості: 744 ф. пряжі за 37,200 ф. стерл.—стала капітальна вартість 1000 ф. пряжі;

100 ф. пряжі за 5,000 ф. стерл.—змінна частина капіталу тих таки 1000 ф. пряжі; отже, 844 ф. пряжі за 42,200 ф. стерл.—покриття капітальної вартости, яка є в 1000 ф. пряжі; нарешті, 156 ф. пряжі вартістю в 7,800 ф. стерл., які репрезентують додатковий продукт, що є в ній, і які можуть бути спожиті як такий.

Нарешті, може він решту 1560 ф. пряжі вартістю в 78 ф. стерл., якщо пощастить її продати, розкласти так, що продаж 1160,640 ф. пряжі за 58,032 ф. стерл. покриватиме вартість засобів продукції, що містяться в 1560 ф. пряжі, а 156 ф. пряжі вартістю в 7,800 ф. стерл. — змінну капітальну вартість; разом 1316,640 ф. пряжі = 65,832 ф. стерл., покривають усю капітальну вартість; нарешті, лишається додатковий продукт 243,360 ф. пряжі = 12,168 ф. ст., що їх можна витрачати як дохід.

Так само, як кожен елемент, що існує в пряжі—c, v, m, можна знову розкласти на ці самі складові частини, так само можна розкласти й кожен окремий фунт пряжі вартістю в 1 шилінґ = 12 пенсів:

c = 0,744	ф. пряжі	= 8,928	пенсів
v = 0,100	„ „	= 1,200	„
m = 0,156	„ „	= 1,872	„
c+v+m = 1,000	ф. пряжі	= 12,000	пенсів

Коли ми складемо результати трьох зазначених частинних продажів, то результат буде такий самий, як і при одночасному продажу 10.000 ф. пряжі.

Сталого капіталу ми маємо:

При 1-му продажу	5535,360	ф. пряжі	= 276,768	ф. стерл.
„ 2-му „	744,000	„ „	= 37,200	„ „
„ 3-му „	1160,640	„ „	= 58,032	„ „
Разом . .	7440,000	ф. пряжі	= 372,000	ф. стерл.

Змінного капіталу:

При 1-му продажу	744,000	ф. пряжі	= 37,200	ф. стерл.
„ 2-му „	100,000	„ „	= 5,000	„ „
„ 3-му „	156,000	„ „	= 7,800	„ „
Разом . .	1000,000	ф. пряжі	= 50,000	ф. стерл.

Додаткової вартости:

При 1-му продажу	1160,640	ф. пряжі	= 58,032	ф. стерл.
„ 2-му „	156,000	„ „	= 7,800	„ „
„ 3-му „	243,360	„ „	= 12,168	„ „
Разом . .	1560,000	ф. пряжі	= 78,000	ф. стерл.

Загальна сума:

Сталий капітал	7440 ф. пряжі	=	372 ф. стерл.
Змінний „	1000 „ „	=	50 „ „
Додаткова вартість . .	1560 „ „	=	78 „ „
Разом . . .	10.000 ф. пряжі	=	500 ф. стерл.

Т′ — Г′ само по собі є не що інше, як продаж 10.000 ф. пряжі. 10.000 ф. пряжі є товар, як і всяка інша пряжа. Для покупця має значення ціна в 1 шил. за фунт, або 500 ф. стерл. за 10.000 ф. пряжі. Коли підчас торгу він і звертає увагу на склад вартости, то лише маючи хитрий намір довести, що 1 ф. можна було-б продати дешевше, ніж за 1 шил., і що навіть у цьому разі продавець усе ж зробить вигідну оборудку. Але кількість товару, що його він купує, залежить від його потреб; наприклад, коли він власник ткацького підприємства, то ця кількість залежить від складу його власного капіталу, що функціонує в підприємстві, але не від складу капіталу того прядуна, що в нього він купує. Відношення, що в них Т′ повинне, з одного боку, покрити зужиткований у процесі його продукції капітал (тобто різні його складові частини), а, з другого боку, правити за додатковий продукт, призначений чи то на витрачання додаткової вартости, чи то на акумуляцію капіталу, існують лише в кругобігу капіталу, що його товарову форму являють 10.000 ф. пряжі. З продажем, як таким, вони не мають нічого спільного. Тут, крім того припускається, що Т′ продається по своїй вартості, тобто справа сходить лише на перетворення його з товарової форми на грошову. Для Т′, як для функціональної форми в кругобігу цього індивідуального капіталу, — форми, що з неї треба покрити продуктивний капітал, має, природно, вирішувальне значення, чи відхиляються та до якої міри відхиляються одне від одного ціна і вартість при продажу, але тут, розглядаючи самі лише ріжниці щодо форм, нам не потрібно досліджувати цього.

У формі І, Г...Г′, процес продукції відбувається посередині між двома протилежними, що одна одну доповнюють, фазами циркуляції капіталу; і він закінчується раніше, ніж надійде кінцева фаза Т′ — Г′. Гроші авансується як капітал, спочатку на елементи продукції, з них вони перетворюються на товаровий продукт, і цей товаровий продукт знову перетворюється на гроші. Це — цілком вивершений цикл оборудок, що результат його є на все й для кожного придатні гроші. Таким чином відновлення процесу дано лише в можливості. Г...П...Г′ може бути так само останнім кругобігом, що вивершує функціонування індивідуального капіталу, який виходить з підприємства, як і першим кругобігом капіталу, що вперше вступає у функціонування. Загальний рух тут є Г...Г′, від грошей до більшої суми грошей.

У формі II, тобто у формі П...Т′—Г′—Т...П (П′) увесь процес циркуляції йде за першим П і поперед другого, але відбувається він зворотним порядком проти форми І. Перше П є продуктивний капітал, і його функ-

ція є його процес продукції, як попередня умова наступного процесу циркуляції. Навпаки, кінцеве П не є процес продукції; воно є лише повторне буття промислового капіталу в його формі продуктивного капіталу. А саме воно є результат перетворення, що сталося в останній фазі циркуляції — перетворення капітальної вартости на Р + Зп, на суб'єктивні й об'єктивні чинники, які в своєму сполученні становлять форму буття продуктивного капіталу. Капітал, хоч буде він П, хоч П', кінець-кінцем, є знову наявний у такій формі, що в ній він мусить знову функціонувати як продуктивний капітал, здійснювати процес продукції. Загальна форма руху, П...П, є форма репродукції і не показує як це показує Г...Г', що зростання вартости є мета цього процесу. Тому то більше полегшує вона клясичній економії змогу не звертати уваги на певну капіталістичну форму продукційного процесу й зображати продукцію як таку за мету процесу, яка є ніби в тім, щоб яко мога більше й дешевше продукувати й обмінювати продукт на якнайрізноманітніші інші продукти, почасти для відновлення продукції (Г — Т), почасти для споживання (г — т). А що при цьому Г і г з'являються лише як минущий засіб циркуляції, то особливостей грошей і грошового капіталу не помічається, і ввесь процес здається простим і природним, тобто має природність плаского раціоналізму. Так само, розглядаючи товаровий капітал, забувають іноді зиск, і коли мовиться про кругобіг продукції в цілому, то капітал фігурує лише як товар; але коли мова йде про складові частини вартости, то він фігурує як товаровий капітал. Акумуляція зображається, природно, таким самим способом, як і продукція.

У формі III, Т' — Г' — Т...П...Т', кругобіг починають дві фази процесу циркуляції, і саме таким самим порядком, як і у формі II, П...П.; потім іде П, саме так, як і в формі I, із своєю функцією, з процесом продукції; разом з результатом цього процесу, Т', кругобіг закінчується. Так само, як у формі II, він закінчується П, як простим повторним буттям продуктивного капіталу, так само тут він закінчується Т', повторним буттям товарового капіталу; так само, як у формі II капітал у своїй кінцевій формі П знову мусить розпочати процес як процес продукції, так само й тут разом з повторною появою промислового капіталу в формі товарового капіталу, кругобіг мусить знову початись фазою циркуляції Т' — Г'. Обидві форми кругобігу тут невивершені, бо їх ще не вивершило Г', перетворена на *гроші* виросла капітальна вартість. Обидві, отже, вони мусять провадитись далі, а тому містять у собі репродукцію. Цілий кругобіг у формі III є Т'...Т'.

Третя форма від двох попередніх відрізняється тим, що лише в цьому кругобігу за вихідний пункт зростання вартости є виросла капітальна вартість, а не первісна капітальна вартість, що лише ще має зростати. Т' як капіталістичне відношення є тут вихідний пункт і як таке визначально впливає на ввесь кругобіг, бо вже на першій фазі своїй воно містить у собі кругобіг капітальної вартости та кругобіг додаткової вартости, а додаткова вартість, коли й не в кожному окремому кругобігу, то пересічно, мусить витрачатись почасти як дохід, про-

роблювати циркуляцію т—г—т, почасти функціонувати як елемент акумуляції капіталу.

У формі Т′...Т′ споживання сукупного товарового продукту припускається, як умова нормального перебігу кругобігу самого капіталу. Особисте споживання робітника та особисте споживання тієї частини додаткової вартости, яку не акумулюється, охоплює все особисте споживання. Отже, споживання в цілому — і особисте і продуктивне — входить як умова в кругобіг Т′. Продуктивне споживання (куди посутньо входить і особисте споживання робітника, бо робоча сила в певних межах є постійний продукт особистого споживання робітника) відбувається безпосередньо за допомогою кожного індивідуального капіталу. Особисте споживання остільки, оскільки воно потрібне для існування індивідуального капіталіста—припускається тільки як суспільний акт, ні в якому разі як акт індивідуального капіталіста.

У формах І і II ввесь рух зображено, як рух авансованої капітальної вартости. У формі III вирослий у своїй вартості капітал, у вигляді цілого товарового продукту, становить вихідний пункт, і має форму капіталу, що рухається, товарового капіталу. Лише після його перетворення на гроші, цей рух розгалужується на рух капіталу й на рух доходу. В цій формі в кругобіг капіталу включено і розподіл цілого суспільного продукту і особливий розподіл продукту для кожного індивідуального товарового капіталу — розподіл, з одного боку, на фонд особистого споживання, а з другого—на фонд репродукції.

Г...Г′ містить у собі поширення кругобігу залежно від величини г, яке входить у поновлений кругобіг.

П в П...П може почати новий кругобіг з тією самою вартістю, а може і з меншою — і все ж воно може являти репродукцію в поширених розмірах; так, напр., тоді, коли елементи товару подешевшають у наслідок підвищеної продуктивности праці. Навпаки, в протилежному випадку, вирослий своєю вартістю продуктивний капітал може являти репродукцію в речево вужчих розмірах, коли, напр., елементи продукції дорожчають. Те саме має силу й для Т′...Т′.

В Т′...Т′ капітал у товаровій формі є передумова продукції; і знову таки як передумова повертається він у межах цього кругобігу в другому Т. Якщо це Т ще не спродуковано або не репродуковано, то кругобіг зупиняється: це Т мусить бути репродуковано здебільша як Т′ якогось іншого промислового капіталу. В цьому кругобігу Т′ існує як вихідний пункт, переходовий пункт і кінцевий пункт руху,—і воно тому завжди є наявне. Воно є постійна умова процесу репродукції.

Т′...Т′ відрізняється від форм І і II ще й іншим моментом. У всіх трьох кругобігів спільне те, що форма, в якій капітал починає процес свого кругобігу, є також і форма, що в ній він закінчує його, а тому знову набирає початкової форми, в якій він знову починає той самий кругобіг. Початкова форма Г, П, Т′ є завжди та форма, що в ній авансується капітальна вартість (у III формі з прирослою до неї додатковою вартістю) — отже, її первісна форма щодо кругобігу; кінцева

форма Г′, П, Т′ завжди є перетворена форма якоїбудь попередньої функціональної форми кругобігу, що не є первісна форма.

Так Г′ в I є перетворена форма Т′, кінцеве П в II—перетворена форма Г (і в I і в II цього перетворення досягається простим актом товарової циркуляції, в наслідок формального переміщення товару й грошей); Т′ в III є перетворена форма П, продуктивного капіталу. Але тут, у III, перетворення стосується, поперше, не лише до функціональної форми капіталу, але також і до величини його вартости; подруге, перетворення є результат не просто формального переміщення, властивого процесові циркуляції, але дійсного перетворення, що його проробили в процесі продукції споживна форма і вартість товарових складових частин продуктивного капіталу.

Форму початкового члена Г, П, Т′ наперед дається для кожного кругобігу — I, II, III; форму, що знову повторюється в кінцевому члені, дано, а, значить, і зумовлено рядом метаморфоз самого кругобігу. Т′, як кінцевий пункт кругобігу індивідуального промислового капіталу, має собі за передумову лише неналежну до циркуляції форму П того самого промислового капіталу, що продукт його є Т′; Г′, як кінцевий пункт в I, як перетворена форма Т′ (Т′ — Г′), має собі за передумову, що Г є в руках покупця, існує поза кругобігом Г...Г′ і лише в наслідок продажу Т′ втягується в цей кругобіг і стає його кінцевою формою. Таким чином, в II кінцеве П має собі за передумову Р і Зп (Т), як наявні поза кругобігом і введені в кругобіг як його кінцева форма через Г — Т. Але коли облишити осторонь останній крайній член, то ні кругобіг індивідуального грошового капіталу не припускає у своєму кругобігу буття грошового капіталу взагалі, ні кругобіг індивідуального продуктивного капіталу не припускає в своєму кругобігу буття продуктивного капіталу. В I може Г бути першим грошовим капіталом, в II може П бути першим продуктивним капіталом, що виступає на кін історії, але в III

$$\text{Т}'\left\{\begin{array}{l}\text{Т} — \\ \\ — \text{Г}' \\ \\ \text{т} —\end{array}\right. \left\{\begin{array}{l}\text{Г} — \text{Т}\left\langle\begin{array}{l}\text{Р}\\ \text{Зп}\end{array}\right. \ldots\text{П}\ldots\text{Т}' \\ \\ \\ \text{г} — \text{т}\end{array}\right.$$

припускається, що Т двічі існує поза кругобігом. Одного разу в кругобігу $\text{Т}' — \text{Г}' — \text{Т}\left\langle\begin{array}{l}\text{Р}\\ \text{Зп}\end{array}\right.$. Це Т, оскільки воно складається з Зп, є товар у руках продавця; воно саме є товаровий капітал, оскільки воно є продукт капіталістичного продукційного процесу; а коли навіть і ні, то воно з'являється як товаровий капітал у руках купця. Другого разу, в т — г — т в другому т, яке, щоб його можна було купити, так само мусить бути наявне як товар. У всякому разі Р і Зп, хоч вони є това-

ровий капітал, хоч ні, все ж вони такі самі товари, як Т′ і відносяться один до одного як товари. Це саме має силу й щодо другого т в т — г — т. Отже, оскільки Т′ = Т (Р + Зп), остільки товари є творчі елементи самого Т′ і остільки воно само мусить замінюватися в циркуляції на такі самі товари; і в т — г — т друге т теж мусить замінюватись у циркуляції так само на інші товари.

Крім того, на основі капіталістичного способу продукції, як панівного, кожен товар у руках продавця мусить бути товаровим капіталом. Він і далі лишається таким у руках купця або стає таким в його руках, коли не був ним раніше. Або — як, напр., довізні товари — він мусить бути товаром, що замістив первісний товаровий капітал і тому надав йому лише іншу форму буття.

Товарові елементи Р і Зп, що з них складається продуктивний капітал П, як форма буття П мають не той самий вигляд, що був у них на тих різних товарових ринках, де їх придбали. Тепер їх сполучено, і в такому своєму сполученні вони можуть функціонувати як продуктивний капітал.

Той факт, що лише в цій III формі, в межах самого кругобігу, Т з'являється як передумова Т, походить із того, що за вихідний пункт є капітал у товаровій формі. Кругобіг починається перетворенням Т′ (оскільки воно функціонує як капітальна вартість — хоч збільшена додатковою вартістю, хоч ні) на товари, що являють елементи його продукції. Але це перетворення охоплює цілий процес циркуляції Т — Г — Т (= Р + Зп) і є результат його. Отже, тут Т стоїть на обох крайніх пунктах, але другий крайній пункт, що набуває своєї форми через акт Г — Т іззовні, з товарового ринку, не є останній пункт кругобігу, а лише останній пункт його двох перших стадій, що охоплюють процес циркуляції. Його результат є П, що його функція, процес продукції, починається після цього. Лише як результат цього процесу, отже, не як результат процесу циркуляції, Т′ з'являється як завершення кругобігу і в тій самій формі, як і початковий пункт Т′. Навпаки, в Г...Г′, П...П, кінцеві крайні пункти Г′ і П є безпосередні результати процесу циркуляції. Отже, тут лише наприкінці кругобігу припускається, що в чужих руках перебуває одного разу Г′, другого разу П. Оскільки кругобіг відбувається між крайніми пунктами, остільки ні Г в першому випадку, ані П в другому, — тобто ні буття Г як чужих грошей, ані буття П як чужого продукційного процесу — не є передумова цих кругобігів. Навпаки, Т′...Т′ припускає Т (= Р + Зп) як чужі товари, що перебувають у чужих руках, втягуються в кругобіг через увідний процес циркуляції і перетворюються на продуктивний капітал, а як результат функціонування цього капіталу Т′ тепер знову стає кінцевою формою кругобігу.

Але саме тому, що кругобіг Т′...Т′ припускає в своїх межах інший промисловий капітал у формі Т (= Р + Зп) (а Зп охоплюють різноманітні інші капітали, напр., у даному разі — машини, вугілля, мастиво тощо), то він сам призводить до того, що його розглядають не лише як *загальну* форму кругобігу, тобто не лише як таку суспільну -форму,

що під неї можна підвести кожний індивідуальний промисловий капітал (крім тих випадків, коли капітал вкладається вперше), отже, не лише як форму руху, спільну всім індивідуальним промисловим капіталам, але разом з тим і як форму руху суми індивідуальних капіталів, тобто сукупного капіталу кляси капіталістів, — як рух, що в ньому рух кожного індивідуального промислового капіталу є лише частинний рух, який переплітається з рухами інших капіталів і ними зумовлюється. Коли ми, напр., розглядаємо сукупний річний товаровий продукт якоїсь країни й аналізуємо рух, що за допомогою його одна частина цього продукту покриває продуктивний капітал у всіх індивідуальних підприємствах, а друга частина входить в особисте споживання різних кляс, то ми розглядаємо Т'...Т' як форму руху так суспільного капіталу, як і утвореної ним додаткової вартости, зглядно додаткового продукту. Та обставина, що суспільний капітал дорівнює сумі індивідуальних капіталів (залічуючи сюди акційні капітали, зглядно державний капітал, оскільки уряди вживають продуктивну найману працю в гірництві, залізницях тощо, функціонують як промислові капіталісти) і що загальний рух суспільного капіталу дорівнює альґебричній сумі рухів індивідуальних капіталів, зовсім не виключає того, що цей рух, як рух ізольованого індивідуального капіталу, виявляє інші явища, ніж той самий рух, розглядуваний з погляду частини сукупного руху суспільного капіталу, тобто в зв'язку його з рухами інших частин його, — і що він разом з тим розв'язує такі проблеми, що їх розв'язання мусить припускатися як дане при розгляді кругобігу поодинокого індивідуального капіталу, а не виводитися з нього.

Т'...Т' є єдиний кругобіг, де первісно авансована капітальна вартість становить лише частину крайнього члена, що починає рух, і де рух з самого початку виявляється як сукупний рух промислового капіталу; так само, як рух тієї частини продукту, яка покриває продуктивний капітал, так і тієї частини, що являє додатковий продукт і пересічно витрачається почасти як дохід, а почасти має стати елементом акумуляції. Оскільки витрачання додаткової вартости як доходу входить у цей кругобіг, остільки в нього входить також особисте споживання. Але воно входить ще й тому, що вихідний пункт Т, товар, існує в вигляді будь-якого предмету споживання; а кожний капіталістично спродукований предмет є товаровий капітал, усе одно, чи його споживна форма призначає його для продуктивного, чи для особистого споживання, або для обох разом. Г...Г' показує лише вартісний бік зростання авансованої капітальної вартости як мету цілого процесу; П...П (П') показує процес продукції капіталу як процес репродукції, при чому величина продуктивного капіталу лишається однакова або зростає (акумуляція); Т'...Т', виявляючи себе вже на своєму початковому пункті як форма капіталістичної товарової продукції, з самого початку охоплює продуктивне та особисте споживання; продуктивне споживання і закладене в ньому зростання вартости є лише частина його руху. Нарешті, що Т' може існувати в такій споживній формі, яка знову не може ввійти в будь-який процес продукції,

то це з самого початку показує, що різні, виражені в частинах продукту складові частини вартости Т′ мусять зайняти неоднакове місце, залежно від того, чи має силу Т′...Т′ як форма руху сукупного суспільного капіталу, чи як самостійний рух індивідуального промислового капіталу. Всіма такими особливостями цей кругобіг показує, що він є кругобіг, який виходить поза межі поодинокого кругобігу просто індивідуального капіталу.

У фігурі Т′...Т′ рух товарового капіталу, тобто сукупного капіталістично спродукованого продукту, не лише являє передумову самостійного кругобігу індивідуального капіталу, але й собі зумовлюється ним. Тому, коли схоплено своєрідність цієї фігури, то вже не досить заспокоїтись на тому, що метаморфози Т′—Г′ та Г—Т є, з одного боку, функціонально визначені частини в метаморфозі капіталу, а, з другого боку, — члени загальної товарової циркуляції. Постає потреба виразно визначити переплітання метаморфоз одного індивідуального капіталу з метаморфозами інших індивідуальних капіталів і з частиною сукупного продукту, призначеною для особистого споживання. Тому в аналізі кругобігу індивідуального промислового капіталу ми беремо за основу переважно перші дві форми.

Кругобіг Т′...Т′ як форма поодинокого індивідуального капіталу виступає, прим., у хліборобстві, де розрахунки робиться від жнив до жнив. У фігурі II за вихідний пункт є засів, а в фігурі III — жнива, або, як кажуть фізіократи, в першому — avances*), а в другому — reprises**). Рух капітальної вартости в III з самого початку виступає лише як частина руху загальної маси продуктів, тимчасом як в I і II рух Т′ становить лише один момент у русі відокремленого капіталу.

У фігурі III наявні на ринку товари становлять постійну передумову процесу продукції та репродукції. Тому коли звертати увагу тільки на цю фігуру, то здається, що всі елементи продукційного процесу походять із товарової циркуляції і складаються лише з товарів. При такому однобічному розумінні недобачають тих елементів продукційного процесу, що не залежать від товарових елементів.

Що в Т′...Т′ вихідний пункт є сукупний продукт (сукупна вартість), то виявляється тут, що (залишаючи осторонь закордонну торговлю) репродукція в поширених розмірах, при незмінній взагалі продуктивності, може відбуватись лише тоді, коли в частині додаткового продукту, що її мають капіталізувати, вже містяться речові елементи додаткового продуктивного капіталу; що, отже, оскільки продукція одного року є за передумову продукції наступного року, або оскільки ця продукція може відбуватись протягом одного року, одночасно з простим процесом репродукції, остільки додатковий продукт безпосередньо продукується в такій формі, яка дає йому спромогу функціонувати в ролі додаткового капіталу. Збільшена продуктивність може збільшити лише речовину капіталу, не підвищуючи цим

*) Авансування. *Ред.*
**) Надходження. *Ред.*

його вартости; але разом з тим вона утворює додатковий матеріял для зростання вартости.

Т′...Т′ становить основу Tableau économique Кене, і те, що він обрав протилежно до форми Г...Г′ (форми, що її виключно дотримувалась меркантильна система) саме цю форму, а не П...П, свідчить про його великий і правильний такт.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ТРИ ФІГУРИ ПРОЦЕСУ КРУГОБІГУ

Коли Ск позначає сукупний процес циркуляції, то три фігури можна зобразити так:

I. Г — Т...П...Т′ — Г′
II. П...Ск...П
III. Ск...П (Т′).

Коли ми всі три форми сполучимо, то всі передумови процесу виступають, як його результат, як передумова, ним самим утворена. Кожен момент виступає як вихідний пункт, перехідний пункт і пункт повороту. Сукупний процес виступає як єдність процесу продукції та процесу циркуляції; продукційний процес стає посередньою ланкою в процесі циркуляції і навпаки.

Всі три кругобіги мають спільну рису, а саме—зростання вартости як визначальна мета, як движний мотив. В I це виражено в самій формі. Форма II починається з П, з самого процесу зростання вартости. В III кругобіг починається з вирослої вартости й закінчується нововирослою вартістю, навіть коли рух повторюється в незмінному масштабі.

Оскільки Т — Г є для покупця Г — Т, а Г — Т є для продавця Т — Г, остільки циркуляція капіталу являє лише звичайну товарову метаморфозу, і тут мають силу розвинені щодо неї закони про кількість грошей, що циркулюють (кн. I, розділ III, 2). Але коли не зупинятись на цьому формальному боці, а розглядати реальний зв'язок між метаморфозами різних індивідуальних капіталів, отже, дійсно зв'язок кругобігів індивідуальних капіталів як частинні рухи в процесі репродукції сукупного суспільного капіталу, то цей зв'язок не можна з'ясувати простою зміною форм грошей і товару.

В постійно рухомому колі кожен пункт є одночасно пункт вихідний і пункт повороту. Коли переривається круговий рух, то не кожний вихідний пункт є пункт повороту. Наприклад, ми бачили, що не лише кожен окремий кругобіг (implicite) припускає інший, але також, що в повторення кругобігу в одній формі включає пророблення кругобігу й інших формах. Таким чином, уся ріжниця виступає як суто-фор-

мальна або навіть суто-суб'єктивна, як ріжниця, що існує лише для спостерігача.

Оскільки кожен з цих кругобігів розглядається як особливу форму руху, що в ній перебувають різні індивідуальні промислові капітали, остільки й ця ріжниця завжди існує лише як індивідуальна ріжниця. Але в дійсності кожний індивідуальний промисловий капітал одночасно перебуває в усіх трьох кругобігах. Три кругобіги, форми репродукції трьох відмін капіталу, безупинно відбуваються один поряд одного. Напр., одна частина капітальної вартости, яка функціонує тепер як товаровий капітал, перетворюється на грошовий капітал, але одночасно друга частина виходить з продукційного процесу в циркуляцію як новий товаровий капітал. Так завжди перебігає кругова форма Т'...Т', так само і обидві інші. Репродукція капіталу в кожній з його форм і на кожній з його стадій є так само безперервна, як і метаморфоза цих форм і послідовний перебіг цих трьох стадій. Отже, ввесь кругобіг є тут дійсна єдність усіх трьох його форм.

У нашому досліді припускалось, що вся капітальна вартість у цілому розмірі своєму виступає як грошовий капітал, або як продуктивний капітал, або як товаровий капітал. Напр., 422 ф. стерл. було в нас спочатку як грошовий капітал, потім, знову таки в цілому розмірі, перетворились вони на продуктивний капітал і, нарешті, на товаровий капітал: пряжу, вартістю в 500 ф. стерл. (з них 78 ф. стерл. додаткової вартости). Тут ці різні стадії становлять стільки ж перерв. Напр., поки 422 ф. стерл. лишаються в грошовій формі, тобто поки не відбулись купівлі Г — Т (Р + Зп), сукупний капітал існує і функціонує лише як грошовий капітал. А скоро він перетворюється на продуктивний капітал, він уже не функціонує ні як грошовий капітал, ні як товаровий капітал. Увесь процес його циркуляції переривається, так само, як, з другого боку, переривається ввесь процес його продукції, коли він починає функціонувати в одній з двох стадій циркуляції, чи то як Г, чи то як Т'. Таким чином, кругобіг П...П являв би собою тоді не лише періодичне відновлення продуктивного капіталу, але так само й перерву його функції, процесу продукції, перерву, що тривала, б доки буде закінчений процес циркуляції; замість відбуватись безперервно, продукція відбувалась би скоками й поновлювалась би лише по переміжках невизначеного часу, залежно від того, оскільки швидко або повільно здійснюються обидві стадії процесу циркуляції. Так, напр., стоїть справа в китайського ремісника, що робить тільки на приватних замовників і припиняє процес продукції, поки не буде нових замовлень.

У дійсності це має силу й для кожної окремої частини капіталу, що є в русі, і всі частини капіталу послідовно проробляють цей рух. Напр., 10.000 ф. пряжі є тижневий продукт прядуна. Ці 10.000 ф. пряжі цілком виходять із сфери продукції в сферу циркуляції; капітальна вартість, що міститься в них, мусить цілком перетворитисьна грошовий капітал, і поки вона лишається в формі грошового капіталу, вона не може ввійти знову в продукційний процес; вона мусить спочатку ввійти в цируляцію і знову перетворитись на елементи продуктивного капіталу Р + Зп. Про-

цес кругобігу капіталу є повсякчасні перерви, вихід з однієї стадії, перехід у наступну; скидання однієї форми, буття в другій формі; кожна з цих стадій не лише зумовлює другу, але разом з тим і виключає її.

Але безперервність є характеристична ознака капіталістичної продукції і зумовлюється технічною основою її, хоч не завжди безумовно досяжна. Подивімось, як у дійсності стоїть справа. В той час, коли, напр., 10.000 ф. пряжі виступають на ринок як товаровий капітал і перетворюються на гроші (хоч ці гроші будуть виплатним засобом, хоч купівельним засобом, або навіть розрахунковими грішми), місце їх заступає в продукційному процесі нова бавовна, вугілля тощо, отже, пряжа тут знову зворотно перетворилася з грошової й товарової форми на форму продуктивного капіталу, і в цій формі починає свою функцію; тимчасом як у той самий час перші 10.000 ф. пряжі перетворюються на гроші, раніш спродуковані 10.000 ф. пряжі вже перебігають другу стадію своєї циркуляції і зворотно перетворюються з грошей на елементи продуктивного капіталу. Всі частини каіпталу по черзі пророблюють процес кругобігу, перебувають одночасно на різних стадіях його. Таким чином промисловий капітал у своєму безперервному кругобігу перебуває одночасно на всіх стадіях його й у відповідних їм різних функціональних формах. Для тієї частини, яка вперше перетворюється з товарового капіталу на гроші, починається кругобіг Т'...Т', тимчасом як для промислового капіталу, як для цілого, що перебуває в русі, кругобіг Т'...Т' уже перейдено. Однією рукою гроші авансується, другою одержується; початок кругобігу Г...Г' на одному пункті є разом з тим його поворот на другому. Те ж саме має силу й для продуктивного капіталу.

Справжній кругобіг промислового капіталу в своїй безперервності є тому не лише єдність процесу циркуляції та процесу продукції, але також і єдність усіх його трьох кругобігів. Але такою єдністю може він бути лише остільки, оскільки кожна з різних частин капіталу може по черзі переходити послідовні фази кругобігу, переходити з однієї фази, з однієї функціональної форми в іншу, оскільки, отже, промисловий капітал, як сукупність цих частин, одночасно перебуває в різних фазах і функціях і таким чином одночасно пророблює усі три кругобіги. Чергування кожної частини в часі зумовлюється тут чергуванням частин у просторі, тобто поділом капіталу. Напр., в розчленованій фабричній системі продукт завжди перебуває на різних ступенях процесу свого творення й так само завжди переходить з однієї фази продукції до іншої. А що індивідуальний промисловий капітал являє певну величину, що залежить від засобів капіталіста й має для кожної галузі промисловости певну мінімальну величину, то при поділі його мусять існувати певні числові відношення. Величина наявного капіталу зумовлює розміри продукційного процесу, його розміри зумовлюють розмір товарового й грошового капіталу, оскільки вони функціонують поряд процесу продукції. Чергування в просторі, що ним зумовлюється безперервність продукції, існує, однак, тільки завдяки рухові частин капіталу, що в ньому вони одна по одній переходять різні стадії. Чергування в просторі саме є лише результат черту-

вання в часі. Напр., коли товари не можна продати, коли рух Т′ — Г′ припиняється для однієї частини, то кругобіг цієї частини переривається і її не покривається засобами її продукції; зміна функцій наступних частин, що виходять як Т′ з процесу продукції, затримується попередніми. Коли це триває деякий час, то продукція обмежується, і цілий процес припиняється. Кожна зупинка в послідовному русі частин порушує послідовність їх у просторі, кожна зупинка на одній стадії зумовлює більшу або меншу зупинку в цілому кругобігу не лише тієї частини капіталу, що її рух спинився, але також і цілого індивідуального капіталу.

Найближча форма, що в ній виявляється процес, є така послідовність фаз, при якій перехід капіталу в нову фазу зумовлюється його виходом з іншої фази. Тому кожний поодинокий кругобіг має також за вихідний пункт і за пункт повороту одну з функціональних форм капіталу. З другого боку цілий процес є в дійсності єдність трьох кругобігів, що є різні форми, в яких виражається безперервність процесу. Для кожної функціональної форми капіталу цілий кругобіг є її специфічний кругобіг, і при цьому кожен з цих кругобігів зумовлює безперервність цілого процесу; круговий рух однієї функціональної форми зумовлює круговий рух інших форм. Для сукупного процесу продукції, особливо для суспільного капіталу, є та неодмінна умова, що процес продукції є разом з тим і процес репродукції, а значить, і процес кругобігу кожного з його моментів. Різні частини капіталу послідовно перебігають різні стадії та функціональні форми. В наслідок цього кожна функціональна форма, хоч вона і репрезентує раз-у-раз іншу частину капіталу, пророблює одночасно з іншими свій власний кругобіг. Одна частина капіталу, але така, що завжди міняється, завжди репродукується, існує як товаровий капітал, який перетворюється на гроші; друга частина існує як грошовий капітал, який перетворюється на продуктивний; третя частина — як продуктивний капітал, що перетворюється на товаровий капітал. Постійну наявність усіх трьох форм упосереднює кругобіг цілого капіталу, що саме й переходить ці три фази.

Отже, капітал, як ціле, одночасно перебуває в своїх різних фазах, послідовно розміщених у просторі. Але кожна частина завжди переходить по черзі з однієї фази, з однієї функціональної форми в іншу, і так функціонує по черзі в усіх формах. Ці форми є такі поточні форми, що їхню одночасність упосереднює їхня послідовність. Кожна форма йде по другій й передує їй, так що поворот однієї частини капіталу до однієї форми зумовлено поворотом другої частини до другої форми. Кожна частина безупинно пророблює свій власний обіг, але в цій формі завжди перебуває інша частина капіталу, і ці осібні обіги становлять лише одночасні й послідовні моменти сукупного руху.

Лише в єдності трьох кругобігів здійснюється безперервність сукупного процесу замість змальованої вище переривчастости. Сукупний суспільний капітал завжди має цю безперервність, і його процес завжди є єдність трьох кругобігів.

Для індивідуальних капіталів безперервність репродукції іноді більш або менш порушується. Поперше, в різні періоди маси вартости часто розподіляються по різних стадіях і функціональних формах нерівними порціями. Подруге, ці порції, залежно від характеру вироблюваного товару, а значить, залежно від особливої сфери продукції, куди вкладено капітал, можуть розподілятись різно. Потретє, безперервність може більше або менше порушуватись в тих галузях продукції, які залежать від доби року, — чи то в наслідок природних умов (хліборобство, ловитва оселедців тощо), чи то в наслідок умовних обставин, як, напр., при так званих сезонових роботах. Якнайправильніше та якнайодноманітніше перебігає процес на фабриці й у гірництві. Але ця відмінність галузей продукції не спричинюється до жодної відмінности в загальних формах процесу кругобігу.

Капітал як вартість, що самозростає, охоплює не лише клясові відносини, не лише певний характер суспільства, що ґрунтується на наявності праці як праці найманій. Він є рух, процес кругобігу через різні стадії, який знову таки містить у собі три різні форми процесу кругобігу. Тому його можна зрозуміти лише як рух, а не як річ у стані спокою. Ті, хто розглядають усамостійнення вартости лише як абстракцію, забувають, що рух промислового капіталу є ця абстракція in actu*). Вартість перебігає тут різні форми, різні рухи, що в них вона зберігається й разом з тим виростає, збільшується. Що ми тут маємо діло насамперед з простою формою руху, то ми не беремо на увагу тих революцій, що їх може зазнавати капітальна вартість у процесі свого кругобігу; однак, зрозуміло, що, не зважаючи на всі революції в вартості, капіталістична продукція існує й може існувати далі лише доти, доки капітальна вартість буде зростати, тобто доки вона, як усамостійнена вартість, робить свій кругобіг, отже, доти, доки революції в вартості так або інакше переборюються й вирівнюються. Рухи капіталу виступають як дії поодинокого промислового капіталіста в той спосіб, що він функціонує як покупець товарів і праці, продавець товарів і продуктивний капіталіст, і таким чином своєю діяльністю упосереднює кругобіг. Коли суспільна капітальна вартість зазнає революції щодо вартости, то може статись, що індивідуальний капітал його підпаде їй і загине, бо не матиме змоги пристосуватись до умов цього руху вартости. Що гостріші й частіші стають революції щодо вартости, то більше автоматичний, з силою стихійного природного процесу діющий рух усамостійненої капітальної вартости, бере гору над передбачливістю й розрахунками поодинокого капіталіста, то більше перебіг нормальної продукції підпадає під ненормальну спекуляцію, то більшою стає небезпека для існування поодиноких капіталів. Отже, ці періодичні революції в вартості потверджують те, що вони, здавалось би, повинні збити, а саме усамостійнення, що його вартість як капітал набуває та через свій рух зберігає й зміцнює.

Це чергування метаморфоз капіталу, що процесує, призводить до того, що зміна в величині вартости капіталу — зміна, яка постає в круг-

*) В дії, в акції. *Ред.*

обігу, постійно вирівнюється з первісною вартістю. Коли усамостійнення вартости проти вартостетворчої сили, робочої сили, починається в акті Г — Р (купівля робочої сили) і здійснюється в процесі продукції як експлуатація робочої сили, то це усамостійнення вартости не виявляється знову в тому кругобігу, де гроші, товар, елементи продукції являють лише почережні форми капітальної вартости, що процесує, і де попередня величина вартости вирівнюється з теперішньою зміненою величиною вартости капіталу.

„Вартість,—каже Бейлі, заперечуючи усамостійнення вартости, яке характеризує капіталістичний спосіб продукції, і яке він трактує як ілюзію деяких економістів, — вартість є відношення між одночасно наявними товарами, бо лише такі товари можна обмінювати один на один“ *). Він це каже, заперечуючи можливість порівняння товарових вартостей в різні доби, порівняння, яке — в разі грошову вартість фіксовано для кожної доби — означає лише порівняння витрати праці, потрібної в різні доби для продукції товарів однакового сорту. Це випливає з його загального хибного уявлення, що згідно з ним мінова вартість дорівнює вартості, а форма вартости є сама вартість; отже, товарові вартості не можуть порівнюватись, коли вони не функціонують активно як мінові вартости, тобто коли їх не можна realiter **) обміняти одна на одну. Таким чином, йому й на думку не спадає, що вартість функціонує як капітальна вартість або капітал лише остільки, оскільки вона в різних фазах свого кругобігу — а вони зовсім не є contemporary ***), а постають одна по одній — лишається ідентична самій собі і сама з собою порівнюється.

Щоб дослідити формулу кругобігу в чистому вигляді, не досить лише того припущення, що товари продається за їхньою вартістю, але треба ще припустити й те, що це відбувається за інших незмінних обставин. Візьмімо, напр., форму П... П не вважаючи на всякі революції у техніці продукційного процесу, що можуть зневартнити продуктивний капітал певного капіталіста, а також не вважаючи на всякий зворотний вплив, що його може справити зміна вартости елементів продуктивного капіталу на вартість наявного товарового капіталу, яка може підвищитись або знизитись, коли є запас такого капіталу. Хай Т′, 10.000 ф. пряжі, продається за їхньою вартістю за 500 ф. стерл.; 8.440 ф. пряжі = = 422 ф. стерл. покривають капітальну вартість, що є в Т′. Але коли вартість бавовни, вугілля і т. ін. підвищилась (ми тут не беремо на увагу звичайного коливання цін), то можливо цих 422 ф. стерл. буде не досить, щоб повнотою покрити елементи продуктивного капіталу; потрібен додатковий грошовий капітал — грошовий капітал зв'язується. Навпаки, коли ті ціни падають, грошовий капітал звільняється. Процес перебігає цілком нормально тільки тоді, коли відношення вартости лишаються сталі; в дійсності він перебігає нормально доти, доки перешкоди в повторенні круго-

*) «Value is a relation between contemporary commodities, because such only admit of being exchanged with each other».

**) Realiter — в дійсності, реально. *Ред.*

***) Cotemporary — одночасно; є contemporary — є одночасні. *Ред*

бігу усовуються; що більші ці перешкоди, то більший грошовий капітал мусить мати промисловий капіталіст, щоб чекати, поки їх усунеться; а що в розвитку капіталістичної продукції поширюються розміри кожного індивідуального продукційного процесу, а разом з тим і мінімальна величина авансовуваного капіталу, то ця обставина прилучається до ряду інших, які дедалі більше перетворюють функцію промислового капіталіста на монополію великих грошових капіталістів, поодиноких або асоційованих.

До речі треба тут позначити, що коли постає зміна в вартості елементів продукції, то виявляється ріжниця між формою Г...Г′, з одного боку, і формою П...П і Т′...Т′, з другого боку.

В Г...Г′, як формулі нововкладуваного капіталу, який спочатку виступає як грошовий капітал, в разі що знизиться вартість засобів продукції, напр., сировинного матеріялу, допоміжних матеріялів і т. ін., для того, щоб одкрити підприємство певних розмірів, треба меншої витрати грошового капіталу, ніж до цього зниження, бо розмір продукційного процесу (за незмінного рівня розвитку продуктивної сили) залежить від маси й розміру засобів продукції, що їх може опанувати дана кількість робочої сили; але він не залежить ні від вартости цих засобів продукції, ні від вартости робочої сили (остання впливає лише на величину зростання вартости). Навпаки. Коли вартість тих елементів продукції товарів, що є елементи продуктивного капіталу, підвищується, то треба більше грошового капіталу, щоб закласти підприємство даних розмірів. В обох випадках зазнає впливу лише величина нововкладуваного грошового капіталу; в першому випадку постає надмір грошового капіталу, в другому — зв'язується грошовий капітал, якщо в даній галузі продукції звичайним порядком відбувається приріст нових індивідуальних промислових капіталів.

Кругобіги П...П і Т′...Т′ виявляються сами як Г...Г′ лише остільки, оскільки рух П і Т′ є разом з тим акумуляція, отже, лише остільки, оскільки додаткове г, гроші, перетворюється на грошовий капітал. Залишаючи це осторонь, зміна вартости елементів продуктивного капіталу відбивається на них інакше, ніж на Г...Г′; ми тут знову залишаємо осторонь зворотний вплив, що його справляє така зміна вартости на складові частини капіталу, які перебувають у процесі продукції. Безпосередньо зазнає впливу тут не первісна витрата, а промисловий капітал, що перебуває у процесі своєї репродукції, а не в своєму першому кругобігу; отже, впливу зазнає $Т'...Т\begin{cases} Р \\ Зп \end{cases}$, зворотне перетворення товарового капіталу на елементи його продукції, оскільки ці останні складаються з товарів. Коли падає вартість (зглядно ціна), то можливі три випадки: процес репродукції триває далі в тих самих розмірах; тоді звільняється частина грошового капіталу, що був досі, і нагромаджується грошовий капітал, хоч не відбувається ані справжньої акумуляції (продукції в поширених розмірах), ані підготовчого до неї й рівнобіжного з нею перетворення г

(додаткової вартости) на фонд акумуляції; або, якщо технічні пропорції дозволяють це, процес продукції поширюється в більшому маштабі, ніж це взагалі сталося б; або ж назбирується більший запас сировинного матеріялу тощо.

Навпаки буває тоді, коли підвищується вартість елементів, що заміщують товаровий капітал. Репродукція відбувається тоді вже не в нормальному її розмірі (напр., працюють менше часу); або, щоб можлива була дальша репродукція в старих розмірах, мусить виступити додатковий капітал (зв'язування капіталу); або грошовий фонд акумуляції, якщо він є, цілком або почасти придається на те, щоб провадити процес репродукції в старих розмірах, замість поширювати його. Це теж є зв'язування грошового капіталу , тільки тут додатковий грошовий капітал походить не з-зовні, не з грошового ринку, а з засобів самого промислового капіталіста.

Але при П...П, Т'...Т' можуть трапитись обставини, що зумовлюють ту або іншу зміну. Напр., коли наш прядун бавовни має великий запас бавовни (тобто значна частина його продуктивного капіталу перебуває в вигляді запасу бавовни), то частина його продуктивного капіталу зневартнюється, коли падають ціни на бавовну; навпаки, коли ціни на бавовну підвищуються, то підвищується вартість цієї частини його продуктивного капіталу. З другого боку, коли він чималі маси вартости зв'язав у формі товарового капіталу, напр., в бавовняній пряжі, то коли падають ціни на пряжу, зневартнюється частина його товарового капіталу, тобто, взагалі, частина його капіталу, що перебуває в кругобігу, а коли ціни підвищуються, то буває навпаки. Нарешті, в процесі $Т' — Г — Т \left\langle \begin{array}{l} Р \\ Зп \end{array} \right.$ маємо: коли акт Т' — Г, реалізація товарового капіталу , відбувається до зміни вартости елементів Т, то капітал зазнає лише такого впливу, як у першому випадку, а саме, в другому акті циркуляції $Г — Т \left\langle \begin{array}{l} Р \\ Зп \end{array} \right.$; а коли ця зміна відбувається до здійснення процесу Т' — Г, то за інших незмінних обставин, спад цін на бавовну зумовлює відповідний спад цін на пряжу, і навпаки, підвищення цін на бавовну зумовлює підвищення цін на пряжу. Вплив цього на різні поодинокі капітали, вкладені у ту саму галузь продукції, може бути дуже різний, залежно від різних обставин, що в них вони можуть перебувати. — Звільнення і зв'язування грошового капіталу можуть так само виникати в наслідок ріжниць у триванні процесу циркуляції, отже, і в наслідок ріжниць у швидкості циркуляції. Однак це стосується до вивчання обороту. Тут для нас важлива лише реальна ріжниця між Г — Г' і обома іншими формами процесу кругобігу, ріжниця, що виявляється в них при зміні вартости елементів продуктивного капіталу.

В добу вже розвиненого, а тому й домінантного капіталістичного способу продукції, значна частина товарів у відділі циркуляції

$Г - Т \begin{cases} Р \\ Зп \end{cases}$, що з них складаються Зп, засоби продукції, також буде чужим діющим товаровим капіталом. Отже, з погляду продавця, тут відбувається Т′ — Г′, перетворення товарового капіталу на грошовий. Але це не має абсолютного значення. Навпаки. В процесі своєї циркуляції, де промисловий капітал функціонує або як гроші, або як товар, кругобіг промислового капіталу, — хоч він виступає як грошовий капітал, хоч як товаровий капітал — перехрещується з циркуляцією товарів, найрізноріднiших способів суспільної продукції, оскільки вони є разом з' тим товарова продукція. Хоч ці товари є продукт такої продукції, яка ґрунтується на рабстві, хоч продукт селян (китайці, індійські райоти), громадської продукції (голляндська Ост-Індія), державної продукції (як основана на кріпацтві продукція, що трапляється в раніші періоди російської історії), хоч продукції напівдиких мисливських народів і т. ін. — все одно: як товари й гроші протистоять вони грошам і товарам, що в них виявляється промисловий капітал і входять у кругобіг його так само, як і в кругобіг додаткової вартости, що міститься в товаровому капіталі, оскільки її витрачається як дохід, — отже, входять в обидві галузі циркуляції товарового капіталу. Характер продукційного процесу, що з нього вони походять, не має значення; як товари вони функціонують на ринку, як товари входять вони в кругобіг промислового капіталу, так само, як і в циркуляцію додаткової вартости, що є в ньому. Отже, всебічний характер їхнього походження, наявність ринку як світового ринку — ось що є відзначна риса процесу циркуляції промислового капіталу. Те, що має силу для чужих товарів, має силу також і для чужих грошей: так само, як товаровий капітал протистоїть грошам лише як товар, так і ці гроші протистоять йому лише як гроші; гроші функціонують тут як світові гроші.

Але тут треба зазначити дві обставини.

Поперше. Товари (Зп), скоро закінчився акт Г — Зп, перестають бути товаром і стають одним з способів буття промислового капіталу в його функціональній формі П, продуктивним капіталом. Але разом з тим зникають сліди їхнього походження; вони існують далі тільки як форми існування промислового капіталу, вони є в його складі. Однак, щоб їх замістити, потрібна репродукція їх; в цьому розумінні капіталістичний спосіб продукції зумовлено способами продукції, що перебувають на іншій, ніж він, стадії розвитку. Але його тенденція в тому, щоб по змозі всяку продукцію перетворити на товарову продукцію; його головний засіб для цього є саме оце втягнення цих способів продукції в його процес циркуляції; а розвинена товарова продукція вже сама є капіталістична продукція. Втручання промислового капіталу всюди прискорює це перетворення, а разом з тим і перетворення всіх безпосередніх продуцентів на найманих робітників.

Подруге. Товари, що входять у процес циркуляції промислового капіталу (сюди належать і доконечні засоби існування, що на них пере-

творюється задля репродукції робочої сили змінний капітал, після того як його виплачено робітникам), хоч яке буде їхнє походження, суспільна форма продукційного процесу, що з нього вони походять, — протистоять вже самому промисловому капіталові в формі товарового капіталу, в формі товарово-торговельного або купецького капіталу, а цей останній з самої природи своєї охоплює товари всяких способів продукції.

Так само, як капіталістичний спосіб продукції припускає широкі розміри продукції, так само неминуче припускає він широкі розміри продажу; отже, продаж купцеві, а не поодинокому споживачеві. Оскільки цей споживач сам є продуктивний споживач, тобто промисловий капіталіст, оскільки, отже, промисловий капітал однієї галузі дає засоби продукції для другої галузі, остільки (в формі замовлення тощо) відбувається також безпосередній продаж товарів одного промислового капіталіста багатьом іншим. В цьому розумінні кожен промисловий капіталіст є безпосередній продавець, сам для себе купець, що ним він є між іншим і продаючи товар купцеві.

Товарова торговля як функція купецького капіталу припускається капіталістичною продукцією і чимраз більше розвивається з розвитком цієї продукції. Отже, принагідно для ілюстрації окремих боків капіталістичного процесу циркуляції, ми припускаємо наявність товарової торговлі, а в загальній аналізі капіталістичного процесу циркуляції ми припускаємо безпосередній продаж без втручання купця, бо це останнє затемнює різні моменти руху.

Звернімось до Сісмонді, який дещо наївно освітлює цю справу:

„Торговля застосовує чималий капітал, що на перший погляд, здається, не становить жодної частини того капіталу, що його перебіг ми розглянули в подробицях. Вартість сукна, нагромадженого в крамницях торговця сукном, як здається спочатку, є щось цілком відмінне від тієї частини річної продукції, що її багатий дає бідному як заробітну плату, щоб примусити його робити. Однак, цей капітал лише заміщує той, що про нього ми казали. Щоб добре уявити собі розвиток багатства, ми взяли його в момент його утворення і простежили аж до його споживання. При цьому, капітал, вкладений, напр., у суконну мануфактуру, здавався нам завжди тим самим; обмінений на дохід споживача, він лише поділився на дві частини: одна у формі зиску була доходом фабриканта, друга у формі заробітної плати—доходом робітників на час, протягом якого вони виробляли нове сукно.

„Але скоро виявилось, що для всіх було б краще, коли б різні частини цього капіталу заміщували одна одну, і коли б, якщо сотні тисяч екю досить для всієї циркуляції між фабрикантом і споживачем, ці сто тисяч екю рівномірно розподілились між фабрикантом, гуртовим торговцем і роздрібним торговцем. Перший, маючи лише третину цієї суми, виробляв стільки, скільки раніше, мавши цілу суму, бо в момент закінчення своєї продукції, він находив торговця-покупця куди раніше, ніж він знайшов би покупця-споживача. Так само і капітал гуртового торговця куди швидше заміщено капіталом роздрібного торговця... Різність

між авансованою заробітною платою і купівельною ціною, що її платить останній споживач, повинна являти зиск з капіталу. Він розподіляється між фабрикантом, гуртовим купцем і роздрібним торговцем, з того часу, як вони розподілили між собою свої функції, а виконана робота лишилась та сама, хоч здійснили її три особи й три ґатунки капіталу замість одного" *).

„Всі (торговці) посередньо сприяли продукції, бо вона має на меті споживання, і тому її можна вважати за вивершену лише тоді, коли вона подала спродуковану річ до розпорядження споживачеві" **).

Розглядаючи загальні форми кругобігу, і взагалі в усій цій другій книзі, ми беремо гроші як металеві гроші й лишаємо осторонь символічні гроші—звичайні знаки вартости, що є лише виключно приналежність деяких держав, а також кредитові гроші, які ще не розвинулись. Це, поперше, відповідає історичному розвиткові; кредитові гроші не відіграють жадної ролі, або лише незначну ролю, в першу добу капіталістичної продукції. Подруге, доконечність такого порядку дослідження обґрунтовується також теоретично тим, що всі критичні досліди над циркуляцією кредитових грошей, що їх маємо з боку Тука й інших, примушували їх завжди повертатись до розгляду того, як стояли б справи на основі чистої металевої циркуляції. Але не треба забувати, що металеві гроші можуть так само правити за купівельний засіб, як і за виплатний засіб. Дбаючи про спрощення, ми взагалі в цій II книзі беремо їх лише в першій функціональній формі.

*) Le commerce emploie un capital considérable qui paraît, au premier coup d'oeil, ne point faire partie de celui dont nous avons détaillé la marche. La valeur des draps accumulés dans les magasins du marchand-drapier semble d'abord tout-à-fait étrangère à cette partie de la production annuelle que le riche donne au pauvre comme salaire pour le faire travailler. Ce capital n'a fait cependant que remplacer celui dont nous avons parlé. Pour saisir avec clarté le progrès de la richesse, nous l'avons prise à sa création, et nous l'avons suivie jusqu'à sa consommation. Alors le capital employé dans la manufacture de draps, par exemple, nous a paru toujours le même; échangé contre le revenu du consommateur, il ne s'est partagé qu'en deux parties: l'une a servi de revenu au fabricant comme profit, l'autre a servi de revenu aux ouvriers comme salaire, tandis qu'ils fabriquaient de nouveau drap.—

„Mais on trouva bientôt que, pour l'avantage de tous, il valait mieux que les diverses parties de ce capital se remplaçassent l'une l'autre, et que, si cent mille écus suffisaient à faire toute la circulation entre le fabricant et le consommateur, ces cent mille écus se partageassent également entre le fabricant, le marchand en gros et le marchand en détail. Le premier, avec le tiers seulement, fit le même ouvrage qu'il aurait fait avec la totalité, parcequ'au moment où sa fabrication était terminée, il trouvait le marchand acheteur beaucoup plus tôt qu'il n'aurait trouvé le consommateur. Le capital du marchand en gros se trouvait de son côté beaucoup plus tôt remplacé par celui du marchand en détail... La différence entre les sommes, des salaires avancés et le prix d'achat du dernier consommateur devait faire le profit des capitaux. Elle se répartit entre le fabricant, le marchand et le détaillant depuis qu'ils eurent divisé entre eux leurs fonctions, et l'ouvrage accompli fut le même quoiqu'il eût employé trois personnes et trois fractions de capitaux, au lieu d'une. („Nouveaux Principes d'Economie Politique, Livre II, ch. VIII, éd. 1827. p. 138—140).

**) Tous concouraient indirectement à la production; car celle-ci, ayant pour objet la consommation, ne peut être considérée comme accomplie que quand elle a mis la chose produite à la portée du consommateur". (Ib., p. 137).

Процес циркуляції промислового капіталу, що становить лише частину процесу його індивідуального кругобігу, визначається раніш розвиненими загальними законами (книга I, розділ III), оскільки він являє лише ряд актів у межах загальної товарової циркуляції. Та сама маса грошей, напр., 500 ф.стерл., втягує по черзі в циркуляцію то більше промислових капіталів (або також індивідуальних капіталів в їхній формі товарових капіталів), що більша обігова швидкість грошей, що швидше, отже, кожний поодинокий капітал перебігає ряд своїх товарових або грошових метаморфоз. Тому та сама кількість капітальної вартости потребує для своєї циркуляції то менше грошей, що більше гроші функціонують як засіб виплати, отже, що більше, прим., при заміщенні товарового капіталу засобами його продукції, доводиться оплачувати лише різність і що коротші строки виплати, прим., при виплаті заробітної плати. З другого боку, коли швидкість циркуляції та всі інші обставини дано як незмінні, то кількість грошей, що мусить циркулювати як грошовий капітал, визначається сумою товарових цін (ціна, помножена на кількість товарів), або, коли дано кількість і вартість товарів,—вартістю самих грошей.

Але закони загальної товарової циркуляції мають силу лише остільки, оскільки процес циркуляції капіталу утворює ряд актів простої циркуляції, і не мають сили, коли ці акти становлять функціонально визначені етапи в кругобігу індивідуальних промислових капіталів.

Щоб пояснити це, найкраще розглядати процес циркуляції в його безперервному зв'язку, яким він з'являється в обох формах:

$$\text{II) П...Т}'\begin{cases} \text{Т} — \\ — \text{Г}' \\ \text{т} — \end{cases}\begin{cases} \text{Г} — \text{Т}\begin{cases}\text{Р}\\ \text{Зп}\end{cases}\dots\text{П(П}'\text{)} \\ \\ \text{г} — \text{т}\end{cases}$$

$$\text{III) Т}'\begin{cases} \text{Т} — \\ — \text{Г}' \\ \text{т} — \end{cases}\begin{cases} \text{Г} — \text{Т}\begin{cases}\text{Р}\\ \text{Зп}\end{cases}\dots\text{П}\dots\text{Т}' \\ \\ \text{г} — \text{т}\end{cases}$$

Як ряд актів циркуляції взагалі, процес циркуляції (хоч є він Т — Г — Т, хоч Г — Т — Г) являє лише два протилежні ряди товарових метаморфоз, що з них кожна окрема метаморфоза знову таки має собі й протилежну метаморфозу на боці чужого товару або чужих грошей, що протистоять даному товарові.

Те, що з боку товаровласника Т — Г, з боку покупця є Г — Т; перша метаморфоза товару в Т — Г є друга метаморфоза товару, що виступає як Г; в формулі Г — Т справа стоїть навпаки. Отже, все, що сказано про те, як метаморфоза товару на одній стадії переплітається з метаморфозою товару на другій стадії, має силу для циркуляції капіталу, оскільки капіталіст виконує функції покупця і продавця товарів, і оскільки в наслідок цього його капітал функціонує як гроші проти чужих товарів або як товар проти чужих грошей. Але це переплітання метаморфоз не є разом з тим вираз для переплітання метаморфоз капіталів.

Поперше, як ми бачили, Г — Т (Зп) може являти переплітання метаморфоз різних індивідуальних капіталів. Напр., пряжа, товаровий капітал бавовнопрядника, заміщується почасти вугіллям. Частина його капіталу перебуває в грошовій формі і з неї перетворюється на товарову форму, тимчасом як капітал капіталістичного вуглепромисловця перебуває в товаровій формі й тому перетворюється з неї на грошову форму; той самий акт циркуляції являє собою тут протилежні метаморфози двох (належних до різних галузей продукції) промислових капіталів, отже, переплітання ряду метаморфоз цих капіталів. Однак, як ми бачили, Зп, що на нього перетворюється Г, не повинне бути неодмінно товаровим капіталом в категоричному значенні слова, тобто функціоиальною формою промислового капіталу, товаровим капіталом, що його випродукував капіталіст. Воно завжди є на одному боці Г — Т, а на другому Т — Г, але не завжди воно є переплітання метаморфоз капіталу. Далі, Г — Р, купівля робочої сили, ніколи не є переплітання метаморфоз капіталів, бо хоч робоча сила й є товар робітника, але вона стає капіталом лише бувши продана капіталістові. З другого боку, Г′ в процесі Т′ — Г′ не повинне бути неодмінно перетвореним товаровим капіталом; воно може бути перетворенням на гроші товару робочої сили (заробітна плата), або перетворенням на гроші продукту, спродукованого самостійним робітником, рабом, кріпаком, громадою.

Але, подруге, для функціонально визначеної ролі, що її відіграє кожна метаморфоза, яка відбувається в межах процесу циркуляції індивідуального капіталу, зовсім не треба, щоб ця метаморфоза являла відповідну протилежну метаморфозу в кругобігу іншого капіталу,—звичайно, при тому припущенні, що всю продукцію світового ринку провадиться капіталістично. Наприклад, в кругобігу П...П, Г′, яке перетворює Т′ на гроші, може бути на боці покупця лише його додатковою вартістю, перетвореною на гроші (коли товар є предмет споживання); або в акті $Г' — Т' \left\langle \begin{matrix} Р \\ Зп \end{matrix} \right.$ (куди капітал, отже, входить уже акумульований) Г′ для продавця Зп може ввійти в циркуляцію його капіталу лише як покриття авансованого від нього капіталу або навіть і зовсім знову не входити в циркуляцію його капіталу,—коли воно відгалужується як витрачання доходу.

Отже, питання про те, як різні складові частини сукупного суспільного капіталу,—що в ньому поодинокі капітали є лише самостійно діющі складові частини,—навзаєм заміщуються в процесі циркуляції, це питання—і щодо капіталу, і щодо додаткової вартости,—не розв'язується дослідом простих переплітань метаморфоз товарової циркуляції, що в ній акти циркуляції капіталу такі самі, як і при всякій іншій товаровій циркуляції, а тут треба досліджувати іншим способом. Досі при цьому задовольнялись фразами, які, коли їх ближче аналізувати, не мають нічого, крім невиразних уявлень, що запозичені виключно з дослідження таких переплітань метаморфоз, які властиві кожній товаровій циркуляції.

Одна з найвиразніших особливостей процесу кругобігу промислового капіталу, а значить, і капіталістичної продукції, є та обставина, що, з одного боку, елементи утворення продуктивного капіталу мусять походити з товарового ринку й завжди поновлюватися з нього, завжди купуватись як товари; з другого боку, що продукт процесу праці виходить з цього процесу як товар, і завжди знову мусить продаватись як товар. Порівняймо, напр., сучасного фармера Нижньої Шотляндії з континентальним дрібним селянином старого часу. Перший продає ввесь свій продукт і повинен тому замістити на ринку всі його елементи, навіть зерно для посіву; другий безпосередньо споживає більшу частину свого продукту, яко мога менше купує і продає і по змозі сам виробляє знаряддя, одяг тощо.

На цій підставі протиставлялось натуральне господарство, грошове господарство і кредитове господарство одне одному, як три характеристичні економічні форми руху суспільної продукції.

Поперше, ці три форми не являють рівнозначних фаз розвитку. Так зване кредитове господарство саме є лише форма грошового господарства, оскільки обидва позначення виражають функції обміну або способи обміну між самими продуцентами. В розвиненій капіталістичній продукції грошове господарство являє лише основу кредитового господарства. Таким чином, грошове господарство і кредитове господарство відповідають лише різним ступеням розвитку капіталістичної продукції, але вони зовсім не є різні самостійні форми обміну протилежно натуральному господарству. З таким самим правом можна було б цим двом формам протиставити, як рівноцінні, різні форми натурального господарства.

Подруге, що в категоріях: грошове господарство, кредитове господарство, підкреслюється й випинається як відзначну ознаку не господарство, тобто не самий продукційний процес, а відповідний господарству спосіб обміну між різними агентами продукції або продуцентами, то те саме треба було б зробити й розглядаючи першу категорію. Отже, замість натурального господарства ми мали б мінове господарство. Цілком замкнене натуральне господарство, напр., Перуанська держава інків, не підпала б під жодну з цих категорій.

Потретє: грошове господарство властиве всякій товаровій продукції, і продукт фігурує як товар в найрізноманітніших суспільних продукційних організмах. Отже, за характеристичну для капіталістичної продукції рису були б лише розміри, що в них продукт продукується як предмет торговлі, як товар, отже, і розміри, що в них елементи його власного утворення мусять теж як предмети торговлі, як товари ввійти в те господарство, відки походить продукт.

В дійсності капіталістична продукція, як загальна форма продукції, є товарова продукція, але такою вона є і дедалі більше такою стає в своєму розвитку лише тому, що тут сама праця з'являється як товар, бо робітник продає працю, тобто функцію своєї робочої сили, і до того, як ми це припускаємо, продає за її вартістю, визначуваною витратами її репродукції. Продуцент стає промисловим капіталістом в міру того, як

праця стає найманою працею; тому капіталістична продукція (а значить, і товарова продукція) з'являється в цілому своєму об'ємі лише тоді, коли й безпосередній сільський продуцент є найманий робітник. В відношенні між капіталістом і найманим робітником грошове відношення, відношення покупця і продавця, стає відношенням іманентним самій продукції. Але це відношення в основі своїй ґрунтується на суспільному характері продукції, а не способу обміну; цей останній, навпаки, випливає з першого. А проте, буржуазному світоглядові, де всю увагу звертається на практичні операції, саме й відповідає погляд, що не в характері способу продукції треба вбачати основу відповідного йому способу обміну, а навпаки [7]).

Капіталіст кидає в циркуляцію менше вартости в грошовій формі, ніж бере з неї, бо він кидає в неї більше вартости в товаровій формі, ніж узяв звідти в товаровій формі. Оскільки він функціонує лише як персоніфікація капіталу, як промисловий капіталіст, остільки його подання товарових вартостей завжди більше, ніж його попит на товарові вартості. Коли б його подання й попит взаємно покривались, то з цього погляду це значило б, що його капітал не зростає вартістю; капітал не функціонував би як продуктивний капітал; продуктивний капітал перетворився б на товаровий капітал, не запліднений додатковою вартістю; підчас продукційного процесу він не видобував би з робочої сили жодної додаткової вартости в товаровій формі, отже, зовсім не функціонував би як капітал; капіталіст дійсно мусить „продавати дорожче, ніж купив", але це вдається йому лише тому, що він за допомогою капіталістичного продукційного процесу перетворив куплений ним дешевший товар,—бо він є товар меншої вартости,—на товар більшої вартости, тобто на дорожчий. Він продає дорожче не тому, що продає свій товар вище понад його вартість, а тому, що продає товар, який має вартість вищу, ніж сума вартостей складових елементів його продукції.

Норма, що за нею капіталіст збільшує вартість свого капіталу, то більша, що більша різність між його поданням і попитом, тобто що більший надлишок тієї товарової вартости, яку він подає, проти тієї товарової вартости, на яку він ставить попит. Його мета не та, щоб попит і подання навзаєм покривались, а щоб вони яко мога більше не покривались, щоб його подання перекривало його попит.

Те, що має силу для поодинокого капіталіста, має силу й для кляси капіталістів.

Оскільки капіталіст є лише персоніфікація промислового капіталу, остільки його власний попит є лише попит на засоби продукції та робочу силу. Його попит на Зп, розглядуваний щодо вартости, менший, ніж його авансований капітал; він купує засоби продукції за меншу вартість, ніж вартість його капіталу, а тому й за

---

[7]) До цього місця, рукопис *V*.—Все, що далі до кінця розділу, це замітка, яка є в зшитку з 1877 або 1878 року серед витягів з книжок.

значно меншу вартість, ніж вартість того товарового капіталу, що його він подає.

Щодо його попиту на робочу силу, то він, щодо вартости, визначається відношенням його змінного капіталу до його цілого капіталу, тобто дорівнює v: C, і тому зростає в капіталістичній продукції відносно менше, ніж його попит на засоби продукції. Капіталіст у дедалі більшій мірі більше купує Зп, ніж купує Р.

Що робітник перетворює свою заробітну плату переважно на засоби існування, а найбільшу частину її—на доконечні засоби існування, то попит капіталіста на робочу силу посередньо є разом з тим попит на засоби споживання, що ввіходять у споживання робітничої кляси. Але цей попит дорівнює v, і він на жоден атом не є більший від v (коли робітник зощаджує з своєї заробітної плати — кредитові відносини ми повинні лишити тут осторонь — то це значить, що він частину своєї заробітної плати перетворює на скарб і pro tanto*) вже не виступає як особа, що ставить попит, не як покупець). Максимальна межа попиту капіталіста дорівнює $C = c + v$, а його подання дорівнює $c + v + m$; отже, коли будова його товарового капіталу є $80c + 20v + 20m$, то попит його дорівнює $80c + 20v$, отже, розглядуваний щодо його вартости, він на $^1/_5$ менший від його подання. Що більше відсоткове відношення спродукованої від нього маси m (норма зиску),**) то менший стає його попит порівняно з його поданням. Хоч попит капіталіста на робочу силу, а тому, посередньо, і на доконечні засоби існування, з розвитком продукції дедалі меншає порівняно з його попитом на засоби продукції, все ж, з другого боку, не треба забувати, що його попит на Зп завжди менший, ніж його капітал, обчислюючи з дня на день. Отже, попит його на засоби продукції мусить завжди бути меншої вартости, ніж товаровий продукт капіталіста, що постачає йому ці засоби продукції та працює з однаковим капіталом і за однакових інших обставин. Та обставина, що є багато капіталістів, а не один, справи аж ніяк не змінює. Припустімо, що його капітал дорівнює 1000 ф. стерл., стала частина його дорівнює 800 ф. стерл. Тоді попит його до всіх капіталістів дорівнює 800 ф. стерл., а всі вони разом на кожні 1000 ф. стерл. (хоч скільки з цієї суми припадає на кожного з них зокрема і хоч яку частину цілого капіталу його становить сума, яка припадає кожному) постачають, за однакової норми зиску, засобів продукції вартістю в 1200 ф. стерл.; отже, його попит покриває лише $^2/_3$ їхнього подання, тимчасом як увесь його власний попит, розглядуваний щодо величини його вартости, дорівнює лише $^4/_5$ його власного подання.

Тепер ми ще мусимо, забігаючи наперед, розглянути, між іншим, оборот капіталу***). Припустімо, що ввесь капітал даного капіталіста дорівнює

---

*) Остільки, відповідно до цього. *Ред.*

**) Норма зиску це є відношення маси додаткової вартости до цілого авансованого капіталу. Про це дивись: Маркс, „Капітал“, т. III, ч. I, розд. II.— *Ред.*

***) Про поняття „оборот капіталу“ див. далі розділ VII.—*Ред.*

5000 ф. стерл., що з них 4000 ф. стерл. становлять основний капітал і 1000 ф. стерл. — обіговий*); ці 1000 ф. стерл., згідно з попереднім припущенням, = 800c + 200v. Щоб його цілий капітал обернувся один раз протягом року, його обіговий капітал мусить обернутись п'ять разів на рік; тоді його товаровий продукт дорівнює 6000 ф. стерл., отже, на 1000 ф. стерл. більший, ніж його авансований капітал. А відси маємо знову те саме відношення додаткової вартости, що й раніш: 5000c : 1000m = 100 (c + v) : 20 m. Цей оборот, отже, нічого не змінює у відношенні цілого попиту капіталіста до цілого його подання: перший лишається на $^1/_5$ менший, ніж останнє.

Припустімо, що основний капітал його треба поновлювати щодесять років. Отже, капіталіст амортизує щороку $^1/_{10}$ = 400 ф. стерл. В наслідок цього він має тепер вартість лише на 3600 ф. стерл. в основному капіталі + 400 ф. стерл. грішми. Коли потрібен ремонт, і він не більший за пересічний, то витрати на нього є не що інше, як капіталовкладання, що їх він (капіталіст) робить додатково. Ми можемо розглядати справу так, ніби капіталіст, визначаючи вартість вкладуваного капіталу, оскільки вона ввіходить у річний товаровий продукт, з самого початку завів у неї всі витрати на ремонт, так що в амортизації, яка дорівнює $^1/_{10}$, є й вони. (Коли в дійсності потреба в ремонті в нього нижча за пересічну, то це є вигода для нього, а коли вища, то втрата. Але для цілої кляси капіталістів, занятих у тій самій галузі промисловости, такі вигоди й втрати вирівнюються). В усякому разі, хоч при одному обороті на рік цілого його капіталу його річний попит лишається рівний 5000 ф. стерл., тобто дорівнює його первісно авансованій капітальній вартості, все ж цей попит порівняно з обіговою частиною капіталу більшає, тимчасом як порівняно з основною частиною капіталу він постійно меншає.

Тепер перейдімо до репродукції. Припустімо, що капіталіст споживає всю додаткову вартість r і перетворює на продуктивний капітал лише первісну величину капіталу C. Тоді попит капіталіста щодо вартости дорівнює його поданню. Але не дорівнює, коли звернути увагу на рух його капіталу. Як капіталіст, він ставить попит лише на $^4/_5$ свого подання (щодо величини вартости), $^1/_5$ він споживає як некапіталіст, не в наслідок своїх функцій капіталіста, а на свої особисті потреби або розкоші.

Обчислення в відсотках буде таке:

Попит його, як капіталіста	= 100,	подання = 120
„ „ „ розкішника	= 20,	— —
Сума попиту	= 120,	подання = 120

Таке припущення рівнозначне припущенню, що капіталістичної продукції не існує, а тому не існує й самого промислового капіталіста. Бо

*) Про поняття „основний капітал“ і „обіговий капітал“ дивись далі розділ VIII—*Ред.*

припущенням, що за спонукальний мотив є особисте споживання, а не саме збагачення, знищується саму основу капіталізму.

Але воно неможливе також і технічно. Капіталіст не лише мусить утворити запасний капітал, щоб забезпечити себе проти коливань цін і мати змогу чекати на сприятливу коньюнктуру для купівлі і продажу; він мусить акумулювати капітал, щоб поширювати продукцію і вводити технічні поліпшення в свій продуктивний організм.

Щоб акумулювати капітал, він мусить насамперед деяку частину додаткової вартости, що до нього допливає з циркуляції, вилучати з циркуляції в грошовій формі і збільшувати її як скарб доти, доки вона дійде розмірів, потрібних для того, щоб поширити старе підприємство або відкрити нове поряд старого. Поки триває скарботворення, попит капіталіста не збільшується; гроші імобілізовано; вони не вилучають з товарового ринку жодного товарового еквівалента за грошовий еквівалент, вилучений з ринку за поданий товар.

Кредит ми лишаємо тут осторонь, а до кредитових відносин належить, напр., те, що капіталіст, у міру нагромадження грошей, кладе їх у банк на біжучий рахунок за проценти.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЧАС ОБІГУ [8])

Рух капіталу через сферу продукції та дві фази сфери циркуляції відбувається, як ми бачили, послідовно в часі. Протяг його перебування в сфері продукції становить час його продукції, протяг перебування в сфері циркуляції — час його циркуляції або час його обігу. Ввесь час, що протягом його капітал робить свій кругобіг, дорівнює сумі часу продукції та часу обігу.

Час продукції природно охоплює період процесу праці, але цей останній не охоплює цілого часу продукції. Насамперед пригадаймо, що одна частина сталого капіталу існує в засобах праці, як от машини, будівлі тощо, які до останнього дня свого існування придаються в тих самих, знову й знову повторюваних, процесах праці. Періодична перерва процесу праці, напр., вночі, хоч і є перерва у функціонуванні цих засобів праці, але не перерва у перебуванні їх на місці продукції. Вони належать продукції не тільки, поки функціонують, а й тоді, коли не функціонують. З другого боку, капіталіст мусить мати напоготові певний запас сировинного матеріялу та допоміжних матеріялів, щоб процес продукції протягом більш або менш довгого часу відбувався в заздалегідь визначених розмірах, незалежно від випадковостей щоденного подання товарів на ринку. Цей запас сировинного матеріялу тощо споживається продуктивно лише поступінно. Відси постає ріжниця між його часом про-

[8]) Відси рукопис IV.

дукції[9]) та його часом функціонування. Отже, час продукції засобів продукції взагалі охоплює 1) час, що протягом його вони функціонують як засоби продукції, тобто придаються в процесі продукції; 2) павзи, що протягом їх продукційний процес, а значить, функціонування належних йому засобів продукції, переривається; 3) час, що протягом його вони, хоч і є напоготові як умови процесу, і тому являють уже продуктивний капітал, але ще не ввійшли в процес продукції.

Розглядувана досі ріжниця завжди є ріжниця між часом перебування продуктивного капіталу в сфері продукції і часом перебування його в процесі продукції. Але сам процес продукції може зумовлювати перерви в процесі праці, а тому й у часі праці, зумовлювати переміжки, коли предмет праці зазнає впливу фізичних процесів без дальшого прикладання людської праці. Продукційний процес, а тому й функціонування засобів продукції в цьому разі триває далі, хоч процес праці, а значить, і функціонування засобів продукції як засобів праці, перервано. Так буває, напр., з зерном, що його висіяно, з вином, що ферментує в льоху, з матеріялом праці в багатьох мануфактурах, як, напр., на чинбарнях, де цей матеріял зазнає впливу хемічних процесів. Час продукції тут більший, ніж час праці. Ріжниця між ними — це лишок часу продукції над часом праці. Цей надлишок ґрунтується завжди на тому, що продуктивний капітал перебуває *в лятентному стані* в сфері продукції, не функціонуючи в самому процесі продукції, або на тому, що він функціонує в процесі продукції, але не перебуває в процесі праці.

Та частина лятентного продуктивного капіталу, що її наготовлено лише як умову для продукційного процесу, напр., бавовна, вугілля й т. ін., в прядільні, не функціонує ні як продуктотворча, ні як вартостетворча. Це — бездіяльний капітал, хоч така його бездіяльність становить умову для безперервного перебігу продукційного процесу. Будівлі, апарати тощо, потрібні як сховища продуктивного запасу (лятентного капіталу), є умови продукційного процесу, а тому становлять складові частини авансованого продуктивного капіталу. Вони виконують свою функцію, як сховища продуктивних складових частин в попередній стадії. Оскільки на цій стадії потрібні процеси праці, остільки вони удорожнюють сировинний матеріял тощо, але вони є продуктивна праця і утворюють додаткову вартість, бо частину цієї праці, як і всякої іншої найманої праці, не оплачується. Нормальні перерви цілого продукційного процесу, тобто переміжки, що в них продуктивний капітал не функціонує, не продукують ні вартости, ні додаткової вартости. Відси постає намагання примусити працювати навіть уночі (книга І, розд, VIII, 4).—Переміжки в часі праці, що їх мусить перейти предмет праці підчас самого продукційного процесу, не утворюють ні вартости, ні додаткової вартости; але вони розвивають продукт, становлять частину його життя, процес, що його він

[9]) Час продукції тут взято в активному значенні: час продукції засобів продукції є тут не час, що протягом його їх продукується, а час, що протягом його вони беруть участь у процесі продукції товарового продукту.

мусить пробити. Вартість апаратів і т. ін. переноситься на продукт відповідно всьому тому часові, що протягом його вони функціонують; продукт вводиться в цю стадію самою працею, і вживання цих апаратів є так само умова продукції, як і розпорошування частини бавовни, яка не входить у продукт, але все ж переносить на нього свою вартість. Друга частина лятентного капіталу, напр., будівлі, машини і т. ін., тобто засоби праці, що їхню функцію переривається лише нормальними павзами в продукційному процесі — ненормальні перерви в наслідок скорочення продукції, криз тощо є чисті втрати — ця друга частина лятентного капіталу додає до продукту вартість, хоч не бере участи в утворенні продукту; сукупна вартість, що її ця частина додає до продукту, визначається середнім часом її тривання; вона втрачає свою вартість, бо втрачає свою споживну вартість і в той час, коли вона функціонує, і в той час, коли вона не функціонує.

Нарешті, вартість сталої частини капіталу, яка й далі перебуває в продукційному процесі, не зважаючи на перерву в процесі праці, знову з'являється в наслідок продукційного процесу. Самою працею засоби продукції поставлено тут у такі умови, що в них вони сами собою проробляють певні природні процеси, що в наслідок їх постає певний корисний результат або зміна форми їхньої споживної вартости. Праця завжди переносить вартість засобів продукції на продукт, оскільки вона споживає їх справді доцільно, як засоби продукції. Справа ані трохи не змінюється від того, чи мусить праця, щоб досяглось такого ефекту, безперервно діяти на предмет праці за допомогою засобів праці, чи вона мусить лише дати поштовх, поставивши засоби продукції в такі умови, що в них вони без дальшого впливу праці сами з себе зазнали б передбаченої зміни в наслідок природних процесів.

Хоч на чому ґрунтується такий надлишок часу продукції над часом праці, — чи на тому, що засоби продукції становлять тільки лятентний продуктивний капітал, тобто перебувають на попередньому щаблі до справжнього процесу продукції, чи на тому, що підчас процесу продукції їхню власну функцію переривають павзи в продукційному процесі, чи, нарешті, на тому, що самий процес продукції зумовлює перерви в процесі праці. — в жодному з цих випадків засоби продукції не функціонують як вбирачі праці. Коли вони не вбирають праці, то не вбирають і додаткової праці. Тому тут не відбувається ніякого зростання вартости продуктивного капіталу, поки він перебуває в тій частині часу своєї продукції, що є надлишок над часом праці, хоч як би неподільно сполучалось здійснення процесу зростання вартости з цими павзами. Очевидно, що як більше збігаються один з одним час продукції та час праці, то більша продуктивність і зростання вартости даного продуктивного капіталу протягом даного часу. Відси випливає тенденція капіталістичної продукції по змозі зменшити надлишок часу продукції над часом праці. Але хоч час продукції капіталу й може відхилитись від його часу праці, а проте, він завжди охоплює цей час, і надлишок першого над другим є навіть умова продукційного процесу. Отже, час продукції є завжди той час, що протягом його капітал про-

дукує споживні вартості і сам зростає вартістю, а тому функціонує як продуктивний капітал, хоч цей час продукції має в собі й той час, коли капітал або перебуває в лятентному стані, або продукує продукти, не зростаючи своєю вартістю.

В сфері циркуляції капітал перебуває як товаровий капітал і грошовий капітал. Обидва його процеси циркуляції в тому, що він перетворюється з товарової форми на грошову та з грошової форми на товарову. Та обставина, що перетворення товару на гроші є тут разом з тим реалізація додаткової вартости, вміщеної в товарі, і що перетворення грошей на товар є разом з тим перетворення або зворотне перетворення капітальної вартости на форму елементів її продукції, нічого не змінює в тому, що ці процеси, як процеси циркуляції, є процеси простої метаморфози товарів.

Час обігу і час продукції навзаєм виключають один одного. Протягом часу свого обігу капітал не функціонує як продуктивний капітал і тому не продукує ні товару, ні додаткової вартости. Якщо ми розглядаємо кругобіг у найпростішій формі, коли вся капітальна вартість кожного разу одним заходом переходить з однієї фази в іншу, то очевидно, що процес продукції, а, значить, і самозростання капіталу переривається доти, доки триває час його обігу, і що залежно від протягу останнього процес продукції буде відновлюватися швидше або повільніше. Навпаки, коли різні частини капіталу проробляють кругобіг одна по одній, так що кругобіг цілої капітальної вартости здійснюється послідовно в кругобігу її різних частин, то очевидно, що як довше аліквотні частини капітальної вартости постійно перебувають у сфері циркуляції, то менша мусить бути та її частина, яка завжди функціонує в сфері продукції. Тому збільшення або скорочення часу обігу впливає тут як неґативна межа для скорочення або збільшення часу продукції або тих розмірів, що в них капітал даної величини функціонує як продуктивний капітал. Що більше метаморфози циркуляції капіталу є лише ідеальні, тобто що більше час обігу дорівнює нулеві або до нього наближається, то більше функціонує капітал, то вища стає його продуктивність і самозростання його вартости. Коли, напр., капіталіст працює на замовлення, так що плату він одержує, здаючи продукт, при чому виплату цю робиться засобами його власної продукції, — то час циркуляції наближається до нуля.

Отже, час обігу капіталу взагалі обмежує час продукції його, а тому й процес зростання його вартости. І обмежує його саме пропорційно до свого протягу. Цей протяг може більшати або меншати дуже неоднаково, а тому й у дуже неоднаковій мірі обмежувати час продукції капіталу. Але політична економія бачить тут лише *зовнішній* вигляд явища, а саме вплив часу обігу на процес зростання капітальної вартости взагалі, Вона вважає цей неґативний вплив за позитивний, бо наслідки його позитивні, і то більше тримається цієї позірности, що ця позірність дає ніби доказ того, що капітал має в собі, незалежне від його процесу продукції, а, значить, і від експлуатації праці, містичне джерело

самозростання вартости, самозростання, що надходить до нього із сфери циркуляції. Далі ми побачимо, як навіть наукова економія дозволяє собі через цю позірність допуститись помилки. Як ми доведемо далі, ця позірність зміцнюється різними явищами: 1) капіталістичним способом обчислювати зиск, при якому неґативна причина фігурує як позитивна, бо для капіталів у різних сферах приміщення, де лише час обігу різний, довший час обігу діє як причина підвищення цін, — коротко кажучи, як одна з причин вирівнювання зиску. 2) Час обігу становить тільки один момент часу обороту; а цей останній має в собі час продукції, зглядно час репродукції. Те, що завдячує останньому, здається, ніби завдячує воно часові обігу. 3) Перетворення товарів на змінний капітал (заробітну плату) зумовлено попереднім перетворенням їх на гроші. Отже, при акумуляції капіталу перетворення на додатковий змінний капітал відбувається в сфері циркуляції перед або протягом часу обігу. Тому й здається, що акумуляція, яка відбувається разом із цим, завдячує обігові.

У сфері циркуляції капітал перебігає в тій або іншій послідовності дві протилежні фази Т — Г і Г — Т. Його час обігу розпадається, отже, на дві частини, — час, що його він потребує, щоб перетворитися з товару на гроші, і час, що його він потребує, щоб перетворитися з грошей на товар. Ми вже знаємо з аналізи простої товарової циркуляції (кн. І, розділ III), що Т — Г, продаж, є найважча частина його метаморфози, і тому в звичайних обставинах він становить більшу частину часу обігу. Вартість у формі грошей перебуває в такій формі, що її завжди можна перетворити на іншу. Але у формі товару вона лише по перетворенні на гроші мусить набрати форми безпосередньої вимінности, а тому постійної готовости до діяльности. Однак у процесі циркуляції капіталу на його стадії Г — Т справа йде про перетворення його на товари, що становлять певні елементи продуктивного капіталу в даному підприємстві. Може статися, що засобів продукції немає ще на ринку, і що треба їх спочатку ще лише випродукувати або довезти з віддалених ринків, або можуть статися порушення в їхньому звичайному поданні, зміни цін тощо, коротко кажучи, може статися ряд обставин, що їх не видно в простій зміні форми Г — Т, але які також для цієї частини фази циркуляції потребують більшого або меншого часу. Так само як Т — Г і Г — Т відділені один від одного в часі, так само вони можуть бути відділені і в просторі: ринок купівлі і ринок продажу можуть бути просторово різними ринками. Напр., на фабриках закупник і продавець часто є дві різні особи. За товарової продукції циркуляція так само потрібна, як і сама продукція, отже, аґенти циркуляції так само потрібні, як і аґенти продукції. Процес репродукції містить у собі обидві функції капіталу, а тому й доконечність представництва цих функцій, чи в особі самого капіталіста, чи в особі найманого робітника, аґента капіталіста. Однак це зовсім не може бути підставою для того, щоб сплутувати аґентів циркуляції з аґентами продукції, так само, як не може воно бути підставою для того, щоб сплутувати функції товарового капіталу й грошового капіталу з функціями продуктивного капіталу. Аґентів цирку-

ляції мусять оплачувати аґенти продукції. Але коли капіталісти, купуючи й продаючи один одному, не утворюють цим актом ні продуктів, ні вартостей, то це зовсім не змінюється від того, що розміри їхнього підприємства дають їм змогу і примушують їх перекладати ці функції на інших. У деяких підприємствах закупників і продавців оплачується тантьємами із зиску. Коли кажуть, ніби їх оплачують споживачі, то це нічого не пояснює. Споживачі можуть оплачувати лише остільки, оскільки вони сами, як аґенти продукції, продукують еквівалент у товарах або привлащують його собі від аґентів продукції, хоч на основі правного титула (як члени товариства тощо), хоч на основі особистих послуг.

Між Т — Г і Г — Т є ріжниця, що не має ніякого чинення до ріжниці форми товару і грошей, а випливає з капіталістичного характеру продукції. Сами собою Т — Г так само, як і Г — Т, є прості перетворення даної вартости з однієї форми на іншу. Але Т′ — Г′, є разом з тим реалізація додаткової вартости, що міститься в Т′. Інакше справа стоїть з Г — Т. Тому продаж важливіший за купівлю. Г — Т в нормальних умовах є акт, потрібний для зростання вартости, вираженої в Г, але він не є реалізація додаткової вартости; це вступ до її продукції, а не доповнення до неї.

Для циркуляції товарового капіталу Т′ — Г′ певні межі кладуться формою існування самих товарів, їхнім буттям як споживних вартостей. Але останні з своєї природи минущі. Тому, коли протягом певного часу вони не ввійдуть у продуктивне або особисте споживання, залежно від їхнього призначення, коли, інакше кажучи, їх не продасться протягом певного часу, то вони псуються й разом зі своєю споживною вартістю втрачають властивість бути носіями мінової вартости. Вміщена в них капітальна вартість, зглядно і приросла до неї додаткова вартість, втрачається. Споживні вартості лишаються носіями капітальної вартости, яка зберігається протягом років і зростає в своїй вартості лише остільки, оскільки вони постійно відновлюються та репродукуються, заміщуючись на нові споживні вартості того самого або іншого ґатунку. Але продаж їх у формі готових товарів, отже, перехід їхній за допомогою продажу в сферу продуктивного або особистого споживання, є завжди поновлювана умова їхньої репродукції. Вони мусять протягом певного часу перемінити свою стару споживну форму, щоб далі існувати в новій. Мінова вартість зберігається лише в наслідок цього постійного поновлення її тіла. Споживні вартості різних товарів псуються швидше або повільніше; тому між їхньою продукцією та споживанням може минути довший або коротший час; отже, вони можуть, не знищуючись більш або менш довгий час, лишатись у фазі циркуляції. Т — Г як товаровий капітал, можуть витримати як товари більш або менш довгий час обігу. Межі часу обігу товарового капіталу, зумовлені псуванням самого товарового тіла, є абсолютні межі цієї частини часу обігу, або того часу обігу, що протягом його товаровий капітал може існувати як товаровий капітал. Що нетриваліший товар, що швидше треба спожити його безпосередньо по продукції, а, значить, і продати, то на

меншу віддаль від місця його продукції його можна перемістити, то вужча просторова сфера його циркуляції, то більш місцеве значення має ринок його збуту. Тому, що нетриваліший товар, що вужчі в наслідок його фізичних властивостей абсолютні межі його обігу як товару, то менш здатний він бути за предмет капіталістичної продукції. Такий товар капіталістична продукція може захопити лише в дуже залюднених місцях, або в міру того як розвиток транспортових засобів скорочує віддаль. А концентрація продукції якогобудь товару в небагатьох руках та в місцевостях, густо залюднених, може утворити відносно великий ринок і для таких товарів, як, напр., продукти великих броварень, молочних фарм тощо.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ВИТРАТИ ЦИРКУЛЯЦІЇ

І. Чисті витрати циркуляції

1) Час купівлі й продажу

Перетворення форм капіталу з товару на гроші й з грошей на товар є разом з тим операції капіталіста, акти купівлі й продажу. Час, що протягом його відбуваються ці перетворення форм капіталу, суб'єктивно з погляду капіталіста, є час продажу й час купівлі, час, що протягом його капіталіст функціонує на ринку як продавець і покупець. Так само, як час обігу капіталу становить неодмінну частину часу його репродукції, так само час, що протягом його капіталіст купує і продає, гасаючи на ринку, становить неодмінну частину того часу, коли він функціонує як капіталіст, тобто як персоніфікований капітал. Цей час становить частину його ділового часу.

[А що ми припустили, що товари купується й продається за їхньою вартістю, то при цих процесах справа йде лише про перетворення тієї самої вартости з однієї форми на іншу, з товарової форми на грошову і з грошової форми на товарову, — справа йде лише про зміну стану. Коли товари продається за їхньою вартістю, то величина вартости лишається незмінна так у руках покупця, як і в руках продавця; змінюється лише її форма буття. А коли товари продається не за їхньою вартістю, то незмінна лишається сума перетворених вартостей: те, що є плюс на одному боці, є мінус на другому.

Але метаморфози Т — Г і Г — Т є операції, що відбуваються між покупцем і продавцем; їм потрібен час, щоб договоритись, то більше, що тут відбувається боротьба, де кожна сторона хоче взяти гору над іншою, де стоять один проти одного ділки, а „when greek meets greek then comes the tug of war" *). Зміна стану коштує часу та робочої сили,

*) Коли з греком грек зустрінеться, доходиться жорстокої війни. *Ред.*

але не для того, щоб утворити вартість, а для того, щоб перетворити вартість з однієї форми на іншу, при чому справа не змінюється від взаємних намагань при цій нагоді присвоїти собі надлишкову кількість вартости. Ця робота, зловмисно перебільшувана обома сторонами, так само не утворює вартости, як і робота, витрачена на судовому процесі, не збільшує вартости предмету позову. З цією роботою,—яка є неодмінний момент капіталістичного продукційного процесу в його сукупності, коли він містить у собі циркуляцію або сам міститься в ній, — справа стоїть так само, як, напр., з роботою горіння речовини, що нею користуються для видобування тепла. Ця робота горіння не створює тепла, хоч вона є неодмінний момент процесу горіння. Щоб, напр., зужити вугілля як паливо, я мушу сполучити його з киснем і для цього перевести його з твердого стану в газуватий (бо у вуглекислому газі, наслідку горіння, вугілля перебуває в стані газуватому), отже, я мушу перевести зміну фізичної форми буття або стану. Відділення молекуль вуглецю, сполучених в одне тверде тіло, і розпад самих молекуль вуглецю на окремі атоми, мусить відбутись раніш, ніж постане нова сполука, а для цього треба прикласти деяку силу, що, отже, не перетворюється на тепло, а відбирається від нього. Тому, коли товаровласники не є капіталісти, а самостійні безпосередні продуценти, то час, витрачений від них на купівлю й продаж, є одбава з їхнього робочого часу. Ось чому вони завжди (і в старовину і в середні віки) дбали про те, щоб такі операції відкладати на святкові дні.

Розміри, що їх доходить перетворення товарів у руках капіталістів, не можуть звичайно перетворити цю роботу, яка не утворює жодної вартости, а впосереднює лише зміну форм вартости, на роботу, що утворює вартість. Чудо такого перетворення так само мало може постати в наслідок перекладання, тобто в наслідок того, що промислові капіталісти замість самим виконувати оту „роботу горіння“, роблять з неї виключне зайняття оплачуваних ними третіх осіб. Ці треті особи, звичайно, не дають їм своєї робочої сили заради краси їхніх очей. Для збирача орендної плати, що служить у якогобудь землевласника, або для банківського службовця так само байдуже, що їхня праця ні на шеляг не збільшує величини вартости ані ренти, ані зливків золота, що їх переноситься в мішках до іншого банку[10]).

Для капіталіста, що примушує інших робити на себе, купівля й продаж стають головною функцією. Що він привлащує продукт багатьох у широкому суспільному маштабі, то в такому самому маштабі має він продавати цей продукт, а потім знову зворотно перетворювати з грошей на елементи продукції. Але, як і раніше, час купівлі та продажу не утворює жодної вартости. Ілюзія постає тут у наслідок функції купецького капіталу. Але покищо, не розглядаючи цього ближче, само собою зрозуміло таке. Коли якась функція, що сама собою непродуктивна, але становить доконечний момент репродукції, в наслідок поділу праці пере-

[10]) Заведене в дужки взято з примітки наприкінці рукопису VIII.

творюється з бічної функції багатьох на виключну функцію небагатьох, на їхнє особливе зайняття, то від цього самий характер функції не зміниться. Можливо, що купець (тут розглядуваний просто як аґент перетворення форми товарів, лише як покупець і продавець) своїми операціями скорочує для *багатьох* продуцентів час, витрачуваний на купівлю й продаж. Тоді його треба розглядати як машину, що зменшує некорисну витрату сили, або допомагає врятувати час для продукції [11]).

Щоб спростити справу (бо ми лише пізніше розглядатимемо купця як капіталіста і купецький капітал), ми припустимо, що аґент купівлі та продажу є людина, яка продає свою працю. Він витрачає свою робочу силу і свій робочий час на ці операції Т — Г і Г — Т. Він живе з цього так само, як, напр., інший живе з прядіння або готування пілюль. Він виконує доконечну функцію, бо самий процес репродукції має в собі непродуктивні функції. Він працює так само, як і інший, але зміст його праці не утворює ні вартости, ні продукту. Він сам належить до faux frais*) продукції. Користь від нього не в тому, що він перетворює непродуктивну функцію на продуктивну або непродуктивну працю на продуктивну. Було б чудо, коли б таке перетворення сталось у наслідок перекладання функції від однієї особи на іншу. Скоріше, він дає користь тим, що меншу частину робочої сили й робочого часу суспільства зв'язується цією непродуктивною функцією. Навіть більше. Припустімо, що він простий найманий робітник, хоч і краще оплачуваний. Хоч би як оплачувалось його працю, все ж частину свого часу він, як найманий робітник, працює задурно. Можливо, він одержує щодня вартість, спродуковану протягом восьмох робочих годин, а працює протягом десятьох годин. Дві години додаткової праці, викону-

---

11) Торгові витрати, хоч і доконечні, все ж повинно вважати за обтяжливі видатки". (Les frais de commerce, quoique nécessaires, doivent être regardés comme une dépense onéreuse.—Quesnay, „Analyse du Tableau Economique", у Daire, Physiocrates, 1-e partie, Paris, 1846, p. 71). — Згідно з Кене, „зиск", що його дає конкуренція між торговцями, примушуючи їх зробити поступку з своєї винагороди або бариша..., власне кажучи, є лише *усунення втрати* для продавця з перших рук і для покупця-споживача. Але усунення втрати, що її спричиняють торгові витрати, не є *реальний продукт*, або збільшення багатства в наслідок торговлі, розглядуваної в собі самій просто як обмін, незалежно від транспортових витрат або разом з цими витратами" (à mettre leur rétribution ou leur gain au rabais... n'est rigoureusement parlant, qu'une, *privation de perte* pour le vendeur de la premiere main et pour l'acheteur-consommateur. Or, une privation de perte sur les frais du commerce n'est pas un *produit réel* ou un accroît de richesses obtenu par le commerce, considerée en lui-même simplement comme échange, indépendemment des frais de transport, ou envisagé conjointement avec les frais de transport) (145, 146 стор.).

„Торгові витрати завжди оплачується коштом продавця продуктів, що був би одержував усю ціну, яку дають за них покупці, коли б не було жодних витрат на посередництво" („Les frais du commerce sont toujours payés aux dépens des vendeurs des productions qui jouiraient de tout le prix qu'en payent les acheteurs, s'il n'y avait point de frais intermédiaires) (p. 163). Власники й продуценти є „salariants"—ті, хто оплачують; купці—„salariés", оплачувані, наймані (стор. 164) (Quesnay, Problèmes économiques, у Daire, Physiocrates, I-e partie, Paris, 1846).

*) Faux frais (франц.)—фалшиві витрати, тобто непродуктивні витрати. *Ред.*

ваної ним, так само не продукують вартости, як і його вісім годин доконечної праці, хоч у наслідок цих останніх до нього переходить частина суспільного продукту. Поперше, з суспільного погляду, протягом усіх десятьох годин робочу силу використовується, як і раніше, на цю просту функцію циркуляції. Її не можна вживати на що інше, не можна вживати на продуктивну працю. Подруге, суспільство не оплачує цих двох годин додаткової праці, хоч їх і витратила особа, що працювала протягом цього часу. Суспільство не одержує через це жодного додаткового продукту або вартости. Але витрати циркуляції, що їх ця особа репрезентує, зменшуються на одну п'яту частину: з десятьох годин до восьмох. Суспільство не виплачує жодного еквіваленту за п'яту частину того активного часу циркуляції, що його аґентом є ця особа. А коли це капіталіст, що вживає таких аґентів, то неоплачені дві години зменшують ті витрати циркуляції *його* капіталу, які становлять одбаву з його прибутків. Для нього це — позитивний виграш, бо неґативні межі зростання вартости його капіталу вужчають. Поки дрібні самостійні товаропродуценти витрачають частину свого власного часу на купівлю й продаж, він являє або час, витрачуваний у промежках їхньої продуктивної діяльности, або час, що віднімається від їхнього часу продукції.

За всіх обставин час, витрачений на це, є витрати циркуляції, що нічого не додають до перетворених вартостей. Це є витрати, — потрібні для того, щоб перетворити вартості з товарової форми на грошову. Оскільки капіталістичний товаропродуцент є аґент циркуляції, він відрізняється від безпосереднього товаропродуцента лише тим, що продає й купує в ширших розмірах, а тому й функціонує як аґент циркуляції в ширшому маштабі. Але коли розмір його підприємства примушує його або дозволяє йому купувати (наймати) власних аґентів циркуляції, як найманих робітників, то суть справи від цього не змінюється. Робочу силу й робочий час треба до певного ступеня витратити на процес циркуляції (оскільки він є просте перетворення форми). Однак тепер ця витрата являє додаткову витрату капіталу; частину змінного капіталу доводиться витрачати на закуп цієї робочої сили, що функціонує лише в циркуляції. Таке авансування капіталу не утворює ні продукту, ні вартости. Воно зменшує pro tanto*) розміри, що в них авансований капітал функціонує продуктивно. Це те саме, ніби частину продукту перетворили на машину, що купувала б і продавала решту продукту. Ця машина зумовлює одбаву з продукту. Вона не співдіє в процесі продукції, хоч може зменшити робочу силу тощо, витрачувану на циркуляцію. Вона становить лише частину витрат циркуляції.

2) Бухгальтерія

Поряд справжніх купівель і продажів робочий час витрачається на ведення книг, куди, крім того, входить і зречевлена праця: пера, чорнила, папір, бюрко, витрати на контору. Отже, на цю функцію витрачається, з

*) Відповідно. *Ред.*

одного боку, робочу силу, з другого—засоби праці. І справа тут стоїть так само, як з часом на купівлю й продаж.

Як єдність у своїх кругобігах, як вартість, що процесує, хоч перебуває вона в сфері продукції, хоч в обох фазах сфери циркуляції, капітал існує лише ідеально в формі розрахункових грошей, насамперед у голові товаропродуцента, зглядно капіталістичного товаропродуцента. Бухгальтерією, куди належить також визначення цін або обчислення товарових цін (калькуляція цін), рух цей фіксується й контролюється. Таким чином рух продукції, а особливо зростання вартости—при чому товари фігурують лише як носії вартости, як назви речей, що їхнє ідеальне вартісне буття фіксується в рахункових грошах — набуває символічного образу в уявленні. Доки поодинокий товаропродуцент веде свою книгу тільки в своїй голові (як, напр., селянин; лише капіталістичне хліборобство породжує фармера, що веде рахункову книгу) або веде книгу своїх видатків і прибутків, термінів виплат тощо лише між іншим, у вільний від роботи час, доти очевидно, що ця його функція та засоби праці, на це зужиткoвані, прим., папір тощо, являють додаткову витрату робочого часу й засобів праці, хоч і доконечних, але все ж таких, що становлять одбаву так з часу, що його він може спожити продуктивно, як і з засобів праці, що функціонують у справжньому процесі продукції і беруть участь у творенні продукту й вартости [12]). Природа самої функції не змінюється ні в наслідок того розміру, що його вона набуває, концентруючися в руках капіталістичного товаропродуцента і роблячись не функцією багатьох дрібних товаропродуцентів, а функцією *одного* капіталіста, функцією в процесі продукції широкого маштабу; ні в наслідок того, що її відокремлено від продуктивних функцій, що до них вона становила додаток, ні в наслідок її усамостійнення як функції особливих аґентів, що їм виключно доручається її.

Поділ праці, усамостійнення якоїбудь функції, не робить ще з неї функції, яка утворює продукт і вартість, якщо вона не була такою сама собою, отже, ще до свого усамостійнення. Коли капіталіст вкладає вперше свій капітал, він мусить вкласти частину капіталу на те, щоб найняти бухгальтера тощо і купити засоби для ведення книг. Коли його капітал уже функціонує, перебуваючи в постійному процесі репродукції, то капіталіст мусить частину товарового продукту, за допомогою перетворення на гроші, повсякчас зворотно перетворювати на бухгальтера, конторників тощо. Цю частину капіталу відтягується від процесу про-

---

[12]) За середніх віків книги хліборобські вели тільки в манастирях. Однак ми бачили (кн. І, розд. XII, 4), що вже в староіндійських громадах був рахівничий у хліборобстві. Бухгальтерію тут усамостійнено у виключну функцію громадського урядовця. В наслідок цього розподілу праці зберігається час, роботу та витрати, але все ж продукція і бухгальтерія щодо продукції лишаються такими самими різними речами, як навантаження пароплавів і писання квитків на вантаж. В особі бухгальтера частину робочої сили громади відібрано від продукції, і витрати його функціонування покривались не його власною працею, а одбавою з громадського дукту. З бухгальтером у капіталіста справа стоїть mutatis mutandis *) так само, як з бухгальтером індійської громади. (З рукопису II).

*) Змінивши те, що треба змінити, або з відповідними змінами. *Ред.*

дукції, і належить вона до витрат циркуляції, відрахованъ із загального виторгу (включаючи й саму робочу силу, що її вживають виключно на ці функції).

Все ж є деяка ріжниця між витратами, що випливають з бухгальтерії, зглядно непродуктивною витратою на це робочого часу, з одного боку, і витратами часу просто на купівлю й продаж, з другого боку. Ці останні випливають лише з певної суспільної форми продукційного процесу, з того, що це—процес продукції товару. Ведення книг, як контроль та ідеальне об'єднання процесу стає то доконечніше, що більше процес поширюється до суспільних розмірів і втрачає суто-індивідуальний характер. Отже, ведення книг доконечніше в капіталістичній продукції, ніж в розпорошеному ремісничому й селянському виробництві, доконечніше у колективній продукції, ніж у капіталістичній. Але витрати на ведення книг скорочуються з концентраціею продукції і скорочуються то більше, що більше воно перетворюється на суспільне ведення книг.

Тут ідеться лише про загальний характер витрат циркуляції, що постають тільки з простої и формальної метаморфози. І не треба тут вдаватись у всі детальні форм и цих витрат. Але наскільки форми, належні до простого перетворення форми вартости, що, отже, випливають з певної суспільної форми продукційного процесу,—форми, які в індивідуального товаропродуцента є лише минущі й ледве помітні моменти, що перебігають поряд його продуктивних функцій або переплітаються з ними,—наскільки ці форми можуть вражати як масові витрати циркуляції, це ми побачимо, поглянувши на просте приймання й видачу грошей, коли вони усамостійнюються й концентруються в широкому маштабі, як виключна функція банків тощо, або як виключна функція скарбників в індивідуальних підприємствах. Але треба пам'ятати, що ці витрати циркуляції, змінюючи свій вигляд, не змінюють свого характеру.

3) Гроші

Хоч продукт продукується як товар, хоч не як товар, він завжди є речова форма багатства, споживна вартість, призначена для особистого або продуктивного споживання. Його вартість як товару існує ідеально в ціні, яка нічого не змінює в його справжній споживній формі. Але та обставина, що певні товари, напр., золото й срібло, функціонують як гроші, і як такі перебувають виключно в процесі циркуляції (навіть як скарб, резерв і т. ін., лишаються вони, хоч і лятентно, в сфері циркуляції) є цілком продукт певної суспільної форми продукційного процесу, процесу продукції товарів. Що на основі капіталістичної продукції товар стає загальною формою продукту; що переважна кількість продуктів продукується як товар, і тому мусить вона набрати грошової форми; що, отже, товарова маса, тобто частина суспільного багатства, яка функціонує як товар, безупинно зростає,—то тут більшає й. кількість золота й срібла, що, функціонують як засіб циркуляції, засіб виплати, резерв тощо. Ці товари, що функціонують як гроші, не входять ні в особисте, ні в продуктивне споживання. Це — суспільна праця, зафіксо-

вана в такій формі, що в ній вона править лише за машину для циркуляції. Крім того, що частина суспільного багатства закріплюється в цій непродуктивній формі, зношення грошей потребує постійного заміщування їх або перетворення дедалі більшої кількости суспільної праці — в формі продукту — на дедалі більше золота й срібла. Ці витрати заміщування доходять чималих розмірів у капіталістично розвинених націй, бо в них взагалі чималу частину багатства закріплено в формі грошей. Золото й срібло, як грошові товари, становлять для суспільства витрати циркуляції, що походять лише із суспільної форми продукції. Це—faux frais товарової продукції взагалі, які зростають з розвитком товарової продукції, а особливо капіталістичної продукції. Це — частина суспільного багатства, що її доводиться жертвувати процесові циркуляції[13]).

II. Витрати зберігання

Витрати циркуляції, що випливають з простої зміни форми вартости, з циркуляції, розглядуваної ідеально, не входять у вартість товарів. Витрачувані на них частини капіталу, оскільки ми маємо на увазі капіталіста, становлять лише одбави з продуктивно витрачуваного капіталу. Іншої природи є ті витрати циркуляції, що ми їх зараз розглядаємо. Вони можуть походити з процесів продукції, що лише тривають далі в циркуляції, і що їхній продуктивний характер, отже, лише замасковується формою циркуляції. З другого боку, із суспільного погляду, вони можуть бути просто витратами, непродуктивними витратами хоч живої, хоч зречевленої праці, але саме в наслідок цього вони можуть діяти так, що утворюють вартість для індивідуального капіталіста, становлять надвишку до продажної ціни його товару. Це випливає вже з того, що ці витрати різні в різних галузях продукції, а місцями різні й для різних індивідуальних капіталів у межах тієї самої галузі продукції. В наслідок того, що їх додається до ціни товару, вони розподіляються відповідно до того, в яких розмірах припадають вони індивідуальним капіталістам. Але кожна праця, що додає вартість, може додавати також і додаткову вартість і на капіталістичній основі завжди буде додавати додаткову вартість, бо утворювана цією працею вартість залежить від її власної величини, а утворювана нею додаткова вартість залежить від того розміру, в якому оплачує її капі-

---

13) „Гроші, що циркулюють у якійсь країні, є певна частина капіталу країни, цілком вилучена з продуктивних призначень для того, щоб полегшити або збільшити продуктивність решти. Отже, певна сума багатства доконечна для того, щоб золото могло правити за засіб циркуляції, так само, як доконечна вона для того, щоб виготовити машину, що полегшує якусь іншу продукцію“.

(The money circulating in a country is a certain portion of the capital of the country, absolutely withdrawn from productive purposes, in order to facilitate or increase the productiveness of the remainder; a certain amount of wealth is. therefore, as necessary, in order to adopt gold as a circulating medium, as it is to make a machine, in order to facilitate any other production (Economist, vol. V, стор. 519).

таліст. Отже, витрати, що удорожчують товар, нічого не додаючи до його споживної вартости, отже, витрати, що для суспільства належать до faux frais продукції, можуть становити джерело збагачення індивідуального капіталіста. З другого боку, ці витрати циркуляції не втрачають характеру непродуктивних витрат, від того, що надвишка, яку вони додають до ціни товару, лише рівномірно розподіляє ці витрати. Напр., страхові товариства розподіляють утрати індивідуальних капіталістів між клясою капіталістів. Однак це не заваджає тому, що вирівняні таким способом утрати все ж, як і раніш, з погляду суспільного сукупного капіталу, є втрати.

1) *Утворення запасу взагалі*

Протягом того часу, коли продукт існує у формі товарового капіталу або перебуває на ринку, отже, протягом усього часу між процесом продукції, відки він виходить, і процесом споживання, в який він увіходить, він становить товаровий запас. Як товар на ринку, а тому й у формі запасу, товаровий капітал з'являється двічі в кожному кругобігу, — один раз як товаровий продукт самого капіталу, що процесує, — капіталу, що його кругобіг розглядається; другий раз, навпаки, як товаровий продукт іншого капіталу, як продукт, що мусить бути на ринку, щоб його можна було купити й перетворити на продуктивний капітал. Звичайно, можливо, що цей останній товаровий капітал продукується лише на замовлення. Тоді постає перерва, що триває доти, доки його спродукують. Але перебіг процесу продукції та репродукції потребує, щоб деяка маса товарів (засобів продукції) завжди була на ринку і, значить, становила запас. Так само продуктивний капітал охоплює й закуп робочої сили, і грошова форма є тут лише форма вартости засобів існування, що їх більшість робітник мусить знаходити на ринку. В цьому параграфі ми докладніше зупинимось на цьому питанні. Але вже й тепер ми доходимо такого пункту: коли дивитися з погляду капітальної вартости, що процесує, капітальної вартости, яка перетворилась на товаровий продукт і мусить тепер продатись, тобто знову перетворитись на гроші, яка, отже, функціонує тепер на ринку як товаровий капітал, то той стан її, що в ньому вона утворює запас, є недоцільне вимушене перебування на ринку. Що швидше відбувається продаж, то швидше перебігає процес репродукції. Затримка в перетворенні форми Т' — Г' заваджає реальному обмінові речовин, що мусить відбуватися в кругобігу капіталу, так само, як і дальшому функціонуванні його в ролі продуктивного капіталу. З другого боку, постійна наявність товару на ринку, товаровий запас, є для Г — Т умова перебігу процесу репродукції, а також і вкладання нового або додаткового капіталу.

Щоб товаровий капітал міг лишатись на ринку як товаровий запас, потрібні будівлі, магазини, приміщення для товарів, товарові склади, отже, потрібна витрата сталого капіталу; так само потрібна і оплата робочої сили для складання товарів у приміщення. Крім того, товари псуються і зазнають шкідливих стихійних впливів. Щоб уберегти їх від цього,

треба витрачати додатковий капітал, почасти на засоби праці, в зречевленій формі, почасти на робочу силу[14]).

Отже, існування капіталу в його формі товарового капіталу, а тому і в формі товарового запасу спричиняє витрати, які, тому що вони не належать до сфери продукції, залічуються до витрат циркуляції. Ці витрати циркуляції відрізняються від наведених під І тим, що вони до певної міри входять у вартість товарів і, значить, удорожчують, товари. За всяких обставин капітал і робоча сила, що придаються для підтримання і зберігання товарових запасів, відтягується від безпосереднього процесу продукції. З другого боку, вжиті тут капітали, разом з робочою силою, як складовою частиною капіталу, мусять бути покриті із суспільного продукту. Витрата їх впливає так само, як зменшення продуктивної сили праці, так що треба більшої кількости капіталу й праці, щоб дійти певного корисного ефекту. Це — *затрати* (*Unkosten*).

Оскільки витрати циркуляції, зумовлені утворенням товарового запасу, випливають лише з того періоду, що протягом його наявні вартості перетворюються з товарової форми на грошову форму, отже, оскільки вони випливають лише з певної суспільної форми продукційного процесу (тільки з того, що продукт продукується як товар і тому мусить також перетворитись на гроші), остільки вони своїм характером збігаються з витратами циркуляції, переліченими під І. З другого боку, вартість товарів тут зберігається, зглядно збільшується лише тому, що споживна вартість, самий продукт, ставиться в певні речові умови, що коштують витрат капіталу й підлягають операціям, за допомогою яких на споживні вартості діє додаткова праця. Навпаки, обчислення товарових вартостей, ведення книг щодо цього процесу, операції купівлі та продажу не впливають на споживну вартість, що в ній існує товарова вартість. Ці витрати мають чинення лише до її форми. А тому, хоч у припущеному випадку затрати (Unkosten) утворення запасу (а воно в цьому разі вимушене) випливають лише з затримки в перетворенні форми і з доконечности її, все ж вони відрізняються від затрат (Unkosten), розглянутих під І, тим, що мета їхня не перетворення форми вартости, а зберігання вартости, що існує в товарі, як у продукті, як у споживній вартості, і тому

[14]) Corbet 1841 р. обчислював витрати на зберігання пшениці протягом дев'ятимісячного сезону: $1/2$% втрати її кількости, 3% на проценти під ціну пшениці, 2% на наймання складів, 1% на ссипання й провізну плату, $1/2$% на вивантаження, а разом 7% або, при ціні пшениці в 50 шил., — 3 шил. 6 пенсів на квартер. (The Corbet. „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc". London 1841) За свідченням ліверпульських купців перед залізничною комісією, (чисті) затрати на зберігання збіжжя доходили 1865 р. 2 пенсів на квартер, або 9 — 10 пенсів на тонну щомісяця. (Royal Commission on Railways. 1867. Evidence, p. 19, № 33*).

*) Точна назва цього видання така: „Reports from commissioners Session", 1867, vol. XXXVIII; зазначене місце є в другому відділі першої частини, що має назву: „Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the commissioners March 1855 to Mev 1866. Presented to both Houses of Parlament by command of her Majesty". London, printed 1867. *Ред.*

може зберегтись лише через зберігання продукту, через зберігання самої споживної вартости. Споживна вартість тут не підвищується і не збільшується, навпаки, вона зменшується. Але її зменшення обмежується, вона зберігається. Авансована вартість, що існує в товарі, тут теж не і підвищується. Але нова праця, зречевлена й жива, долучається до неї.

Далі треба тепер розглянути, наскільки ці затрати (Unkosten) походять із своєрідного характеру товарової продукції взагалі і товарової продукції в її загальній, абсолютній формі, тобто капіталістичної продукції; наскільки, з другого боку, вони спільні всякій суспільній продукції і лише тут у межах капіталістичної продукції набирають особливого вигляду, особливої форми виявлення.

А. Сміс висловив той казковий погляд, що утворення запасу є явище, властиве капіталістичній продукції [15]). Новітні економісти, напр. Ляльор, навпаки, твердять, що з розвитком капіталістичної продукції утворення запасу меншає. Сісмонді навіть вбачає в цьому тіньову сторону цієї продукції.

В дійсності запас існує в трьох формах: у формі продуктивного капіталу, в формі фонду особистого споживання і в формі товарового запасу або товарового капіталу. Коли збільшується запас в одній формі, то запас в іншій формі відносно зменшується, хоч своєю абсолютною величиною він може одночасно зростати в усіх трьох формах.

Само собою зрозуміло, що там, де продукцію безпосередньо скеровано на задоволення власної потреби, і де лише в незначній частині продукується на обмін або продаж, отже, де суспільний продукт зовсім не набирає форми товару або лише в меншій частині набирає такої форми, там запас у формі товару або товаровий запас становить лише незначну й непомітну частину багатства. Щодо фонду споживання, то він тут відносно великий, особливо фонд власне засобів існування. Досить глянути лише на старовинне селянське господарство. Переважна частина продукту перетворюється тут безпосередньо, не утворюючи товарового запасу — саме тому, що вона лишається в руках свого власника — на запасні засоби продукції або запасні засоби існування. Вона не набирає форми товарового запасу, і саме тому в суспільствах, що ґрунтуються на такому способі продукції, згідно з А. Смісом, немає жодного запасу. А. Сміс сплутує форму запасу із самим запасом і вважає, що суспільство до цього часу жило з дня на день або покладалося на випадковості прийдешнього дня [16]). Та це — дитяче непорозуміння.

---

[15]) Wealth of Nation, Book II, Introduction.

[16]) Утворення запасу не є наслідок перетворення продукту на товар і споживного запасу на товаровий запас, як це уявляє собі А. Сміс, — навпаки, ця зміна форми зумовлює найгостріші кризи в господарстві продуцентів підчас переходу від продукції для власного споживання до товарової продукції. В Індії, напр., зберігся до найостаннішого часу „звичай складати в амбари багато хліба, що за нього в урожайні роки небагато можна було б одержати". (Return. Bengal and Orissa Famine. H. of C. 1867. I, p. 230, № 74). Коли в наслідок американської громадянської війни підвищився раптом попит на бавовну, джут тощо, то в багатьох частинах Індії це спричинило велике скорочення культури рижу, підвищення цін на риж і продаж старих запасів рижу, що був у продуцентів. До цього долучився

Запас у формі продуктивного капіталу існує в формі засобів продукції, що перебувають уже в процесі продукції або принаймні в руках продуцента, тобто лятентно вже в продукційному процесі. Ми бачили раніше, що з розвитком продуктивности праці, а, значить, і з розвитком капіталістичного способу продукції — а він розвиває продуктивну силу суспільної праці більше, ніж усі попередні способи продукції— постійно зростає маса засобів продукції, що раз назавжди введені у формі засобів праці в процес продукції і знову та знову функціонують у ньому протягом більш або менш довгого часу (будівлі, машини тощо), і що зростання цих засобів продукції є разом і передумова й наслідок розвитку суспільної продуктивної сили праці. І не лише абсолютний, а ле й відносний зріст багатства в цій формі (порівн. кн. I, розд. XXIII, 2) характеризує насамперед капіталістичний спосіб продукції. Речові форми існування сталого капіталу, засоби продукції, складаються не лише з такого роду засобів праці, а також і з матеріялу праці на різноманітних щаблях його оброблення та з допоміжних матеріялів. Разом з маштабом продукції та підвищенням продуктивної сили праці в наслідок кооперації, поділу праці, заведення машин тощо, зростає й маса сировинного матеріялу, допоміжних матеріялів і т. ін., що входять у щоденний процес репродукції. Ці елементи мусять бути напоготові на місці продукції. Отже, розміри цього запасу, що існує в формі продуктивного капіталу, абсолютно зростають. Щоб й процес відбувався плавко— зовсім незалежно від того, чи можна цей запас поновлювати щоденно, чи лише в певні строки, — для цього треба, щоб на місці продукції завжди був напоготові більший запас сировинного матеріялу і т. ін., ніж його споживається, напр., щоденно або щотижнево. Безперервність процесу потребує, щоб наявність умов для нього не залежала ні від можливих перерв у щоденних закупах, ні від того, що товаровий продукт продається щоденно або щотижнево і тому лише нереґулярно може перетворюватись знову на елементи його продукції. А, проте, очевидно, що продуктивний капітал у дуже різних розмірах може бути в лятентному стані або становити запас. Напр., велика ріжниця, чи мусить прядник наготувати запас бавовни або вугілля на три місяці, чи на один. Як бачимо, цей запас може відносно меншати, хоч абсолютно він більшає.

Це залежить від різних умов, але всі вони посутньо сходять на ту більшу швидкість, реґулярність, певність, що з ними завжди можна подати потрібну масу сировинного матеріялу так, щоб ніколи не було перерви в продукційному процесі. Що менше виконано ці умови, що менша певність, реґулярність і швидкість подачі, то більша мусить бути у продуцента лятентна частина продуктивного капіталу, тобто запас сировинного матеріялу тощо, який ще чекає на своє перероблення. Ці умови,

1864—1866 р. нечуваний вивіз рижу в Австралію, на Мадаґаскар і т. ін. Відси гострий характер голоду 1866 р., який призвів до того, що в самому лише дистрикті Орісса вмерло мільйон чоловіка (I. c. 174, 175, 213, 214 і III: Papers relating to the Famine in Behar; ст. 32, 33, де поміж причин голоду зазначається: „вичерпання старих запасів"). (З рукопису II).

отже, і розміри запасу в цій формі стоять у зворотному відношенні до рівня розвитку капіталістичної продукції, а тому і продуктивної сили суспільної праці.

А, проте, те, що тут видається зменшенням запасу (прим., для Ляльора), почасти є лише зменшення запасу в формі товарового капіталу або власно товарового запасу. Отже, це є лише зміна форми того таки запасу. Коли, напр., кількість вугілля, щоденно продукованого в даній країні, велика, а, значить, і розміри та енерґія вугільної продукції великі, то прядникові не треба великих складів вугілля, щоб забезпечити безперервність своеі продукції. Це зайва річ, бо є постійний і правильно відновлюваний довіз вугілля. Подруге, швидкість, що з нею продукт одного процесу може перейти, як засіб продукції, в другий, залежить від розвитку засобів транспорту й комунікації. Дешевина транспорту відіграє при цьому велику ролю. Постійно відновлюваний транспорт, напр., вугілля з копалень до прядні коштував би дорожче, ніж забезпечення більшим запасом вугілля на довший час при порівняно дешевшому транспорті. Ці дві обставини, розглянуті досі, походять з самого процесу продукції. Потретє, впливає тут і розвиток кредитової системи. Що менше залежить прядник при поновленні своїх запасів бавовни, вугілля тощо від безпосереднього продажу своєї пряжі,—а що розвиненіша кредитова система, то менша ця безпосередня залежність, —то менша може бути відносна величина цих запасів, щоб забезпечити безупинну продукцію пряжі в даному розмірі незалежно від випадковостей продажу пряжі. Але, почетверте, багато сировинних матеріялів, напівфабрикатів і т. ін. потребують для своєї продукції довшого часу, і це особливо має силу для всіх сировинних матеріялів, що їх постачає хліборобство. Отже, щоб не було жодної перерви в продукційному процесі, мусить бути наявний певний запас їх на ввесь той час, поки новий продукт не може заступити старого. Коли цей запас меншає в руках промислового капіталіста, то це лише значить, що він збільшується в руках купця в формі товарового запасу. Розвиток транспортових засобів, дозволяє, наприклад, швидко перевозити з Ліверпулу до Менчестеру бавовну, що лежить в імпортовій гавані, так що фабрикант може, по потребі, поновлювати відносно невеликими порціями свій запас бавовни. Але в такому разі то більша маса цієї самої бавовни буде лежати як товаровий запас у руках ліверпульських торговців. Отже, це лише зміна форми запасу, а цього й недобачають Ляльор та інші. А коли розглядати суспільний капітал, то тут, як і раніш, та сама маса продукту існує в формі запасу. З розвитком транспортових засобів для окремої країни меншають розміри тієї потрібної маси, що її треба наготовити, напр., на рік. Коли між Америкою та Англією курсує багато пароплавів і вітрильних суден, то в Англії збільшується число випадків поновлення зипасу бавовни і, отже, меншає пересічна кількість того запасу бавовни, що мусить бути в Англії. Так само впливає розвиток світового ринку, а тому і збільшення кількости джерел, відки добувають той самий продукт. Продукт довозиться частинами з разних країн і в різні терміни-

2) *Власне товаровий запас*

Ми вже бачили, що на основі капіталістичної продукції товар стає загальною формою продукту і стає нею то більше, що більше ця продукція розвивається розмірами і глибиною. Отже, навіть при однакових розмірах продукції, значно більша частина продукту існує як товар, порівнюючи чи то до попередніх способів продукції, чи то до капіталістичного способу продукції на менш розвиненому щаблі. Але кожен товар, — отже, також і кожен товаровий капітал, що є лише товар, але товар як форма буття капітальної вартости, — оскільки він переходить із сфери своєї продукції не безпосередньо в сферу продуктивного або особистого споживання, отже, оскільки він певний переміжний час перебуває на ринку, він становить елемент товарового запасу. Тому, при незмінних розмірах продукції, з розвитком капіталістичної продукції зростає й товаровий запас сам по собі (тобто це усамостійнення й фіксування товарової форми продукту). Ми вже бачили, що це є лише зміна форми запасу, тобто, що на одному боці більшає запас у товаровій формі тому, що на другому боці в формі безпосереднього запасу для продукції або споживання він меншає. Це є лише змінена суспільна форма запасу. А коли разом з тим більшає не лише відносна величина товарового запасу порівняно з сукупним суспільним продуктом, але також і його абсолютна величина, то це тому, що з розвитком капіталістичної продукції зростає й маса сукупного продукту.

З розвитком капіталістичної продукції маштаб продукції дедалі менше визначається безпосереднім попитом на продукт і дедалі більше визначається розмірами капіталу, що ним порядкує індивідуальний капіталіст, прагненням його капіталу зростати своєю вартістю і доконечністю безперервности й поширення його продукційного процесу. Разом з тим у кожній окремій галузі продукції неодмінно зростає маса продукту, що перебуває на ринку як товар або шукає збуту. Зростає маса капіталу, що на більш або менш довгий час фіксована у формі товарового капіталу. Тому зростає товаровий запас.

Нарешті, більша частина суспільства перетворюється на найманих робітників, на людей, що живуть з дня на день, одержують свою заробітну плату щотижня і щоденно витрачають її — отже, на людей, що мусять знаходити свої засоби існування як запас. Хоч як можуть рухатися поодинокі елементи цього запасу, все ж деяка частина їх мусить зазжди бути нерухома, щоб увесь запас завжди був рухомий.

Усі ці моменти випливають із форми продукції і властивого їй перетворення форми, що його мусить пробити продукт у процесі циркуляції.

Хоч яка буде суспільна форма запасу продуктів, на його зберігання потрібні витрати: будівлі, вмістища тощо, які становлять сховища на продукти; треба також, залежно від природи продукту, більше або менше засобів продукції та праці, які мусять витрачатися, щоб запобігти шкідливим впливам. Що вища суспільна концентрація запасів, то відносно менші

ці витрати. Ці витрати завжди становлять частину суспільної праці в зречевленій або живій формі — отже, в капіталістичній формі вони є затрати капіталу, — що не беруть участи в утворенні продукту, отже, вони є одбави з продукту. Вони є доконечні, це — затрати (Unkosten) суспільного багатства. Це — витрати на зберігання суспільного продукту, все одно, чи походить існування його як елементу товарового запасу лише із суспільної форми продукції, отже, з товарової форми та її доконечного перетворення форми, чи ми розглядаємо товаровий запас лише як спеціяльну форму запасу продуктів, спільного всім суспільствам, хоч би такий запас не мав форми *товарового* запасу, цієї форми запасу продуктів, належної до процесу циркуляції.

Тепер запитаймо, якою мірою ці витрати входять у вартість товарів.

Коли капіталіст свій капітал, авансований на засоби продукції й робочу силу, перетворив на продукт, на готову для продажу масу товарів, і вона лишається непродана на складах, то на цей час не лише припиняється процес зростання вартости його капіталу. Видатки, що їх потребує зберігання цього запасу в приміщеннях, видатки на новододавану працю тощо, становлять позитивну втрату. Покупець, що, кінець-кінцем, прийшов би, висміяв би його, коли б капіталіст сказав: мій товар не купувався протягом шістьох місяців, і коли зберігалось його протягом цих шістьох місяців, то не тільки лежало марно стільки й стільки капіталу, але це спричинило мені, крім того, x затрат (Unkosten). Tant pis pour vous *), скаже покупець. Бо поряд вас є інший продавець, що його товар вироблено лише позавчора. Ваш товар є заваль і, мабуть, більш або менш попсувався від часу. Отже, ви мусите продавати дешевше, ніж ваш суперник. — Умови існування товару зовсім не змінюються від того, чи є товаропродуцент справжній продуцент свого товару, чи капіталістичний продуцент, тобто в суті лише представник справжніх продуцентів. Йому треба перетворити свою річ на гроші. Затрати (Unkosten), що їх спричиняє фіксування її в товаровій формі, належать до його особистих справ, і до них його покупцеві байдуже. Він не оплачує йому час циркуляції його товарів. Навіть коли капіталіст навмисно тримає свій товар поза ринком, підчас справжньої або передбачуваної революції у вартості, то й тоді від справжнього постання цієї революції у вартості, від правильности чи неправильности його спекуляції залежить, чи реалізує він свої додаткові затрати (Unkosten). Але революція у вартості не є наслідок його затрат. Отже, оскільки утворення запасу являє собою затримку циркуляції, спричинені цим витрати не додають до товару жодної вартости. З другого боку, жоден запас не може існувати без перебування в сфері циркуляції, без довшого або коротшого перебування капіталу в його товаровій формі; отже, жоден запас не буває без затримки циркуляції, так само, як не можлива грошова циркуляція без утворення грошового резерву. Отже, без товарового запасу не може бути жодної товарової циркуля-

*) То гірше для вас. *Ред.*

ції. Коли конечність цього для капіталіста постає не в Т′ — Г′, то постає вона для нього в Г — Т; якщо не для його товарового капіталу, то для товарового капіталу інших капіталістів, що продукують засоби продукції для нього й засоби існування для його робітників.

Здавалось би, суть справи ніяк не може змінитись від того, чи утворюється запас добровільно, чи недобровільно, тобто, чи навмисно товаропродуцент тримає запас, чи його товари утворюють запас у наслідок того опору, що його обставини самого процесу циркуляції протиставлять продажеві товарів. Усе ж, щоб розв'язати це питання, корисно знати, чим відрізняється добровільне утворення запасу від недобровільного. Недобровільне утворення запасу випливає з затримки в циркуляції або є тотожне із затримкою в циркуляції, що є незалежна від передбачення товаропродуцента і перешкоджає його волі. Що характеризує добровільне утворення запасу? Завжди продавець хоче яко мога швидше збути свій товар. Він завжди подає свій продукт як товар. Коли він утримується від продажу, то продукт утворює лише можливий (*δυνάμει*), а не справжній (*ἐνεργείᾳ*) елемент товарового запасу. Товар як такий, як і раніше, є для нього лише носій мінової вартости, і як мінова вартість він може діяти, лише скинувши з себе товарову форму й набравши грошової форми.

Товаровий запас мусить доходити певних розмірів, щоб протягом даного періоду задовольняти розміри попиту. При цьому треба зважувати й на постійне збільшення кола покупців. Напр., щоб вистачити на один день, частина товарів, яка є на ринку, мусить завжди затримуватись у товаровій формі, тимчасом як друга тече, перетворюється на гроші. Та частина, яка затримується, поки друга тече, правда, постійно меншає, так само, як зменшуються розміри самого запасу, аж поки його ввесь продадуть. Отже, застій товару тут зважено, як доконечну умову продажу товару. Далі, розміри його мусять бути більші, ніж середні розміри продажу або середні розміри його попиту. Бо інакше надлишок над середнім розміром попиту не можна було б задовольнити. З другого боку, запас має постійно поновлюватись, бо він постійно витрачається. Це відновлення може, кінець-кінцем, походити лише з продукції, з подання товару. Чи його довозиться з-за кордону, чи ні, це не змінює суті справи. Відновлення залежить від протягу часу, потрібного на репродукцію товарів. На ввесь цей час має вистачати товарового запасу. Що він не лишається в руках первісних продуцентів, а переходить через різні сховища, починаючи від гуртового торговця й до роздрібного торговця — це змінює лише зовнішність, а не суть справи. З погляду суспільства, як і раніш, частина капіталу лишається в формі товарового запасу доти, доки товар увійде в сферу продуктивного або особистого споживання. Сам продуцент намагається мати на складі товаровий запас відповідно до його пересічного попиту, щоб не залежати безпосередньо від продукції й забезпечити собі постійне коло покупців. Відповідно до періодів продукції встановлюються строки купівель, і протягом довшого або коротшого часу товар становить запас, поки його заступлять нові екземпляри того таки ґатунку. Тільки таким утворенням запасу забезпечується сталість

і безперервність процесу циркуляції, а тому й процесу репродукції, що має в собі і процес циркуляції.

Треба згадати, що Т' — Г' може вже відбутись для продуцента Т, хоч Т все ще перебуває на ринку. Коли б сам продуцент захотів тримати свій власний товар у себе на складах, доки його продасться остаточному споживачеві, то він мусів би пустити в рух подвійний капітал: один — як продуцент товару, другий — як купець. Для самого товару, хоч розглядати його як поодинокий товар, хоч як складову частину суспільного капіталу, справа зовсім не змінюється від того, чи витрати на утворення запасу припадають на продуцента товару, чи на ряд купців, від A до Z.

Оскільки товаровий запас є не щось інше, як товарова форма запасу, що при даному маштабі суспільної продукції, коли б він не існував у формі товарового запасу, існував би або як продуктивний запас (лятентний фонд продукції), або як споживний фонд (резерв засобів споживання), остільки й витрати, що їх потребує зберігання запасу, отже, витрати на утворення запасу, — тобто вжита для цього зречевлена або жива праця — є лише витрати зберігання хоч суспільного продукційного фонду, хоч суспільного фонду споживання. Підвищення вартости товару, зумовлене ними, розподіляє ці витрати лише pro rata між різними товарами, бо вони різні для різних сортів товару. Як і раніш, витрати на утворення запасу лишаються одбавою із суспільного багатства, хоч вони є умова його існування.

Лише оскільки товаровий запас є умова циркуляції товарів і навіть форма, що доконечно постала в товаровій циркуляції, оскільки, отже, цей позірний застій є форма самого руху, цілком так само, як утворення грошового резерву є умова грошової циркуляції, — лише остільки він є нормальний. Навпаки, скоро товари, що затрималися в резервуарах циркуляції, не звільняють місця для наступної хвилі продукції, скоро, отже, резервуари переповнюються, товаровий запас збільшується в наслідок застою в циркуляції, цілком так само, як зростають скарби, коли затримується грошова циркуляція. При цьому байдуже, чи цей застій постає в амбарах промислових капіталістів, чи на складах купця. Товаровий запас тоді є вже не умова безперервного продажу, а наслідок того, що товари не сила продати. Витрати лишаються ті самі, але що вони тепер випливають виключно з форми, а саме з доконечности перетворити товари на гроші, та з труднощів у цій метаморфозі, то вони не входять у вартість товару, а становлять одбаву, втрату вартости при реалізації вартости. Що нормальна і анормальна форма запасу не відрізняється щодо форми, і обидві являють застій циркуляції, то явища можна сплутати, та й самі аґенти продукції допускаються цієї помилки тим легше, що для продуцента процес циркуляції його капіталу може перебігати, хоч процес циркуляції його товарів, які перейшли в руки купців, зупинився. Коли більшають розміри продукції та споживання, то, за інших незмінних обставин, збільшується й товаровий запас. Він відновлюється й поглинається так само швидко,

але його розміри більшають. Отже, об'єм товарового запасу, що бубнявіє в наслідок застою циркуляції, можна помилково вважати за ознаку поширення процесу репродукції, і це особливо тоді, коли з розвитком кредитової системи справжній рух може містифікуватись.

Витрати на утворення запасу складаються: 1) з кількісного зменшення маси продукту (напр., запасу борошна), 2) з якісного псування, 3) із зречевленої або живої праці, що потрібна для зберігання запасу.

III. Витрати на транспорт

Тут нам не треба вдаватись у всі подробиці щодо витрат циркуляції, як, прим., пакування, сортування тощо. Загальний закон той, що всі витрати циркуляції, які випливають лише з перетворення форми товару, не додають до нього жодної вартости. Це—лише витрати на реалізацію вартости або на перетворення її з однієї форми на іншу. Капітал, витрачений на ці видатки (разом із працею, що є під його орудою), належить до faux frais капіталістичної продукції. Покриття цих витрат мусить відбуватись з додаткового продукту і становить, розглядаючи цілу капіталістичну клясу, одбаву з додаткової вартости або додаткового продукту цілком так само, як час, потрібний робітникові на закуп засобів його існування, є для нього змарнований час. Але витрати на транспорт відіграють дуже важливу ролю, й тому на них треба тут трохи зупинитись.

У межах кругобігу капіталу й метаморфози товарів, що становить відділ цього кругобігу, відбувається обмін речовин суспільної праці. Цей обмін речовин може зумовлювати переміщення продуктів, їхній справжній рух з одного місця на інше. Але циркуляція товарів може відбуватись і без їхнього фізичного руху, а транспорт продуктів—без товарової циркуляції, ба навіть без безпосереднього обміну продуктів. Будинок, що його А продає В, циркулює як товар, але лишається на тому самому місці. Рухомі товарові вартості, прим., бавовна або чавун, лишаються на тому самому товаровому складі в той самий час, як вони перебігають десятки різних процесів циркуляції, купуються спекулянтами й знову продаються [17]). Справді тут рухається лише титул власности на річ, а не сама річ. З другого боку, напр., у царстві інків, транспортова промисловість відігравала велику ролю, хоч суспільний продукт не циркулював як товар і не розподілялось його за допомогою мінової торговлі.

Тому, хоч транспортова промисловість на основі капіталістичної продукції видається причиною витрат циркуляції, однак ця особлива форма виявлення їх зовсім не змінює справи.

Маса продуктів не більшає в наслідок перевозу їх. Всі зміни, спричинені перевозом у природних властивостях продуктів, за деякими винятками, є не навмисний корисний ефект, а неминуче лихо. Але споживна вартість речей реалізується лише в їх споживанні, а споживання їх може по-

---

[17]) Шторх зве цю циркуляцію factice.

требувати їх переміщення, тобто додаткового продукційного процесу транспортової промисловости. Отже, вкладений в неї продуктивний капітал додає вартість до транспортованого продукту, почасти через перенесення вартости транспортових засобів, почасти тому, що вартість додається працею транспорту. Ця остання додана вартість розкладається, як взагалі в капіталістичній продукції, на покриття заробітної плати й на додаткову вартість.

В кожному продукційному процесі велику ролю відіграє переміщення предмету праці й потрібні на це засоби праці й робоча сила—напр., бавовну переміщується з чесальної майстерні до прядільні, вугілля підіймається з шахти на поверхню. Перехід готового продукту як готового товару з одного місця самостійної продукції на друге, просторово віддалене від нього, показує нам те саме явище, тільки в ширшому маштабі. Після перевозу продуктів з одного місця продукції в інше відбувається перевіз готових продуктів із сфери продукції в сферу споживання. Продукт тільки тоді готовий для споживання, коли він закінчить це переміщення.

Як показано раніше, загальний закон товарової продукції такий: продуктивність праці та утворювання нею вартости перебувають у зворотному відношенні. Це має силу для транспортової промисловости, як і для кожної іншої. Що менше мертвої та живої праці треба для перевозу товару на дану віддаль, то вища продуктивна сила праці, і навпаки[18]).

Абсолютна величина вартости, додавана до товарів транспортом, за інших незмінних обставин, стоїть у зворотному відношенні до продуктивної сили транспортової промисловости і в прямому відношенні до віддалей, що на них товари переміщуються.

Відносна частина вартости, що її, за інших незмінних обставин, долучають до ціни товару витрати на транспорт, стоїть у прямому відношенні до просторової величини і ваги товару. Але є багато обставин, що модифікують справу. Для перевозу, напр., потрібні більші або менші

---

[18]) Рікардо цитує Сея, який вважає за щастя для торговлі те, що вона удорожнює продукти й підвищує їхню вартість в наслідок транспортових витрат. „Торговля,—каже Сей,—дозволяє нам одержувати товар у місці його постання й перевозити його в інше місце споживання; отже, вона дозволяє нам збільшувати вартість товару на всю ріжницю між його ціною в першому місці та в другому". Рікардо каже з цього приводу: „Правильно. Але як долучається до неї цей додаток вартости? Через додачу до витрат продукції, поперше, витрат на транспорт, а подруге, зиску на капітал, авансований торговцем. Товар має більшу вартість лише з тієї причини, з якої може збільшитись вартість кожного товару, коли на його продукцію та перевіз, раніш ніж купиться його, витратиться більше праці. А це не можна вважати за одну з переваг торговлі". („True, but how is the additional value given to it? By adding to the cast of production, first, the expences of conveyance, secondly, the profit on the advances of capital made by the merchant. The commodity is only more valuable, for the same reason that every other commodity may become more valuable, because more labour is expended on its production and conveyance, before it is purchased by the consumer. This must not be mentioned as one of the advantages of commerce". (Ricardo. Principles of Pol. Econ., 3-rd ed., London, 1821, ст. 309, 310).

застережні заходи, а тому більша або менша витрата праці та засобів праці, залежно від відносної ламкости, нетривалости, вибуховости продукту. Тут залізничні маґнати розвивають ще більшу геніяльність в утворенні фантастичних категорій, ніж ботаніки або зоологи. Напр., клясифікація продуктів на англійських залізницях наповнює томи і ґрунтується в своєму загальному принципі на тенденції перетворити всю різнобарвність природних властивостей продуктів на так само численні хиби продуктів щодо їх транспортування та нагоду для неодмінного здирства. „Скло, що раніше коштувало 11 ф. стерл. за crate (ящик для пакування певної місткости), в наслідок успіхів промисловости й скасування податку на скло коштує тепер лише 2 ф. стерл., але витрати транспорту такі самі високі, як і раніш, й стали ще вищі, коли його почали перевозити каналами. Раніше перевіз скла та скляних товарів, потрібних для глазурування, на 50 миль від Бірмінгему коштував 10 шилінґів від тонни. А тепер ціна перевозу втроє збільшилась, в наслідок ніби ризику через ламкість товару. Але саме залізнична дирекція й не оплачує того, що справді ламає“ [19]). Далі, та обставина, що відносна частина вартости, яку додають до продукту витрати на перевіз, стоїть у зворотному відношенні до його вартости, дає залізничним маґнатам особливу підставу призначати тариф на продукт у прямому відношенні до його вартости. Скарги промисловців і торговців з цього приводу повторюються на кожній сторінці свідчень вищезгаданого звіту.

Капіталістичний спосіб продукції зменшує транспортові витрати для поодиноких товарів через розвиток засобів транспорту й комунікації, а також через концентрацію—збільшення маштабу—транспорту. Він збільшує ту частину суспільної праці, живої і зречевленої, що її витрачається на перевіз товарів, поперше, перетворюючи переважну більшість всіх продуктів на товари, і подруге, заміняючи місцеві ринки на віддалені ринки.

Циркуляція, тобто справжнє обертання товарів у просторі, сходить на транспорт товарів. З одного боку, транспортова промисловість становить самостійну галузь продукції, а тому й особливу сферу приміщення продуктивного капіталу. З другого боку, вона відрізняється тим, що являє продовження продукційного процесу в м е ж а х процесу циркуляції й д л я процесу циркуляції.

---

[19]) Royal Commission on Railways, ст. 31, № 630.

ВІДДІЛ ДРУГИЙ

ОБОРОТ КАПІТАЛУ

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ЧАС ОБОРОТУ Й ЧИСЛО ОБОРОТІВ

Ми бачили: сукупний час циркуляції даного *) капіталу дорівнює сумі часу його обігу та часу його продукції. Це є відтинок часу від моменту авансування капітальної вартости в певній формі до моменту, коли капітальна вартість, що процесує, повертається в тій самій формі.

Мета, що визначає капіталістичну продукцію, завжди є зростання авансованої вартости, чи авансовано цю вартість в її самостійній формі, тобто в грошовій формі, чи в формі товару, так що його форма вартости має лише ідеальну самостійність у ціні авансованих товарів. В обох випадках ця капітальна вартість перебігає протягом свого кругобігу різні форми існування. Її тотожність з самою собою констатується в книгах капіталіста або в формі рахункових грошей.

Хоч візьмемо ми форму Г...Г′, хоч форму П...П, обидві форми значать: 1) що авансована вартість функціонувала як капітальна вартість і зросла своєю вартістю; 2) що по закінченні процесу вона повернулась до тієї форми, в якій почала його. Зростання авансованої вартости Г і разом з тим поворот капіталу до цієї форми (до грошової форми) виразно помітно в Г... Г′. Але те саме відбувається і в другій формі. Бо вихідний пункт для П є наявність елементів продукції, товарів даної вартости. Ця форма має в собі зростання цієї вартости (Т′ і Г′) і поворот до первісної форми, бо в другому П авансована вартість знову має форму елементів продукції, що в ній її первісно авансовано.

Раніше ми бачили: „Якщо продукція має капіталістичну форму, то і репродукція має ту саму форму. Як процес праці за капіталістичного способу продукції є лише засіб для процесу зростання вартости, так

*) Термін „сукупний час циркуляції" тут Маркс вживає в тому самому розумінні, в якому він далі в цьому ж розділі вживає термін „час обороту", тимчасом як взагалі він в цій книзі термін „час циркуляції" вживає в тому самому розумінні, що і „час обігу", тобто в розумінні того часу, що протягом його капітал перебуває в сфері циркуляції. (Дивись розділ V). *Ред.*

само й репродукція є лише засіб репродукувати авансовану „вартість як капітал, тобто як вартість, що зростає сама з себе“. (Книга I, розд. XXI).

Три форми: I) Г...Г', II) П...П і III) Т'...Т' відрізняються між собою ось чим: в формі II (П...П) відновлення процесу, процесу репродукції, виражено як дійсне, а в формі I лише як можливе. Але обидві ці форми відрізняються від форми III тим, що авансована капітальна вартість—хоч її авансовано як гроші, хоч в вигляді речових елементів продукції—становить вихідний пункт, а тому й пункт повороту. В Г... Г' поворот є Г'=Г+г. Коли процес відновлюється знову в тих самих розмірах, то Г знову становить вихідний пункт, а г не входить в цей процес і лише показує нам, що Г зросло своєю вартістю як капітал і тому створило додаткову вартість г, але відштовхнуло її від себе. В формі П...П капітальна вартість, авансована в формі П, елементів продукції, знову таки становить вихідний пункт. Ця форма має в собі й зростання цієї вартости. Коли відбувається проста репродукція, то та сама капітальна вартість в тій самій формі II знову починає свій процес. Коли відбувається акумуляція, то тепер процес починає П' (що величиною вартости дорівнює Г'=Т'), як збільшена капітальна вартість. Але процес починається знову авансованою капітальною вартістю в початковій формі, хоч і капітальною вартістю більшою, ніж раніш. Навпаки, в формі III капітальна вартість починає процес не як авансована, але як уже виросла, як усе багатство, що перебуває в формі товарів, і що лише деяка частина його являє авансовану капітальну вартість. Остання форма важлива для третього відділу, де рух поодиноких капіталів береться в зв'язку з рухом сукупного суспільного капіталу. Але, навпаки, з неї не можна користатись, коли досліджується оборот капіталу, що завжди починається авансуванням капітальної вартости, чи то у формі грошей, чи то у формі товару, і який завжди зумовлює, що капітальна вартість, яка чинить оборот, повертається в тій формі, що в ній її авансовано. З кругобігів I і II треба триматися першого, коли мають на увазі переважно той вплив, що його справляє оборот на утворення додаткової вартости; другого—коли мають на увазі вплив обороту на утворення продукту.

Як мало економісти відрізняли різні форми кругобігів, так само мало вони розглядали ці різні форми кругобігів відокремлено щодо обороту капіталу. Звичайно береться форму Г...Г', бо вона панує над поодиноким капіталістом і служить йому в його розрахунках навіть тоді, коли гроші становлять вихідний пункт лише в формі рахункових грошей. Інші беруть за вихідний пункт витрати в формі елементів продукції, поки не настане поворот, при цьому про форму повороту—чи буде цей поворот в товарі, чи в грошах—у них немає й мови. Напр.: „Економічний цикл... тобто ввесь перебіг продукції від часу, коли зроблено витрати, до часу, коли настає поворот. В сільському господарстві час засіву є початок економічного циклу, а жнива—закінчення“. (Economic Cycle... the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In agriculture seedtime is its commencement, and

harvesting its ending.—S. P. Newman. Elements of Pol. Econ.; Andover and New-York, p. 81). Інші починають з Т′ (III форми): „Можна вважати, що світ продукційного обміну рухається колом, що його ми можемо назвати економічним циклом, і де кожний обіг вивершується, скоро підприемство, проробивши ряд послідовних оборудок, знову доходить пункта, відки вийшло. За початок можна вважати той пункт, коли капіталіст одержує надходження, що за їх посередництвом до нього повертається його капітал, з цього пункту він знову переходить до того, щоб навербувати собі робітників і розподілити між ними в формі заробітної плати засоби їхнього існування або скорше силу, потрібну на придбання цих засобів; одержати від них готові речі, що їх він виробляє; подати ці речі на ринок і там довести до кінця кругобіг ряду цих рухів, продаючи ці речі й одержуючи в уторгованих за товар грошах покриття всіх своїх капітальних витрат". (Th. Chalmers, on Pol. Econ., 2. ed., London, 1832 p. 84 і далі).

Скоро тільки вся капітальна вартість, вкладена поодинокими капіталістами в якубудь галузь продукції, вивершить у своєму русі кругобіг, вона знову опиняється в своїй початковій формі і може тепер повторити той самий процес. Щоб вартість увічнилась і далі зростала, як капітальна вартість, вона мусить повторювати цей кругобіг. В житті капіталу поодинокий кругобіг становить лише один постійно повторюваний відділ, отже, період. Наприкінці періоду Г...Г′ капітал знову перебуває в формі грошового капіталу, що знову перебігає ряд перетворень форми, які охоплюють процес його репродукції, зглядно процес зростання вартости. При закінченні періоду П...П капітал знову перебуває в формі елементів продукції, які є передумова для відновлення його кругобігу. Кругобіг капіталу, визначуваний не як поодинокий акт, а як періодичний процес, зветься оборотом капіталу. Протяг цього обороту дано сумою часу його продукції та часу його обігу. Ця сума часу становить час обороту капіталу. Отже, вона охоплює переміжок часу від одного періоду кругобігу цілої капітальної вартости до наступного, вона позначає періодичність у життьовому процесі капіталу, або, коли хочете, час відновлення, повторення процесу зростання вартости, зглядно процесу продукції тієї самої капітальної вартости.

Лишаючи осторонь індивідуальні пригоди, що можуть для окремого капіталу подовжити або скоротити час обороту, цей час є різний залежно від різних сфер приміщення капіталу.

Так само, як для функції робочої сили за природну вимірну одиницю є робочий день, так само рік є природна вимірна одиниця для оборотів капіталу, що процесує. Природну основу такої одиниці виміру являє та обставина, що в помірній смузі, батьківщині капіталістичної продукції, найважливіші плоди земні є річні продукти.

Коли рік як вимірну одиницю часу обороту ми позначимо О, час обороту певного капіталу—о, число його оборотів n, то $n = \frac{O}{o}$. Отже,

наприклад, коли час обороту o становить три місяці, то $n = \frac{12}{3} = 4$; капітал робить чотири обороти на рік, або обертається чотири рази. Коли o=18 місяцям, то $n = \frac{12}{18} = \frac{2}{3}$ або капітал протягом року проходить лише $^2/_3$ часу свого обороту. Коли час обороту його дорівнює кільком рокам, то він, отже, обчислюється одним роком, повтореним кілька разів.

Для капіталіста час обороту його капіталу є час, що протягом його він мусить авансувати свій капітал для того, щоб він збільшився вартістю й повернувся в своїй первісній формі.

Перш ніж перейти до ближчого розгляду того впливу, що його оборот справляє на процес продукції та процес зростання вартости, треба розглянути дві нові форми, що підступають до капіталу із процесу циркуляції та впливають на форму його обороту.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ І ОБІГОВИЙ КАПІТАЛ

І. Відмінності форми

В книзі І, розділ VI, ми бачили, що частина сталого капіталу зберігає ту певну споживну форму, що в ній вона увіходить у процес продукції, проти тих продуктів, що їх утворенню вона сприяє. Отже, протягом більш або менш довгого періоду, в постійно повторюваних процесах праці, вона завжди виконує ті самі функції. Такі, напр., майстерні, машини і т. ін., коротко кажучи—все те, що ми об'єднуємо під назвою засоби праці. Ця частина сталого капіталу віддає свою вартість продуктові, в міру того, як вона разом з своєю споживною вартістю втрачає свою мінову вартість. Цю передачу вартости або перехід вартости таких засобів продукції на продукт, що в утворенні його вони беруть участь, визначається за пересічним обчисленням; її виміряється пересічним протягом функціонування засобів продукції, від того моменту, коли вони ввіходять в процес продукції, і до моменту, коли вони цілком зносяться, знищаться, коли їх треба буде замінити на нові екземпляри такого ж роду, або репродукувати.

Отже, своєрідність цієї частини сталого капіталу—власне засобів праці—ось у чому:

Частину капіталу авансується в формі сталого капіталу, тобто в формі засобів продукції, що функціонують як чинники процесу праці, поки зберігають ту самостійну споживну форму, що в ній вони ввіходять у процес праці. Готовий продукт, а значить і продуктотворчі елементи, оскільки їх перетворено на продукт, виштовхується з продукційного процесу, щоб перейшли вони як товар з сфери продукції до сфери цир-

куляції. Навпаки, засоби праці, ввійшовши в сферу продукції, вже ніколи не облишають її. Їх міцно прив'язує до неї їхня функція. Частину авансованої капітальної вартости **ф і к с у є т ь с я** в цій формі, визначуваній функцією засобів праці в продукційному процесі. В міру функціонування, а тому і в міру зношування засобів праці частина їхньої вартости переходить на продукт, а друга лишається зафіксована в засобах праці, а значить, і в продукційному процесі. Фіксована таким чином вартість завжди меншає, поки засоби праці не відслужили свого часу; тому вартість їхня протягом більш або менш довгого періоду розподіляється на масу продуктів, що виходять з ряду постійно повторюваних процесів праці. Але поки засоби праці все ще діють як засоби праці, тобто, поки їх не треба заміняти на нові екземпляри такого самого роду, вартість сталого капіталу ввесь час лишається фіксована в них, тимчасом як друга частина первісно фіксованої в них вартости переходить на продукт, а тому циркулює, як складова частина товарового запасу. Що триваліші засоби праці, що повільніше вони зношуються, то довший час вартість сталого капіталу лишається фіксована в цій споживній формі. Але хоч яка буде тривалість засобів праці, пропорція, що в ній вони передають свою вартість, завжди стоїть у вворотному відношенні до загального часу функціонування їх. Коли з двох машин однакової вартости одна зношується протягом п'ятьох років, а друга протягом десятьох, то за однаковий час перша віддає вдвоє більше вартости, ніж друга.

Ця частина капітальної вартости, фіксована в засобах праці, циркулює так само, як і всяка інша частина. Ми взагалі бачили, що вся капітальна вартість перебуває в постійній циркуляції, і тому в цьому розумінні ввесь капітал є обіговий капітал. Але циркуляція розглядуваної тут частини капіталу своєрідна. Поперше, вона циркулює не в своїй споживній формі, але циркулює лише її вартість, і до того лише поступінно, частинами, в міру того, як вона переходить на продукт, що циркулює як товар. Протягом усього часу, коли функціонує ця частина капіталу, деяка частка її вартости лишається фіксована в ній як самостійна проти товарів, що продукуванню їх вона допомагає. В наслідок цієї особливости ця частина сталого капіталу набирає форми **о с н о в н о г о к а п і т а л у**. Протилежно до нього, всі інші речові складові частини капіталу, авансованого на продукційний процес, становлять, навпаки, **о б і г о в и й** або **п о т о ч н и й** капітал.

Частина засобів продукції,—саме такі допоміжні матеріяли, що їх споживають самі засоби праці під час свого функціонування, як от вугілля в паровій машині, або такі, що лише допомагають процесові, напр., світильний газ тощо,—речово не ввіходить у продукт. Тільки її вартість становить частину вартости продукту. В своїй власній циркуляції продукт несе в циркуляцію і вартість таких засобів продукції. Це в них спільне з основним капіталом. Але в кожному процесі праці, куди вони ввіходять, їх зужитковується цілком, і тому треба для кожного нового процесу праці замінити їх цілком на нові екземпляри того самого

роду. Підчас свого функціонування вони не зберігають своєї самостійної споживної форми. Отже, підчас їхнього функціонування жодна частина капітальної вартости не лишається фіксована в своєму першому споживному вигляді, в своїй натуральній формі. Та обставина, що ця частина допоміжних матеріялів речово не входить в продукт, але ввіходить у вартість продукту лише своєю вартістю, як частина його вартости, і що в зв'язку з цим функціонування таких матеріялів міцно прикріплено до сфери продукції,—призвело деяких економістів, напр., Рамсая, до того, що вони (одночасно сплутуючи основний і сталий капітал) зачислили їх до категорії основного капіталу.

Частина засобів продукції, що речово ввіходить у продукт, отже, сировинний матеріял і т. ін., набуває в наслідок цього почасти таких форм, що в них вона може пізніше ввійти в особисте споживання як засоби споживання. Власне засоби праці, речові носії основного капіталу, споживається лише продуктивно, і не можуть вони ввійти в особисте споживання, бо вони не ввіходять у продукт або в ту споживну вартість, що її вони допомагають утворити, а, навпаки, зберігають проти неї свою самостійну форму ввесь час, поки вони цілком зносяться. Виняток становлять тільки засоби транспорту. Корисний ефект, що його вони дають підчас свого продуктивного функціонування, тобто підчас перебування в сфері продукції,—зміна місця, ввіходить одночасно особисте споживання, напр., пасажира. Він також оплачує тут споживання, як оплачує користування з інших засобів споживання. Ми бачили, що сировинний матеріял і допоміжні матеріяли іноді зливаються один з одним, напр., у хемічній фабрикації. Те саме буває й з засобами праці та допоміжними матеріялами й сировинним матеріялом. Напр., в хліборобстві речовини, вкладені для поліпшення ґрунту, почасти ввіходять як продуктотворчі елементи в рослинний продукт. З другого боку, їхня дія розподіляється на відносно довгий період, напр., 4—5 років. Тому частина їх речово ввіходить у продукт і разом з тим переносить свою вартість на продукт, тимчасом як друга частина зберігає свою стару споживну форму і фіксує в ній свою вартість. Вона і далі існує як засіб продукції і тому набирає форми основного капіталу. Як робоча худоба віл є основний капітал. А якщо його з'їдають, він функціонує вже не як засіб праці, отже, не як основний капітал.

Причина (Bestimmung), що надає частині капітальної вартости, витраченій на засоби продукції, характеру основного капіталу, є виключно в своєрідному способові циркуляції цієї вартости. Цей особливий спосіб циркуляції випливає з того особливого способу, що ним засоби праці віддають свою вартість продуктові, або з того способу, в який вони виступають як вартіснотворчі чинники підчас продукційного процесу. А цей останній й собі випливає з особливого способу функціонування різних засобів праці в процесі праці.

Відомо, що та сама споживна вартість, що виходить як продукт з одного процесу праці, ввіходить у другий як засіб продукції. Тільки функціонування продукту як засобу праці в продукційному процесі ро-

бить його основним капіталом. Навпаки, коли він ще тільки сам виходить з процесу, він зовсім не є основний капітал. Напр., машина, як продукт, зглядно товар фабриканта-машинобудівника належить до його товарового капіталу. Основним капіталом вона стає лише в руках покупця, капіталіста, що продуктивно її вживає.

Припускаючи всі інші умови за однакові, ступінь зв'язаности основного капіталу зростає разом із тривалістю засобів праці. Саме від цієї тривалости залежить величина ріжниці між капітальною вартістю, фіксованою в засобах праці, і тією частиною капітальної вартости, яку вона в повторюваних процесах праці віддає продуктові. Що повільніше відбувається ця передача вартости,—а вартість передається з засобів праці при всякому повторенні того самого процесу праці,—то більший фіксований капітал, то більша ріжниця між капіталом, застосованим у продукційному процесі, і капіталом, що в ньому зужитковується. Скоро ця ріжниця зникає, це значить, що засіб праці віджив свій час і разом із своєю споживною вартістю втратив свою вартість. Він перестав бути носієм вартости. Через те, що засіб праці, як і кожний інший речовий носій сталого капіталу, віддає свою вартість продуктові лише в тих розмірах, в яких разом із споживною вартістю він втрачає і вартість, то очевидно, що як повільніше втрачає він свою споживну вартість, що довше він перебуває в продукційному процесі, то й довший буде період, протягом якого вартість сталого капіталу лишається в ньому фіксована.

Коли засіб продукції, що не є засіб праці у власному розумінні, напр., допоміжний матеріял, сировинний матеріял, напівфабрикат тощо, перенесенням своєї вартости, а тому й способом циркуляції своєї вартости відіграє таку саму ролю як засоби праці, то він так само є речовий носій, форма існування основного капіталу. Так буває при вищезгаданих земельних меліораціях, коли в ґрунт додається хемічні складові частини, що їхне діяння пошириється на багато продукційних періодів або років. Тут частина вартости і далі існує поряд продукту в своїй самостійній формі або в формі основного капіталу, тимчасом як друга частина вартости передається на продукт, а тому разом з ним циркулює. В цьому разі в продукт входить не лише частина вартости основного капіталу, а й споживна вартість, та субстанція, що в ній існує ця частина вартости.

Лишаючи осторонь основну помилку—сплутування категорій: основний і обіговий капітал з категоріями: сталий і змінний капітал—плутанина в дотеперішньому визначенні понять в економістів ґрунтується насамперед на таких пунктах.

Певні властивості, речово належні засобам праці, вони перетворюють на безпосередні властивості основного капіталу, напр., таку, як фізична нерухомість хоча б будинку. Але завжди легко довести, що інші засоби праці, що, як такі, теж є основний капітал, мають протилежні властивості, напр., фізична рухомість хоча б корабля.

Але економічну визначеність форми, що походить з циркуляції вартости, вони сплутують з речовою властивістю; ніби речі, які самі собою взагалі не є капітал, а робляться ним лише в певних суспільних відно-

синах, могли б самі собою та із своєї природи бути капіталом в тій або іншій певній формі, основним або обіговим. Ми бачили в книзі І, розділ V, що засоби продукції в кожному процесі, хоч при яких суспільних умовах він відбувається, завжди поділяються на засоби праці й предмет праці. Але тільки за капіталістичного способу продукції обидва вони робляться капіталом, саме „продуктивним капіталом", як це визначено в попередньому розділі. Разом з тим ріжниця між засобом праці й предметом праці, яка ґрунтується на природі процесу праці, відбивається в новій формі, як ріжниця між основним капіталом та обіговим. Лише відтепер річ, що функціонує як засіб праці, робиться основним капіталом. Якщо вона своїми речовими властивостями може придаватись і в інших функціях, крім функцій засобів праці, то вона буде основним капіталом або не буде, залежно від відмінности свого функціонування. Худоба як робоча худоба, є основний капітал; худоба на заріз є сировинний матеріял, що, кінець-кінцем, як продукт, входить у циркуляцію—отже, це не основний капітал, а обіговий.

Простий стан довгочасної фіксованости якогобудь засобу продукції в повторюваних процесах праці, що між собою зв'язані й являють безперервний ряд і тому становлять період продукції—тобто ввесь час продукції, потрібний на те, щоб виготувати продукт,—цей стан довгочасної фіксованости зумовлює цілком так само, як і основний капітал, авансування з боку капіталіста на довший або коротший час, але не перетворює його капіталу на основний капітал. Насіння, напр., зовсім не є основний капітал, а лише сировинний матеріял, що його майже на цілий рік фіксується в процесі продукції. Всякий капітал, поки він функціонує як продуктивний капітал, фіксується в процесі продукції, отже, фіксуються і всі елементи продуктивного капіталу, хоч яка буде їхня речова форма, їхня функція та спосіб циркуляції їхньої вартости. Чи це фіксування триває довший, чи коротший час, залежно від способу продукційного процесу або бажаного корисного ефекту, не це утворює ріжницю між основним та обіговим капіталом[20]).

Частина засобів праці,—куди належать і загальні умови праці—або прикріплюється до певного місця, коли вона як засіб праці входить у процес продукції, зглядно, коли її підготовлюється до продуктивної функції, як напр., машини. Або частину засобів праці з самого початку продукується в такій нерухомій, зв'язаній з місцем формі, як, напр., земельні меліорації, фабричні будівлі, домни, канали, залізниці тощо. Постійна зв'язаність засобів праці з продукційним процесом, що в ньому вони повинні функціонувати, зумовлюється тут уже речовим способом їхнього існування. З другого боку, засоби праці можуть фізично завжди переміщуватись, рухатись, і все ж бути завжди в продукційному процесі, як, напр., локомотив, судно, робоча худоба і т. ін. Ні нерухомість не надає їм у першому випадку характеру основного капіталу, ні рухомість не

[20]) Що дуже важко дати визначення основного та обігового капіталу, то пан Льоренц Штайн каже, що ця ріжниця придається лише для популярности викладу.

відбирає їм його в другому випадку. Однак та обставина, що засоби праці льокально прикріплені, пустили своє коріння в землю, надає цій частині основного капіталу особливої ролі в економії націй. Їх не можна відіслати за кордон, вони не можуть циркулювати як товари на світовому ринку. Титули власности на цей основний капітал можуть змінюватись, їх можна купувати й продавати, і остільки вони можуть ідеально циркулювати. Ці титули власности можуть навіть циркулювати на закордонних ринках, напр., в формі акцій. Але від зміни осіб, що є власники такого виду основного капіталу, не змінюється відношення між нерухомою, матеріяльно фіксованою частиною багатства даної країни і рухомою частиною того таки багатства [21]).

Своєрідна циркуляція основного капіталу зумовлює своєрідний оборот. Та частина вартости, що її втрачається в її натуральній формі в наслідок зношування, циркулює, як частина вартости продукту. Продукт через свою циркуляцію перетворюється з товару на гроші, отже, на гроші перетворюється й та частина вартости засобів праці, що її продукт несе в циркуляцію, а саме: ця частина вартости падає краплями як гроші з процесу циркуляції, в тій самій пропорції, що в ній даний засіб праці перестає бути носієм вартости в продукційному процесі. Отже, вартість цього засобу праці набирає тепер двоїстого існування. Частина її лишається зв'язана з його споживною або натуральною формою, належною продукційному процесові, а друга частина відокремлюється від неї як гроші. В перебігу свого функціонування та частина вартости засобів праці, що існує в натуральній формі, постійно меншає, тимчасом як перетворена на гроші частина вартости постійно більшає, поки, нарешті, засоби праці одживуть свій вік, і вся їхня вартість, відокремившись від мертвого тіла, перетвориться на гроші. Тут виявляється своєрідність в обороті цього елемента продуктивного капіталу. Його вартість перетворюється на гроші рівнобіжно з тим, як на грошову лялечку перетворюється той товар, що є носій його вартости. Але його зворотне перетворення з грошової форми на споживну форму відділяється від зворотного перетворення товару на інші елементи продукції цього товару і визначається періодом його власної репродукції, тобто часом, що протягом його засоби праці одживають свій вік, і треба їх замінити на нові екземпляри такого самого роду. Коли час функціонування якоїсь машини, напр., вартістю в 10.000 ф. стерл., дорівнює, припустімо, 10 рокам, то час обороту вартости, первісно авансованої на неї, дорівнює 10 рокам. Поки не мине цей час, її не треба поновлювати, і вона функціонує далі в своїй натуральній формі. Тимчасом її вартість частинами циркулює як частина вартости товарів, що до їх безперервної продукції вона придається,—і таким чином поступінно перетворюється на гроші, поки, нарешті, по десятьох роках, вона цілком перетвориться на гроші, а з грошей знову на машину, вивершуючи, отже, свій оборот. До цього моменту

[21]) До цього місця рукопис IV. Відси рукопис II. Ф. Е.

репродукції вартість машини поступінно акумулюється насамперед в формі резервного грошового фонду.

Інші елементи продуктивного капіталу складаються почасти з елементів сталого капіталу, які є в допоміжних матеріялах та сировинних матеріялах, а почасти із змінного капіталу, витраченого на робочу силу.

Аналіза процесу праці й процесу зростання вартости (книга I, розділ V) виявила, що ці різні складові частини відіграють цілком різну ролю в утворенні продукту і в утворенні вартости. Вартість тієї частини сталого капіталу, яка складається з допоміжних та сировинних матеріялів—цілком так само, як і вартість тієї його частини, яка складається з засобів праці—знову з'являється в вартості продукту, як лише перенесена вартість, тимчасом як робоча сила за посередництвом процесу праці додає до продукту еквівалент своєї вартости, або дійсно репродукує свою вартість. Далі, одну частину допоміжних матеріялів,—вугілля на опалення, світильний газ тощо,—зужитковується в процесі праці, при чому речово вона не увіходить у продукт, тимчасом як друга частина їх своїм тілом увіходить у продукт і становить матеріял його субстанції. Але всі ці відмінності не мають значення для циркуляції, а тому й для способу обороту. Коли допоміжні й сировинні матеріяли цілком зужитковується під час утворення певного продукту, то вони цілком переносять свою вартість на продукт. Тому вона через продукт цілком подається в циркуляцію, перетворюється на гроші, а з грошей знову на елементи продукції товару. Її оборот не переривається, як оборот основного капіталу, але безупинно перебігає вес кругобіг своїх форм, так що ці елементи продуктивного капіталу постійно відновлюються in natura.

Щодо змінної складової частини продуктивного капіталу, витрачуваної на робочу силу, то робочу силу купується на певний час. Коли капіталіст купить її і введе в продуктивний процес, то вона утворює складову частину його капіталу, а саме—його змінну частину. Вона діє щоденно певний час, що протягом його вона додає до продукту не лише всю свою денну вартість, а також ще деяку надлишкову додаткову вартість, яку ми покищо залишаемо осторонь. Після того, як робочу силу куплено, й вона діяла, напр., протягом тижня, закуп її мусить постійно відновлюватися у певні терміни. Той еквівалент її вартости, що його робоча сила долучає до продукту протягом свого функціонування і що в наслідок циркуляції продукту перетворюється на гроші, мусить завжди знову перетворюватись з грошей на робочу силу або завжди мусить пророблювати повний кругобіг своїх форм, тобто завжди обертатись, щоб не перервався кругобіг безперервної продукції.

Отже, частина вартости продуктивного капіталу, авансована на робочу силу, цілком переходить на продукт (додаткову вартість ми залишаємо ввесь час осторонь), разом з ним перебігає обидві метаморфози, що належать до сфери циркуляції, і в наслідок цього постійного відновлення завжди лишається зв'язана з продукційним процесом. Отже, хоч як у всьому іншому робоча сила відрізняється щодо утворення вартости від тих складових частин сталого капіталу, які не становлять ос-

новного капіталу, спосіб обороту вартости є спільний у робочої сили з цими складовими частинами, протилежно до основного капіталу. Ці складові частини продуктивного капіталу,—а саме ті частини його вартости, що їх витрачається на робочу силу й засоби продукції, які не становлять основного капіталу—в наслідок цієї спільности характеру їхнього обороту, — протистоять основному капіталові, як обіговий або поточний капітал.

Як ми бачили раніше, гроші, що їх капіталіст сплачує робітникові за вживання робочої сили, справді є лише загальна еквівалентна форма доконечних робітникові засобів існування. Остільки й змінний капітал речово складається з засобів існування. Але тут, розглядаючи оборот, ідеться про форму. Капіталіст купує не засоби існування робітника, але саму його робочу силу. Змінну частину його капіталу являють не засоби існування робітника, але його діюща робоча сила. В процесі праці капіталіст продуктивно споживає саму робочу силу, а не засоби існування робітника. Сам робітник перетворює на засоби існування ті гроші, що їх він одержав за свою робочу силу, щоб потім перетворити знову ці засоби існування на робочу силу й підтримати своє існування, цілком так само, як, напр., капіталіст перетворює на засоби свого існування деяку частину додаткової вартости, що є в товарі, який він продає за гроші, і, не зважаючи на це, зовсім не можна сказати, що покупець його товарів сплачує йому засобами існування. Навіть коли робітникові сплачується частину його заробітної плати в засобах існування in natura, то це за наших часів є вже друга оборудка. Він продає свою робочу силу за певну ціну і при цьому умовляється, що частину цієї ціни він одержить в засобах існування. Цим змінюється лише форма виплати, але не змінюється та обставина, що він дійсно продає свою робочу силу. Це є друга оборудка, що відбувається вже не між робітником і капіталістом, а між робітником як покупцем товару і капіталістом як продавцем товару; тимчасом як у першій оборудці робітник є продавець товару (своєї робочої сили), а капіталіст її покупець. Цілком так само, як коли б капіталіст, продаючи свій товар, прим., машину на гамарню, захотів мати за неї товар—залізо. Отже, не засоби існування робітника визначаються як обіговий капітал протилежно до основного. А також і не робоча сила його, а частина вартости продуктивного капіталу, витрачена на робочу силу, яка через форму свого обороту набуває цього характеру обігового капіталу, спільно з деякими складовими частинами сталого капіталу і протилежно до деяких інших складових частин сталого капіталу.

Вартість поточного капіталу—в робочій силі та засобах продукції—авансується лише на той час, що протягом його виготовляється продукт, залежно від маштабу продукції, визначуваного розміром основного капіталу. Ця вартість цілком увіходить у продукт, а тому після продажу продукту цілком повертається з циркуляції, і можна знову її авансувати. Робоча сила й засоби продукції, що в них існує поточна складова частина капіталу, вилучається з циркуляції в розмірі, потрібному на вироблення й продаж готового продукту, але їх завжди треба замінювати

й поновлювати зворотною купівлею, зворотним перетворенням з грошової форми на елементи продукції. Одним заходом їх вилучається з ринку меншими масами, ніж елементи основного капіталу, але тим частіше доводиться їх вилучати з ринку, а тому авансування витраченого на них капіталу поновлюється через коротші періоди. Це постійне поновлення упосереднюється постійним збутом того продукту, що в ньому циркулює вся їхня вартість. Нарешті, вони безупинно проробляють увесь кругобіг метаморфоз не лише своєю вартістю, але й у своїй речовій формі; з товару вони постійно перетворюються знову на елементи продукції цього самого товару.

Разом із своєю власною вартістю робоча сила постійно долучає до продукту додаткову вартість, втілення неоплаченої праці. Отже, готовий продукт так само подає її постійно в циркуляцію, і вона разом з ним перетворюється на гроші так само, як і інші елементи вартости продукту. Однак, тут, де йдеться насамперед про оборот капітальної вартости, а не додаткової вартости, що обертається разом з нею,—тут ми лишаємо це покищо осторонь.

З наведеного вище випливає ось що:

1) Визначеності форми основного й поточного капіталу походять лише з ріжниці в обороті капітальної вартости, що функціонує в процесі продукції, або **продуктивного капіталу**. Ця ріжниця в обороті походить і собі з ріжниці в способі, що ним різні складові частини продуктивного капіталу переносять свою вартість на продукт, а не з їхньої різної участи в утворенні вартости продукту або не з характеристичної ролі їх у процесі зростання вартости. Нарешті, ріжниця в передачі вартости продуктові,—а тому й різні способи, що ними ця вартість вводиться через продукт у циркуляцію і в наслідок його метаморфоз поновлюється в своїй первісній натуральній формі,—ця ріжниця походить з відмінности тих речових форм, що в них існує продуктивний капітал, і що з них одна частина під час утворення окремого продукту споживається цілком, а другу вужитковується лише поступінно. Отже, лише продуктивний капітал може розподілятись на основний і поточний. Навпаки, цієї протилежности не існує для обох інших способів буття промислового капіталу, отже, ні для товарового капіталу, ні для грошового капіталу; не існує її також як і протилежности цих обох форм проти продуктивного капіталу. Вона існує лише для **продуктивного капіталу і в межах його**. Грошовий капітал і товаровий капітал можуть скільки завгодно функціонувати як капітал і можуть хоч як швидко циркулювати, але зробитись поточним капіталом протилежно до основного вони можуть лише тоді, коли перетворяться на поточні складові частини продуктивного капіталу. Але через те, що ці обидві форми капіталу перебувають у сфері циркуляції, то, як ми побачимо, економія від часів А. Сміса не могла стриматися від спокуси сплутати їх з поточною частиною продуктивного капіталу, об'єднуючи їх в категорію обіговий капітал. А справді грошовий капітал і товаровий капітал є капітал циркуляції протилежно до продуктивного, але не обіговий капітал протилежно до основного.

2) Оборот основної складової частини капіталу, а, значить, і потрібний для цього час обороту, охоплює кілька оборотів поточної складової частини капіталу. Протягом того самого часу, коли основний капітал зробив один оборот, поточний капітал робить їх кілька. Одна з складових частин вартости продуктивного капіталу набуває визначености форми основного капіталу лише остільки, оскільки засіб продукції, що в ньому вона існує, не зужитковується цілком в той час, що протягом його продукт виготовляється і з продукційного процесу викидається як товар. Деяка частина його вартости мусить лишатися зв'язаною в старій, далі збереженій споживній формі, тимчасом як друга частина циркулює в наслідок циркуляції готового продукту; навпаки, щодо поточних складових частин капіталу, то разом з циркуляцією готового продукту циркулює вся їхня вартість.

3) Витрачувану на основний капітал частину вартости продуктивного капіталу авансується цілком одним заходом на ввесь час функціонування тієї частини засобів продукції, що з неї складається основний капітал. Отже, капіталіст одним заходом кидає цю вартість в циркуляцію, а вилучається її знову з циркуляції лише частинами й поступінно через реалізацію тих частин вартости, що їх основний капітал частинами долучає до товарів. З другого боку, самі засоби продукції, що в них фіксується одна з складових частин продуктивного капіталу, вилучаються з циркуляції одним заходом, і на ввесь час свого функціонування їх зв'язується з продукційним процесом. Але протягом цього часу не треба їх замінювати на нові екземпляри того самого роду, ні репродукувати. Протягом довшого або коротшого часу вони й далі беруть участь в утворенні товарів, подаваних в циркуляцію, не вилучаючи однак з циркуляції елементів свого власного поновлення. Отже, протягом цього часу вони також і собі не потребують поновлення авансування з боку капіталіста. Нарешті, капітальна вартість, витрачена на основний капітал, перебігає кругобіг своїх форм протягом часу функціонування тих засобів продукції, що в них вона існує,—перебігає не речово, а лише своєю вартістю, та й то лише частинами й поступінно. Тобто, частина вартости основного капіталу циркулює безупинно як частина вартости товару й перетворюється на гроші, не перетворюючись знову з грошей на свою первісну натуральну форму. Це зворотне перетворення грошей на натуральну форму засобів продукції відбувається лише наприкінці періоду їх функціонування, коли засоби продукції цілком зужитковано.

4) Елементи поточного капіталу так само постійно повинні бути зафіксовані в процесі продукції—в разі він мае перебігати безупинно — як і елементи основного капіталу. Але фіксовані таким чином елементи першого постійно поновлюється in natura (засоби продукції замінюється на нові екземпляри того самого роду, а робочу силу — через постійно поновлюваний закуп), тимчасом як елементи основного капіталу протягом їхнього існування ні самі не поновлюються, ані доводиться поновлювати їх купівлю. В продукційному процесі постійно є сировинні й допоміжні матеріяли, але їх завжди замінюється на нові екземпляри того самого

роду, коли старі цілком зужитковано на вироблення готового продукту. Так само в процесі продукції завжди є і робоча сила, але тільки в наслідок постійного поновлювання її закупу, при чому часто змінюються й особи. Навпаки, підчас повторюваних оборотів поточного капіталу в тих самих повторюваних процесах продукції й далі функціонують ті самі будівлі, машини тощо.

II. Складові частини, заміщення, ремонт, акумуляція основного капіталу

В тих самих капіталовкладеннях життьова тривалість поодиноких елементів основного капіталу різна, а тому різний і час їх обороту. Напр., на залізниці, час функціонування й час репродукції рейок, злежнів, земляних споруд, станційних будинків, мостів, тунелів, льокомотивів і вагонів різний, а тому й різний час обороту авансованого на них капіталу. Протягом багатьох років будівлі, плятформи, водоймища, віядуки, тунелі, земляні виїмки й насипи,— коротше кажучи, все те, що в англійському залізничному господарстві зветься works of art, не потребує жодного поновлення. Речі, що найбільше зношуються — це рейковий шлях і рухома частина (rolling stock).

Первісно, коли будували сучасні залізниці, панував той погляд,— його поширювали видатні інженери-практики,— ніби залізниця своєю тривалістю вічна, а зношування рейок таке непомітне, що його можна й зовсім не брати на увагу в усіх фінансових і практичних розрахунках; життьову тривалість добрих рейок тоді обчислювалось в 100 — 150 років. Але незабаром виявилось, що життьова тривалість рейки, звичайно залежна від швидкости паротягів, ваги та числа потягів, грубини самих рейок та багатьох інших бічних обставин, пересічно не перевищує 20 років. На деяких станціях, центрах великого обороту, рейки зношуються навіть щорічно. Щось близько 1867 року почали вводити сталеві рейки, які коштували майже вдвоє дорожче, ніж залізні, але зате й тривають більш як удвоє. Життьова тривалість дерев'яних злежнів становила 12—15 років. Щодо рухомої частини, то товарові вагони зношуються куди швидше, ніж пасажирські. Життьову тривалість паротягів 1867 року обчислювалось в 10 — 12 років.

Зношування постає, поперше, в наслідок самого уживання. Взагалі рейки зношуються пропорційно до числа потягів (R.C. № 17655)[22]). Коли швидкість збільшувалась, то зношування зростало більш ніж відповідно до квадратів швидкости, тобто, коли швидкість потягів збільшувалась удвоє, то зношування зростало більше ніж у чотири рази (R. C. № 17046).

Далі, зношування постає в наслідок впливу природних сил. Приміром, злежні псуються не лише в наслідок дійсного зношування, але й через гниття. „Витрати на утримання залізниці залежать не стільки від

[22]) Цитати, позначені R. C., взято з Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners. Presented to both Houses of Parliament. London 1867.—Запитання й відповіді перенумеровано й нумери тут зазначено.

зношування в наслідок залізничного руху, скільки від якости дерева, заліза та будівельного матеріялу, що підпадають під вплив атмосферних чинників. Один суворий зимовий місяць заподіе більше шкоди залізниці, ніж цілий рік залізничного руху" (R. P. Williams. „On the Maintenance of Permanent Way". Доповідь в Institute of Civil Engineers, восени 1867 р.).

Нарешті тут, як і всюди в великій промисловості, відіграе ролю моральне зношування; по 10 роках звичайно можна купити за 30.000 ф. ст. стільки ж вагонів і паротягів, скільки раніш коштувало 40.000 ф. стерл. Отже, на цей матеріял треба рахувати 25% зниження з ринкової ціни, хоча б не відбулося жодного зниження споживної вартости (Lardner, „Railway Economy").

„Трубчасті мости в їхній теперішній формі не поновлюються". (Тепер бо е кращі форми таких мостів). „Звичайний ремонт, зняття й заміна поодиноких частин недоцільні" (W. P. Adams, „Road and Rails". London, 1862). В наслідок поступу промисловости в засобах праці здебільша відбуваються постійні переворотн. Тому їх замінюеться не в їх первісній формі, а в формі, що зазнала перевороту. З одного боку, та обставина, що маса основного капіталу вкладається в певній натуральній формі і повинна в ній протриматися протягом певного пересічного життьового часу, становить причину того, що нові машини та ін. вводиться лише поступінно, а тому ця обставина перешкоджае швидкому й загальному запровадженню удосконалених засобів праці. З другого боку, конкуренційна боротьба, особливо підчас рішучих переворотів, примушує заміняти старі засоби праці ще до їхньої природної смерти на нові. Катастрофи, кризи — ось що, головним чином, примушує до такого передчасного поновлення технічних знарядь в широкому суспільному маштабі.

Зношування (залишаючи осторонь моральне) є та частина вартости, що її основний капітал в наслідок свого зуживання поступінно передае продуктові, в тому пересічному розмірі, що в ньому він втрачає свою споживну вартість.

Почасти це зуживання таке, що основний капітал мае певний пересічний час життя; його цілком авансується на цей час; а як він мине, то треба його цілком замінити. Для живих засобів праці, напр., коней, час репродукції визначається самими законами природи. Пересічний час життя їхнього як засобів праці визначається законами природи. Скоро цей час мине, зужиті екземпляри треба замінювати на нові. Кінь не може замінюватись частинами, а тільки на нового коня.

Щодо інших елементів основного капіталу, то тут можливе періодичне або частинне поновлення. І тут треба відрізняти частинне або періодичне заміщення від поступінного поширення підприемства.

Основний капітал складається почасти з однорідних складових частин, що неоднаково довго тривають, а поновлюються частинами в різні переміжки часу. Прим., рейки біля станції, що їх доводиться поновлювати частіше, ніж на решті залізничної лінії. Так само й злежні, що їх на бельгійських залізницях 50-ми роками, за Ларднером, доводилось поновлювати щорічно на 8%, що, отже, цілком поновлювались протягом 12 ро-

ків. Отже, тут справа така: певну суму авансується на певний рід основного капіталу, напр., на десять років. Цю витрату роблять одним заходом. Але певну частину цього основного капіталу, що його вартість увійшла в вартість продукту й разом з ним перетворилась на гроші, щороку заміщується in natura, тимчасом як друга частина існує і далі в своїй первісній натуральній формі. Ось оця-о одноразова витрата і лише частинна репродукція в натуральній формі й відрізняє цей капітал як основний від поточного.

Інші елементи основного капіталу складаються з неоднорідних частин, що зношуються протягом неоднакового часу, а тому й мусять вони поновлюватись неодноразово. Саме так справа стоїть з машинами. Те, що ми щойно зазначили щодо різної життьової тривалости різних складових частин основного капіталу, має тут силу й щодо життьової тривалости різних складових частин тієї самої машини, що фігурує як елемент цього основного капіталу.

Щодо поступінного поширення підприємства з перебігом частинного поновлення, то ми зауважуємо таке. Хоч, як ми бачили, основний капітал in natura й далі діє в продукційному процесі, однак частина його вартости, залежно від пересічного зношування, циркулює разом з продуктом, перетворюється на гроші й становить елемент грошового резервного фонду на заміщення капіталу, коли надходить час для його репродукції in natura. Ця частина вартости основного капіталу, перетворена таким чином на гроші, може придатися на те, щоб поширити підприємство або зробити поліпшення в машинах, що збільшать їхню діяльність. Таким чином відбувається через більші або менші переміжки репродукція і саме — розглядаючи з суспільного погляду — репродукція в поширеному маштабі: екстенсивно — коли поширюється поле продукції; інтенсивно, коли засоби продукції робляться ефективніші. Ця репродукція в поширеному маштабі випливає не з акумуляції — перетворення додаткової вартости на капітал, — а із зворотного перетворення вартости, яка, відгалузившись, відокремившись у грошовій формі від тіла основного капіталу, перетворилась на новий, або додатковий, або ефективніший, основний капітал того самого роду. Звичайно, залежить почасти від специфічного характеру даного підприємства, чи може воно та оскільки так поступінно поширюватись; отже, цей характер також визначає, в яких розмірах треба нагромаджувати резервний фонд, щоб його можна було таким чином знову вкласти в це підприємство, та в які переміжки часу це можна зробити. З другого боку, щодо спроможности запроваджувати детальні поліпшення в наявних машинах, то це залежить, звичайно, від характеру цих поліпшень і конструкції самої машини. Але до якої значної міри, напр., у залізничних спорудах доводиться з самого початку звертати увагу на цю обставину, це доводить Адамс: „Вся конструкція повинна будуватись на тому самому принципі, що панує в вулику: на здібності необмежено поширюватись. Всі надто солідні й особливо симетричні будови являють зло, коли їх доводиться розбирати в разі поширення“ (p. 123).

Здебільша це залежить від площі, яка є в розпорядженні. При деяких будівлях можна надбудовувати горішні поверхи, при інших треба поширювати в боки, тобто треба більше землі. За капіталістичної продукції, з одного боку, багато засобів витрачається марно, а з другого боку, при поступінному поширенні підприємства спостерігається багато випадків такого роду недоцільного поширення будівель в боки (почасти це шкодить робочій силі), бо нічого не робиться за суспільним пляном, а все залежить від безлічі різних обставин, засобів і т. ін., що з ними має діло капіталіст. А з цього постає велике марнотратство продуктивних сил.

Таке повторне вкладання грошового резервного фонду частинами (тобто частини основного капіталу, знову перетвореної на гроші) найлегше робиться в хліборобстві. Просторове обмежене поле продукції тут якнайбільш здібне поступінно вбирати капітал. Так само стоїть справа й там, де відбувається природна репродукція, як, напр., у скотарстві.

Основний капітал спричиняє особливі витрати на зберігання. Почасти це зберігання здійснюється самим процесом праці; основний капітал псується, коли він не функціонує в процесі праці (див. кн. I, розд. VI і розд. XIII. Зношування машин, що постає від їх невживання). Тому англійський закон вважає буквально за шкоду (waste), коли орендовані ділянки не обробляється заведеним у країні способом. (W. A. Holdsworth, Barrister at Law, „The Law of Landlord and Tenant", London, 1857, p. 96). Це зберігання, що походить з ужитку в процесі праці, є безплатний природний дар живої праці. Ця властива праці сила зберігання має двоїстий характер. З одного боку, праця зберігає вартість матеріялів праці, переносячи їх на продукт; з другого боку, оскільки вона й не переносить на продукт вартости засобів праці, вона все ж зберігає їхню вартість, зберігаючи їхню споживну вартість тим, що вони функціонують у процесі продукції.

Однак, для того, щоб основний капітал зберігався в належному стані, потрібні й безпосередні витрати праці. Машини треба час від часу чистити. Тут справа йде про новододавану працю, що без неї вони будуть непридатні до вжитку, про безпосереднє зберігання від шкідливих стихійних впливів, завжди сполучених з продукційним процесом, отже, про зберігання машин у стані працездатности в прямому значенні цього слова. Само собою зрозуміло, нормальну життьову тривалість основного капіталу обчислюється, зважаючи на те, що здійсняться умови, в яких він може нормально існувати протягом цього часу, так само як припускається, що, коли людина живе пересічно 30 років, вона також і миється. Отже, тут ходить не про те, щоб замінити працю, яка є в машині, а про постійну новододавану працю, потрібну в наслідок уживання машини. Тут ідеться не про ту працю, що її виконує машина, а про ту, що прикладається до машини, тимчасом як машина є не чинник продукції, а сировинний матеріял. Капітал, витрачений на цю працю,— хоч і не входить власне в той процес праці, що йому продукт завдячує своїм походженням,— належить до поточного капіталу. Цю працю доводиться постійно витрачати на продукцію, а тому й вартість цієї праці завжди мусить покриватись

вартістю продукту. Витрачений на цю працю капітал належить до тієї частини поточного капіталу, яка має покрити загальні затрати (Unkosten), і треба її розподілити на новопродуковану вартість відповідно до пересічного річного розрахунку. Ми бачили, що у власне промисловості цю працю чищення робітники виконують безплатно під час павз для відпочинку, і саме через це вони часто виконують її під час самого процесу продукції; від цього походить більшість нещасних випадків. Цю працю не оплачується в ціні продукту. Отже, споживач остільки й має її безплатно. З другого боку, капіталіст ощаджує таким чином витрати на зберігання машин. Робітник платить сам, власною особою, і це становить одну з тих таємниць самозберігання капіталу, що в дійсності утворюють юридичні права робітника на машину й перетворюють його навіть з буржуазного погляду на співвласника машини. Однак, в різних галузях продукції, там, де машини для чищення треба вилучати з продукційного процесу, а тому й не можна їх чистити між іншим,— як, прим., при чищенні паровозів,— ця праця зберігання належить до поточних витрат, тобто є елемент поточного капіталу. Після трьох щонайбільше днів праці паровоза треба подати в депо й там чистити; щоб не зіпсувати казан, промиваючи його, треба спочатку його охолодити. (R. C. №17823).

Власне ремонт або полагодження потребують таких витрат капіталу й праці, що їх немає в первісно авансованому капіталі, а значить, і не можна їх — в усякому разі не завжди можна—замістити й покрити поступінним заміщенням вартости основного капіталу. Коли, напр., вартість основного капіталу дорівнює 10.000 ф. стерл., а його загальна життьова тривалість дорівнює 10 рокам, то ці 10.000 ф. стерл., по 10 роках цілком перетворившись на гроші, заміщують лише вартість первісно вкладеного капіталу, але вони не заміщують капіталу, зглядно праці, новодолученого під час ремонту. Це є додаткова складова частина вартости, що її теж авансується не одним заходом, а залежно від потреби, коли саме надходять різні моменти її авансування, це з самої природи речей залежить від випадку. Кожен основний капітал потребує таких пізніших, часткових, додаткових витрат капіталу на засоби праці й робочу силу.

Ушкодження, що їх зазнають поодинокі частини машин і т. ін., випадкові своєю природою, а тому так само випадкові й зумовлювані цим полагодження. Однак з таких ремонтних робіт відзначаються дві відміни їх, що мають більш-менш сталий характер і припадають на різні періоди життя основного капіталу — це недуги дитинства й куди численніші недуги віку, що вийшов поза межі середнього віку життя. Хоч яка досконала конструкція, прим., машини, яка входить у продукційний процес, на практиці, при її застосуванні, завжди виявляються хиби, що їх треба виправляти добавочною працею. З другого боку, що більше вона виходить за середній свій вік, отже, що більше стає її нормальне зношування, а матеріял, що з нього вона складається, зуживається й старіє, то частішого й більшого ремонту треба, щоб підтримати функціонування машини до скінчення її пересічного життьового періоду; так само як старій людині, щоб не вмерти передчасно, доводиться більше

витрачати на медичну допомогу, ніж людині в розквіті сил. Отже, не зважаючи на випадковий характер ремонтних робіт, вони розподіляються нерівномірно на різні життьові періоди основного капіталу.

З цього, а також взагалі випадкового характеру ремонтних робіт, що їх потребує машина, випливає таке:

З одного боку, справжня витрата на робочу силу й засоби праці для ремонтних робіт є випадкові, як випадкові й самі обставини, що роблять потрібними ці ремонтні роботи; число потрібних полагоджень розподіляється нерівномірно на різні життьові періоди основного капіталу. З другого боку, коли обчислюють пересічний життьовий період основного капіталу, то припускається, що його постійно підтримується в діяльному стані,— почасти чищенням (сюди належить і тримання в чистоті приміщень), почасти ремонтом, що його робиться в разі потреби. Перенесення вартости в наслідок зношування основного капіталу розраховано на його пересічний життьовий період, але й самий цей пересічний період життя розрахований на те, що весь час авансуватиметься додатковий капітал, потрібний на його підтримання в доброму стані.

З другого боку, так само зрозуміло, що вартість, долучувана в наслідок цієї додаткової витрати капіталу й праці, не може входити в ціну товарів одночасно з цими витратами. Коли, напр., у прядільника на цьому тижні поламалось колесо або розірвався пас, то він не може цього тижня продавати свою пряжу дорожче, ніж продавав минулого. Загальні витрати прядіння ніяк не змінились в наслідок такого нещасного випадку на одній фабриці. Тут, як і взагалі при визначенні вартости, вирішувальне значення має пересічна величина. Досвід виявляє середнє число таких нещасних випадків і пересічний розмір робіт на підтримання і ремонт, потрібних протягом пересічного життьового періоду основного капіталу, вкладеного в певну галузь підприємства. Ці пересічні витрати розподіляються на пересічний життьовий період і відповідними аліквотними частинами їх долучається до ціни продукту, а тому й покривається через його продаж.

Додатковий капітал, таким чином заміщуваний, належить до поточного капіталу, хоч спосіб витрат нереґулярний. А що дуже важливо виправляти кожне ушкодження машини негайно, то при кожній великій фабриці є, крім власне фабричних робітників, відповідний персонал інженерів, теслярів, механіків, слюсарів і т. ін. Їхня заробітна плата становить частину змінного капіталу, і вартість їхньої праці розподіляється на продукт. З другого боку, потрібні видатки на засоби продукції визначаються за пересічним розрахунком і відповідно до нього ввесь час входять у продукт, як частина його вартости, хоч фактично їх авансується нереґулярно, а, значить, нереґулярно входять вони в продукт, зглядно в основний капітал. Цей капітал, витрачуваний власне на ремонт, з певного погляду є капітал особливого роду, що його не можна залічити ні до поточного, ні до основного капіталу, але більше до першого, бо він належить до категорії поточних витрат.

Система бухгальтерії, звичайно, нічого не змінює в дійсному зв'язку речей, що про них ведеться ці книги. Але важно відзначити, що в ба-

гатьох галузях підприємств є звичка разом обчислювати витрати на ремонт з справжнім зношуванням основного капіталу в такий спосіб. Хай авансовий основний капітал буде 10.000 ф. стерл., а його життьовий період 15 років; річне зношування дорівнює тоді $666^2/_3$ ф. стерл. Але в дійсності зношування обчислюють лише на 10 років, тобто до ціни вироблюваних товарів щороку додають на зношування основного капіталу 1.000 ф. стерл. замість $666^2/_3$ ф. стерл.; інакше кажучи, на ремонтні роботи тощо утворюється резервний фонд в $333^1/_3$ ф. стерл. (Числа 10 і 15 беремо лише, як приклад). Отже, таку суму пересічно витрачається на ремонт для того, щоб основний капітал існував 15 років. Такий спосіб обчислення, звичайно, не заважає, щоб основний капітал і витрачуваний на ремонт додатковий капітал становили різні категорії. На ґрунті цього способу обчислення, напр., припускається, що мінімальна додача витрат на підтримання й поновлення пароплавів становить річно 15%, отже, час репродукції дорівнює $6^2/_3$ рокам. 60-х років управління англійської Peninsular and Oriental C° обчислювало щорічні витрати на це в 16%, що відповідає часові репродукції в $6^1/_4$ років. На залізницях середній час життя паровоза є 10 років, але, беручи на увагу ремонт, зношування беруть в $12^1/_2$%, і тому час життя сходить до 8 років. Для пасажирських і товарових вагонів зношування обчислюється в 9%, отже, час життя беруть в $11^1/_9$ років.

Законодавство щодо контрактів про винаймання будинків та інших речей, які є для їхніх власників основний капітал і здаються ними як такий, визнає повсюди ріжницю між нормальним зношуванням, що його спричиняють час, вплив природних сил і саме нормальне користання, і випадковими полагодженнями, які час від часу потрібні в нормальному протязі життя будинку й при нормальному користанні, на підтримання будинку в нормальному стані. Як загальне правило, ремонт першої відміни покладається на власників, а другої—на наймачів. Ремонтні роботи далі поділяється на звичайні й капітальні. Останні є часткове поновлення основного капіталу в його натуральній формі й теж покладається їх на власників, якщо тільки контракт не вимагає протилежного. Напр., згідно з англійськими законами:

„Наймач лише повинен тримати будівлі рік-у-рік в такому стані, щоб вони не пропускали вітру й води, оскільки це можливо без капітального ремонту; і взагалі він повинен дбати лише про такі полагодження, що їх можна назвати звичайними. Але навіть і тут доводиться брати на увагу вік і загальний стан відповідних частин будівлі в той час, коли наймач їх прийняв, бо він не повинен старий і зношений матеріял замінювати на новий, ні відшкодовувати зневартнення, щонеминуче постає під впливом часу і нормального користання“ (Holdsworth, „Law of Landlord and Tenant“, p. 90, 91).

Цілком відмінне так від покриття зношування, як і від робіт для зберігання й ремонту, є с т р а х у в а н н я, яке поширюється на руйнацію в наслідок незвичайних природних явищ, пожеж, поводей тощо. Воно

повинно покриватися з додаткової вартости і становить одбаву з неї. Або, розглядаючи справу з суспільного погляду: потрібна завжди перепродукція, тобто продукція в ширших розмірах, ніж треба на звичайне заміщення та репродукцію наявного багатства; це потрібно—зовсім лишаючи осторонь приріст людности—для того, щоб мати напоготові засоби продукції на покриття тієї незвичайної руйнації, що постала під впливом випадковостей і природних сил.

В дійсності лише невеличка частина капіталу, потрібного для заміщення, являє грошовий резервний фонд.

Найважливішу частину являє поширення розмірів самої продукції, а воно почасти є дійсне поширення, а почасти належить до нормального розміру в тих галузях продукції, де продукується основний капітал. Так, напр., машинобудівельну фабрику будують з тим розрахунком, що фабрики покупців її щороку поширюватимуться, а також, що частина їх потребуватиме завжди цілковитої або частинної репродукції.

При визначенні суспільної пересічної як для зношування, так і для витрат на ремонт неминуче виявляються великі відмінності навіть для рівновеликих капіталів, взагалі вкладених за однакових обставин у ту саму галузь промисловости. На практиці в одного капіталіста машина і т. ін. триває понад пересічний час, а в другого не так довго. Витрати на ремонт в одного вищі, в іншого нижчі від пересічних і т. ін. Але накидка до ціни товарів, визначувана зношуванням та витратами на ремонт, є та сама й визначається за пересічною величиною. Таким чином в наслідок цієї накидки до ціни один одержує більш, ніж він дійсно додатково витратив, а інший—менше. Це, як і всі інші обставини, що, не зважаючи на однакову експлуатацію робочої сили, роблять різним зиск різних капіталістів у тій самій галузі продукції, призводить до того, що утруднюється розуміння справжньої природи додаткової вартости.

Межа між власне ремонтом і заміщенням, між витратами на зберігання й витратами на поновлення більш-менш нестала. Відси постійні суперечки, напр., в залізничній справі про те, чи певні витрати являють ремонт, чи заміщення, чи треба покрити їх з поточних видатків, чи з основного капіталу. Перенесення ремонтних витрат до рахунку капіталу замість перенесення їх до рахунку доходу є відомий засіб, що ним управління залізниць штучно підвищують свої дивіденди. Все ж і тут досвід вже дав посутні пункти підпори. Напр., додаткові роботи протягом першого періоду життя залізниці є „зовсім не ремонт, і їх треба розглядати як посутню складову частину будування залізниці, отже, їх треба залічувати на рахунок капіталу, бо вони випливають не із зношування або з нормального впливу руху, а виникли в наслідок первісної та неминучої недосконалости залізничної будови“ (Lardner, l. c., p. 40). „Навпаки, єдино правильний метод той, щоб на доходи кожного року покладати зневартнення, неминуче зв'язане з тим, щоб заслужити ці доходи, все одно, чи витрачено дану суму, чи ні“ (Captain Fitzmaurice, Committee

of Inquiry on Caledonian Railway, передруковано в Money Market Review, 1867) *).

Практично неможливо й недоцільно розмежовувати заміщення й підтримання основного капіталу в хліборобстві, принаймні, оскільки воно ще не застосовує сили пари. „Коли є повний, але не надто великий комплект реманенту (різних хліборобських та інших всякого роду знарядь праці та господарювання), щорічне зношування та витрати на підтримання реманенту звичайно обчислюється в 15-25% авансованого капіталу, залежно від різних наявних умов“ (Kirchhof, Handbuch der landwirtchaftlichen Betriebslehre. Berlin, 1862, p. 137).

Щодо рухомої частини залізниці, то зовсім не можна розмежувати ремонт і заміщення. „Ми підтримуємо нашу рухому частину у наявних її розмірах. Скільки паровозів є в нас, стільки ми й підтримуємо Коли з плином часу паровіз робиться непридатний, так що вигідніше збудувати новий, то ми й будуємо його на кошти доходів, при чому, звичайно, записуємо на дохід вартість матеріялів, що лишились від старої машини... А лишається завжди чимало... Колеса, осі, казан тощо, коротко кажучи, лишається чимала частина старого паровозу“. (T. Gooch, Chairman of Great Western Railway C°, R. C. № 17327-29). „Ремонтувати значить відновлювати; для мене немає слова „заміщення“... Коли залізничне товариство купило вагон або паротяг, то воно мусить їх так полагодити, щоб вони вічно могли служити (17784). Ми обчислюємо витрати на паротяги в $8^1/_2$ пенсів на англійську милю пробігу. На ці $8^1/_2$ пенсів ми назавжди підтримуємо паротяги. Ми поновлюємо наші машини. Коли ви хочете купити машину нову, ви витрачаєте більше грошей, ніж треба... В старій машині завжди буде пара коліс, вісь або ще яка придатна частина, і це дає змогу збудувати дешевше таку саму гарну машину, як і цілком нова (17790). Тепер я продукую щотижня новий паротяг, тобто такий самий гарний, як новий, бо в ньому казан, циліндр і ряма нові“ (17823. Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway в R. C. 1867).

Це стосується й до вагонів: „З плином часу запас паротягів і вагонів постійно поновлюється; одного разу насаджуються нові колеса, другого разу робиться нову ряму. Частини, що на них ґрунтується рух і що найбільше зношуються, відновлюються поступінно; таким чином, машини й вагони можуть підлягати стільком ремонтам, що в багатьох з них не лишиться й сліду старого матеріялу... Навіть, коли вони зробляться вже зовсім непридатні для ремонту, з старих вагонів або паротягів переробляються поодинокі частини і таким чином вони ніколи не гинуть цілком для залізниці. Тому рухомий капітал перебуває в стані постійної репро-

---

*) „Цитоване місце є в нумері з 25 січня 1868 року, і взято його з статті в „Money Market Review“ — The Caledonian Railway, The Directors Reply, де йде мова про звіт капітана Фіцморіса“. *Ред.*

дукції: те, що для залізничної колії повинно в певний час робити одним заходом, а саме, коли лінію цілком перекладається наново,—це в рухомій частині робиться поступінно з року на рік. Її існування вічне, вона завжди омолоджується“ (Lardner, p. 116).

Цей процес, як його описує тут Ларднер щодо залізниць, не підходить до поодинокої фабрики, але змальовує нам картину постійної, частинної, переплетеної з ремонтом репродукції основного капіталу в межах якоїсь цілої галузі промисловости, або взагалі в межах сукупної продукції, розглядуваної у суспільному маштабі.

Наводимо тут ще одну вказівку, що пояснює, в яких широких розмірах спритні управління можуть орудувати поняттями ремонт і заміщення, щоб здобувати дивіденди. Згідно з вище цитованою доповіддю Р. Б. Вільямса, різні англійські залізничні товариства пересічно за ряд років списували з рахунку доходів такі суми на ремонт та витрати на підтримання залізничної колії та будівель (на англійську милю довжини колії щороку):

London and North Western	370	ф. стерл.
Midland	225	„ „
London and South Western	257	„ „
Great Northern	360	„ „
Lancashire and Yorkshire	377	„ „
South Eastern	263	„ „
Brignton	266	„ „
Manc ester and Sheffield	200	„ „

Ці ріжниці лише дуже мало залежать від неоднакового розміру дійсно зроблених витрат: вони походять майже виключно з неоднаковости в способах обчислення, з того, чи залічується статті видатків на рахунок капіталу, чи на рахунок доходів. Вільямс прямо каже: „Меншу цифру витрат вибирається тому, що це потрібно для доброго дивіденда, а більшу цифру подається тому, що є досить високий дохід, який може витримати це“.

Іноді зношування, отже, і заміщення його стає величиною практично зникомою, так що на увагу береться лише витрати на ремонт. Те, що Ларднер каже далі про works of art *) на залізницях, має силу взагалі для всіх таких довготривалих споруд, як канали, доки, залізні та кам'яні мости і т. ін.—„Зношування, що постає в наслідок повільного впливу часу на солідніших спорудах, діє майже непомітно протягом невеликих переміжків часу; а коли минає більше часу, прим., століття, то воно мусить призвести до поновлювання, повного або частинного, навіть для найсолідніших споруд. Це непомітне зношування, порівняно з помітнішими зношуваннями інших частин залізниці, можна прирівняти до вікових і періодичних відхилів у русі світових тіл. Вплив часу на масивніші споруди залізниці—

*) Works of art — будівельні споруди. *Ред.*

мости, тунелі, віядуки тощо, являє приклад того, що можна назвати віковим зношуванням. А швидше й помітніше зневартнення, відшкодуване протягом коротких переміжків часу ремонтом і заміщенням, є подібне до періодичних неправильностей. У витрати на річний ремонт заводиться й полагодження тієї випадкової шкоди, що її зазнають час від часу зовнішні частини навіть довготриваліших споруд; але й незалежно від такого ремонту, час не минає для них безслідно, і хоч як далекий той момент, коли стан цих будов потребуватиме перебудувати їх наново, а все ж мусить він надійти. В усякому разі щодо фінансової та економічної сторони цей момент може бути дуже віддалений, щоб його брати на увагу в практичних обчисленнях" (Lardner, l. c., 38, 39).

Це має силу до всіх таких споруд вікової тривалости, що в них, отже, не доводиться поступінно, рівнобіжно з їхнім зношенням, заміщувати авансований на них капітал, а доводиться переносити на ціну продукту лише щорічні пересічні витрати на підтримання і ремонт.

Хоча—як ми бачили—більшість грошей, які щороку або навіть через коротший час повертаються на заміщення зношуваного основного капіталу, знову п ретворюються на натуральну форму цього капіталу, проте, кожному поодинокому капіталістові потрібен фонд амортизації для тієї частини основного капіталу, що для неї лише по багатьох роках надходить час репродукції, і її треба тоді цілком заміщувати. Значна складова частина основного капіталу вже в наслідок своїх властивостей виключає часткову репродукцію. Крім того, там, де частинна репродукція відбувається таким способом, що через короткі переміжки до зневартненого складу додається новий, то, щоб це заміщення було можливе, потрібне попереднє грошове нагромадження в більших або менших розмірах, залежно від специфічного характеру даної галузі продукції. Для цього досить не якої завгодно суми грошей, а грошової суми певних розмірів.

Коли ми розглянемо цю справу, припускаючи лише просту грошову циркуляцію, лишаючи цілком осторонь кредитову систему, що про неї мова буде далі, то механізм руху такий: в першій книзі (розділ II, 3 а) показано, що коли одна частина наявних у суспільстві грошей завжди лежить без діла як скарб, а друга функціонує як засіб циркуляції, зглядно як безпосередній резервний фонд для грошей, що безпосередньо циркулюють, то постійно змінюється пропорція, що в ній уся маса грошей розподіляється на скарб і на засоби циркуляції. В нашому прикладі гроші — що їх досить великий капіталіст повинен нагромадити як скарб чималих розмірів,—підчас закупу основного капіталу разом пускається в циркуляцію. Потім вони знову сами собою розпадаються в суспільстві на засоби циркуляції та скарб. За допомогою амортизаційного фонду, куди, як до свого вихідного пункту, повертається вартість основного капіталу в міру його зношування, частина грошей, що циркулюють, знову утворює скарб—на більший або менший час—в руках того самого капіталіста, що від нього підчас закупу основного капіталу віддалився його скарб, перетворившись на засіб циркуляції. Отже, ми маємо повсякчас змінний розподіл наявного в суспільстві скарбу, що по черзі функціонує

як засіб циркуляції, а потім знову як скарб відокремлюється від маси грошей, що циркулюють. З розвитком кредитової системи,—а він неминуче відбувається рівнобіжно з розвитком великої промисловости й капіталістичної продукції,—гроші функціонують уже не як скарб, а як капітал, однак в руках не їхнього власника, а другого капіталіста, що йому їх передається в розпорядження.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ЦІЛИЙ ОБОРОТ АВАНСОВАНОГО КАПІТАЛУ. ЦИКЛИ ОБОРОТІВ

Ми бачили, що основні й поточні складові частини продуктивного капіталу різним способом і в різні періоди обертаються, і що різні складові частини основного капіталу в тому самому підприємстві знову таки мають різні періоди обороту залежно від різного часу їхнього життя, а, значить, і репродукції. (Про справжні або позірні відмінності в обороті різних складових частин поточного капіталу в тому самому підприємстві див. наприкінці цього розділу під цифрою 6).

1. Цілий оборот авансованого капіталу є пересічний оборот його різних складових частин; спосіб обчислення подається нижче. Оскільки йдеться лише про різні періоди часу, немає, звичайно, нічого простішого, як обчислити з них пересічне, але:

2. Тут маємо не лише кількісні, а й якісні відмінності.

Поточний капітал, що входить в процес продукції, переносить на продукт усю свою вартість, а тому, щоб продукційний процес відбувався безупинно, він мусить завжди заміщуватись in natura через продаж продукту. Основний капітал, що входить у процес продукції, переносить на продукт лише частину своєї вартости (зношування) і, не зважаючи на зношування, і далі функціонує в продукційному процесі; тому лише через коротші або довші переміжки, в усякому разі не так часто, як поточний капітал, треба його заміщувати in natura. Ця потреба в заміщенні, строк репродукції, не лише кількісно різна для різних складових частин капіталу, але, як ми бачили вище, частина довготривалішого, багатолітнього капіталу може бути заміщена і долучена in natura до старого основного капіталу щорічно або навіть через коротші переміжки часу; щождо основного капіталу іншої властивости, то його заміщення може статися лише одним заходом наприкінці його життя.

Ось чому й треба звести особливі обороти різних частин основного капіталу до однорідної форми обороту, так щоб вони відрізнялись один від одного лише кількісно, триванням обороту.

Цієї якісної тотожности немає, коли ми візьмемо за вихідний пункт П... П,—форму безперервного продукційного процесу. Бо певні елементи П мусять заміщуватись in natura, а інші ні. Але форма Г...Г′ дає безперечно цю тотожність обороту. Коли ми візьмемо, напр., машину вартістю 10.000 ф. стерл., яка живе 10 років, то тоді щороку знов пере-

творюється на гроші $^{1}/_{10}$=1000 ф. стерл. Ці 1000 ф. стерл. протягом року перетворилися з грошового капіталу на продуктивний капітал, а потім на товаровий капітал, а з нього знову на грошовий капітал. Вони повернулись до своєї первісної грошової форми, як поточний капітал,—коли ми розглядаємо його в цій формі, при чому байдуже, чи перетвориться наприкінці року грошовий капітал в 1000 ф. стерл. знову на натуральну форму якоїсь машини, чи ні. Обчислюючи цілий оборот авансованого продуктивного капіталу, ми фіксуємо тому всі його елементи в грошовій формі, так що поворот до грошової форми вивершує оборот. Ми завжди припускаємо, що вартість авансовано в грошах, навіть і при безперервному процесі продукції, коли ця грошова форма вартости є лише форма рахункових грошей. Таким способом ми й можемо обчислити пересічну величину.

3) З цього випливає, що хоча б переважна частина авансованого продуктивного капіталу складалася з основного капіталу, час репродукції якого, а, значить, і час обороту, охоплює багаторічний цикл, все ж капітальна вартість, що обертається протягом року, в наслідок повторюваних протягом року оборотів поточного капіталу, може бути більша, ніж ціла вартість авансованого капіталу.

Припустімо, що основний капітал=80.000 ф. стерл., час його репродукції=10 рокам, отже, 8.000 ф. стерл. щороку повертаються до своєї грошової форми, або основний капітал робить $^{1}/_{10}$ свого обороту. Хай поточний капітал дорівнює 20.000 ф. стерл. і робить на рік п'ять оборотів. Отже, ввесь капітал тоді дорівнює 100.000 ф. стерл. Основний капітал, що обернувся, дорівнює 8 000 ф. стерл., поточний капітал, що обернувся, дорівнює 5×20.000=100.000 ф. стерл. Отже, капітал, що обернувся протягом року=108.000 ф. стерл., на 8.000 ф. стерл. більший, ніж авансований капітал. Обернулось $1+{}^{2}/_{25}$ капіталу.

4) Отже, **оборот вартости** авансованого капіталу відділяється від часу його справжньої репродукції або від часу реального обороту його складових частин. Припустімо, що капітал в 4.000 ф. стерл. обертається п'ять разів на рік. Тоді капітал, що обернувся, дорівнює 5×4.000=20.000 ф. стерл. Наприкінці кожного обороту повертається, щоб знову авансуватись, первісно авансований капітал в 4.000 ф. стерл. Його величина не змінюється від числа тих періодів обороту, що протягом них він знову функціонує як капітал. (Додаткову вартість лишаємо осторонь).

Отже, в прикладі 3) згідно з припущенням, наприкінці року до рук капіталіста повернулось: а) сума вартости в 20.000 ф. стерл., що її він знову витрачає на поточні складові частини капіталу, і б) сума 8.000 ф. стерл., що в наслідок зношування відокремилась від вартости авансованого основного капіталу; разом з тим у продукційному процесі, як і раніш, лишається той самий основний капітал, але вартість його зменшилася до 72.000 ф. стерл. замість 80.000 ф. стерл. Отже, треба продовжувати продукційний процес ще дев'ять років, поки авансований основний капітал доживе свого віку, перестане функціонувати як продуктотворчий

і вартостетворчий, і треба буде його замінити. Отже, авансована капітальна вартість повинна зробити деякий цикл оборотів, в даному разі, приміром, цикл у десять річних оборотів—і визначається цей цикл часом існування, а тому й часом репродукції або часом обороту застосованого основного капіталу.

Отже, в тій самій мірі, в якій з розвитком капіталістичного способу продукції збільшуються розміри вартости і протяг життя застосовуваного основного капіталу, —в тій самій мірі розвивається життя промисловости й промислового капіталу в кожній особливій галузі приміщення в багаторічне життя, скажімо, пересічно в десятирічне. Якщо, з одного боку, розвиток основного капіталу подовжує це життя, то, з другого боку, його скорочують постійні переворoти в засобах продукції, перевороти, що з розвитком капіталістичної продукції так само набирають дедалі більшої сили. Відси випливає й зміна засобів продукції та потреба постійно їх заміщувати, бо вони зазнають морального зношування за довгий час до того, як фізично доживуть свого віку. Можна припустити, що для вирішальніших галузей промисловости цей цикл життя становить тепер пересічно десять років. Однак, тут має значення не певне число. В усякому разі ясно: цим багаторічним циклом взаємно зв'язаних оборотів, що в них капітал є зв'язаний своєю основною складовою частиною, дається матеріяльна основа періодичних криз, при чому підприємство послідовно переживає періоди послаблення, середньої жвавости, раптового розмаху, кризи. Правда, періоди, коли капітал вкладається, дуже різні й зовсім не збігаються один з одним. Проте, криза завжди становить вихідний пункт для нових великих капіталовкладань. Отже, розглядаючи справу з суспільного погляду—вона також дає більш або менш нову матеріяльну основу для наступного циклу оборотів[22]).

5) Щодо способу обчислення обороту, дамо слово одному американському економістові. „В деяких галузях підприємств ввесь авансований капітал обертається або циркулює кілька разів протягом року; в інших одна частина обертається більш як один раз на рік, а друга не так швидко. Капіталіст повинен обчислювати свій зиск, зважаючи на той пересічний період, що потрібен для цілого його капіталу, щоб перейти через його руки або обернутись один раз. Припустімо, що людина вклала в певне підприємство половину свого капіталу на будівлі й машини, що їх відновлюється один раз на десять років; четверту частину—на знаряддя і т. ін., що їх відновлюється раз на два роки, і остання четверта частина, витрачена на заробітну плату й сировинний матеріял, обертається двічі на рік. Хай ввесь її капітал буде 50,000 долярів. Тоді її річні витрати будуть такі:

---

[22]) „Міська продукція зв'язана з оборотом, що охоплює кілька днів, а сільська, навпаки, з оборотом, що охоплює кілька років". Adam G. Müller: „Die Elemente der Staatskunst". Berlin. 1809, II, ст. 178. Таке наївне уявлення романтики про промисловість і хліборобство.

$\frac{50000}{2}$ = 25000 дол. на 10 років = 2.500 дол. на 1 рік

$\frac{50000}{4}$ = 12.500 „ „ 2 „ = 6.250 дол. на 1 рік

$\frac{50000}{4}$ = 12.500 „ „ $^1/_2$ „ = 25.000 „ „ „ „

На 1 рік = 33.750 дол.

Отже, пересічний час, що протягом його ввесь капітал обертається один раз, становить 16 місяців*). Візьмімо другий приклад. Хай чверть усього капіталу в 50.000 долярів обертається протягом 10 років; друга чверть—протягом року; і решта—половина—двічі на рік. Тоді річні витрати будуть такі:

$\frac{12.500}{10}$ = 1.250 долярів

12.500 = 12.500 долярів.

25.000×2 = 50.000 долярів.

Протягом 1 року обернулось=63.750 долярів.

(Scrope „Pol. Econ.“, edit. Alonzo Potter. New-York, 1841, p. 141, 142).

6) Справжні й позірні відмінності в обороті різних частин капіталу.— Той самий Скроп каже там само: „Капітал, що його фабрикант, сільський господар або купець витрачає на видачу заробітної плати, циркулює якнайшвидше, бо він, коли робітникам платиться раз на тиждень, обертається, може, раз на тиждень в наслідок щотижневих надходжень за продані товари або оплачені рахунки. Капітал, вкладений в сировинний матеріял або готові запаси, циркулює з меншою швидкістю; він може обернутись два або чотири рази на рік, залежно від того, скільки часу минає між закупом матеріялів і продажем товарів,—ми припускаємо, що кредит на закуп і продаж дається на однаковий термін. Капітал, вкладений в знаряддя й машини, циркулює ще повільніше, бо він протягом 5 або 10 років пересічно, може, зробить один оборот, тобто — його зуживеться і поновиться, хоч деякі знаряддя вже зуживеться й по небагатьох операціях. Капітал, вкладений в споруди, напр., в фабрики, крамниці, склади, амбари, брук, зрошувальні споруди, тощо, як здається, взагалі не циркулює. А в дійсності й ці споруди, відіграючи свою ролю в продукції, зношуються цілком так само, як і вище згадані, і їх треба репродукувати, щоб продуцент міг далі продовжувати свої операції. Ріжниця лише в тому, що їх зуживається й репродукується повільніше, ніж інші... Вкладений в них капітал робить, може, один оборот протягом 20 або 50 років“.

Скроп сплутує тут ту ріжницю в русі певних частин поточного капіталу, до якої призводять—щодо поодинокого капіталіста—терміни виплат і кредитові відносини, з тією ріжницею оборотів, яка випливає

*) В обчисленні є помилка. Пересічний час, що протягом його обертається ввесь капітал, становить не 16 місяців, а 17,76 місяців. *Ред.*

з природи капіталу. Він каже, що заробітна плата мусить щотижня покриватись щотижневими надходженнями від оплачуваних продажів або рахунків. Поперше, тут треба зауважити, що й для заробітної плати є відмінності залежно від довжини строку виплат, тобто від протягу того часу, що на нього робітник повинен кредитувати капіталіста; отже, залежно від того, який строк видачі заробітної плати: щотижневий, щомісячний, тримісячний, піврічний тощо. Тут має силу вище розглянутий закон: „Потрібна маса засобів виплати (тобто грошового капіталу, що його доводиться авансувати водночас) стоїть у зворотному відношенні до протягу періодів виплати". (Кн. I, розд. III, 3, b.).

Подруге, в тижневий продукт входить не лише вся нова вартість, долучена під час його продукції тижневою працею, але також і вартість сировинних і допоміжних матеріялів, зужиткованих на його продукцію. Разом з продуктом циркулює й ця, вміщена в ньому, вартість. В наслідок продажу цього продукту вона набуває грошової форми, і знову її треба перетворити на ті самі елементи продукції. Це однаково має силу так щодо робочої сили, як і для сировинних та допоміжних матеріялів. Але ми вже бачили (розділ VI, II, 1), що для безперервности продукції потрібен запас засобів продукції, різний для різних галузей підприємств, а в тій самій галузі підприємств знову таки різний для різних складових частин цього елемента поточного капіталу, напр., для вугілля й бавовни. Тому, хоч ці матеріяли завжди доводиться заміщувати in natura, не треба їх постійно знову купувати. Оскільки часто робиться закуп, це залежить від розмірів наготовленого запасу, від того, на який час вистачить його, поки його вичерпається. Щодо робочої сили, то тут такого запасу немає. Зворотне перетворення на гроші для частини капіталу, витраченої на працю, відбувається рівнобіжно з зворотним перетворенням частини, витраченої на допоміжний та сировинний матеріял. Але зворотне перетворення грошей, з одного боку, на робочу силу, а з другого, на сировинний матеріял відбувається окремо, бо терміни закупу й виплати для цих двох складових частин різні: одну з них, як продуктивний запас, купується через довші переміжки, а другу, робочу силу, через коротші, прим., щотижня. З другого боку, крім продуктивного запасу, капіталіст мусить мати запас готових товарів. Лишаючи осторонь трудноші з продажем тощо, треба, напр., випродукувати певну кількість на замовлення. Коли продукується останню частину її, вже готова частина лишається на складах до того часу, поки зробиться все замовлене. Інші відмінності в обороті поточного капіталу постають тоді, коли окремим елементам його доводиться довший час лишатись на підготовчій стадії продукційного процесу (сушіння дерева тощо), ніж іншим.

Кредитова система, що на неї тут посилається Скроп, а також і торговельний капітал модифікують оборот щодо поодинокого капіталіста. А в суспільному маштабі вони модифікують його лише остільки, оскільки вони прискорюють не лише продукцію, а й споживання.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ
ТЕОРІЇ ПРО ОСНОВНИЙ ТА ОБІГОВИЙ КАПІТАЛ

Фізіократи і Адам Сміс

У Кене ріжниця між основним і обіговим капіталом з'являється як ріжниця між avances primitives*) і avances annuelles**). Він правильно визначає цю ріжницю як ріжницю в межах продуктивного капіталу, тобто капіталу, вкладеного в безпосередній процес продукції. А що для нього единим справді продуктивним капіталом є капітал, застосовуваний в хліборобстві, тобто капітал фармера, то й ці ріжниці подає він тільки для капіталу фармера. Цим самим пояснюється, чому він для однієї частини капіталу бере річний період обороту, для другої—довший (десятирічний). В дальшому розвитку свого вчення фізіократи почали мимохідь переносити ці ріжниці й на інші відміни капіталу, на промисловий капітал взагалі. Для суспільства ріжниця між авансуваннями щорічними й багаторічними така важлива, що багато економістів, навіть після Адама Сміса, повертались до цього визначення.

Ріжниця між обома відмінами авансів постає лише тоді, коли авансовані гроші перетворено на елементи продуктивного капіталу. Ця ріжниця існує виключно в рамцях продуктивного капіталу. Тому Кене й не спадає на думку залічувати гроші до первинних або щорічних авансів. Як аванси для продукції, тобто як продуктивний капітал, обидві ці категорії протистоять так само й грошам, як і наявним на ринку товарам. Далі, у Кене ріжниця між цими двома елементами продуктивного капіталу правильно сходить на ріжницю між способами, що ними ці елементи входять у вартість готового продукту, а значить, на ріжницю між способами циркуляції їхньої вартости разом з вартістю продукту, а тому й на ріжницю між способами їхнього заміщення або їхньої репродукції, коли вартість одного елемента щорічно заміщується цілком, а вартість другого—частинами протягом довших періодів [23]).

Єдиний успіх, що його зробив А. Сміс, це узагальнення зазначених категорій. Він прикладає їх уже не лише до спеціяльної форми капіталу, до капіталу фармера, але взагалі до всякої форми продуктивного капіталу. Відси само собою зрозуміло, що замість ріжниці між однорічним і багаторічним оборотом, різниці, запозиченої від хліборобства, виступає взагалі ріжниця різночасних оборотів, так що оборот основного капіталу завжди

*) Аванси первинні. *Ред.*

**) Аванси річні. *Ред.*

[23]) Порівн. Quesnay, Analyse du Tableau Economique. (Physiocrates, éd. Daire, I. Partie, Paris. 1846). Ми читаємо там, напр. „Щорічні аванси складаються з витрат, що їх робиться щороку на обробіток землі; ці аванси треба відрізняти від первинних авансів, що становлять фонд організації сільського господарства.). Les avances annuelles consistent dans les dépenses qui se font annuellement pour le travail de la culture; ces avances doivent être distinguées des avances primitives, qui forment les fonds de l'établissement de la culture. P. 59). У пізніших фізіократів аванси часто зветься вже просто капіталом: „Capital ou avances" Dupont de

охоплює більше, ніж один оборот капіталу обігового, хоч який буде протяг цих оборотів обігового капіталу: річний, більш ніж річний або менш ніж річний. Таким чином, у Сміса avances annuelles перетворюються на обіговий, а avances primitives—на основний капітал. Але цим узагальненням категорій і обмежується його крок наперед. Щодо виконання він лишається далеко позаду Кене.

Вже той грубий емпіричний спосіб, що ним він розпочинає свій дослід, породжує плутанину: „Є два способи застосувати капітал так, щоб він давав своєму власникові дохід або зиск“ *).

Способи приміщувати вартість так, щоб вона функціонувала як капітал, щоб давала своєму власникові додаткову вартість, так само різні і так само різноманітні, як і сфери приміщення капіталу. Це є питання про різні галузі продукції, куди можна вкласти капітал. Але питання, так зформульоване, поширюється далі. Воно захоплює й питання про те, як вартість, навіть, коли вона не вкладена в продуктивний капітал, може для її власника функціонувати, напр., як процентодайний капітал, купецький капітал тощо. Отже, тут ми безмежно віддалились від справжнього предмету аналізи, від питання: як розподіл продуктивного капіталу на його різні елементи впливає на його оборот, незалежно від різних сфер його приміщення.

А. Сміс безпосередньо по цьому каже: „Насамперед його можна застосувати в сільському господарстві, мануфактурі або на закуп благ і дальший продаж з зиском“ **). А. Сміс каже тут лише те, що капітал можна застосувати в сільському господарстві, мануфактурі й торговлі. Отже, він каже лише про різні сфери приміщення капіталу, і між іншим про такі, де, як у торговлі, капітал не ввіходить у безпосередній процес продукції, тобто не функціонує як продуктивний капітал. Тим самим він покидає той ґрунт, що на ньому стояли фізіократи, визначаючи відмінності різних частин

Nemours, „Origine et Progrès d'une science nouvelle“, 1767 (Daire, I, p. 291 ***), далі Le Trosne пише: „В наслідок більшої або меншої довготривалости продуктів праці, нація має чималий фонд багатств, незалежний від його щорічної репродукції; фонд, що становить капітал, нагромаджений протягом довгого часу, первинно оплачений продуктами, постійно поновлюваний і збільшуваний“ („Au moyen de la durée plus ou moins grande des ouvrages de main d'œuvre, une nation possède un fonds considérable de richesses, indépendant de sa reproduction annuelle, qui forme un capital accumulé de longue main, et originairement payé avec des productions, qui s'entretient et s'augmente toujours“ (Daire, II, p. 928). Тюрго вже систематично вживає слова капітал замість аванси і ще повніше ототожнює аванси мануфактуристів з авансами фармерів (Turgot, „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses“, 1766).

*) „There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or profit to its employer“. (Wealth of Nations. Book II, ch. I, p. 189. Edit. Aberdeen, 1848).

**) „First, it may be employed in raising, manufacturing, or purchasing goods and selling them again with a profit“.

***) Цитоване місце є не в статті „Origine et Progrès“, 1767 (Daire, I, p. 291), а в статті „Maximes du docteur Quesnay“ (Daire, I, p. 391). *Ред.*

продуктивного капіталу та їхній вплив на характер обороту. Ба навіть він одразу наводить, як приклад, купецький капітал у такому питанні, де йдеться виключно про ріжниці частин **продуктивного** капіталу в процесі утворення продукту й вартости—ріжниці, що й собі утворюють ріжниці в обороті й репродукції капіталу.

Він каже далі: „Капітал, застосовуваний таким способом, не дає своєму власникові доходу або зиску, поки він лишається в його посіданні або зберігає ту саму форму“ *).—Капітал, застосовуваний таким способом! Але ж А. Сміс каже про капітал, вкладений у сільське господарство або промисловість, і далі каже нам, що приміщений таким способом капітал розподіляється на основний та обіговий. Отже, приміщення капіталу цим способом само собою не може зробити його ні основним, ні обіговим.

Але, може, він хотів сказати, що капітал, застосований для того, щоб продукувати товари й продавати ці товари з зиском, мусить, по перетворенні на товари, продаватись і через продаж, поперше, переходити з власности продавця у власність покупця, а подруге, зміняти свою натуральну форму товару на грошову форму, і тому капітал не є корисний для свого власника, поки він лишається в його посіданні або зберігає—для нього—ту саму форму? Однак тоді справа сходить ось на що: та сама капітальна вартість, яка раніш функціонувала в формі продуктивного капіталу, в формі належній до продукційного процесу, функціонує тепер як товаровий капітал і грошовий капітал,—в формах капіталу, належних до процесу циркуляції, і тому вона вже не є ні основний, ні поточний капітал. І це має силу так само для тих елементів вартости, що долучаються сировинними та допоміжними матеріялами, отже, поточним капіталом, як і для тих, що долучаються в наслідок зношування засобів праці, отже, основним капіталом. Таким чином, ми тут ні на крок не наблизились до висвітлення ріжниці між основним і поточним капіталом.

Далі: „Товари торговця не дають йому жодного доходу або зиску, поки він не продасть їх за гроші, і гроші так само мало дають йому, поки він знову не обміняє їх на товари. Його капітал безупинно одходить від нього в одній формі й повертається до нього в другій і тільки за допомогою такої циркуляції або послідовних актів обміну може дати йому будь-який зиск. Тому такі капітали можна назвати у власному значенні слова обіговими капіталами“ **).

Те, що А. Сміс визначає тут як обіговий капітал, я хочу назвати **капіталом циркуляції** (Zirkulationskapital). Це капітал в формі, належній до процесу циркуляції, капітал, що змінює форму за допомогою обміну (зміни речовин і зміни власника), отже, товаровий капітал і гро-

*) „The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer, while it either remains in his possession or continues in the same shape“.

**) „The goods of the merchant yield him no revenue or profit till he sells them for money, and the money yields him as little till it is again exchanged for goods. His capital is continually going from him in one shape, and returning to him in another, and it is only by means of such circulation, or successive exchanges, that it can yield him any profit. Such capitals, therefore, may very properly be called circulating capitals“.

шовий капітал протилежно до його форми, належної до процесу продукції, тобто протилежно до форми продуктивного капіталу. Це не різні відміни, що на них поділяє промисловий капіталіст свій капітал, а різні форми, що їх поступінно завжди набирає й скидає та сама авансована капітальна вартість протягом свого curriculum vitae*). А. Сміс сплутує це— роблячи великий крок назад порівняно з фізіократами—з тими відмінностями форми, що постають у межах циркуляції капітальної вартости, в її кругобігу через ряд її послідовних форм тоді, коли капітальна вартість перебуває в формі продуктивного капіталу; і постають вони саме в наслідок різних способів, що ними різні елементи продуктивного капіталу беруть участь в процесі утворення вартости й переносять свою вартість на продукт. Ми розглянемо далі наслідки цього основного сплутування капіталу продуктивного й капіталу, що перебуває в сфері циркуляції (товарового капіталу й грошового капіталу), з одного боку, і основного та поточного капіталу, з другого. Капітальна вартість, авансована на основний капітал, так само циркулює разом з продуктом, як і вартість, авансована на поточний капітал, і через циркуляцію товарового капіталу перша так само перетворюється на грошовий капітал, як і друга. Ріжниця виникає лише з того, що вартість, авансована на основний капітал, циркулює частинами, а тому й мусить вона також частинами, протягом довших або коротших періодів, заміщуватись, репродукуватися в натуральній формі.

Що А. Сміс розуміє тут під обіговим капіталом не що інше, як капітал циркуляції, тобто капітальну вартість в її формах, належних до процесу циркуляції (товаровий капітал і грошовий капітал), це доводить приклад, обраний ним особливо невлучно. Він бере як приклад відміну капіталу, що зовсім не належить до процесу продукції, а існує лише в сфері циркуляції, складається лише з капіталу циркуляції: він бере купецький капітал.

Як безглуздо починати прикладом, де капітал взагалі фігурує не як продуктивний капітал, він сам каже про це зараз же далі: „Капітал торговця складається цілком з обігового капіталу". („The capital of a merchant is altogether a circulating capital"). Але ріжниця між обіговим і основним капіталом постає, як нам далі скажуть, з посутніх ріжниць в середині самого продуктивного капіталу. З одного боку, А. Сміс має на увазі визначену в фізіократів ріжницю, з другого боку,—відмінності форми, що їх проробляє капітальна вартість у процесі свого кругобігу. І те й друге сплутує він в одну строкату купу.

Але як може утворюватись зиск в наслідок зміни форми грошей і товару, в наслідок простого перетворення вартости з однієї з цих форм на другу, це лишається цілком незрозуміло. Та й не можна зовсім цього пояснити, бо він починає тут з купецького капіталу, що функціонує лише в сфері циркуляції. Ми ще повернемось до цього, а покищо послухаймо, що каже А. Сміс про основний капітал:

„Подруге, його (капітал) можна застосовувати на поліпшення ґрунту, на закуп корисних машин і знарядь праці та подібні речі, що дають

*) Curriculum vitae (лат.)—перебіг життя.—*Ред.*

дохід або зиск, не змінюючи власника, не циркулюючи далі. Тому такі капітали можна назвати основними капіталами у власному значенні цього слова. Різні підприемства потребують поділу вкладеного в них капіталу на основний та оборотний в дуже різних пропорціях... Кожен ремісник або фабрикант мусить деяку частину свого капіталу зв'язати в формі засобів праці своеї галузі. Ця частина однак іноді дуже мала, іноді дуже велика... Куди більша частина капіталу всіх цих ремісників (кравців, шевців, ткачів) перебуває однак в циркуляції, то як заробітна плата їхніх робітників, то як ціна їхнього сировинного матеріялу, і її треба оплатити з зиском в ціні їхніх продуктів" *).

Не кажучи вже про дитяче визначення джерела зиску, хибність і заплутаність видно ось з чого: для фабриканта-машинобудівника, напр., машина є продукт, що циркулюе як товаровий капітал, або, кажучи словами А. Сміса: „is parted with, changes masters, circulates further" (відокремлюеться, змінює власника, циркулює далі). Отже, машина згідно з його власним визначенням була б не основним, а обіговим капіталом. Ця плутанина знову таки постає тому, що Сміс сплутує ріжницю між основним і поточним капіталом, яка постає в наслідок неоднакових способів циркуляції різних елементів продуктивного капіталу, з відмінностями форми, що їх перебігає той самий капітал, оскільки він функціонує в продукційному процесі як продуктивний капітал, а в сфері циркуляції, навпаки, як капітал циркуляції, тобто як товаровий капітал або як грошовий капітал. Тому ті самі речі, залежно від того місця, що його вони мають у життьовому процесі капіталу, можуть, за А. Смісом, функціонувати і як основний капітал (як засоби праці, елементи продуктивного капіталу) і як „обіговий" капітал, товаровий капітал (як продукт, виштовхнутий з сфери продукції в сферу циркуляції).

Але А. Сміс сплутує разом з тим самі основи цього розподілу й суперечить тому, з чого він почав кількома рядками вище цілий свій дослід. Це саме сталось у реченні: „Є два способи застосувати капітал так, щоб він давав своему власникові дохід або зиск", а саме—застосувати його або як обіговий або як основний капітал. Тут мають на увазі, очевидно, різні способи застосування різних і незалежних один від одного капіталів, як, напр., капітали, що їх можна вкласти або в промисловість, або в хліборобство. Але далі ми читаемо: „Різні підприемства потребують поділу вкладеного в них капіталу на основний та обіговий в дуже різних пропорціях". Тепер основний та обіговий капітал є вже

*) Secondly, it (capital) may be employed in the improvement of land, in the purchase of useful machines and instruments of trade, or in such like things as yield a revenue or profit without changing masters, or circulating any further. Such capitals therefore, may very properly be called fixed capitals. Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them... Some part of the capital of every master artificer or manufacturer must be fixed in the instruments of his trade. This part, however, is very small in some, and very great in others.. The far greater part of the capital of all such master artificers however is circulated, either in the wages of their workmen, or in the price of their materials, and to be repaid with a profit by the price of the work".

не різні самостійні вкладання капіталу, а різні частини того самого продуктивного капіталу, які в різних сферах приміщення становлять різні частини сукупної вартости цього капіталу. Отже, це—ріжниці, що випливають з розподілу самого продуктивного капіталу відповідно до обставин і тому мають силу лише для цього останнього. Але цьому знову суперечить та обставина, що торговельний капітал, як виключно обіговий, протиставиться основному, бо сам Сміс каже: „капітал торговця є цілком обіговий капітал". А справді це—капітал, що функціонує лише в межах сфери циркуляції, і як такий він взагалі протистоїть продуктивному капіталові, вкладеному в процес продукції, але саме тому його не можна протиставляти як поточну (обігову) складову частину продуктивного капіталу основній складовій частині продуктивного капіталу.

В прикладах, що їх наводить Сміс, він визначає, як основний капітал, знаряддя праці; як обіговий капітал—ту частину капіталу, що витрачена на заробітну плату й сировинний матеріял, зараховуючи сюди й допоміжні матеріяли, „оплачувані із зиском в ціні продуктів" („repaid with a profit by the price of work").

Отже, насамперед, за вихідний пункт тут є лише різні елементи процесу праці: робоча сила (праця) й сировинний матеріял на одному боці, знаряддя праці—на другому. Але все це є складові частини капіталу, бо в них вкладено суму вартости, що має функціонувати як капітал. Остільки це є речові елементи, способи буття продуктивного капіталу, тобто капіталу, що функціонує в продукційному процесі. Чому ж одна частина зветься основною? Тому що „деякі частини капіталу мусять бути фіксовані в засобах праці" („some parts of the capital must be fixed in the instruments of trade"). Але друга частина теж є фіксована в заробітній платі й сировинному матеріялі. Тимчасом, машини і „знаряддя праці... та подібні речі... дають дохід або зиск, не змінюючи власника, не циркулюючи далі. Тому такі капітали можна назвати основними капіталами у власному значенні цього слова".

Візьмімо, напр., гірничу справу. Сировинного матеріялу тут зовсім не застосовується, бо предмет праці, прим., мідь, є продукт природи, що його треба лише видобути за допомогою праці. Мідь, що її лише треба видобути,—продукт процесу, що потім циркулює як товар, зглядно як товаровий капітал, не становить жодного елемента продуктивного капіталу. Жодна частина його вартости не вкладена в нього. З другого боку, інші елементи продукційного процесу, робоча сила й допоміжні матеріяли, як от вугілля, вода і т. ін. так само не входять речово в продукт. Вугілля зуживається цілком, і тільки його вартість ввіходить у продукт, цілком так само, як частина вартости машин тощо ввіходить у продукт. Нарешті, робітник лишається так само самостійним проти продукту, міді, як і машина. Тільки вартість, спродукована його працею, є тепер складова частина вартости міді. Отже, в цьому прикладі жодна з складових частин продуктивного капіталу не змінює власника (masters) і жодна з них не циркулює далі, бо жодна з них не ввіходить речово в продукт. Де ж тут обіговий капітал? Згідно з власним визначенням А. Сміса до-

велось би визнати, що ввесь капітал, застосований на розробку мідних копалень, є лише основний капітал.

Візьмімо, навпаки, іншу промисловість, яка застосовує сировинний матеріял, що становить субстанцію продукту, і допоміжні матеріяли, які своєю речовиною, а не лише вартістю—як от вугілля, що йде на опалення—увіходять у продукт. Разом з продуктом, напр., пряжею, сировинний матеріял, що з нього складається продукт, напр., бавовна, змінює власника й переходить з процесу продукції в процес споживання. Але поки бавовна функціонує як елемент продуктивного капіталу, власник не продає її, а обробляє, наказує робити з неї пряжу. Власник не випускає її з рук, або, вживаючи грубофалшивого тривіяльного вислову Смісового, власник не здобуває жодного зиску, „коли продукт відокремлюється від нього, коли змінюється його хазяїн або коли він циркулює“ (by parting with it, by its changing masters, or by circulating it). Він так само мало пускає в циркуляцію свої матеріяли, як і свої машини. Вони фіксовані в продукційному процесі цілком так само, як прядільні машини та фабричні будівлі. Частина продуктивного капіталу мусить навіть бути завжди фіксована в формі вугілля, вовни тощо, так само, як і в формі засобів праці.

Ріжниця лише та, що бавовну, вугілля та ін., потрібні, напр., для щотижневої продукції пряжі, завжди цілком зужитковується на продукцію тижневого продукту, і, значить, їх треба замінювати на нові екземпляри бавовни, вугілля, тощо; отже, ці елементи продуктивного капіталу, хоч вони лишаються тотожні своїм родом, постійно складаються з нових екземплярів того самого роду, тимчасом як та сама поодинока прядільна машина, та сама поодинока фабрична будівля й далі беруть участь у цілому ряді повторюваних тижневих процесів продукції, не заміщуючись на інші екземпляри того самого роду. Як елементи продуктивного капіталу, всі його складові частини завжди фіксовані в процесі продукції, бо без них він не може відбуватися. І всі елементи продуктивного капіталу, основні й поточні, як продуктивний капітал, однаково протистоять капіталові циркуляції, тобто товаровому капіталові й грошовому капіталові.

Так само стоїть справа й щодо робочої сили. Частина продуктивного капіталу завжди мусить бути фіксована в ній, і той самий капіталіст протягом більш або менш довгого часу застосовує ті самі тотожні поміж себе робочі сили, на зразок того, як застосовує ті самі машини. Ріжниця між ними й машинами тут не в тому, що машину купується раз назавжди (хоч цього не буває, коли, напр., за неї сплачують рати), а робітника не на завжди, а в тому, що праця, яку витрачає робітник, цілком входить у вартість продукту, тимчасом як вартість машини—лише частинами.

Сміс плутає різні визначення, коли він про обіговий капітал, протилежно до основного, каже таке: „Капітал, застосований таким способом, не дає своєму власникові доходу або зиску, поки лишається в його посіданні або зберігає ту саму форму“. Він ставить на один рівень ту ли-

ше формальну метаморфозу товару, що її пророблює продукт, товаровий капітал, в сфері циркуляції, та що упосереднює переміщення товару, з рук до рук, і ту речову метаморфозу, що її пророблюють різні елементи продуктивного капіталу протягом процесу продукції. Перетворення товару на гроші й грошей на товар, купівлю й продаж, він, не довго думаючи, сплутує тут з перетворенням елементів продукції на продукт. Його приклад для обігового капіталу є купецький капітал, що перетворюється з товару на гроші, з грошей на товар; це зміна форми Т—Г—Т, належна до товарової циркуляції. Але ця зміна форми в межах циркуляції має для діющого промислового капіталу те значення, що товари, на які зворотно перетворюються гроші, є елементи продукції, засоби праці й робоча сила; отже,—те значення, що вона упосереднює безперервність функціонування промислового капіталу, процес продукції, як безперервний процес або як процес репродукції. Вся ця зміна форм відбувається в циркуляції; саме вона упосереднює справжній перехід товарів з одних рук до інших. Навпаки, метаморфози, що їх перебігає продуктивний капітал в своєму процесі продукції, є метаморфози, належні до процесу праці, доконечні, щоб перетворити елементи продукції на згаданий продукт. А. Сміс спиняється на тому, що одна частина засобів продукції (власне засоби праці) функціонує в процесі праці (що він неправильно висловлює, кажучи: „дає зиск їхньому власникові"—yields a profit to their master), не змінюючи своєї натуральної форми, зношується лише поступінно, тимчасом як друга частина, матеріяли, змінюється, і саме в наслідок своєї зміни виконує вона своє призначення як засіб продукції. Але це різне поводження елементів продуктивного капіталу в процесі праці становить лише вихідний пункт ріжниці між основним і неосновним капіталом, а не саму цю ріжницю, і це видно вже з того, що таке поводження однаково існує за всіх способів продукції, капіталістичних і некапіталістичних. Але цьому різному речовому поводженню відповідає віддача вартости продуктові, а цій віддачі знову таки відповідає заміщення вартости за допомогою продажу продукту; і лише це заміщення утворює ту ріжницю. Капітал, отже, є основний не тому, що його зафіксовано в засобах праці, а тому, що частина його вартости, вкладеної в засоби праці, лишається фіксована в них, тимчасом як друга частина циркулює як складова частина вартости продукту.

„Коли він (капітал) застосовується для того, щоб утворити в майбутньому зиск, то він мусить утворити цей зиск. або перебуваючи у нього (власника), або одходячи від нього. В першому разі це основний, в другому—обіговий капітал" *).

Тут насамперед впадає в очі грубо емпіричне—перейняте з уявлення звичайного капіталіста—уявлення про зиск, яке цілком суперечить ліпшому езотеричному поглядові А. Сміса. В ціні продукту заміщується і ціну матеріялів, і ціну робочої сили, але так само і ту частину вартости зна-

*) „If it (the stock) is employed in procuring future profit, it must procure this profit by staying with him (the employer), or by going from him. In the one case it is a fixed, in the other it is a circulating capital" (p. 189).

рядь праці, що переходить на продукт в наслідок зношування знарядь праці. З цього заміщення ще зовсім не утворюється зиск. Залежно від того, чи заміщується в наслідок продажу продукту авансовану на його продукцію вартість цілком чи частинами, разом чи поступінно, може змінитися лише спосіб і час заміщення; але це ніяк не може перетворити спільне обом випадкам заміщення вартости на утворення додаткової вартости. В основі маємо тут звичайне уявлення, що додаткова вартість— тому що її реалізується лише через продаж продукту, через його циркуляцію,—виникає лише з продажу, з циркуляції. А справді різні способи постання зиску є тут лише неправильні вислови того, що різні елементи продуктивного капіталу відіграють різну ролю, неоднаково функціонують в процесі праці як продуктивні елементи. Нарешті, ця ріжниця висновується в нього не з процесу праці, зглядно процесу зростання вартости, не з функції самого продуктивного капіталу, а повинна мати лише суб'єктивне значення для поодинокого капіталіста, що для нього одна частина капіталу корисна цим, а друга—тим способом.

Навпаки, Кене висновує ці ріжниці з самого процесу репродукції та його доконечности. Для того, щоб цей процес був безперервний, вартість річних авансів мусить цілком заміщуватись з вартости річного продукту, і навпаки—вартість основного капіталу мусить заміщуватись лише частинами, так що лише протягом ряду років, прим., десятиліття, її цілком заміщується, а тому й репродукується цілком (заміщується новими екземплярами того самого роду). А. Сміс, отже, робить великий крок назад порівняно з Кене.

Таким чином, для визначення основного капіталу А. Смісові не лишається зовсім нічого іншого, як сказати, що це—засоби праці, які, протилежно до продуктів, що їх утворенню вони допомагають, не змінюють своєї форми в процесі продукції та функціонують далі в продукції, поки зносяться. При цьому забувають, що всі елементи продуктивного капіталу в своїй натуральній формі (як засоби праці, матеріяли й робоча сила) постійно протистоять продуктові, і продуктові, що циркулює як товар, і що ріжниця між частиною, яка складається з матеріялів та робочої сили, і частиною, яка складається з засобів праці, лише в тому, що робочу силу завжди купується наново (а не на ввесь час її існування, як купується засоби праці), тимчасом як у процесі праці функціонують не ті самі тотожні, а завжди нові екземпляри матеріялів того самого роду. Разом з тим постає ілюзія, ніби вартість основного капіталу не циркулює, хоч А. Сміс звичайно зазначав раніше, що зношування основного капіталу ввіходить як частина в ціну продуктів.

При визначенні обігового капіталу як протилежности до основного, не пояснюється, що обіговий капітал має цю протилежність лише як та складова частина продуктивного капіталу, яка мусить ц і л к о м заміститись з вартости продукту й тому мусить цілком брати участь у його метаморфозах, тимчасом як із основним капіталом цього немає. Замість пояснити це, А. Сміс сплутує обіговий капітал з тими формами, що їх набирає капітал, переходячи зі сфери продукції в сферу циркуляції,—

з формами товарового капіталу і грошового капіталу. Але обидві ці форми, товаровий капітал і грошовий капітал, є носії вартости так само основної, як і поточної частини продуктивного капіталу. Обидві вони є капітал циркуляції протилежно до капіталу продуктивного, а не обіговий (поточний) капітал протилежно до основного.

Нарешті, цілком неправильне пояснення утворення зиску основним та обіговим капіталом, а саме, що перший ніби утворює зиск, лишаючись у процесі продукції, а другий—виходячи з нього та циркулюючи далі,— призводить до того, що через однаковість форми, що її в обороті мають змінний капітал і поточна складова частина сталого капіталу, приховується їхня посутня ріжниця в процесі зростання вартости й утворення додаткової вартости, отже, уся таємниця капіталістичної продукції ще більше затемнюється. Через загальне означення: „обіговий капітал", знімається (wird aufgehoben) цю посутню ріжницю; це повело до того, що пізніші економісти пішли ще далі: за посутню й едино відмінну вони визнавали протилежність не між змінним і сталим капіталом, а протилежність між основним і обіговим капіталом.

Визначивши основний і обіговий капітал як два різні способи приміщувати капітал, що з них кожен, сам по собі розглядуваний, дає зиск, А. Сміс каже: „Жодний основний капітал не може давати зиску без допомоги обігового капіталу. Найкорисніші машини та знаряддя праці нічого не випродукують без обігового капіталу, що дає матеріяли, ними оброблювані, і дає утримання робітникам, які їх застосовують *).

Тут виявляється, що значать попередні вирази: yield a revenue make a profit **) і т. ін., а саме—це значить, що обидві частини капіталу служать як продуктотворчі.

А. Сміс наводить потім такий приклад: „Частина капіталу фермерового, вкладена в господарські знаряддя, є основний капітал, а частина, вкладена в заробітну плату і утримання слуг-робітників, є обіговий капітал". (Тут ріжницю між основним й обіговим капіталом правильно зведено тільки до різної циркуляції, до різного обороту різних складових частин продуктивного капіталу). „Фармер має зиск від першого, поки має його в своєму розпорядженні, і від другого, віддаючи його від себе. Ціна або вартість його робочої худоби є основний капітал" (тут знову таки правильно те, що за основу різниці береться вартість, а не речовий елемент) „так само, як і ціна або вартість господарських знарядь; засоби утримання її (робочої худоби) є обіговий капітал так само, як і засоби утримання слуг-робітників. Фармер одержує зиск, лишаючи в своєму розпорядженні робочу худобу й віддаючи продукти, що є худобі за засіб існування". (Фармер лишає корм худобі, не продає його. Він зуживає його як корм худобі, зуживаючи саму худобу як знаряддя праці. Ріжниця лише ось у чому: корм для худоби, що зуживається на утри-

*) „No fixed capital can yield any revenue but by means of a circulating capital. The most useful machines and instruments of trade will produce nothing without the circulating capital which affords the materials they are employed upon, and the maintenance of the workmen who employ them" (p. 188).

**) Давати дохід, творити зиск.

мання робочої худоби, споживається цілком і муснть постійно заміщуватись новим кормом безпосередньо з продукту хліборобства або з продажу його; тимчасом як саму худобу заміщується лише в міру того, як поодинокі екземпляри її по черзі стають непрацездатні. „І ціна й утримання худоби, купленої не для роботи, а на відгодовування, є обіговий капітал. Фармер одержує зиск, віддаючи його". (Кожен товаропродуцент, а, значить, і капіталістичний товаропродуцент, продає свій продукт, результат свого процесу продукції, але через це цей продукт ще не стає ні основною, ні поточною складовою частиною його продуктивного капіталу. Навпаки, продукт має тепер ту форму, що в ній він виштовхується з процесу продукції й мусить функціонувати як товаровий капітал. Відгодовувана худоба функціонує в процесі продукції як сировинний матеріял, а не як знаряддя праці, не як робоча худоба. Вона, отже, входить речово в продукт, і вся її вартість переходить цілком на цей продукт, як і вартість допоміжних матеріялів [її корму]. Саме тому вона й є поточна частина продуктивного капіталу, а зовсім не тому, що проданий продукт—відгодована худоба—має тут ту саму натуральну форму, що й сировинний матеріял, тобто ще не відгодована худоба. Це—цілком випадкова обставина. Але разом з тим Сміс міг би побачити з цього прикладу, що не речова форма елемента продукції, а лише його функція в межах продукційного процесу надають вартості, що міститься в ньому, характеру основної або поточної частини. „Вся вартість засівного зерна є теж основний капітал. Хоч воно завжди переходить з землі в комори й назад, але воно ніколи не змінює власника, а тому в дійсності й не циркулює. Фармер одержує свій зиск не тому, що продає його, а тому, що кількість його більшає *).

Тут особливо яскраво виявляється вся безглуздість Смісового відрізнення. За його теорією, засівне зерно було б основним капіталом, якби не відбулося change of masters **), тобто, коли засівне зерно безпосередньо заміщується з річного продукту, береться з нього. Навпаки, воно було б обіговим капіталом, коли б продавалось увесь продукт і на частину вартости його купувалось засівне зерно в другого власника. В одному разі відбувається change of masters, в другому ні. Сміс тут зно-

*) „That part of the capital of the farmer which is employed in the implements of agriculture is a fixed, that which is employed in the wages and maintenance of his labouring servants is a circulating capital. He makes a profit of the one by keeping it in his own possession, and of the other by parting with it. The price or value of his labouring cattle is a fixed capital, in the same manner as that of the instruments of husbandry; their maintenance is a circulating capital, in the same way as that of the labouring servants. The farmer makes his profit by keeping the labouring cattle, and by parting with their maintenance. Both the price and the maintenance of the cattle which are bought in and fattened, not for labour but for sale, are a circulating capital. The farmer makes his profit by parting with them. The whole value of the seed, too is a fixed capital. Though it goes backwards and forwards between the ground and the granary, it never changes masters, and therefore it does not properly circulate. The farmer makes his profit not by its sale, but by its increase".

**) Зміна власника. *Ред.*

ву таки сплутує поточний капітал і товаровий капітал. Продукт є речовий носій товарового капіталу. Але, звичайно, лише та частина продукту, яка справді входить в циркуляцію і не входить знову безпосередньо в той самий процес продукції, відки вона вийшла, як продукт.

Чи береться зерно, як частина, безпосередньо з продукту, чи продається ввесь продукт і частину його вартости за допомогою купівлі перетворюється на чуже зерно, і в тому і в другому випадку маємо лише заміщення вартости, і цим заміщенням не утворюється жодного зиску. В першому випадку зерно разом з рештою продукту входить як товар в циркуляцію, а в другому випадку воно фігурує лише в бухгальтерії як складова частина вартости авансованого капіталу. Але в обох випадках воно лишається поточною складовою частиною продуктивного капіталу. Його зуживається цілком, щоб виготовити продукт, і воно мусить цілком заміститися з нього, щоб уможливити репродукцію.

„Сировинні й допоміжні матеріяли втрачають ту самостійну форму, в якій вони ввійшли в процес праці як споживні вартості. Інша справа з власне засобами праці. Інструмент, машина, фабричний будинок, посуд і т. ін. служать у процесі праці лише доти, доки зберігають вони свою первісну форму, доки й завтра можуть вони входити в процес праці у тій самій формі, що й учора. І як за свого життя, тобто протягом процесу праці, вони зберігають проти продукту свою самостійну форму, так само зберігають її вони й після своєї смерти. Трупи машин, майстерень, фабричних будівель і далі все ще існують самостійно, окремо від продуктів, творенню яких вони допомагали". (Капітал, кн. І, розд. VI).

Ці різні способи застосування засобів продукції для створення продукту,—при чому одні засоби продукції зберігають свою самостійну форму проти продукту, а інші змінюють або цілком втрачають її,—цю ріжницю, властиву процесові праці, як такому, отже, ріжницю, що так само властива й такому процесові праці, що має на меті задовольнити лише власні потреби, прим., патріярхальної сім'ї, без якогобудь обміну, без товарової продукції,—А. Сміс освітлює неправильно, бо: 1) він притягує зовсім неналежне сюди визначення зиску: що одні засоби продукції дають своєму власникові зиск, зберігаючи свою форму, а інші дають зиск, втрачаючи її; 2) зміни частини елементів продукції в процесі праці він сплутує з тією зміною форми, яка властива обмінові продуктів, товаровій циркуляції (купівлі та продажеві), і яка разом з тим включає зміну власности на товари, що циркулюють.

Оборот має собі за передумову репродукцію, упосереднювану циркуляцією, тобто продажем продукту, перетворенням його на гроші і зворотним перетворенням з грошей на елементи його продукції. Але оскільки капіталістичному підприємцеві частина його власного продукту безпосередньо сама знову служить як засіб продукції, продуцент виступає як продавець того самого продукту самому собі і саме так фігурує ця операція в його бухгальтерії. Отже, ця частина репродукції не упосереднюється циркуляцією, а відбувається безпосередньо. Але та частина продукту, що таким чином знову служить як засіб продукції, заміщує

поточний капітал, а не основний, оскільки 1) вартість його цілком входить у продукт і 2) оскільки його in natura цілком заміщено новим екземпляром з нового продукту.

А. Сміс каже нам, з чого складається обіговий і основний капітал. Він перелічує ті речі, ті речові елементи, що становлять основний капітал, і ті, що становлять обіговий капітал, ніби таке призначення властиве цим речам матеріяльно, з природи, а не випливає з певних функцій цих речей в капіталістичному процесі продукції. І однак в тому самому розділі (Book II, chap. 1) він зауважує, що, хоч певна річ, напр., житлова будівля, призначена для безпосереднього споживання „може давати дохід своєму власникові, а значить, служити йому, функціонуючи як капітал, однак вона не може ні давати дохід суспільству, ані служити йому, функціонучи як капітал, отже, вона ані трохи не збільшує доходу всього суспільства“ *). Тут А. Сміс цілком виразно висловлює думку, що властивість бути капіталом речі мають не як такі і не за всяких обставин, але що це є така функція, яку вони, залежно від обставин, іноді мають, а іноді не мають. Але те, що має силу для капіталу взагалі, те має силу й для його підрозділів.

Ті самі речі становлять складову частину поточного або основного капіталу залежно від того, яку функцію вони виконують в процесі праці. Напр., худоба, як робоча худоба (засіб праці) становить речову форму існування основного капіталу; навпаки, як худоба, відгодовувана на заріз (сировинний матеріял), вона становить складову частину обігового капіталу фармера. З другого боку, та сама річ може іноді функціонувати як складова частина продуктивного капіталу, а іноді належати до фонду безпосереднього споживання. Напр., будинок, функціонучи як місце праці, є основна складова частина продуктивного капіталу, а функціонуючи як житлова будівля власника, зовсім не має форми капіталу. Ті самі засоби праці можуть у багатьох випадках функціонувати то як засоби продукції, то як засоби споживання.

Це була одна з помилок, що випливають із Смісового уявлення: особливості основного та обігового капіталу розглядати як особливості, властиві речам. Аналіза процесу праці („Капітал“, книга 1, розділ V) вже показала, як змінюються визначення засобу праці, матеріялу праці, продукту, залежно від різної ролі, що та сама річ відіграє в цьому процесі. Але визначення основного і не основного капіталу ґрунтуються й собі на тих певних ролях, що їх ці елементи відіграють у процесі праці, а, значить, і в процесі утворення вартости.

Але, подруге, при перелічуванні речей, що з них складається основний і обіговий капітал, виразно виявляється, що А. Сміс сплутує ріжницю між основними й поточними складовими частинами капіталу, яка має силу й рацію лише щодо продуктивного капіталу (капіталу в його

*) ...may yield a revenue to its proprietor, and thereby serve in the function of a capital to him, it cannot yield any to the public, nor serve in the function of a capital to it, and the revenue of the whole body of the people can never be in the smallest degree increased by it“ (p. 186).

продуктивній формі), з ріжницею між продуктивним капіталом і формами, властивими капіталові в процесі його циркуляції, тобто формами: товаровий капітал і грошовий капітал. Він каже в тому самому місці (стор. 187, 188): „Обіговий капітал складається...з харчових засобів, матеріялів та різних готових виробів, що є в руках осіб, які ними торгують, і з грошей, потрібних для їх циркуляції та розподілу, і т. ін.“ *).—А справді, коли ми придивимось ближче, то побачимо, що тут, протилежно до вищенаведеного, обіговий капітал знову таки ототожнюється з товаровим капіталом і грошовим капіталом, отже, з двома формами капіталу, що зовсім не належать до процесу продукції, що становлять не обіговий (поточний) капітал протилежно до основного, а капітал циркуляції протилежно до продуктивного капіталу. Тільки п о р я д капіталу циркуляції фігурують потім знову складові частини продуктивного капіталу, авансовані на матеріяли (сировинний матеріял або напівфабрикати) і справді введені в процес продукції. А. Сміс каже:

„Третя й остання з трьох частин, що на них природно поділяється ввесь капітал суспільства, є обіговий капітал, і він відзначається тим, що дає дохід лише циркулюючи і змінюючи власника. Він також складається з чотирьох частин: поперше, з грошей...“ (Але гроші ніколи не бувають формою продуктивного капіталу, що функціонує в процесі продукції. Вони завжди є лише одна з форм, що їх набирає капітал в процесі своєї циркуляції); „подруге, з запасу харчів, що його має різник, торговець худобою, фармер...і що з продажу його вони сподіваються мати зиск... нарешті, почетверте, з продуктів, які хоч виготовлені й цілком викінчені, але все ще перебувають в руках купця або мануфактуриста“.—І: „потрете, з матеріялів, або зовсім сирових, або більш-менш оброблених, з одягу, меблів, будівель, яким ще не надано цих трьох форм, але які лишаються в руках вівчарів, мануфактуристів, дрібних крамарів, торговців сукном, торговців лісоматеріялами, теслярів, столярів, мулярів, тощо“ **).

В пунктах 2 і 4 немає нічого, крім продуктів, що як такі виштовхнуті з процесу продукції й мають бути продані, коротко кажучи, це—продукти, які функціонують тепер як товари, отже, зглядно як товаровий капітал, значить, мають таку форму й таке місце в процесі, що

*) The circulating capital consists...of the provisions, materials, and finished work of all kinds that are in the hands of their respective dealers, and of the money that is necessary for circulating and distributing them etc“.

**) ...The third and last of the three portions into which the general stock of the society naturally divides itself, is the circulating capital, of which the characteristic is, that it affords a revenue only by circulating or changing masters. This is composed likewise of four parts: first, of the money... secondly, of the stock of provisions which are in the posession of the butcher, the grazier, the farmer... and from the sale of which they expect to derive a profit... Thirdly, of the materials, whether altogether rude or more or less manufactured, of clothes, furniture, and building, which are not yet made up into any of those three shapes, but which remain in the hands of the growers, the manufacturers, the mercers and drapers, the timber-merchants, the carpenters and joiners, the brickmakers etc... Fourthly and lastly, of the work which is made up and completed, but which is still in the hands of the merchant or manufacturer“.

вони не становлять жодного елементу продуктивного капіталу, хоч яке буде їхне остаточне призначення, тобто чи кінець-кінцем входять вони відповідно до свого призначення (своєї споживної вартости) в сферу особистого, чи продуктивного споживання. В пункті 2 ці продукти є засоби харчування, в пункті 4—всі інші готові продукти, що, отже, знову таки складаються з готових засобів праці або готових засобів споживання (інші, ніж засоби харчування, зазначені в пункті 2).

Що А. Сміс при цьому каже і про торговця, це виявляє його плутанину. Оскільки продуцент продав торговцеві свій продукт, то цей останній вже взагалі не становить жодної форми його капіталу. З погляду суспільства це, правда, все ще товаровий капітал, хоч він перебуває в інших руках, ніж руки його продуцента; але саме тому, що це капітал товаровий, він не може бути ні основним, ні обіговим капіталом.

В кожній продукції, що не має на меті безпосередньо задовольняти власні потреби, продукт мусить циркулювати як товар, тобто його треба продати не для того, щоб одержати таким чином зиск, а для того, щоб взагалі продуцент міг існувати. За капіталістичної продукції до цього долучається та обставина, що під час продажу товару реалізується й додаткову вартість, що міститься в ньому. Продукт виходить з процесу продукції як товар, а тому він не є ні основний, ні обіговий елемент цього процесу.

А проте, А. Сміс тут сам себе збиває. Всі готові продукти, хоча яка буде їхня речова форма або їхня споживна вартість, їхній корисний ефект, є тут товаровий капітал, тобто капітал в формі, належній до процесу циркуляції. Перебуваючи в цій формі, вони зовсім не становлять складових частин продуктивного капіталу їхнього власника; це ні в якому разі не заважає тому, що скоро тільки їх продано, вони с т а ю т ь в руках покупця складовими частинами продуктивного капіталу, все одно—обігового, чи основного. Тут виявляється, що ті самі речі, що деякий час виступали на ринку як товаровий капітал протилежно до продуктивного, пізніше, скоро тільки їх взято з ринку, можуть функціонувати або не функціонувати, як поточна або основна складова частина продуктивного капіталу.

Продукт бавовнопрядника—пряжа—є товарова форма його капіталу, товаровий капітал для нього. Пряжа не може функціонувати знову, як складова частина його продуктивного капіталу, ні як матеріял праці, ні як засіб праці. Але в руках ткача, що її купив, вона входить в його продуктивний капітал, як одна з поточних складових частин його. Але для прядуна пряжа є носій вартости частини його капіталу—так основного, як і поточного (додаткову вартість ми лишаємо осторонь). Так машина, як продукт фабриканта машин, є товарова форма його капіталу, товаровий капітал для нього, і доки вона зберігає цю форму, вона не є ні поточний, ні основний капітал. Продана одному з фабрикантів, що вживають її, вона стає основною складовою частиною продуктивного капіталу. Навіть тоді, коли продукт має таку споживну форму, що почасти може, як засіб продукції, ввійти знову в той самий процес, що з нього

він вийшов, як, напр., вугілля в продукції вугілля,—навіть і тут саме частина продукту—вугілля, призначена на продаж, не являє ані поточного, ані основного капіталу, а є вона товаровий капітал.

З другого боку, продукт може мати таку споживну форму, яка робить його цілком непридатним для того, щоб становити якийнебудь елемент продуктивного капіталу, чи то як матеріял праці, чи то як засіб праці. Так, напр., деякі засоби існування. А проте, для своїх продуцентів він все ж є товаровий капітал, носій вартости так основного, як поточного капіталу,—першого або другого залежно від того, чи цілком, чи частинами треба заміщувати вжитий для його продукції капітал, чи цілком чи частинами цей капітал переносить свою вартість на продукт.

У Сміса в пункті 3 фігурує сировинний матеріял (сировина, напівфабрикат, допоміжний матеріял), з одного боку, не як складова частина, що вже ввійшла в продуктивний капітал, а справді лише як особливий ґатунок споживних вартостей, що з них взагалі складається суспільний продукт, як особливий ґатунок товарової маси, поряд з переліченими в пунктах 2 і 4 іншими речовими складовими частинами, засобами існування тощо. З другого боку, і самі сирові матеріяли наведено в нього, в усякому разі, як елементи, що ввійшли в продуктивний капітал, а тому й як елементи останнього, які є в руках продуцента. Плутанина виявляється в тому, що, почасти, ці сирові матеріяли розглядається як діющі в руках продуцента („в руках торговців худобою, мануфактуристів“ тощо), з другого боку, як перейшлі до рук торговців („дрібних крамарів, торговців сукном, лісоматеріялами“ і т. ін.), де вони є тільки товаровий капітал, а не складові частини продуктивного капіталу.

А. Сміс, перелічуючи тут елементи обігового капіталу, в дійсності цілком забуває про ріжницю між основним і поточним капіталом, яка має силу тільки для продуктивного капіталу. Навпаки, товаровий капітал і грошовий капітал, тобто обидві форми капіталу, що належать до процесу циркуляції, він протиставить продуктивному капіталові, та й то несвідомо.

Варто, нарешті, уваги, що А. Сміс, перелічуючи складові частини обігового капіталу, забуває про робочу силу. У цьому є дві причини.

Ми щойно бачили, що, коли облишити осторонь грошовий капітал, обіговий капітал є в нього лише друга назва товарового капіталу. Але оскільки робоча сила циркулює на ринку, вона не є капітал, не є будьяка форма товарового капіталу. Вона взагалі не капітал; робітник не є капіталіст, хоч він і виносить на ринок товар, а саме—свою власну шкуру. Лише після того, як робочу силу вже продано і введено в продукційний процес,—отже, лише після того, як вона перестала циркулювати як товар,—вона стає складовою частиною продуктивного капіталу: змінним капіталом як джерело додаткової вартости, поточною складовою частиною продуктивного капіталу щодо обороту витраченої на неї капітальної вартости. Сміс сплутує тут поточний капітал з товаровим капіталом, а тому й не може він підвести робочу силу під свою рубрику обігового капіталу. Тому змінний капітал виступає в нього в формі тих

товарів, що їх робітник купує на свою заробітну плату, в формі засобів існування. В цій формі капітальна вартість, витрачена на заробітну плату, належить, за Смісом, до обігового капіталу. Але те, що вводиться в продукційний процес, є робоча сила, є сам робітник, а не засоби існування, що ними робітник підтримує своє життя. А проте, ми бачили (кн. I, розд. XXI), що, з суспільного погляду, репродукція самого робітника його особистим споживанням теж належить до процесу репродукції суспільного капіталу. Але цього не можна сказати про поодинокий, замкнений в собі продукційний процес, що його ми досліджуємо тут. Надбані й корисні вмілості, acquired and useful abilities (ст. 187), що їх Сміс подає під рубрикою основного капіталу, в дійсності становлять складові частини поточного капіталу, оскільки це є abilities найманого робітника й оскільки робітник продає свою працю разом з своїми abilities.

Велика помилка Сміса в тому, що він усе суспільне багатство поділяє на: 1) фонд безпосереднього споживання, 2) основний капітал, 3) обіговий капітал. Згідно з цим усе багатство треба було б розподілити на 1) фонд споживання, що зовсім не становить частини діющого суспільного капіталу, хоч поодинокі частини його завжди можуть функціонувати як капітал, і 2) капітал. Одна частина багатства функціонує таким чином як капітал, друга частина—як некапітал або як фонд споживання. І для всякого капіталу тут виявляється неминучість бути або основним або поточним, так само, як кожен з ссавців неминуче мусить бути або самцем або самицею. Ми однак бачили, що протилежність між основним і обіговим капіталом має силу тільки для елементів продуктивного капіталу, і що, значить, поряд них є ще дуже значна маса капіталу—товаровий капітал і грошовий капітал—яка перебуває в такій формі, що в ній не може вона бути ні основним, ні поточним капіталом.

А що за винятком тієї частини продуктів, яку—в натуральній формі—безпосередньо, без продажу й купівлі, знову вживають самі поодинокі капіталістичні продуценти як засоби продукції, вся маса продуктів суспільної продукції—на капіталістичній основі—циркулює на ринку як товаровий капітал, то очевидно, що з товарового капіталу треба вилучити так основні й поточні елементи продуктивного капіталу, як і всі елементи споживного фонду. Фактично це значить, що засоби продукції, як і засоби споживання, на основі капіталістичної продукції виступають спочатку як товаровий капітал, хоч вони й мали б призначення в дальшому служити як засіб споживання або як засоби продукції; так само навіть робоча сила перебуває на ринку як товар, хоч і не як товаровий капітал.

Відси така нова плутанина в А. Сміса. Він каже:

„З цих чотирьох частин („cilculating“) капіталу, тобто капіталу в його належних до процесу циркуляції формах товарового капіталу й грошового капіталу—дві частини, що перетворюються на чотири частини через те, що Сміс відрізняє складові частини товарового капіталу знову на основі речових ознак) три: харчові засоби, матеріяли та готові вироби,

щороку, або в інші, більш-менш короткі періоди реґулярно вилучається з нього й приміщується або в основний капітал, або в фонд, призначений для безпосереднього споживання. Кожний основний капітал первісно постав з обігового й йому потрібна повсякчасна підтримка від цього останнього. Всі корисні машини та знаряддя праці первісно постали з обігового капіталу, який дав матеріяли, що з них їх зроблено, і утримання робітникам, що їх зробили. Вони потребують також, щоб капітал, зазначеного виду, підтримував їх завжди справними" *).

З винятком частини продукту, що її продуценти завжди безпосередньо знову зуживають як засоби продукції, для капіталістичної продукції має силу таке загальне правило: всі продукти подається як товари на ринок, вони циркулюють для капіталіста як товарова форма його капіталу, як товаровий капітал незалежно від того, чи мусять і чи можуть ці продукти своєю натуральною формою, своєю споживною вартістю, функціонувати як елементи продуктивного капіталу (продукційного процесу), тобто як засоби продукції, а тому і як основні або поточні елементи продуктивного капіталу, або чи можуть вони служити лише як засоби особистого, а не продуктивного споживання. Всі продукти як товари подається на ринок; тому всі засоби продукції та споживання, всі елементи продуктивного та особистого споживання треба знову вилучити з ринку купівлею. Ця тривіяльність (truism), звичайно, правильна. Отже, це однаково має силу й щодо основних і щодо поточних елементів продуктивного капіталу, і для засобів праці і для матеріялів праці в усіх їхніх формах. (При цьому ще забувають, що елементи продуктивного капіталу дані самою природою, отже, вони не є продукти). Машину купується на ринку так само, як і бавовну. Але відси ні в якому разі не випливає, що кожний основний капітал первісно походить із поточного капіталу—це випливає лише з Смісового сплутування капіталу циркуляції з обіговим або поточним капіталом, тобто не-основним капіталом. І до того ж Сміс сам себе збиває. Машини як товар, за його словами, становлять частину зазначеного в пункті 4 обігового капіталу. Їхнє походження з обігового капіталу значить, отже, лише те, що вони функціонували як товаровий капітал раніш, ніж почали функціонувати як машини, але—що речово вони походять з самих себе; цілком так само, як бавовна, як поточний елемент капіталу прядуна, походить з бавовни, що циркулювала на ринку. Але коли Сміс в дальшому викладі висновує основний капітал з обігового на тій підставі, що для машинобудівництва потрібні праця й сировинні матеріяли, то, поперше, для цього потрібні також засоби праці, тобто основний капітал і, подруге, щоб виготувати сировинні матеріяли, теж

*) Of these four parts three—provisions, materials, and finished work, are either annually or in a longer or shorter period, regularly withdrawn from it, and placed either in the fixed capital, or in the stock reserved for immediate consumption. Every fixed capital is both originally derived rom, and requires to be continually supported by, a circulating capital. All useful machines and instruments of trade are originally derived from a circulating capital, which furnishes the materials of which they are made and the maintenance of the workmen who make them. They require, too, a capitai of the same kind to keep them in constant repair" (p. 188).

потрібен основний капітал, машини тощо, бо продуктивний капітал завжди включає засоби праці, але він не завжди включає матеріял праці. Сам Сміс каже безпосередньо по цьому: „Землі, копальні та рибні промисли потребують так основного, як і обігового капіталу, щоб їх розробляти“ (отже, він згоджується з тим, що не лише поточний, а й основний капітал потрібен для продукції сировинного матеріялу, „і“ (тут нова помилка) „їхній продукт покриває з зиском не лише ці капітали, але й усі інші, що є в суспільстві“*). Це зовсім неправильно. Їхній продукт дає сировинні матеріяли, допоміжні матеріяли тощо для всіх інших галузей промисловости. Але їхня вартість не покриває вартости всіх інших суспільних капіталів; вона покриває лише свою власну капітальну вартість (+додаткова вартість). В цьому в А. Сміса знову виявляється вплив фізіократів.

З суспільного погляду правильно, що частина товарового капіталу, яка складається з продуктів, що можуть служити лише засобами праці, раніше або пізніше—якщо тільки не спродуковано їх взагалі марно, якщо вони не лишаються непродані—функціонуватимуть як засоби праці; інакше кажучи, на основі капіталістичної продукції такі продукти, переставши бути товарами, справді мусять стати згідно з своїм призначенням елементами основної частини суспільного продуктивного капіталу.

Тут перед нами ріжниця, що випливає з натуральної форми продукту.

Напр., прядільна машина немає споживної вартости, коли її не вживається на прядіння, отже, коли вона не функціонує як елемент продукції, отже, з капіталістичного погляду як основна частина продуктивного капіталу. Але прядільна машина рухома. Її можна вивезти з країни, де її випродукувано, і продати в іншій країні в обмін, безпосередньо або посередньо, на сировинний матеріял тощо або на шампанське. В країні, де її випродукувано, вона функціонує тоді лише як товаровий капітал, але зовсім не функціонує—навіть після її продажу—як основний капітал.

Навпаки, продукти, що через прикріплення їх до ґрунту є льокалізовані, і які, отже, можна використовувати лише на місці, напр., фабричні будівлі, залізниці, мости, тунелі, доки й т. ін., меліорації тощо—всі такі продукти не можна вивезти матеріяльно, так, як вони є. Вони нерухомі. Або їх марно спродуковано, або, якщо їх продано, вони мусять функціонувати як основний капітал,—у тій країні, де їх випродукувано. Для капіталістичного продуцента, що за для спекуляції, маючи на меті продаж, будує фабрики або поліпшує ґрунт, ці речі мають форму його товарового капіталу, отже, за А. Смісом, форму обігового капіталу. Але, з суспільного погляду, ці речі, щоб не лишитись некорисними, мусять, кінець-кінцем, функціонувати у власній країні як основний капітал у процесі продукції, фіксованому в місці їхнього перебування. Відси ні в якому разі не випливає, що нерухомі речі, як такі, вже самі собою є основний капітал; вони, як, напр., житлові будинки тощо,

*) „Lands, mines, and fisheries, require all both a fixed and circulating capital to cultivate them; and their produce replaces with a profit, not only those capitals, but all the others in society“ (p. 188).

можуть належати до фонду споживання, отже, взагалі не належать до суспільного капіталу, хоч і становлять елемент суспільного багатства, що з нього капітал є лише частина. Продуцент цих речей, кажучи словами Сміса, одержує зиск, продаючи їх. Отже, обіговий капітал! Людина, що користується з них, їхній остаточний покупець, може використати їх, лише вживаючи їх в процесі продукції. Отже, основний капітал!

Титули власности, напр., на залізницю, можуть щодня переходити з рук в руки, і власники їх, продаючи ці титули, можуть одержувати зиск навіть за кордоном; отже, титули власности на залізницю, протилежно самій залізниці, можна вивозити. А проте, сами ці речі мусять саме в тій країні, де вони льокалізовані, або лежати без діла, або функціонувати як основна складова частина продуктивного капіталу. Так само фабрикант *A* може одержати зиск, продавши свою фабрику фабрикантові *B*, що однак не перешкоджає фабриці й тепер, як раніше, функціонувати як основний капітал.

Отже, якщо фіксовані в певному місці, невідокремлювані від ґрунту засоби праці доконечно мусять—згідно з їхнім призначенням—функціонувати як основний капітал в самій країні, хоча б для їхнього продуцента вони функціонували як товаровий капітал, не являючи елементів його основного капіталу (останній складається для нього з засобів праці, що вони потрібні на будування будівель, залізниць тощо), то відси ні в якому разі не випливає зворотний висновок, що основний капітал мусить складатись з нерухомих речей. Корабель або льокомотив працюють лише рухаючись; і все ж вони функціонують—не для їхнього продуцента, а для їхнього споживача—як основний капітал. З другого боку, речі, що якнайочевидніше фіксовані в продукційному процесі, у ньому живуть та вмирають і, одного разу ввійшовши в нього, вже ніколи його не облишають, є поточні складові частини продуктивного капіталу. Напр., вугілля, зуживане машиною в процесі продукції, газ, що ним освітлюється фабричну будову тощо. Вони поточні не тому, що вони разом з продуктом матеріяльно облишають процес продукції і циркулюють як товар, а тому, що їхня вартість цілком ввіходить у вартість товару, що його продукувати вони допомагають, і, значить, її цілком треба покрити через продаж товару.

В щойно цитованому місці з А. Сміса треба зазначити ще таке речення: „Обіговий капітал, що дає...утримання робітникам, які виробляють їх“ (машини і т. інш.),

У фізіократів частина капіталу, авансована на заробітну плату, правильно фігурує під назвою avances annuelles протилежно до avances primitives. З другого боку, в них виступає як складова частина продуктивного капіталу, вживаного фармером, не сама робоча сила, а засоби існування, що їх видається сільсько-господарським робітникам („утримання робітників“, як каже Сміс). Це точно відповідає їхній специфічній доктрині. А саме—у них частину вартости, долучувану працею до продукту (цілком так само, як і ту частину вартости, що її долучають до продукту сировинні матеріяли, знаряддя праці та інші речові складові частини

сталого капіталу), вважається лише за рівну вартості тих засобів існування, що їх виплачено робітникам, і що їх вони повинні зужити, щоб підтримувати своє існування як робочої сили. Виявити ріжницю між сталим і змінним капіталом заважає фізіократам саме їхня доктрина. Якщо праця продукує додаткову вартість (крім репродукції своєї власної ціни), то вона продукує її в промисловості так само, як і в хліборобстві. А що згідно з системою фізіократів, праця продукує додаткову вартість тільки в одній галузі продукції, в хліборобстві, то вона постає не з праці, а з особливої діяльности (співучасти) природи в цій галузі. І тільки тому, на їхню думку, хліборобство є продуктивна праця протилежно до всіх інших відмін праці.

А. Сміс визначає засоби існування робітників, як обіговий капітал протилежно до основного:

1) Бо він поточний капітал, у протилежність до основного, сплутує з формами капіталу, що належать до сфери циркуляції, з капіталом циркуляції; це сплутування, некритично ставлячись, перейняли від нього пізніші економісти. Тому він сплутує товаровий капітал із поточною складовою частиною продуктивного капіталу; і само собою зрозуміло, що там, де суспільний продукт набирає форми товару, засоби існування робітників, як і не робітників, матеріяли, як і сами засоби праці, мусять постачатись із товарового капіталу.

2) Але й уявлення фізіократів прозирають у Сміса, хоч вони й суперечать езотеричній—справді науковій—частині його власного викладу.

Авансований капітал взагалі перетворюється на продуктивний капітал, тобто набирає форму елементів продукції, які й собі є продукт попередньої праці. (Сюди належить і робоча сила). Тільки в цій формі він може функціонувати в процесі продукції. І коли на місце самої робочої сили, що на неї перетворилась змінна частина капіталу, підставити засоби існування робітника, то очевидно, що ці засоби існування як такі, щодо утворення вартости не відрізняються від інших елементів продуктивного капіталу, від сировинних матеріялів та засобів існування робочої худоби. Тим самим Сміс у цитованому вище місці ставить їх, за прикладом фізіократів, на один рівень. Засоби існування сами собою не можуть збільшити свою вартість або долучити до неї додаткову вартість. Їхня вартість, як і вартість інших елементів продуктивного капіталу, може знову з'явитись лише у вартості продукту. Засоби існування не можуть прилучити до продукту більше вартости, ніж вони сами мають. Від основного капіталу, який складається з засобів праці, вони, як і сировинний матеріял, напівфабрикати і т. ін., відрізняються лише тим, що вони (принаймні для капіталіста, який їх оплачує) цілком зуживаються в продукті, в утворення якого вони входять, і, значить, вартість їхню треба покрити цілком, тимчасом як для основного капіталу це відбувається лише поступінно, частинами. Отже, частина продуктивного капіталу, авансована на робочу силу (зглядно засоби існування) робітника відрізняється тепер від інших речових елементів продуктивного капіталу лише речово, а не своєю ролею в процесі праці та процесі зростання вартости. Вона

відрізняється лише остільки, оскільки вона разом з однією частиною об'єктивних продуктотворців („матеріялів", за загальним позначенням Сміса) належить до категорії обігового капіталу протилежно до другої частини об'єктивних продуктотворців, що належить до категорії основного капіталу.

Та обставина, що частина капіталу, витрачена на заробітну плату, належить до поточної частини продуктивного капіталу, має властивість поточности—протилежно до основної частини продуктивного капіталу—спільно з частиною речових продуктотворців, як от сировинний матеріял тощо, ця обставина абсолютно не має ніякого чинення до тієї ролі, що її в процесі зростання вартости відіграє ця змінна частина капіталу протилежно до сталої. Тут річ лише в тім, яким чином ця частина авансованої капітальної вартости мусить покритись, відновитись, тобто репродукуватись з вартости продукту за допомогою циркуляції. Повторювані акти купівлі робочої сили належать до процесу циркуляції. Але тільки в процесі продукції вартість, витрачена на робочу силу, з певної, сталої величини, перетворюється (не для робітника, а для капіталіста) на змінну—і, значить, взагалі тільки в наслідок цього авансована вартість перетворюється на капітальну вартість, на капітал, на вартість, що сама з себе зростає. Але через те, що—як це маємо в Сміса—не на робочу силу витрачену вартість визначається як поточну складову частину продуктивного капіталу, а вартість, витрачену на засоби існування робітника, то й не можна через це зрозуміти ріжницю між змінним і сталим капіталом, а значить, зрозуміти процес капіталістичної продукції взагалі. Визначення цієї частини капіталу як капіталу змінного, протилежно до сталого капіталу, витраченого на речових продуктотворців, цілком поховано тут визначенням, що, згідно з ним, частина капіталу, витрачена на робочу силу, щодо своєї ролі в обороті належить до поточної частини продуктивного капіталу. Таке поховання стає тим певніше, що, замість робочої сили, як елемент продуктивного капіталу наводиться засоби існування робітника. Чи авансується вартість робочої сили в грошах, чи безпосередньо в засобах існування, це не має значення. Хоч, звичайно, останне на основі капіталістичної продукції може бути лише винятком [24]).

В наслідок того, що визначення обігового капіталу А. Сміс таким чином закріпив як вирішувальне для капітальної вартости, вкладеної в робочу силу—визначення фізіократів без засновків фізіократів—він щасливо довів своїх наслідувачів до тої неспроможности зрозуміти частину капіталу, витрачену на робочу силу, як змінний капітал. Глибші й правильніші думки, розкидані в А. Сміса в інших місцях, не перемогли, перемогла саме ця помилка. Більше за те, пізніші письменники пішли ще

---

[24]) До якої міри сам А. Сміс закриває собі шлях розуміння ролі робочої сили в процесі зростання вартости, доводить таке речення, де працю робітників, цілком на зразок фізіократів, прирівнюється до праці худоби: „Не лише його (фармера) слуги, що працюють, а й його робоча худоба є продуктивні робітники". (Not only his (the farmer's) labouring servants, but his labouring cattle are productive labourers".—Book II, chap. V, p. 243).

далі; для них вирішальне визначення тієї частини капіталу, яку витрачено на робочу силу, не лише в тому, що вона є обіговий капітал протилежно до основного,—вони основне визначення обігового капіталу зводять на те, що його витрачається на засоби існування для робітників. Відси природно випливає вчення про робочий фонд, складений з доконечних засобів існування, як про дану величину, яка, з одного боку, фізично обмежує пайку робітників у суспільному продукті, а, з другого боку, цілком мусить бути витрачена на закуп робочої сили.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ТЕОРІЇ ПРО ОСНОВНИЙ ТА ОБІГОВИЙ КАПІТАЛ. РІКАРДО

Рікардо наводить ріжницю між основним і обіговим капіталом тільки для того, щоб показати винятки з правила вартости, а саме ті випадки, коли норма заробітної плати впливає на ціни. Про це ми говоритимемо лише в III томі.

Однак основна неясність вже з самого початку виявляється в такому зіставленні. „Ця ріжниця в ступені довготривалости основного капіталу, і ця змінність відношень, що в них обидві відміни капіталу можуть бути комбіновані“ [25]).

Коли ми запитаємо, які саме ці дві відміни капіталу, то виявиться ось що: „Так само різно можуть комбінуватись відношення між капіталом, призначеним на утримання праці, і капіталом, витраченим на знаряддя, машини і будівлі“ [26]). Отже, основний капітал=засобам праці, і обіговий капітал=капіталові, витраченому на працю. Капітал, призначений на утримання праці,—уже це є плаский вислів, запозичений в А. Сміса. Обіговий капітал сплутується тут, з одного боку, із змінним капіталом, тобто частиною продуктивного капіталу, витраченою на працю. Але, з другого боку, тому що цю протилежність узято не з процесу зростання вартости—сталий і змінний капітал,—а з процесу циркуляції (стара Смісова плутанина), то постають визначення, подвійно хибні.

Поперше. Ріжниці в ступені довготривалости основного капіталу і ріжниці в складі капіталу, який складається із сталої та змінної частини, тут розглядається як рівнозначні. Але остання ріжниця визначає ріжницю в продукції додаткової вартости, навпаки, перша, оскільки зважається на процес самозростання вартости, стосується лише до того способу, в який дану вартість переноситься із засобів продукції на продукт; а оскільки береться до уваги процес циркуляції, вона стосується лише до періоду

---

[25]) This difference in the degree of durability of fixed capital, and this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined.“—Principles, p. 25.

[26]) The proportions, too, in which the capital that is to support labour, „and the capital that is invested in tools, machinery and buildings, may be various by combined“—l. c.

відновлення витраченого капіталу, або з другого погляду—до періоду, що на нього авансовано капітал. Коли ми замість виявити внутрішній рух капіталістичного процесу продукції, будемо розглядати його з погляду вже посталих явищ, то ці ріжниці, справді, будуть рівнозначні. При розподілі суспільної додаткової вартости між капіталами, вкладеними в різні галузі продукції, ріжниці в періодах, що на них авансується капітал (отже, напр. різна життьова тривалість основного капіталу) і ріжниці в органічному складі капіталу (а, значить, і ріжниця в циркуляції сталого й змінного капіталу) однаково впливають при вирівнюванні загальної норми зиску й перетворенні вартостей на ціни продукції.

Подруге. З погляду процесу циркуляції на одному боці є засоби праці: основний капітал, на другому боці— матеріял праці й заробітна плата: поточний капітал. Навпаки, з погляду процесу праці та процесу зростання вартости на одному боці є засоби продукції (засоби праці й матеріял праці), тобто сталий капітал; на другому боці—робоча сила, тобто змінний капітал. Для органічного складу капіталу („Капітал". Книга 1, XXIII, 2 *) цілком не має значення, чи складається дана кількість вартости сталого капіталу з чималої маси засобів праці й невеликої маси матеріялу праці, чи, навпаки, з чималої маси матеріялу праці й невеликої маси засобів праці: органічний склад капіталу цілком залежить від відношення між капіталом, витраченим на засоби продукції, та капіталом, витраченим на робочу силу. Навпаки, з погляду процесу циркуляції, з погляду ріжниці між основним і обіговим капіталом, також цілком байдуже, в якому відношенні дана кількість вартости обігового капіталу розпадається на матеріял праці й заробітну плату. З одного погляду, матеріял праці залічується в одну категорію з засобами праці, протилежно до капітальної вартости, витраченої на робочу силу. З другого погляду, частину капіталу, витрачену на робочу силу, разом з частиною капіталу, витраченою на матеріял праці, залічується до однієї рубрики й протиставиться частині капіталу, витраченій на засоби праці.

Тому в Рікардо частина капітальної вартости, витрачена на матеріяли праці (сировинні й допоміжні матеріяли) не фігурує ні на тому, ні на іншому боці. Вона зникає цілком. Її не можна залічити до категорії основного капіталу, бо вона способом своєї циркуляції цілком збігається з частиною капіталу, витраченою на робочу силу. З другого боку, її не можна залічити до категорії обігового капіталу, бо разом з цим зникла б сама собою змога ототожнювати протиставлення „основний і обіговий капітал" з протиставленням „сталий і змінний капітал",—а таке ототожнення помітне у А. Сміса, і на нього Рікардо мовчазно пристає. Рікардо має дуже великий логічний інстинкт, щоб не відчути цього, а тому згадана частина капіталу зовсім зникає у нього.

Тут треба зазначити, що, як каже політична економія, капіталіст авансує капітал, витрачений на заробітну плату, в різні терміни, залежно

*) Див. також: „Капітал", т. III, ч. I, розд. VIII, і т. III, ч. II, розд. 45, ДВОУ, 1930 р., ст. 200—201. *Ред.*

від того, чи сплачує він її щотижня, щомісяця, чи раз на три місяці. В дійсності справа стоїть не так, а якраз навпаки. Робітник авансує капіталістові свою роботу на тиждень, на місяць, на три місяці, залежно від того, як виплачується йому заробітну плату—щотижня, щомісяця або раз на три місяці. Коли б капіталіст купував робочу силу замість оплачувати її після зужитку, отже, коли б він платив робітникові заробітну плату за день, тиждень, місяць, або три місяці наперед, то можна було б казати про авансування на ці періоди часу. Але що він платить після того, як праця вже тривала дні, тижні, місяці, замість купити й оплатити працю за період часу, що протягом нього вона повинна тривати, то в цілому ми маємо капіталістичне qui pro quo *), і аванс, виданий робітником капіталістові в вигляді праці, перетворюється на аванс, що його видає капіталіст робітникові в формі грошей. Справа зовсім не змінюється від того, що капіталіст одержує назад із сфери циркуляції або реалізує самий продукт або його вартість (разом з вміщеною в ньому додатковою вартістю) тільки після довшого або коротшого періоду, залежно від різного протягу часу, потрібного на виготовлення продукту, а також від різного протягу часу, потрібного для його циркуляції. Продавцеві цілком байдуже, що саме хоче зробити з його товаром покупець. Капіталістові машина не дістається дешевше від того, що він мусить одразу авансувати всю її вартість, тимчасом як до нього ця вартість зворотно припливає з процесу циркуляції лише поступінно й частинами; так само він не платить дорожче за бавовну в наслідок того, що її вартість входить цілком у вартість виготовленого з неї продукту, а значить, цілком і одним заходом покривається через продаж продукту.

Повернімось до Рікардо:

1) Характеристична властивість змінного капіталу в тому, що певну, дану (отже, і, як таку, сталу) частину капіталу, дану суму вартости (припускається, що вона дорівнює вартості робочої сили, хоч у даному разі все одно, чи дорівнює заробітна плата вартості робочої сили, чи більша, чи менша від неї) обмінюється на силу, що сама з себе зростає вартістю, утворює вартість,—на робочу силу, яка не лише репродукує виплачену капіталістом вартість її, але разом із тим продукує додаткову вартість, вартість, що не було її раніш і не була вона оплачена будь-яким еквівалентом. Ця характеристична властивість частини капіталу, витраченої на заробітну плату, властивість, що відрізняє її як змінний капітал toto coelo **) від капіталу сталого, зникає, якщо частина капіталу, витрачена на заробітну плату, розглядається виключно з погляду процесу циркуляції і виступає таким чином як обіговий капітал протилежно до основного капіталу, витраченого на засоби праці. Це випливає вже з того, що тоді під тією самою рубрикою—під рубрикою обігового капіталу—частина капіталу, витрачена на робочу силу разом із складовою частиною сталого капіталу, витраченого на матеріял праці,

*) Qui pro quo – дослівно „один замість другого", тобто сплутування, що випливає з неправильної заміни однієї речі або явища на іншу або інше. *Ред.*

**) Toto coelo—всюди, всіма сторонами, цілком. *Ред.*

протиставиться другій складовій частині сталого капіталу, витраченій на засоби праці. Додаткова вартість, отже, саме та обставина, що перетворює витрачену суму вартости на капітал, лишається при цьому цілком поза розглядом. Так само поза розглядом лишається й те, що частину вартости, яку долучає до продукту витрачений на заробітну плату капітал, випродукувано знову (тобто справді репродуковано), тимчасом як частину вартости, що її долучає до продукту сировинний матеріял, не випродукувано знову, не репродуковано в дійсності, а лише збережено в вартості продукту, консервовано, і тому вона лише знову з'являється як складова частина вартости продукту. Ріжниця, як вона виявляється тепер з погляду протилежности між поточним і основним капіталом, сходить лише ось на що: вартість засобів праці, вжитих для продукції товару, лише частинами входить у вартість товару, а тому й лише частинами покривається через продаж товарів, а значить, і взагалі покривається вона тільки частинами й поступінно. З другого боку, вартість робочої сили та предметів праці (сировинні матеріяли тощо), вжитих для продукції товару, цілком увіходить у товар і тому цілком покривається через продаж його. В цьому розумінні, отже, щодо процесу циркуляції одна частина капіталу виступає як основний, а друга як поточний або обіговий капітал. В обох випадках ідеться про перенесення даної, авансованої вартости на продукт і про покриття її через продаж продукту. Ріжниця тут лише в тому, як відбувається це перенесення вартости, а, значить, і покриття вартости: чи частинами й поступінно, чи одразу одним заходом. Цим самим затушковується найвирішальнішу ріжницю між змінним і сталим капіталом, отже, затушковується вся таємниця утворення додаткової вартости і вся таємниця капіталістичної продукції, затушковується обставини, що перетворюють на капітал певні вартості й речі, що в них ці вартості втілюються. Всі складові частини капіталу відрізняються тут тільки способом її циркуляції (а циркуляція товару, звичайно, має чинення тільки до наявних уже, даних вартостей); але особливий спосіб циркуляції капіталу, витраченого на заробітну плату, спільний і частині капіталу, витраченій на сировинні матеріяли, напівфабрикати, допоміжні матеріяли, протилежно до частини капіталу, витраченої на засоби праці.

Відси зрозуміло, чому буржуазна політична економія інстинктивно зберігала Смісову плутанину категорій „сталого й змінного капіталу" з категоріями „основного й обігового капіталу" і без будь-якої критики протягом цілого століття передавала цю плутанину з покоління в покоління. На її погляд, витрачена на заробітну плату частина капіталу зовсім уже не відрізняється від частини капіталу, витраченої на сировинний матеріял, і відрізняється лише формально—лише тим, чи циркулює вона разом з продуктом частинами, чи цілком—від сталого капіталу. Цим самим одним ударом руйнується основи, потрібні для того, щоб зрозуміти справжній рух капіталістичної продукції, а, значить, і капіталістичної експлуатації. Для неї справа сходить лише на відновлення авансованих вартостей.

Ця некритично запозичена в А. Сміса плутанина заважає Рікардо не тільки більше, ніж пізнішим апологетам—останнім плутанина понять не тільки не заважає, а скорше допомагає—а й більше, ніж самому А. Смісові, бо Рікардо, дотримуючись на ділі езотеричного вчення А. Сміса проти екзотеричного А. Сміса, протилежно до нього, послідовніше і гостріше розвинув вчення про вартість і додаткову вартість.

У фізіократів немає й сліду цієї плутанини. Ріжниця між avances annuelles і avances primitives стосується лише до різних періодів репродукції різних складових частин капіталу, спеціяльно хліборобського капіталу, тимчасом як їхні погляди на продукцію додаткової вартости становлять незалежну від цих ріжниць частину їхньої теорії, а саме частину, що її вони виставляють як основу теорії. Утворення додаткової вартости пояснюється в них не з капіталу, як такого, а визнається як властивість лише певної продукційної сфери капіталу—хліборобства.

2) Найпосутніше для визначення змінного капіталу—а тому й для перетворення будь-якої суми вартости на капітал—в тому, що капіталіст обмінює певну, дану (і в цьому розумінні сталу) величину вартости на силу, яка творить вартість; певну кількість вартости обмінюється на продукцію вартости, на процес її самозростання. Чи платить капіталіст робітникові грішми, чи засобами існування,—це нічого не змінює в цьому найпосутнішому визначенні. Від цього змінюється тільки спосіб існування авансованої капіталістом вартости, яка в одному разі існує у формі грошей, що на них робітник сам собі купує на ринку засоби свого існування, а в другому разі—у формі засобів існування, що їх робітник споживає безпосередньо. На ділі розвинена капіталістична продукція припускає, що робітника оплачується грішми, як вона взагалі має собі за передумову процес продукції, упосереднюваний процесом циркуляції, тобто має за передумову грошове господарство. Але творення додаткової вартости—і, значить, капіталізація авансованої суми вартости—не випливає ні з грошової, ні з натуральної форми заробітної плати, або капіталу, витраченого на закуп робочої сили. Воно випливає з обміну вартости на вартостетворчу силу,—з перетворення сталої величини на змінну.

Більша або менша закріпленість засобів праці залежить від ступеня їхньої довготривалости, тобто від фізичної властивости. Залежно від ступеня довготривалости вони, за інших незмінних умов, зношуються швидше або повільніше, отже, функціонують як основний капітал довший або коротший час. Але вони функціонують як основний капітал зовсім не в наслідок самої цієї, фізичної властивости—довготривалости. Сировинний матеріял на металевих фабриках так само довготривалий, як і машини, що його обробляють, і довготриваліший, ніж деякі складові частини цих машин: шкіра, дерево тощо. А проте, метадь, що служить як сировинний матеріял, становить частину обігового капіталу, а засіб праці, що функціонує, зроблений, може, з того самого металю, становить частину основного капіталу. Отже, не в наслідок фізичної природи речовини, не в наслідок більшої або меншої незнищуваности той самий метадь одного разу заводиться під рубрику основного, а другого—під рубрику обігового

капіталу. Навпаки, ця ріжниця випливає з тієї ролі, що її він відіграє в процесі продукції, в одному разі як предмет праці, в другому—як засіб праці.

Функція засобу праці в процесі продукції потребує, беручи пересічно, щоб цей засіб протягом довшого або коротшого часу знову й знову служив у повторюваних процесах праці. Тому вже його функцією диктується більша або менша довготривалість його матеріялу. Але довготривалість матеріялу, що з нього його виготовлено, сама по собі не робить його основним капіталом. Той самий матеріял, як сировинний матеріял, є обіговий капітал, і в економістів, що сплутують ріжницю між товаровим капіталом і продуктивним капіталом із ріжницею між обіговим капіталом і основним капіталом, та сама речовина, та сама машина як продукт є обіговий капітал, а як засіб праці—основний капітал.

Але хоч основним капіталом засіб праці робиться не в наслідок довготривалости матеріялу, що з нього його зроблено, а проте, його роля як засобу праці, потребує, щоб він був з порівняно довготривалого матеріялу. Отже, довготривалість його матеріялу є умова його функціонування як засобу праці, а тому й матеріяльна основа того способу циркуляції, що робить його основним капіталом. За інших незмінних обставин, більша або менша нетривалість його матеріялу накладає на нього в меншій або більшій мірі печать закріплености (Fixität) і, значить, має посутній зв'язок з його якістю як основного (fixes) капіталу.

А коли частину капіталу, витрачену на робочу силу, розглядається з погляду обігового капіталу, отже, як протилежність до основного капіталу; коли в наслідок цього і ріжницю між сталим і змінним капіталом сплутується з ріжницею між основним і обіговим капіталом, то цілком природно, подібно до того, як речову реальність засобу праці вважається за посутню основу його характеру як основного капіталу, висновувати протилежно до цього, з речової реальности капіталу, витраченого на робочу силу, його характер як обігового капіталу, а потім знову визначити обіговий капітал за допомогою речової реальности змінного капіталу.

Справжня речовина капіталу, витраченого на заробітну плату, є сама праця, діюща, вартостетворча робоча сила, жива праця, що її капіталіст обміняв на мертву зречевлену працю і ввів у свій капітал,—і в наслідок лише цього вартість, що є в його руках, перетворюється на вартість, що сама з себе зростає. Але цієї здібности до самозростання капіталіст не продає. Вона завжди становить лише складову частину його продуктивного капіталу, на зразок його засобів праці, але зовсім не становить складової частини його товарового капіталу, як от, напр., готові продукти, що їх він продає. В процесі продукції засоби праці як складова частина продуктивного капіталу не протистоять робочій силі як основний капітал, так само матеріял праці та допоміжні матеріяли як обіговий капітал не збігаються з нею; тому й другому робоча сила протистоїть як особистий чинник, тимчасом як і те й друге є речові чинники,—це з погляду процесу праці. Те й друге протистоїть робочій силі, змінному

капіталові як сталий капітал—це з погляду процесу зростання вартости. Або, коли тут мова повинна бути про речову ріжницю, оскільки вона впливає на процес циркуляції, то справа така: з природи вартости, яка є не що інше, як зречевлена праця, і з природи діющої робочої сили, яка є не що інше, як праця, що зречевлює себе, випливає, що робоча сила протягом періоду її функціонування постійно утворює вартість і додаткову вартість ; і що те, що на боці робочої сили виявляється як рух, як утворення вартости, на боці її продукту виявляється у формі спокою, як уже утворена вартість. Коли робоча сила вже діяла, то капітал не складається вже більше з робочої сили на одному боці, із засобів продукції на другому. Капітальна вартість, витрачена на робочу силу, є тепер вартість, що її (+ додаткову вартість) долучено до продукту. Щоб повторити процес, треба продати продукт і на вторговані гроші знову й знову купувати робочу силу і вводити її в продуктивний капітал. Це надає тоді частині капіталу, витраченій на робочу силу, так само, як і частинам його, витраченим на матеріял праці тощо, характер обігового капіталу, протилежно до того капіталу, що лишається закріплений у засобах праці.

Коли, навпаки, другорядне визначення обігового капіталу, спільне йому з частиною сталого капіталу (сировинними й допоміжними матеріялами)—саме те визначення, що вартість, витрачену на обіговий капітал, цілком переноситься на продукт, в продукції якого його зуживається, а не поступінно й частинами, як в основного капіталу, що вартість ця, отже, мусить цілком заміститися через продаж продукту,—перетворити на посутню характеристику частини капіталу, витраченої на робочу силу, то й частина капіталу, витрачена на заробітну плату, речово мусить складатися не з діющої робочої сили, а з речових елементів, що їх робітник купує на свою плату, отже, з частини суспільного товарового капіталу, яка ввіходить у споживання робітника—з засобів існування. Основний капітал складається при такому погляді на справу з засобів праці, що зношуються повільніше, а тому й доводиться їх рідше відновлювати, а капітал, витрачений на робочу силу,—з засобів існування, що їх треба заміщувати швидше.

Однак межі швидшої та повільнішої зношуваности стираються.

„Харч і одяг, що їх зуживає робітник, будівлі, де він працює, знаряддя, що допомагають йому в роботі, всі ці речі з своєї природи минущі. Але є величезна ріжниця в часі, що протягом його зберігаються ці різні капітали: парова машина зберігається довший час, ніж корабель, корабель—довший час, ніж одяг робітника, одяг робітника знову таки довший час, ніж харч, що його він споживає“ [27]).

---

[27]) The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. Thers is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes“.(Ricardo, etc., p. 27).

Рікардо забуває при цьому будинок, де живе робітник, його меблі, знаряддя його споживання, напр., ножі, виделки, посуд і т. ін., що всі своєю довготривалістю мають той самий характер, як і засоби праці. Ті самі речі, ті самі кляси речей виступають тут як засоби споживання, там—як засоби праці.

Ріжниця, як її висловлює Рікардо, ось у чому: „Відповідно до того, чи зношується капітал швидко й потребує частої репродукції, чи зуживається його повільно, його клясифікують як обіговий, або як основний капітал" [28]).

До цього він робить помітку: „Розподіл непосутній, що в ньому, крім того, немає змоги точно провести розмежувальну лінію" [29]).

Таким чином ми щасливо дійшли знову до фізіократів, що в них ріжниця між avances annuelles і avances primitives була ріжницею в часі споживання, а, значить, і в часі репродукції ужитого капіталу. Тільки те, що в них виражає важливий для суспільної продукції феномен і в Tableau économique подано також у зв'язку з процесом циркуляції, тут стає суб'єктивним і, як каже сам Рікардо, зайвим відрізненням.

Якщо частина капіталу, витрачена на працю, відрізняється від частини капіталу, витраченої на засоби праці, лише періодом своєї репродукції, а тому й часом своєї циркуляції; якщо одна частина складається з засобів існування так само, як друга з засобів праці, так що останні відрізняються від перших лише ступенем швидкости зношування й при цьому перші й собі мають різні ступені тривалости,—коли це так, то differentia specifica *) між капіталом, витраченим на робочу силу, і капіталом, витраченим на засоби продукції, звичайно, стирається.

Це цілком суперечить Рікардовій теорії вартости так само, як і його теорії зиску, що фактично є теорія додаткової вартости. Він розглядає ріжницю між основним і обіговим капіталом взагалі лише остільки оскільки різні пропорції обох, при рівновеликих капіталах, впливають в різних галузях підприємств на закон вартости, а саме, він розглядає, як, в наслідок цих обставин, підвищення або зниження заробітної плати впливає на ціни. Але навіть в обмежених рямцях цього досліду він, сплутуючи основний та обіговий капітал із сталим та змінним, робить величезні помилки і справді будує свій дослід на цілком хибній основі. А саме: 1) оскільки частину капітальної вартости, витрачену на робочу силу, підводиться під рубрику обігового капіталу, неправильно висновується визначення самого обігового капіталу і особливо ті обставини, що підводять частину капіталу, витрачену на працю, під цю рубрику; 2) сплутується те визначення, що, згідно з ним, частина капіталу, витра-

---

[28]) „According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption it is classed under the heads of circulating, or fixed capital" (Ricardo, l. c.).

[29]) „A division not essential, and in which the line of demarcation cannot b' accurately drawn" (Ricardo, l. c.).

*) Характеристичні, відзначні риси. *Ред.*

чена на працю, є змінний капітал, і те, що, згідно з ним, вона' є обіговий капітал протилежно до основного.

Вже з самого початку очевидно, що визначення капіталу, витраченого на робочу силу, як обігового або поточного, є другорядне визначення, в якому зникають його differentia specifica в продукційному процесі; бо, з одного боку, при такому визначенні капітали, витрачений на працю й витрачений на сировинний матеріял і т. ін., вважається за рівнозначні; рубрика, що ототожнює частину сталого капіталу зі змінним, цілком ігнорує differentia specifica змінного капіталу протилежно до сталого. З другого боку, частини капіталу, витрачені на працю і на засоби праці, хоч і протиставиться одна одній, але зовсім не в тому розумінні, що вони цілком різним способом входять у продукцію вартости, а лише в тому розумінні, що обидві вони переносять на продукт свою дану вартість тільки в різні переміжки часу.

В усіх цих випадках ідеться тільки про те, як дана вартість, що її витрачається на процес продукції товару—хоч то буде заробітна плата, ціна сировинного матеріялу або ціна засобів праці,—переноситься на продукт, а, значить, і як вона циркулює за допомогою продукту і в наслідок продажу його повертається до свого вихідного пункту, або як покривається її. Єдина ріжниця тут у цьому „як“, в особливому способі перенесення, а, значить, і циркуляції цієї вартости.

Чи виплачується кожного разу заздалегідь визначену контрактом ціну робочої сили грішми, чи засобами існування—це нічого не змінює в її характері, а саме в тому, що вона є певна дана ціна. А проте, при виплаті заробітної плати грішми цілком очевидно, що самі гроші не входять у процес продукції, як входять засоби продукції, що в них не лише вартість, а й сама речовина входить у продукційний процес. А коли ж, навпаки, засоби існування, що їх робітник купує на свою заробітну плату, безпосередньо підводиться як речову форму обігового капіталу під одну рубрику з сировинними матеріялами тощо й протиставиться засобам праці, то це надає справі іншого вигляду. Коли вартість цих речей, тобто засобів продукції, в процесі праці переноситься на продукт, то вартість тих других речей, тобто засобів існування, знову з'являється в робочій силі, що їх спожила, і через функціонування робочої сили її знову таки переноситься на продукт. І в тому і в другому разі однаково йдеться про просту повторну появу в продукті вартостей, авансованих підчас продукції. (Фізіократи брали це серйозно, а тому не визнавали, що промислова праця створює додаткову вартість). Напр., Вейленд пише в цитованому вже місці“: „Байдуже, в якій саме формі з'являється знову капітал... різні відміни харчу, одягу й житла, потрібні для існування й добробуту людей, також змінюються. Їх зуживається з плином часу, і вартість їхня з'являється знову і т. ін.“. (Elements of Political Economy, ст. 31, 32). Капітальні вартості, авансовані в формі засобів продукції й засобів існування для продукції тут однаково знову з'являються в вартості продукту. Так щасливо досягається перетворення капіталістичного процесу продукції на цілковиту містерію, а похо-

дження додаткової вартости, що є в продукті, лишається цілком поза межами поля зору.

Далі, тут завершується властивий буржуазній політичній економії фетишизм, що перетворює суспільний, економічний характер, накладуваний на речі суспільним процесом продукції, на природний, з самої речової природи цих речей посталий характер. Напр., „засоби праці є основний капітал"—схоластичне визначення, що призводить до суперечностей і плутанини. Цілком так само, як при вивченні процесу праці („Капітал", книга I, розділ V) показано, що від тієї ролі, яку в кожному окремому випадку відіграють речові складові частини у певному процесі праці, від їхньої функції, цілком залежить те, чи будуть вони виступати як засіб праці, чи як матеріял праці, або як продукт; цілком так само засоби праці тільки тоді є основний капітал, коли процес продукції є взагалі капіталістичний продукційний процес і, значить, засоби продукції взагалі є капітал, коли вони мають економічну визначеність, суспільний характер капіталу; і, подруге, вони є основний капітал лише тоді, коли вони свою вартість переносять на продукт певним способом. Коли цього немає, вони лишаються засобами праці, не являючи основного капіталу. Так само допоміжні матеріяли, напр., добриво, коли вони передають свою вартість тим самим особливим способом, що й більша частина засобів праці, стають основним капіталом, хоч вони й не є засоби праці. Тут ідеться не про визначення, що під нього можна підводити речі. Тут ідеться про певні функції, що їх виражається в певних категоріях.

Коли засобам існування самим по собі при всяких обставинах приписується властивість бути капіталом, витраченим на заробітну плату, то ця властивість „підтримувати працю", to support labour (Рікардо, ст. 25), стає також характеристичною властивістю цього „обігового" капіталу. Отже, виходить, що коли б засоби існування не були „капіталом", то вони не підтримували б робочої сили; тимчасом характер капіталу надає їм саме властивости підтримувати капітал за допомогою чужої праці.

Якщо засоби існування сами по собі є обіговий капітал — після того як цей останній перетворився на заробітну плату,—то відси випливає далі, що величина заробітної плати залежить від відношення між числом робітників і даною масою обігового капіталу—улюблена засада економістів; тимчасом як у дійсності маса засобів існування, що її робітник бере з ринку, і маса засобів існування, що її має капіталіст для власного споживання, залежить від відношення між додатковою вартістю й ціною праці.

Рікардо, як і Бартон [29]), сплутують усюди відношення між змінним і сталим капіталом із відношенням між обіговим і основним капіталом. Ми побачимо далі, якої хибности набирає в наслідок цього дослід над нормою зиску.

Далі, Рікардо ототожнює ріжницю між основним і обіговим капіталом із ріжницями, що постають в процесі обороту підо впливом інших причин. Він

[29]) „Observations on the Circumstances which influences the Condition of the Labouring Classes of Society. London, 1817". Відповідне, сюди належне, місце подано в I кн. „Капіталу", розд. XXIII, 3, примітка 79.

пише: „Далі треба зазначити, що обіговий капітал може циркулювати або повертатися до свого власника в дуже різні періоди часу. Пшениця, куплена фармером на засів, є основний капітал, порівняно з пшеницею, що її купив пекар, щоб перетворити її на хліб. Один лишає пшеницю в землі й може одержати її знову лише за рік, другий може віддати її змолоти на борошно й продати як хліб своїм покупцям, так що протягом одного тижня капітал його знову стає вільний, і може він знову почати з ним ту саму або будь-яку іншу операцію“ [30]).

Тут характерно те, що пшениця—хоч вона як зерно служить не як засіб існування, а як сировинний матеріял, є, поперше, обіговий капітал, бо вона сама по собі є засіб існування, і, подруге, основний капітал, бо її зворотний приплив відбувається через рік. Але не повільніший або швидший зворотний приплив робить даний засіб продукції основним капіталом, основним капіталом його робить певний спосіб перенесення його вартости на продукт.

Плутанина понять, що походить від А. Сміса, призводить до таких наслідків:

1) Ріжницю між основним і поточним капіталом сплутується з ріжницею між продуктивним капіталом і товаровим капіталом. Так, напр., та сама машина є обіговий капітал, коли вона як товар перебуває на ринку, і основний капітал, коли її введено в процес продукції. При цьому лишається абсолютно незрозуміле, чому певний рід капіталу треба вважати більше за основний або більше за обіговий, ніж інший, рід капіталу.

2) Всякий обіговий капітал ототожнюється з капіталом, що його витрачено або треба витратити на заробітну плату. Так каже Дж. Ст. Мілл та ін.

3) Ріжницю між змінним і сталим капіталом, що її вже Бартон, Рікардо та ін. сплутують з ріжницею між обіговим і основним капіталом, зводиться, кінець-кінцем, цілком на цю останню, як, напр., у Рамсея, що в нього всі засоби продукції, сировинні матеріяли і т. ін., так само і засоби праці, є основний капітал, і лише капітал, витрачений на заробітну плату, є обіговий капітал. А що це зведення робиться саме в такій формі, то й лишається незрозуміла справжня ріжниця між сталим і змінним капіталом.

4) У новітніх англійських, особливо шотляндських економістів, що розглядають усе з невимовно обмеженого погляду банкірського прикажчика, у Маклеода, Патерсона та ін. ріжниця між основним і обіговим капіталом перетворюється на ріжницю між money at call і money not at call (грошові вклади, що їх одержується назад без попереднього повідомлення, і грошові вклади, що їх одержується назад лише після попереднього повідомлення).

---

[30]) „It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employement in a week“. (Ricardo, l. c., p. 26, 27).

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

РОБОЧИЙ ПЕРІОД

Візьмімо дві галузі підприємств, де робочий день однакового протягу, де процес праці триває, прим., десять годин, хай це буде прядіння бавовни й фабрикація паровозів. В одній галузі щодня, щотижня виробляється певну кількість готового продукту, бавовняної пряжі; в другій галузі процес праці мусить повторюватись, може, протягом цілих трьох місяців, поки виробиться один готовий продукт, один паровіз. В одному разі продукт подільний з своєї природи, й та сама робота щодня або щотижня починається знову. В другому разі процес праці безперервний, охоплює більш або менш велике число щоденних процесів праці, що своїм сполученням, безперервністю своїх операцій дають готовий продукт, лише коли мине порівняно довший період. Хоч щоденний протяг процесу праці тут той самий, а проте, є тут дуже посутня ріжниця в протягу продукційного акту, тобто в протягу повторюваних процесів праці, потрібних для того, щоб утворити готовий продукт, відіслати його як товар на ринок, отже, перетворити його з продуктивного капіталу на товаровий. Ріжниця між основним і обіговим капіталом не має до цього жодного чинення. Зазначена ріжниця зберігалась би навіть тоді, коли б в обох галузях підприємств основний і обіговий капітал прикладалось цілком в однакових пропорціях.

Ці ріжниці в протягу продукційного акту помічаємо не лише між різними сферами продукції, а й в межах тієї самої продукційної сфери залежно від розміру того продукту, що його треба виготовити. Звичайний житловий будинок можна збудувати протягом коротшого часу, ніж більшу фабрику, й тому для цього треба меншого числа безперервних процесів праці. Коли на будування паровоза витрачається три місяці, то на будування панцерника витрачається один або кілька років. На продукцію хліба витрачається майже цілий рік, на продукцію рогатої худоби—кілька років, на лісорозведення—період від 12 до 100 років. Ґрунтовий шлях можна прокласти за кілька місяців, а на будування залізниці потрібні кілька років; звичайний килим виробляється, може, протягом тижня, ґоблени—протягом років і т. ін. Отже, ріжниці в протягу продукційного акту різноманітні до безмежности.

Ріжниця в протягу продукційних актів, очевидно, мусить при однаковій величині вкладених у підприємство капіталів зумовити ріжницю в швидкості обороту капіталу, отже, ріжницю в періодах, що на них авансується даний капітал. Хай машинова бавовнянопрядільня й паровозобудівельний завод застосовують однакові величиною капітали, а розподіл на сталий і змінний капітал, а також на основну й поточну складові частини капіталу в обох випадках буде однаковий; хай, нарешті, робочий день має однаковий протяг і в однаковій пропорції поділяється на доконечну працю й додаткову працю. Далі, щоб усунути всі обставини, які випливають з процесу циркуляції і не мають чинення до цього питання,

припустімо, що бавовну й паровози фабрикується на замовлення й оплачується, коли приставляється готовий продукт. Наприкінці тижня, здавши готову пряжу, фабрикант-прядільник (ми лишаємо тут осторонь додаткову вартість) одержує назад витрачений обіговий капітал і разом з тим зношену частину основного капіталу, яка ввійшла в вартість пряжі. Отже, він може з тим самим капіталом знову повторити той самий кругобіг. Капітал тут вивершив свій оборот. Навпаки, фабрикант паровозів мусить протягом трьох місяців щотижня вкладати новий капітал в заробітну плату й сировинні матеріяли, і тільки по трьох місяцях, коли здасть паровоза, обіговий капітал, постійно витрачуваний протягом цього періоду на один і той самий продукційний акт, на виготовлення одного й того самого товару, знову набирає форми, що в ній він знову може почати свій кругобіг; так само зношування машин протягом цих трьох місяців в нього покривається тільки тепер. Один витрачає свій капітал на тиждень, а витрата другого дорівнює щотижневій витраті, помноженій на 12. Коли припустити, що всі інші умови однакові, то один мусить мати в своєму розпорядженні в дванадцять разів більший обіговий капітал, ніж другий.

Та обставина, що капітали, авансовувані щотижня, є рівні, не має тут жодного значення. Хоч яка буде величина авансованого капіталу, в першому разі його авансовано тільки на тиждень, в другому—на дванадцять тижнів; і лише коли мине цей час, з ним можна оперувати знову, повторюючи ту саму операцію або починаючи якусь іншу.

Ріжниця в швидкості обороту, або в періоді, на який треба авансувати різні капітали, і до скінчення якого та сама капітальна вартість не може знову служити для нового процесу праці або для нового процесу утворення вартости, постає тут ось із чого:

Припустімо, що будування паровоза або будь-якої машини коштує 100 робочих днів. Щодо робітників, зайнятих у прядінні і машинобудівництві, ці 100 робочих днів однаково становлять перервну (diskrete) величину, що складається, згідно з припущенням, з 100 послідовних окремих десятигодинних процесів праці. Але щодо продукту-машини 100 робочих днів становлять безперервну величину, один робочий день у 1000 робочих годин, єдиний і суцільний акт продукції. Такий робочий день, утворений з ряду послідовних, більш-менш численних і зв'язаних поміж себе робочих днів, я називаю **робочим періодом**. Кажучи про робочий день, ми маємо на увазі довжину робочого часу, що протягом його робітник мусить щоденно витрачати свою робочу силу, щоденно працювати. А коли ми кажемо, навпаки, про робочий період, то ми маємо на увазі число зв'язаних поміж себе робочих днів, потрібних у певній галузі продукції для того, щоб дати готовий продукт. Продукт кожного робочого дня є тут лише частковий продукт, що день у день його твориться далі і лише наприкінці довшого або коротшого періоду робочого часу він набирає викінченої форми, стає готовою споживною вартістю.

Тому перерви, порушення суспільного продукційного процесу, напр., в наслідок криз, впливають дуже неоднаково на ті продукти праці, що

з природи своєї подільні, і на ті, що потребують для виготовлення порівняно довшого зв'язного періоду. В одному випадку по сьогоднішній продукції певної кількости пряжі, вугілля тощо, завтра не наступає нової продукції пряжі, вугілля та ін. Інша справа з кораблями, будівлями, залізницями тощо. Тут не тільки робота припиняється, але припиняється і зв'язний акт продукції. Коли будову не будується далі, то зужиті на неї засоби продукції та працю витрачено марно. Навіть коли будову знову розпочнуть будувати, то в проміжний період вона завжди зазнає ушкодження.

Протягом цілого робочого періоду нагромаджується, наверствовуючись, та частина вартости, що її основний капітал щоденно віддає продуктові, поки останній цілком достигне. І тут разом з тим виявляється практична важливість ріжниці між основним та обіговим капіталом. Основний капітал авансується на порівняно довший час на процес продукції, його не доводиться поновлювати раніше, ніж мине цей, може кількарічний період. Чи переносить парова машина свою вартість щоденно частинами на пряжу, продукт подільного робочого процесу, чи вона протягом трьох місяців віддає її паровозові, продуктові безперервного продукційного акту,— ця обставина абсолютно нічого не змінює у витраті капіталу, потрібного на закуп парової машини. В одному разі її вартість припливає назад маленькими частками, напр., щотижня, а в другому разі—більшими масами, напр., що три місяці. Але в обох випадках парову машину поновлюється лише один раз, може, лише через двадцять років. Доки кожен окремий період, що протягом його вартість парової машини через продаж продукту припливає частинами назад, коротший, ніж період її власного існування, та сама машина функціонує й далі в процесі продукції протягом кількох робочих періодів.

Інакше стоїть справа з обіговими складовими частинами авансованого капіталу. Робочу силу, куплену на цей тиждень, витрачено протягом цього тижня, і вона зречевилась у продукті. Її треба оплатити наприкінці цього тижня. І така витрата капіталу на робочу силу щотижня повторюється протягом трьох місяців, так що витрата частини капіталу на один тиждень не забезпечує капіталіста проти закупу робочої сили на наступний тиждень. На оплату робочої сили щотижня треба витрачати новий додатковий капітал, і, якщо залишити осторонь всі кредитові відносини, капіталіст мусить мати спроможність витрачати заробітну плату протягом трьох місяців, хоч він і виплачує її щотижневими порціями. Так само стоїть справа з іншими частинами обігового капіталу, сировинними та допоміжними матеріялами. Один по одному шари праці накладаються на продукт. Не лише вартість витраченої робочої сили, а й додаткову вартість безперервно переноситься на продукт протягом процесу праці, але на продукт, що ще неготовий, що не має ще форми готового товару, а, значить, і не є ще здатний до циркуляції. Все це має силу й для капітальної вартости, що переноситься на продукт шарами з сировинних та допоміжних матеріялів.

Залежно від довшого або коротшого протягу робочого періоду, що його потребує специфічна природа продукту на виготовлення його або

специфічна природа корисного ефекту, що його треба досягти,—потрібні постійні додаткові витрати обігового капіталу (заробітної плати, сировинних та допоміжних матеріялів), що з них жодна частина не перебуває в формі здатній до циркуляції, а, значить, і не може служити для відновлення тієї самої операції; навпаки, кожну частину послідовно закріплюється в сфері продукції як складову частину вироблюваного продукту, зв'язується в формі продуктивного капіталу. Але час обороту дорівнює сумі часу продукції та часу циркуляції капіталу. Отже, подовження часу продукції в тій самій мірі зменшує швидкість обороту капіталу, як і подовження часу циркуляції. Але тут треба звернути увагу на дві обставини:

Поперше: довше перебування в сфері продукції. Напр., капітал, авансований протягом першого тижня на працю, сировинний матеріял тощо, так само, як і частини вартости основного капіталу, перенесені на продукт, протягом цілого тримісячного періоду лишаються зв'язані в сфері продукції, і, бувши втілені в продукт ще лише утворюваний, ще не готовий, не можуть увійти в процес циркуляції як товари.

Подруге: що робочий період, потрібний для продукційного акту, триває три місяці і в дійсності становить лише один зв'язний процес праці, то постійно треба долучати кожного тижня нові порції обігового капіталу до попередніх. Отже, разом із подовженням робочого періоду зростає маса авансованих один по одному додаткових капіталів.

Ми припустили, що капітали, вкладені в прядіння та машинобудівництво, однакові величиною; що капітали ці в однаковій пропорції розподілено на сталий і змінний капітал, а також на основний і обіговий, що робочі дні однакові довжиною,—коротко кажучи, що однакові всі обставини, крім протягу робочого періоду. Протягом першого тижня витрати в обох виробництвах однакові, але продукт прядіння можна продати і на вторговані гроші можна знову купити сировинний матеріял і робочу силу, коротко кажучи, продукцію можна провадити далі в тому самому маштабі. Навпаки, фабрикант машин лише по трьох місяцях, коли його продукт уже цілком готовий, може знову перетворити на гроші обіговий капітал, витрачений протягом першого тижня, й знову оперувати ним. Отже, поперше, ріжниця є в зворотному припливі тієї самої витраченої кількости капіталу. А подруге, протягом трьох місяців у прядінні й машинобудівництві застосовано однакові величиною продуктивні капітали, але величина витрат капіталу цілком різна для прядуна й машинобудівника, бо в одному разі той самий капітал швидко відновлюється й ту саму операцію можна тому знову повторювати, а в другому разі він відновлюється порівняно лише повільно і тому, поки його відновиться, треба постійно долучати нові кількості капіталу до старих. Отже, періоди, що протягом їх відновлюється певні кількості капіталу, або періоди, що на них авансується капітал, є різні, так само різні є й маси капіталу (хоч щоденно або щотижня застосовуються однакові капітали), що їх доводиться авансувати залежно від протягу робочого процесу. Цю обставину треба взяти на увагу тому, що, як у випадках, що їх ми розглянемо в наступному розділі, протяг періодів, що на них авансується

капітал, може збільшуватись, не зумовлюючи відповідного до цього збільшення величини авансованого капіталу. Капітал тут треба авансувати на порівняно довший час, і більші маси капіталу тут зв'язано в формі продуктивного капіталу.

На нерозвиненіших щаблях капіталістичної продукції підприємства, що потребують довгого робочого періоду, а, значить, великих витрат капіталу на довший час,—особливо, коли їх можна здійснити лише у великому маштабі—провадиться або зовсім не капіталістично, а громадським або державним коштом, як от будування шляхів, каналів тощо (за старих часів здебільша шляхом примусової праці, оскільки ми маємо на увазі робочу силу). Або такі продукти, що на виготовлення їх потрібен порівняно довший робочий період, лише в незначній частині фабрикується коштом майна самих капіталістів. Напр., коли будується будинок, то приватна особа, що для неї його будується, дає частинами аванси підприємцеві-будівникові. Отже, вона на ділі оплачує будинок частинами у міру того, як посовується продукційний процес. Навпаки, в добу розвиненої капіталістичної продукції, коли, з одного боку, чималі маси капіталу сконцентровані в руках поодиноких осіб, а з другого, поряд поодиноких капіталістів виступає асоційований капіталіст (акційні товариства), і разом з тим кредитова справа є розвинута, капіталістичний підприємець-будівник лише винятково будує на замовлення поодиноких приватних осіб.

Він робить із цього ґешефт: будує для ринку цілий ряд будинків і міських кварталів, так само як поодинокі капіталісти роблять ґешефти із того, що будують як підрядчики залізниці.

Який переворот зумовила капіталістична продукція в лондонському житлобудівництві, про це кажуть нам свідчення одного підприємця-будівника перед банківською комісією 1875 року. Як він каже, в його молодості будинки здебільша будувались на замовлення й витрати оплачувались підприємцеві поступінно, протягом часу будування, по закінченні окремих стадій будування. Заради спекуляції будували дуже мало; підприємці вдавались до цього переважно лише для того, щоб давати регулярно працю робітникам і, таким чином, тримати їх усіх разом при собі. Протягом останніх сорока років все це змінилось. На замовлення будують вже дуже мало. Кому потрібен новий будинок, вишукує собі один із збудованих на спекуляцію або із тих, що їх ще лише будується. Підприємець робить тепер не на замовників, а на ринок; як і всякий інший промисловий підприємець, він мусить мати на ринку готові товари. Якщо раніше підприємець одночасно будував на спекуляцію, може, три або чотири будинки, то тепер йому доводиться купувати чималу ділянку землі (висловлюючись по-континентальному—орендувати здебільша на 99 років) і збудувати на ньому 100 або 200 будинків вдаючись таким чином у підприємство, що переважає в двадцять—п'ятдесят разів його маєтність. Кошти здобуваються під гіпотеки, і гроші надходять до розпорядку підприємця в міру того, як посувається будування окремих будинків. Коли постає криза, що затримує виплату авансів,

то звичайно руйнується все підприємство; в кращому разі будинки лишаються недобудовані до ліпших часів, а в найгіршому їх продається з авкціону й за півціни. Без спекуляційних будов, та до того ще в широких розмірах, не може тепер обійтись жоден підприємець. Зиск від самих будов надзвичайно малий; його головний бариш у підвищенні земельної ренти, у влучному виборі та використанні забудовуваної площі. Таким способом, тобто спекуляцією, що антиципує попит на будинки, збудовано майже цілу Бельґравію й Тібурнію, а також багато тисяч вілл в околицях Лондону. (Скорочений виклад з „Report from the Select Committee on Bank Acts. Part I, 1857. Evidence. Запитання 5413-18, 5435-36).

Виконання робіт, що потребують дуже довгого робочого періоду й широкого маштабу, цілком потрапляє в руки капіталістичної продукції лише тоді, коли концентрація капіталу вже дуже велика, і коли, з другого боку, розвиток кредитової системи дає капіталістові зручний засіб авансувати чужий капітал замість власного, а тому й ризикувати чужим капіталом. Однак, само собою зрозуміло, що на швидкість обороту й на час обороту капіталу не впливає зовсім та обставина, чи належить капітал, чи не належить тому, хто авансує його на підприємство.

Обставини, що збільшують продукт окремого робочого дня, як от кооперація, поділ праці, застосування машин, разом з тим скорочують робочий період при актах продукції, що зв'язані між собою. Напр., машини скорочують час будування будинків, мостів тощо; жатки, молотарки тощо скорочують робочий період, потрібний на те, щоб перетворити достигле зерно на готовий товар. Удосконалене суднобудівництво, збільшуючи швидкість суден, скорочує час обороту капіталу, витраченого на судноплавство. Однак, ці поліпшення, що скорочують робочий період, а через це й час, що на нього треба авансувати обіговий капітал, сполучаються здебільша із збільшеною витратою основного капіталу. З другого боку, в деяких галузях робочий період може скоротитись в наслідок простого поширення кооперації: будування залізниць скорочується в наслідок того, що в роботу пускається великі армії робітників, які беруться до роботи одночасно в багатьох пунктах. Час обороту скорочується тут в наслідок збільшення авансованого капіталу. Більше засобів продукції і більше робочої сили мусять об'єднатись під командою капіталіста.

Отже, якщо скорочення робочого періоду здебільша сполучається зі збільшенням капіталу, авансованого на коротший час, так що в міру того, як скорочується час авансування, більшає маса авансованого капіталу,—то треба тут згадати, що, незалежно від того, яка взагалі є маса суспільного капіталу, справа сходить на те, якою мірою засоби продукції й засоби існування, зглядно порядкування ними, є розпорошені або зосереджені в руках поодиноких капіталістів, отже, якого розміру вже досягла концентрація капіталів. Оскільки кредит упосереднює концентрацію капіталу в одних руках, прискорює та підвищує її, остільки він сприяє скороченню робочого періоду, а тим самим і скороченню часу обороту.

В тих галузях продукції, де робочі періоди—хоч будуть вони безперервні, хоч перервні—залежать від певних природних умов, не можна скоротити їх вищезазначеними засобами. „Вислів: швидший оборот—не можна прикласти до збору зерна, бо тут можливий лише один оборот на рік. Щодо скотарства, то ми хотіли б довідатись, як можна прискорити оборот дволітніх і трилітніх овець або чотирилітніх і п'ятилітніх биків?" (W. Walter Good: Political, Agricultural and Commercial Fallacies. London, 1866, p. 325.).

Доконечність мати якнайшвидше вільні гроші (напр., для якихось сталих виплат, як от податки, земельна рента тощо) розв'язує це питання так, що, напр., худобу, на велику шкоду хліборобству, продається й ріжеться раніш, ніж вона досягне економічного нормального віку; це призводить, кінець-кінцем, до підвищення цін на м'ясо. Люди, що раніше переважно відгодовували худобу, щоб використовувати улітку пасовиська Midland countries *), а взимку стійла східніх графств..... в наслідок коливань і зниження цін на збіжжя дійшли того, що тепер радіють, коли можуть мати користь з високих цін на масло та сир; вони виносять масло щотижня на базар, щоб покрити поточні видатки; а під сир вони беруть аванси від скупника, а останній збирає продукт, скоро його можна перевозити, і, звичайно, назначає свою ціну. В наслідок цього й тому, що в сільському господарстві панують закони політичної економії, телят, що їх раніше з молочарських округ виганялось на південь відгодовувати, ріжеться масами, часто на 8—9-й день віку, по різницях Бірмінгема, Менчестера, Ліверпула та інших сусідніх великих міст. Коли б, навпаки, солод не обкладалось податком, то не лише фармери одержували б більше зиску і таким чином могли б тримати в себе молоду худобу, поки вона підросте й набуде ваги, але й люди, що не мають корів, могли б вживати замість молока солод на годівлю телят, і теперішню жахну недостачу молодої худоби здебільша усовувалось би. Однак тепер, коли цим дрібним господарям радять відгодовувати телят, вони кажуть: Ми дуже добре знаємо, що відгодування молоком оплатилось би, але, поперше, нам довелось би для цього витратити гроші, а ми цього не можемо зробити, і подруге, нам довелось би довго чекати, поки ми повернемо собі наші гроші, тимчасом як у молочному господарстві ми їх повертаємо одразу" (ibid., стор. 11).

Коли подовшання обороту має такі наслідки навіть для дрібних англійських фармерів, то легко уявити собі, до яких розладів мусить воно спричинитися в дрібних селян континенту.

Відповідно до протягу робочого періоду, а, значить, і періоду часу, потрібного на те, щоб виготувати до циркуляції товар, частина вартости, що її основний капітал шарами віддає продуктові, нагромаджується, і зворотний приплив цієї частини уповільнюється. Але це уповільнення не призводить до нових витрат основного капіталу. Машина функціонує й далі в продукційному процесі, незалежно від того, чи повільніше, чи

*) Графства середньої Англії. *Ред.*

швидше припливає назад в грошовій формі еквівалент зношеної її частини. Інша справа з обіговим капіталом. Не тільки капітал треба вкладати на довший час відповідно до протягу робочого періоду, але треба також повсякчас авансувати новий капітал на заробітну плату, сировинні та допоміжні матеріяли. Отже, уповільнений зворотний приплив впливає неоднаково на основний і обіговий капітал. Хоч буде зворотний приплив повільніший, хоч швидший, основний капітал і далі діє. Навпаки, обіговий капітал при уповільненому зворотному припливі стає нездатний до функціонування, якщо його закріплено в формі непроданого або неготового, ще непридатного до продажу продукту, і якщо немає наявного додаткового капіталу, щоб відновити його in natura.—„Тимчасом як селянин голодує, худоба його росте й гладшає. Було досить дощів, і паша стала буйна. Індійський селянин умре з голоду біля свого жирного бика. Приписи забобонів суворі проти поодиноких людей, але вони підтримують суспільство; зберігання робочої худоби забезпечує поступ хліборобства, а тим самим і джерела майбутніх засобів існування й майбутнього багатства. Можливо, це звучить жорстоко й сумно, але це так: в Індії легше замінити людину, ніж бика“. (Return, East India. Madras and Orissa Famine. № 4, p. 4). Порівняйте з цим таке речення Манара-Дарма-Сестри, розділ X, стор. 862: „Жертва життям без нагороди, щоб зберегти життя жерцеві або корові... може забезпечити блаженство цих родів низького походження“.

Звичайно неможливо подати на ринок п'ятилітню тварину, раніше ніж їй буде п'ять років. Але в певних межах можна, змінюючи догляд за худобою, підгодувати її протягом коротшого часу до її призначення. Саме це й зробив Беквел. Раніше англійські вівці, як і французькі ще 1855 року, не були готові на заріз до четвертого або п'ятого року. За системою Беквела, вівцю можна відгодувати протягом одного року і в усякому разі вона цілком достигає до двох років. Старанно добираючи вівці, Беквел, фармер з Дішлей Ґренджа, довів кістяк овець до мінімуму, потрібного для їхнього існування. Ці його вівці зветься ньюлейстерські. „Вівчар може тепер подати на ринок три вівці за той самий час, за який раніше давав одну, і ці його вівці товщі, кругліші й розвиненіші в тих частинах, що дають найбільше м'яса. Майже ціла вага їхня є чисте м'ясо.“ (Lavergne, The Rural Economy of England etc. 1855, p. 20)

Методи, що скорочують робочий період, в різних галузях продукції можна застосовувати дуже неоднаковою мірою, й вони не вирівнюють ріжниці в часі різних робочих періодів. Щоб залишитись при нашому прикладі, хай через застосування нових робочих машин абсолютно скорочується робочий період, потрібний на виготовлення одного паровоза. Але коли в наслідок удосконалення процесу прядіння кількість щоденно й щотижнево вироблюваного готового продукту збільшиться ще швидше, ніж у машинобудівництві, то відносно, порівняно з прядінням, довжина робочого періоду в машинобудівництві збільшиться.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

ЧАС ПРОДУКЦІЇ

Робочий час завжди є час продукції, тобто час, що протягом його капітал зв'язано в сфері продукції. Але, навпаки, не увесь час, що протягом його капітал перебуває в процесі продукції, є в наслідок цього доконечно також робочий час.

Тут ідеться не про ті перерви у процесі праці, що зумовлені природними межами самої робочої сили, хоч вже й виявилось, якою поважною спонукою незвичайного подовження процесу праці та заведення денної й нічної роботи є та лише обставина, що основний капітал— фабричні будівлі, машини тощо—стоять без ужитку під час перерв у процесі*). Тут ідеться про перерву, незалежну від протягу процесу праці, зумовлену самою природою продукту та способом його виготовлення,— про перерву, що протягом її предмет праці підпадає більш-менш протяжним природним процесам, мусить зазнати фізичних, хемічних і фізіологічних змін, перерву, що протягом її процес праці цілком або почасти припиняється.

Напр., щойно видавлене вино мусить деякий час шумувати, а потім протягом деякого часу стояти, щоб набути певного ступеня досконалости. В багатьох галузях промисловости продукт мусить сушитись, напр., у ганчарстві, або підпадати певним впливам, що змінюють його хемічні властивості, як от у білильнях. Озимим хлібам треба аж дев'ять місяців вистигати. Між посівом і жнивами процес праці майже цілком припиняється. В лісівництві після посіву та потрібних для нього підготовчих робіт треба, може, сто років, щоб насіння перетворилося на готовий продукт; а протягом усього цього часу потрібно прикладати відносно лише дуже мало праці.

В усіх таких випадках протягом більшої частини часу продукції нововододаваної праці потрібно прикладати лише зрідка. Описані в попередньому розділі умови, що за них до капіталу, вже зв'язаного в процесі продукції, треба долучити новий додатковий капітал і нововододавану працю, здійснюються тут лише з більшими або меншими перервами.

Отже, в усіх цих випадках час продукції авансованого капіталу складається з двох періодів: перший період, коли капітал перебуває в процесі праці; другий період, коли форма існування капіталу—форма ще неготового продукту—підпадає впливові природних процесів, не перебуваючи в процесі праці. Справа ані трохи не змінюється від того, що обидва ці періоди можуть почасти перехрещуватись та вклинюватись один в один. Робочий період і період продукції тут не збігаються. Період продукції є довший, ніж робочий період. Але тільки по закінченні періоду продукції продукт є готовий, достиглий, отже, тільки тоді його можна перетворити з форми продуктивного капіталу на форму товарового капі-

*) Див. „Капітал", кн. І, розд. VIII, 4 та розд. XIII, 3 b. *Ред.*

талу. Отже, залежно від протягу тієї частини часу продукції, яка не є робочий час, подовжується й період обороту капіталу. Оскільки час продукції, надмірний порівняно з робочим часом, не визначено раз назавжди даними законами природи, як от при достиганні хліба, рості дуба тощо, період обороту часто можна більш-менш скоротити, штучно скорочуючи час продукції. Напр., коли заводиться хемічне біління замість біління на полі,—чинніші сушні апарати у процесах сушіння. Так в чинбарстві, де за старими методами треба було від 6 до 18 місяців, щоб чинбарська кислота пройняла шкіри, ці операції, за нової методи, коли почали застосовувати повітряну помпу, скоротились до $1^1/_2$—2 місяців. (I. G. Courcelle-Saneuil. Traité théorique et pratique des Entreprises industrielles etc. Paris, 1857, 2 éd.).

Найяскравіший приклад штучного скорочення часу продукції, заповненого виключно природними процесами, подає історія залізоробної продукції і особливо перероблення чавуна на сталь за останні 100 років, починаючи з відкритого 1780 року пудлінґування й до сучасного бессемерівського процесу та інших, заведених з того часу найновіших методів. Час продукції скорочено надзвичайно, але такою самою мірою збільшились і вкладення основного капіталу.

Своєрідний приклад того, як відхиляється час продукції від робочого часу, подає американська фабрикація копил на чоботи. Тут чимала частина затрат постає тому, що дерево має сохнути до 18 місяців, щоб готове копило не дубилось і не змінювало своєї форми. Протягом цього часу дерево не підпадає жодному іншому процесові праці. Період обороту вкладеного тут капіталу визначається, отже, не лише часом, потрібним на виготовлення самих копил, а й часом, що протягом його капітал лежить без діла в дереві, що висихає. Дерево перебуває 18 місяців у процесі продукції, поки воно, нарешті, ввійде у власне робочий процес. Разом з тим цей приклад показує, які різні можуть бути періоди обороту різних частин цілого обігового капіталу в наслідок обставин, що постають не в сфері циркуляції, а в продукційному процесі.

Особливо виразно виступає ріжниця між часом продукції і робочим часом у сільському господарстві. В нашому помірному підсонні земля дає збіжжя раз на рік. Скорочення або продовження періоду продукції (пересічно дев'ятимісячного для озимого засіву) і собі залежить від зміни сприятливих і несприятливих років, а тому не можна його точно наперед визначити й контролювати, як у власне промисловості. Лише бічні продукти, напр., молоко, сир і т. ін. завжди можна продукувати й продавати протягом більш-менш коротких періодів. Щождо робочого часу, то тут справа така: „В різних місцевостях Німеччини, залежно від кліматичних та інших чинних умов, число робочих днів для трьох головних періодів праці буде таке: у весняному періоді, з середини березня або початку квітня до середини травня 50—60 робочих днів; в літньому періоді, з початку червня до кінця серпня 65—80; в осінньому періоді, з початку вересня до кінця жовтня або середини або кінця листопада 55—75 робочих днів. На зиму припадають лише такі роботи, що їх можна вико-

нати в цей час, прим., вивіз добрива, дрів, продуктів на ринок, будівельних матеріялів тощо“ (F. Kirchhof, Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre. Dresden, 1852, S. 160).

Отже, що несприятливіше підсоння, то коротший робочий період у сільському господарстві, а тому коротший і той час, коли вкладається капітал і працю. Візьмімо, напр., Росію. Там у деяких північних місцевостях польові роботи можливі тільки протягом 130—150 днів на рік. Легко зрозуміти, якою втратою було б для Росії, коли б 50 мільйонів із 65 мільйонів її европейської людности лишалось без роботи протягом шости або восьми зимових місяців, коли мусять припинитись всі польові роботи. Крім 200.000 селян, що роблять на 10.500 фабриках Росії, по селах там скрізь розвинулась своя хатня промисловість. Там є села, де всі селяни з роду в род ткачі, чинбарі, шевці, слюсарі, ножівники і т. ін.; особливо це стосується до губерень Московської, Владимирської, Калузької, Костромської та Петербурзької. До речі буде зауважити, що цю хатню промисловість дедалі більше примушується служити капіталістичній продукції, напр., ткачам основу та піткання постачають торговці або безпосередньо або через факторів. (Скорочено за Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc., № 8, p. 86, 87). Відси видно, як розходження періоду продукції і робочого періоду—а останній становить лише частину періоду продукції,—утворює природну основу для об'єднання хліборобства з сільськими підсобними промислами і як, з другого боку, ці останні дають точку опори капіталістам, які спочатку протискуються сюди, як торговці. Рівнобіжно з тим, як пізніше капіталістична продукція відокремлює мануфактуру від хліборобства, сільський робітник підпадає під дедалі більшу залежність від суто-випадкового, підсобного промисла, і його стан через це погіршується. Для капіталу, як ми побачимо далі, всі ріжниці в обороті вирівнюються. Для робітника вони не вирівнюються.

Тимчасом як у більшості галузей власне промисловости, як от у гірництві, транспорті і т. ін., процес продукції відбувається рівномірно, рік-у-рік рівномірно витрачається робочий час, і, лишаючи осторонь, як ненормальні перерви, коливання цін, розлади в перебігу справ і т. ін., рівномірно розподіляються витрати на капітал, що входять у повсякденний процес циркуляції, тимчасом як, за інших незмінних ринкових відносин, зворотний приплив обігового капіталу або відновлення його так само розподіляється на рівномірні переміжки часу—в тих галузях приміщення капіталу, де робочий час становить лише частину часу продукції, обіговий капітал витрачається в різні періоди року дуже нерівномірно, а назад він припливає разом, в момент, визначуваний природними умовами. Отже, тут, при однаковому маштабі підприємства, тобто при однаковій величині авансованого обігового капіталу, цей останній треба авансувати одним заходом більшими масами й на довший час, ніж у підприємствах з безперервними робочими періодами. Життьова тривалість основного капіталу тут також більше відрізняється від того часу, що протягом його він справді функціонує продуктивно. Звичайно, коли є ріжниця між робочим

часом і часом продукції, то й час зуживання вкладеного основного капіталу раз-у-раз переривається на більш-менш протяжні періоди, як, напр., у хліборобстві при вживанні робочої худоби, знарядь праці та машин. Оскільки цей основний капітал складається з робочої худоби, він потребує завжди однакових або майже однакових витрат на корм і т. ін., все одно, чи в роботі вона, чи не в роботі. Щодо мертвих засобів праці, то коли їх не вживається, вони теж дещо зневартнюються. Тому продукт взагалі дорожчає, бо передачу вартости на продукт обчислюється не на той час, коли основний капітал функціонує, але на той час, коли він втрачає вартість. В цих галузях продукції бездіяльність основного капіталу, хоч сполучена вона з поточними витратами, хоч ні, становить так само умову нормального його вжитку, як, наприклад, втрата певної кількости бавовни в процесі прядіння; так само в кожному процесі праці непродуктивна—але неминуча—витрата робочої сили, що відбувається в нормальних технічних умовах, береться на увагу так само, як і продуктивна. Кожне поліпшення, що зменшує непродуктивну витрату засобів праці, сировинного матеріялу та робочої сили, зменшує також і вартість продукту.

В сільському господарстві поєднуються й порівняно довгий робочий період і велика ріжниця між робочим часом і часом продукції. Годскін слушно зауважує про це: „Ріжниця в часі [хоч він тут і не відрізняє робочого часу й часу продукції], потрібному на те, щоб виготовити продукти в сільському господарстві, і тим часом, що потрібен в інших галузях праці, є головна причина великої залежности сільських господарств. Вони не можуть подавати свої товари на ринок раніше, ніж через рік. Протягом цілого цього часу вони мусять боргуватись у шевця, кравця, коваля, колісника та різних інших продуцентів, що їхніх продуктів вони потребують, і що їхні продукти можна виготувати протягом небагатьох днів або тижнів. В наслідок цієї природної обставини і в наслідок швидкого збільшення багатства в інших галузях праці, землевласники, що монополізували землю цілої держави, хоч вони, крім цього, захопили й монополію законодавства, все ж таки не можуть врятувати себе й своїх слуг фармерів від долі найбільш залежних людей в країні". (Thomas Hodgskin, Popular Political Economy, London, 1827, p. 147, примітка).

Всі методи, що ними в хліборобстві почасти рівномірніше розподіляється на цілий рік витрати на заробітну плату й засоби праці, почасти скорочується оборот у наслідок культивування різноманітних продуктів, яке уможливлює кілька зборів урожаю на рік,—всі ці методи потребують збільшення авансовуваного обігового капіталу, витрачуваного на заробітну плату, добриво, насіння тощо. Так буває, коли переходять від трипільного господарства з паром до сівозмінного без пару. Так буває у Фляндрії при cultures dérobées*)". „В culture dérobée застосовують коріняки; те саме поле спочатку дає збіжжя, льон, рапс на задоволення потреб лю-

*) Culture dérobée—дослівно: „потайна культура". Так зветься культура коріняків, що їх засівають після збору основної культури; назва походить з того, що така культура, потребуючи менше часу, вистигає між двома основними культурами, ніби потай. *Ред.*

дини, а по жнивах його засівають коріннями на годівлю худоби. Ця система, за якої рогата худоба може ввесь час перебувати в стійлі, дає чималі запаси угноєння і стає таким чином за основу сівозмінного господарства. В піскуватих місцевостях більше, ніж третину, оброблюваної землі відводиться під cultures dérobées, а наслідок такий, ніби оброблюваної землі побільшало на третину". Поряд корінняків тут культивують також конюшину та інші кормові рослини. „Рільництво доведене таким чином до того пункту, де воно перетворюється на городництво, потребує, звичайно, порівняно чималого основного капіталу (Anlagekapital). В Англії основний капітал обчислюється в 250 франків на гектар. У Фляндрії основний капітал в 500 франків на гектар наше селянство, мабуть, визнало б за дуже низький". (Essais sur l'Economie Rurale de la Belgique par Emile de Laveleye. Paris, 1863, p. 59, 60, 63).

Візьмімо нарешті лісівництво.—„Продукція дерева посутньо відрізняється від більшости інших продукцій тим, що тут сила природи діє самостійно і при природному поновленні не потребує сили людської або сили капіталу. А проте, навіть там, де ліси розводять штучно, застосування сили людської та капіталу порівняно з дією сил природи є лише незначне. Крім того ліс може добре рости на таких ґрунтах і місцях, де хліб не удається або продукція його не оплачується. Але для лісорозведення при правильному господарюванні потрібна також більша площа, ніж для культури хліба, бо на маленьких парцелях не можна розбити ліс на правильні дільниці, побічних плодів майже не можна використати, важче зберігати дерево й т. д. Однак процес продукції тут сполучено також з такими довгими періодами, що він виходить поза пляни приватного господарства, а іноді навіть поза межі людського життя. Капітал, витрачений на закуп землі" [при громадській продукції цей капітал відпадає, і справа лише в тому, скільки землі може громада відібрати під ліс від поля та пасовиська], „дає помітні плоди лише через довгий час і обертається тільки почасти, а цілий оборот при деяких ґатунках дерев потребує до 150 років. Крім того, для правильної продукції дерева треба, щоб був запас живого дерева в 10—40 разів більший, ніж щорічне споживання. Тому той, хто не має інших прибутків і посідає чимало площі лісу, не може вести правильне лісове господарство". (Kirchhof, p. 58).

Довгий час продукції (що має в собі відносно лише незначну частку робочого часу) і сполучений з ними довгий період обороту робить лісівництво несприятливим для приватних, а значить, і для капіталістичних підприємств, бо останні суттю своєю є приватні підприємства, хоча б замість поодинокого капіталіста виступав капіталіст асоційований. Розвиток культури і взагалі промисловости остільки енерґійно виявив себе щодо знищення лісів, що порівняно з цим усе, зроблене ним для підтримання й насадження лісу, є цілком незначна величина.

Особливо треба зауважити в цитаті Кірхгофа таке місце: „Крім того, для правильної продукції дерева треба, щоб був запас живого дерева в 10—40 разів більший, ніж щорічне споживання".—Отже, один оборот дорівнює 10—40 і більше рокам.

Те саме і в скотарстві. Частина стада (запасу худоби) лишається в продукційному процесі, тимчасом як другу частину його щорічно продається, як продукт. Лише одна частина капіталу обертається тут щорічно, цілком так само, як це є з основним капіталом, машинами, робочою худобою тощо. Хоч цей капітал є капітал закріплений у процесі продукції на довший час, і таким чином він уповільнює оборот цілого капіталу, все ж він не є основний капітал у категоричному значенні.

Те, що зветься тут запасом — певна кількість живого дерева або худоби — відносно перебуває в процесі продукції (одночасно як засоби праці й матеріял праці); згідно з природними умовами його репродукції, при правильному господарстві, чимала частина його мусить завжди перебувати в цій формі.

Подібно впливає на оборот друга відміна запасу, що становить лише потенціяльний продуктивний капітал, але в наслідок природи господарства мусить нагромаджуватись більшими або меншими масами, а значить, і авансуватись для продукції на довший час, хоча вона лише помалу ввіходить в активний процес продукції. Сюди належить, напр., добриво, поки його не вивезено на поле, також зерно, сіно тощо та інші запаси засобів існування, що увіходять у продукцію худоби. „Чимала частина капіталу продукції (Betriebskapital) є в господарських запасах. Але останні можуть втратити більше або менше своєї вартости, скоро не додержано належних запобіжних заходів, потрібних, щоб їх зберегти в доброму стані; можливо навіть, що в наслідок недостатнього догляду частина запасів продукту й зовсім марно пропаде для господарства. Ось чому тут потрібен особливо пильний догляд за інбарами, клунями, пашенними коморами й льохами; так само треба добре замикати приміщення, де зберігаються запаси, а крім того тримати їх чисто, провітрювати і т. ін.; збіжжя та овочі, що зберігаються в інбарах, треба час від часу пересипати, картоплю й буряк захищати від холоду, а також від води й огню“ (Kirchhof, p. 292). „Обчисляючи власні потреби, особливо те, що потрібно для утримання худоби — при цьому розподіл цей роблять залежно від урожаю та визначеної мети, — треба мати на увазі не лише задоволення даної потреби, а також подбати про те, щоб лишався й відповідний запас про непередбачені випадки. Скоро при цьому виявляється, що цих потреб не можна цілком покрити виробами власного господарства, то треба насамперед подумати про те, чи не можна цю недостачу покрити іншими продуктами (суроґатами) або принаймні придбати їх дешево, щоб покрити цю недостачу. Коли, напр., виявиться, що не вистачає сіна, то його можна замінити коріннямками, додавши соломи. Взагалі при цьому треба завжди зважувати матеріяльну цінність і ринкову ціну різних продуктів і відповідно до цього визначати споживання; коли, напр., овес відносно дорогий, а ціни на горох і жито порівняно низькі, то можна вигідно замінити в кормі коням частину овса на горох або жито, а заощаджений таким чином овес продати“. (Там же, стор. 300).

Вище, розглядаючи питання про утворення запасів, ми вже зауважили,

що потрібна певна більша або менша кількість потенціяльного продуктивного капіталу, тобто певна кількість призначених для продукції засобів продукції, що їх треба мати у запасі в більших або менших масах, щоб могли вони помалу входити в процес продукції. При цьому ми зазначили, що в даному підприємстві або в капіталістичному підприємстві даних розмірів величина цього продукційного запасу залежить від більшої або меншої важкости його поновлення, від відносної близькости ринків набування його, розвитку засобів транспорту й комунікації і т. ін. Всі ці обставини впливають на мінімум капіталу, що мусить бути наявний в формі продуктивного запасу, отже, і на протяг часу, що на нього треба авансувати капітал, і на розмір капіталу, що його треба авансувати одним заходом. Цей розмір, що впливає, отже, на оборот, зумовлено більшим або меншим протягом часу, що на нього закріплюється обіговий капітал в формі продуктивного запасу, як лише потенціяльний продуктивний капітал. З другого боку, оскільки це закріплення залежить від більшої або меншої можливости швидкого заміщення, від ринкових умов тощо, воно саме і собі зумовлюється часом обігу, обставинами, що належать до сфери циркуляції. „Далі всі предмети реманенту або прилади, як ручний струмент, решета, кошівниці, вірьовки, дьоготь, гвіздки тощо, на випадок негайного заміщення мають бути в запасі то більшому, що менша змога швидко дістати їх поблизу. Нарешті, щорічно протягом зими ввесь реманент треба пильно переглянути й подбати про те, щоб його відповідно поповнити й полагодити. Оскільки великі мають бути взагалі запаси щодо реманенту, це залежить, головним чином, від місцевих умов. Там, де близько немає ремісників і крамниць, треба мати більший запас, ніж там, де вони є на місці або близько. А коли при інших однакових умовах потрібні запаси закуповується разом чималими масами, то звичайно мають ту перевагу, що купують дешевше, особливо, коли для цього обирають влучний час; правда, при цьому з обігового капіталу підприємства водночас береться чималу суму, а без неї не завжди може обійтись господарство" (Kirchhof, p. 301).

Ріжниця між часом продукції і робочим часом може, як ми бачили, поставати в дуже різних випадках. Обіговий капітал може бути в періоді продукції раніш, ніж він увійде в процес праці у власному значенні слова (виробництво копил); або він перебуває в періоді продукції після того як проробив власне процес праці (вино, засівне зерно), або час продукції деколи переривається робочим часом (хліборобство, лісівництво); чимала частина обігоздатного продукту лишається втіленою в продукційному процесі, тимчасом як куди менша частина ввіходить у річну циркуляцію (лісівництво й скотарство); довший або коротший час, що на нього треба витратити обіговий капітал в формі потенціяльного продуктивного капіталу, отже, більша або менша маса капіталу, що його треба витратити водноpаз — це зумовлюється почасти родом продукційного процесу (хліборобство), а почасти залежить від близькости ринків і т. ін., коротко кажучи, від обставин, які належать до сфери циркуляції.

Далі (книга III) ми бачимо, до яких безглуздих теорій призвела Мак-

Куллоха, Джемса Мілла та інших спроба ототожнити час продукції, що відхиляється від робочого часу, з цим останнім, — спроба, що сама й собі походить від неправильного застосування теорії вартости.

Цикл обороту, що ми розглянули вище, визначається тривалістю основного капіталу, авансованого на процес продукції. А що цей цикл охоплює більший або менший ряд років, то охоплює він і ряд річних, тобто повторюваних протягом кожного року оборотів основного капіталу.

В хліборобстві такий цикл обороту зумовлюється системою сівозміни. Протяг оренди в усякому разі не повинен бути менший, ніж час обороту при заведеній сівозміні, тому при трипільному господарстві його завжди беруть у 3, 6, 9 років. Коли заведено трипільне господарство з чистим паром, то кожне поле протягом шости років обробляється тільки чотири рази, при цьому в ті роки, як його обробляється, на ньому сіють озимину або ярину і, коли того потребує або дозволяє властивість ґрунту, послідовно — пшеницю і жито, ячмінь і овес. Кожна відміна зернівців дає на тому самому ґрунті більші або менші врожаї, ніж інші відміни, кожна має свою вартість і продається за свою ціну. Тому, коли прибуток з поля змінюється кожного року обробки, то й за першу половину обороту (за перші три роки) він буде не той, що за другу. Навіть пересічний прибуток за першу й другу половину часу обороту буде неоднаковий, бо родючість залежить не лише від якости ґрунту, а також і від погоди, так само, як і ціни залежать від багатьох умов. Коли ми обчислимо прибуток з поля, беручи на увагу середню родючість і пересічні ціни за ввесь шестилітній період часу обороту, то знайдемо загальну цифру щорічного прибутку і для першого й для другого періоду часу обороту. Цього однак не буде, коли ми обчислимо прибуток лише за половину часу обороту, тобто тільки за три роки, бо тоді загальні цифри прибутку не будуть однакові. Відси випливає, що при трипільній системі протяг оренди треба визначити принаймні в шість років. Але куди бажаніше завжди орендареві й землевласникові, щоб час оренди становив кількаразовий час оренди (sic!), отже, при трипільній системі замість 6 років — 12, 18 і більш років, а при семипільній замість 7 — 14, 28 років". (Kirchhof, S. 117, 118).

(В рукопису тут стоїть: „Англійське сівозмінне господарство. Тут зробити примітку").

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ЧАС ОБІГУ

Всі досі розглянуті обставини, що зумовлюють ріжниці в періодах обігу[1]) різних капіталів, вкладених у різні галузі підприємств, а тому

[1]) Тут, очевидно, термін „період обігу" („Umlaufsperiode") вжито в широкому розумінні слова—як період. що охоплює час продукції та час власне обігу, тобто в розумінні періода обороту капіталу. *Ред.*

й ріжниці в часі, що на нього треба авансувати капітал, постають в самому процесі продукції, як ріжниця між основним і поточним капіталом, ріжниця робочих періодів тощо. Однак час обороту капіталу дорівнює сумі часу його продукції і часу його обігу або циркуляції. Відси зрозуміло само собою, що різний протяг часу обігу робить різним час обороту, а значить, і протяг періоду обороту. Найнаочніше це буде або тоді, коли порівняти два різні капіталовкладення, при чому різні тільки часи обігу, а всі інші обставини, що модифікують оборот, однакові, або коли взяти певний капітал певного складу щодо основного й поточного капіталу при певному робочому періоді і т. ін., і гіпотетично зміняти тільки час його обігу.

Один відділ часу обігу — і порівняно найважливіший — складається з часу продажу, з того періоду, коли капітал перебуває в стані товарового капіталу. Відповідно до відносної величини цього періоду подовжується або скорочується час обігу, а тому й період обороту взагалі. В наслідок витрат на зберігання тощо може бути потрібна й додаткова витрата капіталу. Само собою зрозуміло, що час, потрібний для продажу готових товарів, може бути дуже різний у різних капіталістів у тій самій галузі підприємств; отже, цей час може бути різний не лише для мас капіталів, вкладених у різні галузі продукції, а й для різних самостійних капіталів, що в дійсності є лише усамостійнені частини сукупного капіталу, вкладеного в ту саму продукційну сферу. За інших незмінних обставин період продажу для того самого індивідуального капіталу буде змінюватись разом із загальними коливаннями ринкових відносин, або разом із коливаннями цих відносин в поодинокій галузі продукції. На цьому ми не будемо тут більше зупинятись. Ми лише констатуємо простий факт: всі обставини, що взагалі зумовлюють ріжницю в періодах обороту капіталів, вкладених у різні галузі підприємств, мають наслідком, якщо ці обставини впливають індивідуально (коли, напр., один капіталіст має змогу продавати швидше, ніж його конкурент, коли один більш, ніж інший, вживає методів, що скорочують робочі періоди тощо), так само ріжницю в обороті різних індивідуальних капіталів, що перебувають в тій самій галузі підприємств.

Одна з причин, що завжди зумовлюють ріжницю в часі продажу, а тому і в часі обороту взагалі, є віддаленість ринку, де продається товар, від місця, де його виготовлюється.*) Протягом цілого часу своєї подорожі до ринку, капітал лишається зв'язаний в стані товарового капіталу; коли товар продукують на замовлення, то—до часу здачі; коли не на замовлення, то до часу подорожі його на ринок долучається ще той час, що протягом його товар перебуває на ринку, чекаючи на продаж. Поліпшення засобів зв'язку й транспорту скорочує мандрування товарів абсолютно, але не знищує зумовлюваної цим мандруванням відносної ріжниці в часі різних товарових капіталів або й різних частин того самого това-

*) В нім. тексті тут стоїть: „von ihrem Verkaufsplatz", тобто: „від місця його продажу". Очевидна помилка. *Ред.*

рового капіталу, що мандрують до різних ринків. Поліпшені вітрильні судна та пароплави, напр., що скорочують шлях, однаково скорочують його так до близьких, як і до далеких портів. Відносна ріжниця лишається, хоч часто зменшена. Але відносні ріжниці можуть у наслідок розвитку засобів транспорту й зв'язку змінюватись таким способом, який не відповідає природним віддаленням. Напр., залізниця, що веде від місця продукції до головного внутрішнього залюдненого центру, може зробити ближчий унутрішній пункт, що до нього немає залізниці, абсолютно або відносно більш віддаленим порівняно з пунктом, куди віддаленішим географічно; так само, в наслідок цієї самої обставини, може змінюватись навіть відносна віддаленість місць продукції від більших ринків збуту, і цим пояснюється занепад старих і постання нових центрів продукції рівнобіжно з зміною засобів транспорту й зв'язку. (До цього ще долучається відносно більша дешевина транспорту на великі дистанції порівняно з невеликими). Разом з розвитком засобів транспорту не тільки збільшується швидкість переміщення, і в наслідок цього просторова віддаль зменшується в часі. Розвивається не лише маса засобів комунікації, так що, напр., одночасно багато суден виходять до того самого порту, кілька поїздів одночасно йдуть різними залізницями між тими самими двома пунктами, але, напр., у різні послідовні дні тижня товарові судна виходять з Ліверпулу на Нью-Йорк, або товарові поїзди в різні години доби йдуть з Менчестера до Лондону. Правда, абсолютна швидкість — отже, і відповідна частина часу обігу — в наслідок цієї останньої обставини, за даної провізної спроможности засобів транспорту, не змінюється. Але все ж послідовні партії товарів можна відправляти через коротші переміжки часу, що йдуть один по одному, і таким чином вони можуть послідовно надходити на ринок, не нагромаджуючись великими масами як потенціяльний товаровий капітал, поки їх дійсно відправиться. Тому й зворотний приплив розподіляється на коротші послідовні періоди часу, так що одна частина постійно перетворюється на грошовий капітал, тимчасом як друга частина циркулює як товаровий капітал. В наслідок такого розподілу зворотного припливу на кілька послідовних періодів скорочується весь час обігу, а тому скорочується й оборот. Насамперед розвивається більша чи менша частість функціонування засобів транспорту, — напр., численність поїздів на залізниці розвивається, з одного боку, разом із тим, як осередок продукції продукує дедалі більше, стає більшим центром продукції, і розвивається вона в напрямку до вже наявних ринків збуту, отже, в напрямку до великих центрів продукції та залюднення, до вивізних портів тощо. Але, з другого боку, ця особлива легкість сполучень і зумовлений нею прискорений оборот капіталу (оскільки його зумовлює час обігу) призводить, навпаки, до прискореної концентрації, з одного боку, центру продукції, а з другого — його ринку збуту. Разом із прискореною таким чином концентрацією в певних пунктах маси людей та капіталів, розвивається концентрація цих мас капіталів у небагатьох руках. Разом з тим знову пересуваються й переміщуються осередки продукції та ринки в наслідок їх зміненого відносного положення, зумовленого зміною

засобів комунікації. Якийбудь осередок продукції, що мав особливі переваги, в наслідок того, що він містився на великому шляху або каналі, тепер опиняється близько однісінького залізничного рукава, який функціонує з порівняно великими перервами, тимчасом як інший осередок, що був раніш зовсім осторонь від головних шляхів сполучення, тепер опиняється вузловому пункті кількох залізниць. Другий осередок розвивається, перший занепадає. Отже, зміна в засобах транспорту зумовлює місцеві відмінності в часі обігу товарів, в умовах купівлі, продажу тощо, або вона інакше розподіляє вже наявні місцеві відмінності. Важливість цієї обставини для обороту капіталу виявляється в суперечках між представниками купців та промисловців різних місцевостей з управлінням залізниць. (Див., напр.,вище цитовану Синю книгу Railway Committee).

Тому всі галузі продукції, що, відповідно до природи своїх продуктів, розраховані переважно на місцевий збут, як напр., броварні, розвиваються до велетенських розмірів у головних залюднених центрах. Швидший оборот капіталу почасти урівноважує тут більше подорожчання деяких умов продукції, місця під будівлю тощо.

Коли, з одного боку, з поступом капіталістичної продукції розвиток засобів транспорту й комунікації скорочує час обігу для даної кількости товарів, то той самий поступ і дана з розвитком засобів транспорту й комунікації можливість, навпаки, зумовлює доконечність роботи на чимраз віддаленіші ринки, коротко кажучи, на світовий ринок. Маса товарів, що перебувають у дорозі, відправлених до віддалених пунктів, надзвичайно зростає, а тому абсолютно й відносно зростає і та частина суспільного капіталу, яка постійно протягом довшого часу перебуває в стадії товарового капіталу, перебуває в періоді обігу. Одночасно зростає в наслідок цього й та частина суспільного багатства, що, замість безпосередньо служити засобом продукції, витрачається на засоби транспорту й зв'язку та на основний і обіговий капітал, потрібний для їхньої роботи.

Відносний протяг подорожі товару від місця продукції до місця збуту зумовлює ріжницю не лише в першій частині часу обігу, в часі продажу, а і в другій частині, в зворотному перетворенні[1] грошей на елементи продуктивного капіталу, в часі купівлі. Напр., товар відправляють в Індію. Це триває, припустімо, чотири місяці. Хай час продажу дорівнює нулеві, тобто товар надсилається на замовлення й гроші виплачується аґентові продуцента під час здачі товару. Зворотна пересилка грошей (форма, в якій їх пересилається, тут не має значення) триває знову таки чотири місяці. Отже, минає загалом вісім місяців, раніш ніж той самий капітал має змогу знову функціонувати як продуктивний капітал, — раніш ніж з ним можна знову розпочати ту саму операцію. Спричинені таким чином відмінності в обороті становлять одну з матеріяльних основ для різних кредитових строків, подібно до того, як морська торгівля, напр., у Венеції та Ґенуї взагалі становить одно з джерел кредитової системи у власному розумінні слова. „Криза 1847 р. дала банкам і торговим підприємствам того часу змогу скоротити ін-

дійські та китайські узанції*) (для часу потрібного на подорож векселів між цими країнами та Европою) з десятьох місяців по написанні до шістьох місяців по поданні; тепер, по двадцятьох роках, коли прискорено зв'язки й заведено телеграф, постала потреба в дальшому скороченні з шости місяців по поданні до чотирьох місяців по написанні як перший крок до чотирьох місяців по поданні. Плавба вітрильного судна з Калькути до Лондону повз ріг Доброї Надії триває пересічно мало не 90 днів. Узанція в чотири місяці по поданні дорівнювала б приблизно 150 дням плавби. А теперішня узанція в шість місяців по поданні дорівнюе 210 дням дороги". („London Economist", 16 червня 1866). — Навпаки, „Бразільська узанція все ще визначається в два й три місяці по поданні, векселі з Антверпену (на Лондон) видається на 3 місяці по написанні й навіть Менчестер і Бредфорд видають векселі на Лондон на три місяці й довший час. За мовчазною згодою купцеві дається достатню змогу реалізувати свій товар, якщо й не раніше, то все ж близько того часу, коли кінчається строк виданих за товар векселів. Тому узанція індійських векселів не надмірна. Індійські продукти, що їх продається в Лондоні здебільша строком платежу через три місяці, не можна реалізувати, коли зарахувати сюди деякий час на продаж, за значно коротший час, ніж п'ять місяців, тимчасом як ще п'ять місяців пересічно минає між закупом їх в Індії та здачею на англійські склади. Ми маємо тут період в десять місяців, тимчасом як строк виданих за товар векселів не перевищує семи місяців". (Там же, 30 червня 1866). „2 липня 1866 п'ять великих лондонських банків, що переважно мають зв'язок з Індією та Китаем, а також паризька Comptoir d'Escompte заявили, що з 1 січня 1867 року їхні філії та аґентства на Сході будуть купувати й продавати лише векселі, видані не більш як на чотири місяці по поданні". (Там же 7 липня 1866 р.). Це зниження однак не мало успіху й довелось його скасувати (з того часу Суецький канал революціонізував усе це).

Зрозуміло, коли довшає час обігу товарів, то більшае ризик, що зміняться ціни на ринку продажу, бо довшає період, що протягом нього можуть змінитись ціни.

Ріжниця в часі обігу—почасти індивідуальна між різними поодинокими капіталами тієї самої галузі підприемств, почасти між різними галузями підприемств залежно від різних узанцій, там, де не виплачується одразу готівкою, — випливае з різних строків виплати при купівлі та продажу. Ми не будемо тут докладніше зупинятись на цьому пункті, важливому для кредитової справи.

Від розміру угод на поставки, а він зростае разом із зростом розмірів і маштабу капіталістичної продукції, залежать також і ріжниці в часі обороту. Угода на поставку, як оборудка між продавцем і покупцем, е операція, що належить до ринку, до сфери циркуляції. Ріжниці, що ви-

---

*) Узанції (Usance)—строки оплати векселів, що визначаються згідно з місцевими купецькими звичаями. *Ред.*

пливають відси, в часі обороту, випливають, отже, з сфери циркуляції, але вони безпосередньо відбиваються на сфері продукції, і до того ж незалежно від строків виплат і кредитових відносин, а значить, і при виплаті готівкою. Напр., вугілля, бавовна, пряжа, тощо є продукти подільні. Кожний день дає певну кількість готового продукту. Але коли прядун або власник копалень береться поставити таку масу продуктів, що для неї потрібен, приміром, чотиритижневий або шеститижневий період послідовних робочих днів, то відносно до протягу часу, що на нього треба авансувати капітал, це все одно, якби в цьому процесі праці був заведений безперервний робочий період в чотири або шість тижнів. Тут звичайно припускається, що всю замовлену масу продуктів треба доставити одним заходом, або що її оплатиться лише після того, як її всю доставиться. Отже, кожен день, взятий окремо, дав свою певну кількість готового продукту. Але ця готова маса завжди є лише частина тієї маси, що її треба доставити згідно з угодою. В цьому разі, якщо виготовлена вже частина замовленого товару не перебуває в процесі продукції, то вона в усякому разі лежить на складі лише як потенціяльний капітал.

Перейдімо тепер до другого відділу часу обігу—до часу купівлі або до періоду, що протягом його капітал з грошової форми знову перетворюється на елементи продуктивного капіталу. Протягом цього періоду він мусить довший або коротший час лежати в стані грошового капіталу, а значить, певна частина цілого авансованого капіталу має перебувати безупинно в стані грошового капіталу, хоч ця частина складається з елементів, що постійно змінюються. В якомубудь певному підприємстві з усього авансованого капіталу мусить бути в формі грошового капіталу, прим., 100 ф. стерл. $\times n$, і тимчасом як усі складові частини цих 100 ф. стерл. $\times n$ безупинно перетворюються на продуктивний капітал, ця сума все ж так само завжди знову поповнюється припливом із циркуляції, з реалізованого товарового капіталу. Отже, певна частина вартости авансованого капіталу постійно перебуває в стані грошового капіталу, отже, в формі, що належить не до сфери його продукції, а до сфери його циркуляції.

Ми вже бачили, що подовження часу, зумовлене віддаленістю ринку, подовження, що протягом його капітал є зв'язаний в формі товарового капіталу, безпосередньо призводить до запізнення зворотного припливу грошей, отже, затримує перетворення капіталу з грошового капіталу на продуктивний.

Далі, щодо закупу товарів, ми бачили (розд. VI), як час купівлі, більша або менша віддаленість від головних джерел придбання сировинного матеріялу примушує купувати сировинний матеріял на довші періоди й зберігати його придатним до вжитку у формі продуктивного запасу, лятентного або потенціяльного продуктивного капіталу; отже, що така віддаленість, при тому самому зрештою маштабі продукції, збільшує масу капіталу, що його доводиться авансувати одним заходом, і час, що на нього доводиться авансувати його.

Подібно впливають в різних галузях підприємства періоди — більш або менш протяжні — що в них на ринок подається чималі маси сиро-

винного матеріялу. Так, напр., у Лондоні що три місяці бувають великі авкціони шерсти, які реґулюють шерстяний ринок, тимчасом як ринок бавовни від урожаю до врожаю поновлюється в цілому безупинно, хоч і не завжди рівномірно. Такі періоди визначають головні строки закупу цих сировинних матеріялів і особливо впливають на спекулятивні закупи, що зумовлюють більш або менш протяжні авансування на ці елементи продукції, — впливають цілком так само, як природа випродукуваних товарів впливає на спекулятивне, навмисне, довше або коротше затримування продукту в формі потенціяльного товарового капіталу. „Отже, сільський господар теж мусить до певної міри бути спекулянтом і тому утримуватись від продажу своїх продуктів, зважаючи на обставини часу"... Далі ідуть деякіз агальні правила... „Тимчасом при збуті продуктів найголовніше все ж таки залежить від особи, від самого продукту й місцевости. Коли людина, крім кмітливости та вдачі (!), має достатній капітал для продукції (Betriebskapital), їй не можна докоряти, якщо при незвичайно низьких цінах вона залишить лежати свій зібраний хліб ще цілий рік; навпаки, кому бракує обігового капіталу або взагалі (!) духа спекуляції, той дбатиме про те, щоб взяти звичайну пересічну ціну і, значить, муситиме продавати, скоро матиме нагоду до цього. Коли вовну зберігати довше, ніж протягом одного року, то це майже завжди зробить тільки шкоду; тимчасом як зернові хліба та олійне насіння можна зберігати кілька років, і при цьому не псуються їхні властивості й добротність. Ті продукти, що зазнають звичайно протягом короткого часу великого піднесення та падіння цін як от, прим., олійне насіння, хміль, ворсувальні шишки тощо, небезпідставно залишають лежати в ті роки, коли ціни на них нижчі від цін їхньої продукції. Найменше слід відкладати продаж таких продуктів, що потребують щоденних витрат на їхне утримання, як от відгодована худоба, або таких, що псуються, як от фрукти, картопля і т. ін. В деяких місцевостях у певну добу року ціна продукту пересічно є найнижча, а іншого часу, навпаки, найвища. Так, напр., пересічно ціна на зерно на Мартіна в деяких місцевостях нижча, ніж між різдвом і великоднем. Далі, в деяких місцевостях деякі продукти можна добре продати тільки певного часу, як, напр., вовну на вовняних ярмарках у таких місцевостях, де, крім ярмарок, звичайно дуже мало торгують вовною". (Kirchhof, стор. 302).

Розглядаючи другу половину часу обігу, що протягом його гроші знову перетворюються на елементи продуктивного капіталу, треба взяти на увагу не лише це перетворення само собою; не лише час, що протягом його гроші припливають назад, залежно від віддалености того ринку, де продається продукт; треба взяти насамперед на увагу й розміри тієї частини авансованого капіталу, яка постійно мусить перебувати в грошовій формі, в стані грошового капіталу.

Лишаючи осторонь усяку спекуляцію, розмір закупів тих товарів, які постійно мають бути наявні як продуктивний запас, залежить від строків поновлення цього запасу, отже, від обставин, що й собі залежать від ринкових відносин, і які тому є різні для різних сировинних матеріялів тощо; отже, тут доводиться час від часу одним заходом авансувати

гроші більшими масами. Вони припливають назад хоч швидше, хоч повільніше — залежно від обороту капіталу, — але завжди лише частинами. Частину їх так само постійно витрачається знову в невеликі переміжки часу, а саме ту частину, що знову перетворюється на заробітну плату. Але другу частину, ту, що її треба знову перетворити на сировинний матеріял тощо, треба нагромаджувати протягом довшого часу як запасний фонд, хоч для закупів, хоч для виплат. Отже, ця частина існує в формі грошового капіталу, хоч змінюється розмір, що в ньому вона існує в такій формі.

З наступного розділу ми побачимо, як інші обставини, — хоч випливають вони з процесу продукції, хоч з процесу циркуляції, — неминуче зумовлюють отаке перебування певної частини авансованого капіталу в грошовій формі. Взагалі ж треба зазначити, що економісти мають великий нахил забувати, що частина потрібного в підприємстві капіталу не лише постійно перебігає послідовно три форми: грошового капіталу, продуктивного капіталу й товарового капіталу, але що різні частини його постійно перебувають одна поряд однієї в цих трьох формах, хоч відносна величина цих частин постійно змінюється. Вони забувають саме про ту частину, яка постійно існує як грошовий капітал, хоч саме ця обставина дуже важлива для розуміння буржуазного господарства, а тому має значення також і на практиці.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

ВПЛИВ ЧАСУ ОБОРОТУ НА ВЕЛИЧИНУ АВАНСОВАНОГО КАПІТАЛУ

В цьому та наступному шістнадцятому розділі ми досліджуємо вплив часу обороту на самозростання вартости капіталу.

Візьмімо товаровий капітал, що є продукт робочого періоду, напр., дев'ятьох тижнів. Лишімо покищо осторонь частину вартости продукту, долучену до нього в наслідок пересічного зношування основного капіталу, а також і додаткову вартість, долучену до нього під час продукційного процесу; тоді вартість цього продукту дорівнюватиме вартості авансованого на його продукцію поточного капіталу, тобто заробітної плати й зужиткованих на його продукцію сировинних і допоміжних матеріялів. Припустімо, що ця вартість дорівнює 900 ф. стерл., так що тижнева витрата становить 100 ф. стерл. Отже, періодичний час продукції, що збігається тут з робочим періодом, становить 9 тижнів. При цьому байдуже, чи припускається, що тут ідеться про робочий період для неподільного продукту, чи про безперервний робочий період для продукту подільного, скоро тільки кількість подільного продукту, що його водночас подається на ринок, коштує 9 тижнів праці. Припустімо, що час обігу триває 3 тижні. Отже, ввесь період обороту триває 12 тижнів. По 9 тижнях авансований продуктивний капітал перетворюється на това-

ровий капітал, але потім він ще три тижні перебуває в періоді циркуляції. Отже, новий період продукції може початись знову тільки на початку 13-го тижня, і продукція мала б припинитись на три тижні, або на четверту частину цілого періоду обороту. Тут знову таки байдуже, чи припускаємо ми, що це припинення пересічно триває доти, доки товар буде проданий, чи припускаємо, що воно зумовлене віддаленістю ринку або строками виплат за проданий товар. Що три місяці продукція припиняється на три тижні, отже, протягом року вона припиняється на $4 \times 3 = 12$ тижнів $= 3$ місяцям $= {}^{1}/_{4}$ річного періоду обороту. Тому провадити продукцію безперервно тиждень у тиждень у тому самому маштабі можна лише двома способами.

Або треба скоротити маштаб продукції так, щоб 900 ф. стерл. вистачало на те, щоб тримати роботу в русі так протягом робочого періоду, як і протягом часу обігу першого обороту. Тоді з початком 10-го тижня відкривається другий робочий період, отже, й другий період обороту, — відкривається раніше, ніж закінчиться перший період обороту, бо період обороту дванадцятитижневий, а робочий період дев'ятитижневий. 900 ф. стерл., розподілені на 12 тижнів, дають 75 ф. стерл. на тиждень. Насамперед очевидно, що такий скорочений маштаб підприємства має собі за передумову зміну розмірів основного капіталу, а значить, і взагалі скорочення розмірів підприємства. Подруге, сумнівно, чи можна взагалі провести таке скорочення, бо відповідно до розвитку продукції в різних підприємствах є певний нормальний мінімум капіталовкладення, і коли воно нижче від цього мінімуму, то підприємство не може витримати конкуренції. Самий цей нормальний мінімум з розвитком капіталістичної продукції теж раз-у-раз зростає і, значить, не є сталий. Але між даним кожного разу нормальним мінімумом і дедалі більшим нормальним максимумом є численні проміжні щаблі, — середина, що припускає дуже різні ступені капіталовкладень. В межах цієї середини, отже, також можна провести скорочення, що межа його є самий кожноразовий нормальний мінімум. При затриманнях у продукції, переповненні ринку, подорожчанні сировинного матеріялу тощо, скорочення нормальних витрат обігового капіталу, за даної величини основного капіталу, постає через обмеження робочого часу, через те, що роблять, приміром, тільки півдня; так само в часи розцвіту, за даної величини основного капіталу, надмірне збільшення обігового капіталу постає почасти через подовження робочого часу, почасти через його інтенсифікацію. В підприємствах, заздалегідь розрахованих на такі коливання, дають собі раду почасти вищезазначеними способами, почасти одночасним уживанням більшого числа робітників, а це сполучається з застосуванням запасного основного капіталу, напр., запасних паровозів на залізницях тощо. Але тут, припускаючи нормальні відношення, ми не будемо брати на увагу таких ненормальних коливань.

Отже, тут, щоб зробити продукцію безперервною, витрату того самого обігового капіталу розподіляється на довший час, на 12 тижнів замість 9. Отже, в кожний даний переміжок часу, функціонує вменшений продуктивний капітал; поточна частина продуктивного капіталу зменшується

з 100 до 75, або на одну чверть. Ціла сума, що на неї скорочується продуктивний капітал, який функціонує протягом дев'ятитижневого робочого періоду, становить $9 \times 25 = 225$ ф. стерл., або четверту частину 900 ф. стерл. Але відношення часу обігу до періоду обороту, як і раніш, становить $\frac{3}{12} = {}^1/_4$. З цього випливає ось що. Для того, щоб продукція не припинялась протягом часу обігу продуктивного капіталу, перетвореного на товаровий капітал, щоб вона однаково невпинно продовжувалась тиждень у тиждень, коли немає для цього окремого обігового капіталу, то цього можна досягти, лише скоротивши продукцію, зменшивши поточну складову частину діющого продуктивного капіталу. Поточна частина капіталу, звільнена таким чином для процесу продукції протягом часу обігу, відноситься до цілого авансованого поточного капіталу, як час обігу до періоду обороту. Як ми вже зауважили, це має силу тільки для тих галузей продукції, де процес праці відбувається тиждень-у-тиждень у тому самому маштабі, де, отже, не треба, як у хліборобстві, в різні робочі періоди витрачати різні кількості капіталу.

Навпаки, якщо ми припустимо, що самий характер підприємства виключає можливість скорочення маштабу продукції, а тому й розмірів щотижнево авансовуваного поточного капіталу, то безперервности продукції можна досягти лише додачею поточного капіталу, в наведеному вище прикладі додачею 300 ф. стерл. Протягом дванадцятитижневого періоду обороту послідовно авансується 1200 ф. стерл., з них 300 являють четверту частину, як 3 тижні від 12. По скінченні 9-тижневого робочого періоду капітальна вартість в 900 ф. стерл. перетворюється з форми продуктивного капіталу на форму товарового капіталу. Її робочий період закінчено, але його не можна відновити з тим самим капіталом. Протягом трьох тижнів, поки цей капітал перебуває в сфері циркуляції, функціонуючи як товаровий капітал, він щодо продукційного процесу перебуває в такому самому стані, ніби його взагалі не існувало. Ми лишаємо тут осторонь усі кредитові відносини, а тому припускаємо, що капіталіст господарює тільки своїм власним капіталом. Але тимчасом як капітал, авансований на перший робочий період, завершивши процес продукції, протягом 3 тижнів перебуває в процесі циркуляції, — у цей самий час функціонує додатково витрачений капітал в 300 ф. стерл., так що безперервність продукції не порушується.

Тут треба зауважити ось що:

Поперше. Робочий період авансованого спочатку капіталу в 900 ф. стерл. закінчується по 9 тижнях, але капітал припливає назад не раніш, як по трьох тижнях, отже, лише на початку 13-го тижня. Однак новий робочий період починається негайно за допомогою додаткового капіталу в 300 ф. стерл. Саме в наслідок цього підтримується безперервність продукції.

Подруге. Функції первісного капіталу в 900 ф. стерл. і новододаного наприкінці першого дев'ятитижневого робочого періоду капіталу в 300 ф. стерл., який відкриває другий робочий період безпосередньо по закінченні

першого, ці функції за першого періоду обороту точно відмежовані одна від однієї, або принаймні їх можна точно відмежувати, тимчасом як протягом другого періоду обороту вони, навпаки, переплітаються одна з однією.

Уявімо собі справу наочніше:

Перший період обороту триває 12 тижнів. Перший робочий період— 9 тижнів; оборот авансованого на нього капіталу закінчується на початку 13-го тижня. Протягом останніх 3 тижнів функціонує додатковий капітал в 300 ф. стерл., який починає другий дев'ятитижневий робочий період.

Другий період обороту. На початку 13-го тижня 900 ф. стерл. припливають назад і можуть почати новий оборот. Але другий робочий період уже на десятому тижні почато за допомогою додаткових 300 ф. стерл.; на початку 13-го тижня за допомогою тих самих 300 ф. стерл. уже закінчено третину робочого періоду, 300 ф. стерл. з продуктивного капіталу перетворено на продукт. А що для закінчення другого робочого періоду треба ще лише 6 тижнів, то в процес продукції другого робочого періоду можуть ввійти лише дві третини капіталу в 900 ф. стерл., який повернувся назад, а саме 600 ф. стерл. З первісних 900 ф. стерл. звільнилося 300 ф. стерл., щоб відігравати ту саму ролю, яку відігравав у першому робочому періоді додатковий капітал в 300 ф. стерл. Наприкінці 6-го тижня другого періоду обороту закінчено другий робочий період. Витрачений на нього капітал в 900 ф. стерл. повертається за три тижні, отже, наприкінці 9-го тижня другого дванадцятитижневого періоду обороту. Протягом 3 тижнів його часу обігу ввіходить у робочий період звільнений капітал в 300 ф. стерл. З ним починається на 7-й тиждень другого періоду обороту або на 19-й тиждень року третій робочий період капіталу в 900 ф. стерл.

Третій період обороту. Наприкінці 9-го тижня другого періоду обороту знову зворотно припливають 900 ф. стерл. Але третій робочий період почався вже на сьомому тижні попереднього періоду обороту й 6 тижнів його вже минуло. Тому він триває тільки три тижні. Отже, з 900 ф. стерл., що повернулись назад, у процес продукції ввіходять лише 300 ф. стерл. Четвертий робочий період заповнює дев'ятитижневу решту цього періоду обороту, і таким чином з 37-го тижня року починається одночасно четвертий період обороту й п'ятий робочий період.

Щоб спростити обчислення, ми припустимо робочий період в 5 тижнів, час обігу в 5 тижнів, отже, період обороту в 10 тижнів; рік рахуватимемо в 50 тижнів, а щотижневу витрату капіталу рахуватимемо в 100 ф. стерл. Отже, робочий період потребує поточного капіталу в 500 ф. стерл., а час обігу потребує додаткового капіталу — нових 500 ф. стерл. Робочі періоди й періоди оборотів позначиться тоді так:

1-й робочий період: тижні 1 — 5 (500 ф. стерл. товару повертаються наприкінці 10 тижня).

2-й робочий період: тижні 6 — 10 (500 ф. стерл. товару повертаються наприкінці 15 тижня).

3-й робочий період: тижні 11—15 (500 ф. стерл. товару повертаються наприкінці 20 тижня).

4-й робочий період: тижні 16—20 (500 ф. стерл. товару повертаються наприкінці 25 тижня).

5-й робочий період: тижні 21—25 (500 ф. стерл. товару повертаються наприкінці 30 тижня) і т. д.

Коли час обігу дорівнює 0, отже, коли період обороту дорівнює робочому періодові, то число оборотів дорівнює числу робочих періодів на рік. Отже, при п'ятитижневому робочому періоді воно було б $= \frac{50}{5}$ тижнів, тобто 10, а вартість капіталу, що обернувся, була б$=500 \times 10 = 5000$. В таблиці, де час обігу припущено в 5 тижнів, так само щороку продукується товарів вартістю в 5000 ф. стерл., але з них $^1/_{10} = 500$ ф. стерл. завжди перебуває у вигляді товарового капіталу й повертається назад лише по 5 тижнях. Наприкінці року продукт десятого робочого періоду (46—50 робочі тижні) закінчив лише половину свого часу обороту, при чому його час обігу припадає на перші 5 тижнів наступного року.

Візьмімо ще третій приклад: робочий період 6 тижнів, час обігу 3 тижні, щотижневе авансування на процес праці 100 ф. стерл.

1-й робочий період: тижні 1—6. Наприкінці 6-го тижня є товаровий капітал в 600 ф. стерл., він повертається наприкінці 9-го тижня.

2-й робочий період: тижні 7—12. Протягом 7—9-го тижнів авансовано 300 ф. стерл. додаткового капіталу. Наприкінці 9-го тижня повертаються назад 600 ф. стерл. З них протягом 10—12 тижнів авансовано 300 ф. стерл.; отже, наприкінці 12 тижня є вільних 300 ф. стерл. і в товаровому капіталі є 600 ф. стерл., що повертаються наприкінці 15 тижня.

3-й робочий період: тижні 13—18. Протягом 13—15-го тижнів авансується вищезгадані 300 ф. стерл., потім повертаються назад 600 ф. стерл., з них 300 ф. стерл. авансується на 16—18 тижні. Наприкінці 18-го тижня є вільних 300 ф. стерл. грішми; 600 ф. стерл. є в товаровому капіталі, що повертаються наприкінці 21 тижня (див. докладніший виклад цього випадку далі під II).

Отже, протягом 9 робочих періодів ($=54$ тижням) продукується товару на $600 \times 9 = 5400$ ф. стерл. Наприкінці дев'ятого робочого періоду капіталіст має 300 ф. стерл. грішми і 600 ф. стерл. товаром, що не пробив ще свого часу обігу.

Порівнюючи ці три приклади, ми бачимо, поперше, що лише в другому прикладі відбувається послідовна зміна капіталу I в 500 ф. стерл. і додаткового капіталу II так само в 500 ф. стерл., так що ці дві частини капіталу рухаються відокремлено одна від одної і саме лише тому, що тут припускається цілком винятковий випадок, що робочий період і час обігу становлять дві однакові половини періоду обороту. В усіх інших випадках, хоч яка буде нерівність між двома періодами цілого періоду обороту, рух обох капіталів навзаєм переплітається, як у прикладах I і III, вже починаючи з другого періоду обороту. В цих випадках додат-

ковий капітал II разом з частиною капіталу I становлять капітал, що функціонує в другому періоді обороту, тимчасом як решта капіталу I звільняється для первісної функції капіталу II. Капітал, діющий протягом часу обігу товарового капіталу, тут не тотожній з капіталом II, первісно авансованим для цього, але він дорівнює йому вартістю і становить таку саму частину цілого авансованого капіталу.

Подруге. Капітал, що функціонував протягом робочого періоду, лежить без діла протягом часу обігу. В другому прикладі капітал функціонує протягом 5 тижнів робочого періоду й лежить без діла протягом 5 тижнів часу обігу. Отже, увесь цей час, що його капітал I тут на протязі року лежить без діла, дорівнює половині року. На цей час тоді ввіходить додатковий капітал II, що, отже, і собі у даному випадку теж лежить без діла протягом півроку. Але додатковий капітал, потрібний для того, щоб підтримати безперервну продукцію протягом часу обігу, визначається не всією величиною, зглядно не сумою часів обігу протягом року, а лише відношенням часу обігу до періоду обороту. (Тут, звичайно, припускається, що всі обороти відбуваються в однакових умовах). Тому в прикладі II додаткового капіталу треба 500 ф. стерл., а не 2500 ф. стерл. Це пояснюється просто тим, що додатковий капітал увіходить в оборот цілком так само, як і первісно авансований, отже, цілком так само, як і цей останній, числом своїх оборотів заміщує свою масу.

Потрете. Коли час продукції довший, ніж робочий час, то це нічого не змінює в розглянутих тут обставинах. В наслідок цього в усякому разі подовшає цілий період обороту, але при такому подовшанні обороту не треба жодного додаткового капіталу для процесу праці. Додатковий капітал призначається тільки на те, щоб заповнити прогалини в процесі праці, зумовлені часом обігу; отже, він повинен лише захищати продукцію від тих порушень, що походять з часу обігу, а порушення, що постають з власне умов продукції, вирівнюється іншим способом, що його ми тут не будемо розглядати. Навпаки, є такі підприємства, де роблять лише з перервами, на замовлення, де, отже, можуть бути перерви між робочими періодами. В таких підприємствах pro tanto відпадає потреба в додатковому капіталі. З другого боку, в більшості випадків сезонових робіт дано й певну межу для часу зворотного припливу капіталу. Ту саму роботу в наступному році не можна відновити тим самим капіталом, коли час циркуляції цього капіталу в проміжний час не скінчився. Навпаки, час обігу може бути й коротший від переміжку між одним періодом продукції й наступним. В цьому випадку капітал лежить без діла, якщо в цей проміжний час не застосується його інакше.

Почетверте. Капітал, авансований на один робочий період, напр., 600 ф. стерл. в прикладі III, витрачається почасти на сировинні й допоміжні матеріяли, на продуктивний запас для робочого періоду, на сталий обіговий капітал, а почасти на змінний обіговий капітал, на оплату самої праці. Частина, витрачена на сталий обіговий капітал, може існувати в формі продуктивного запасу не однаково довгий час, напр., сировинний матеріял можна запасати не на ввесь робочий період, вугіля можна

купувати тільки що два тижні. А що при цьому кредит ще виключається, то ця частина капіталу, оскільки вона є до розпорядку не в формі продуктивного запасу, мусить лишатись вільною у формі грошей, щоб в разі потреби перетворюватись на продуктивний запас. Це нічого не змінює у величині вартости сталого обігового капіталу, авансованого на 6 тижнів. Навпаки — лишаючи осторонь грошовий запас на непередбачені витрати, власне запасний фонд для вирівнювання порушень—заробітну плату видається в коротші строки, здебільша щотижня. Отже, якщо тільки капіталіст не примушує робітника авансувати йому свою працю на довший час, капітал, потрібний для заробітної плати, мусить бути в грошовій формі. Отже, при зворотному припливі капіталу частину його треба зберігати в грошовій формі для оплати праці, тимчасом як другу частину можна перетворити на продуктивний запас.

Додатковий капітал розподіляється цілком так само, як первісний. Але відрізняє його від капіталу I те, що він (лишаючи осторонь кредитові відносини) — для того, щоб ним можна було порядкувати, для його власного робочого періоду — мусить бути вже авансований на весь час тривання першого робочого періоду капіталу I, періоду, що в нього він не входить. Протягом цього часу він може, принаймні почасти, перетворитися на сталий обіговий капітал, що його авансується на ввесь період обороту. Якою мірою він набирає цієї форми, або якою мірою він залишається у формі додаткового грошового капіталу до того моменту, коли це перетворення стане потрібне, це залежить почасти від особливих продукційних умов у певній галузі підприємств, почасти від місцевих обставин, почасти від коливань цін на сировинний матеріял тощо. Якщо розглядати цілий суспільний капітал, то більш-менш значна частина цього додаткового капіталу завжди перебуватиме в стані грошового капіталу протягом довшого часу. Навпаки, щодо тієї частини капіталу II, яку треба авансовувати на заробітну плату, то її завжди перетворюється на робочу силу лише поступінно, у міру того, як закінчуються й оплачуються коротші робочі періоди. Отже, ця частина капіталу II протягом цілого робочого періоду існує в формі грошового капіталу, поки вона через перетворення на робочу силу не увійде у функціонування продуктивного капіталу.

Отже, це долучення додаткового капіталу, потрібного для перетворення часу обігу капіталу I на час продукції, не лише збільшує величину авансованого капіталу і протяг часу, що на нього неодмінно авансується ввесь капітал, але воно також збільшує, зокрема, ту частину авансованого капіталу, що існує як грошовий запас, отже, перебуває в стані грошового капіталу й має форму потенціяльного грошового капіталу.

Це так само відбувається і тоді — все одно, чи маємо авансування в формі продуктивного запасу, чи в формі грошового запасу — коли зумовлений часом обігу поділ капіталу на дві частини: на капітал для першого робочого періоду й на капітал, що заступає його протягом часу обігу, здійснюється не тим, що збільшується витрачуваний капітал, а тим,

що зменшується розміри продукції. Порівняно з маштабом продукції, капітал, закріплений в грошовій формі, тут ще більше зростає.

Таким поділом капіталу на первісний продуктивний і додатковий капітал взагалі досягається безперервна послідовність робочих періодів, постійне функціонування однаково великої частини авансованого капіталу, як продуктивного капіталу.

Придивімось до прикладу II. Капітал, що постійно перебуває в процесі продукції, є 500 ф. стерл. А що робочий період дорівнює 5 тижням, то протягом 50 тижнів (а їх ми беремо, як рік) цей капітал буде в роботі 10 разів. Тому й продукт, — лишаючи осторонь додаткову вартість — дорівнює $500 \times 10 = 5000$ ф. стерл. Отже, з погляду капіталу, безпосередньо і безупинно діющого в продукційному процесі, — з погляду капітальної вартости в 500 ф. стерл., — час обігу, здається, цілком знищується. Період обороту збігається з робочим періодом; час обігу прирівнюється нулеві.

Коли б, навпаки, продуктивну діяльність капіталу в 500 ф. стерл. реґулярно перепинялося п'ятитижневим періодом обігу, так що він ставав би знову продукційноздатним лише по закінченні цілого десятитижневого періоду обороту, то протягом 50 тижнів року ми мали б 5 десятитижневих оборотів; в них було б 5 п'ятитижневих періодів продукції, отже, разом 25 тижнів продукції з загальною кількістю продукту на $500 \times 5 = 2500$ ф. стерл.; 5 п'ятитижневих періодів обігу, отже, цілого часу обігу теж 25 тижнів. Коли ми тут кажемо, що капітал в 500 ф. стерл. обернувся 5 разів протягом року, то очевидно й зрозуміло, що протягом половини кожного періоду обороту цей капітал в 500 ф. стерл. зовсім не функціонував як продуктивний капітал, і що в підсумку він функціонував тільки протягом півроку, а другу половину року зовсім не функціонував.

В нашому прикладі на час цих п'ятьох періодів обігу входить у роботу додатковий капітал в 500 ф. стерл., і в наслідок цього оборот підвищується з 2500 ф. стерл. до 5000 ф. стерл. Але й авансований капітал тепер є 1000 ф. стерл. замість 500 ф. стерл. 5000 поділені на 1000 дорівнює 5. Отже, замість 10 оборотів маємо 5. Так справді й рахують. Однак, коли кажуть, що капітал 1000 ф. стерл. обернувся 5 разів протягом року, то в пустій голові капіталіста зникає спогад про час обігу, і постає сплутане уявлення, ніби цей капітал протягом 5 послідовних оборотів постійно функціонував у процесі продукції. Але, коли ми кажемо, що капітал 1000 ф. стерл. обернувся п'ять разів, то сюди ввіходить і час обігу й час продукції. Справді, коли б 1000 ф. стерл. безперервно функціонували в процесі продукції, то при наших припущеннях продукт мусив би бути 10000 ф. стерл. замість 5000. Але для того, щоб завжди мати в процесі продукції 1000 ф. стерл., довелось би взагалі авансувати 2000 ф. стерл. Економісти, що в них взагалі не знайти нічого виразного про механізм обороту, завжди недобачають той головний момент, що продукція може відбуватися безперервно лише тоді, коли в процесі продукції завжди буде фактично зайнята тільки частина промислового капіталу. Тимчасом як одна частина перебуває в періоді продукції, друга час-

тина ввесь час мусить бути в періоді циркуляції. Або, інакше кажучи, одна частина може функціонувати як продуктивний капітал лише з тією умовою, що другу частину, в формі товарового або грошового капіталу, вилучено з власне продукції. Недобачати це—значить взагалі недобачати значення й ролі грошового капіталу.

Нам треба тепер дослідити, яка ріжниця буде в обороті залежно від того, чи будуть обидва відділи періоду обороту — робочий період і період циркуляції —рівні один одному, чи робочий період буде більший або менший, ніж період циркуляції, а потім дослідити, як це впливає на закріплення капіталу в формі грошового капіталу.

Припустімо, що авансовуваний щотижня капітал в усіх випадках дорівнює 100 ф. стерл., а період обороту—9 тижням; отже, що капітал, який треба авансувати на кожен період обороту, дорівнює 900 ф. стерл.

I. Робочий період дорівнює періодові циркуляції

Цей випадок, хоч у дійсності він трапляється тільки як рідкий виняток, мусить бути за вихідний пункт у дослідженні, бо відношення тут виступають якнайпростіше й якнайнаочніше.

Два капітали (капітал I, авансований на перший робочий період, і додатковий капітал II, що функціонує протягом періоду циркуляції капіталу I) чергуються один по одному в своєму русі, не сплітаючись один з одним. Тому, за винятком першого періоду, кожний з обох капіталів авансується лише на свій власний період обороту. Період обороту хай буде, як в наступних прикладах, 9 тижнів; отже, робочий період і період обігу буде по $4^1/_2$ тижні. Тоді ми маємо таку схему року:

ТАБЛИЦЯ I

Капітал I

Періоди обороту	Робочі періоди	Авансовано	Періоди циркуляції
I. Тижні 1 — 9	Тижні 1 — $4^1/_2$	450 ф. ст.	Тижні $4^1/_2$ — 9
II. „ 10 — 18	„ 10 — $13^1/_2$	450 „ „	„ $13^1/_2$ — 18
III. „ 19 — 27	„ 19 — $22^1/_2$	450 „ „	„ $22^1/_2$ — 27
IV. „ 28 — 36	„ 28 — $31^1/_2$	450 „ „	„ $31^1/_2$ — 36
V. „ 37 — 45	„ 37 — $40^1/_2$	450 „ „	„ $40^1/_2$ — 45
VI. „ 46 — [54]	„ 46 — $49^1/_2$	450 „ „	„ $49^1/_2$ — [54] [31])

[31]) Тижні, що припадають на другий рік обороту, взято в дужки.

Капітал II

Періоди обороту	Робочі періоди	Авансовано	Періоди циркуляції
I. Тижні $4^1/_2 - 13^1/_2$	Тижні $4^1/_2 - 9$	450 ф. ст.	Тижні $10 - 13^1/_2$
II. „ $13^1/_2 - 22^1/_2$	„ $13^1/_2 - 18$	450 „ „	„ $19 - 22^1/_2$
III. „ $22^1/_2 - 31^1/_2$	„ $22^1/_2 - 27$	450 „ „	„ $28 - 31^1/_2$
IV. „ $31^1/_2 - 40^1/_2$	„ $31^1/_2 - 36$	450 „ „	„ $37 - 40^1/_2$
V. „ $40^1/_2 - 49^1/_2$	„ $40^1/_2 - 45$	450 „ „	„ $46 - 49^1/_2$
VI. „ $49^1/_2 - [58^1/_2]$	„ $49^1/_2 - [54]$	450 „ „	„ [55 *) $- 58^1/_2$]

Протягом 50 тижнів, що їх ми тут беремо за рік, капітал I закінчив шість повних робочих періодів, отже, випродукував товарів на $450 \times 6 = 2700$ ф. стерл., а капітал II в п'ять повних робочих періодів — на $450 \times 5 = 2250$ ф. стерл. Крім того, капітал II в останні $1^1/_2$ тижні року (з середини 50-го до кінця 51-го тижня **) випродукував ще на 150 ф. стерл. — всього продукту за 51 тиждень випродукувано на 5100 ф. ст. Отже, щодо безпосередньої продукції додаткової вартости—а її продукується лише протягом робочого періоду—цілий капітал в 900 ф. стерл. обернувся б $5^2/_3$ раза ($900 \times 5^2/_3 = 5100$ ф. стерл.). Але коли ми розглянемо справжній оборот, то побачимо, що капітал I обернувся $5^2/_3$ раза, бо наприкінці 51 тижня йому треба ще протягом 3 тижнів закінчувати свій шостий період обороту; $450 \times 5^2/_3 = 2550$ ф. стерл.; а капітал II обернувся $5^1/_6$ раза, бо він проробив тільки $1^1/_2$ тижні свого шостого періоду обороту, значить, ще $7^1/_2$ тижнів його припадуть на наступний рік; $450 \times 5^1/_6 = 2325$ ф. стерл., ввесь дійсний оборот дорівнює 4875 ф. стерл.

Розгляньмо капітал I й капітал II, як два цілком самостійні один проти одного капітали. В своїх рухах вони цілком самостійні; ці рухи доповнюють один одного тільки тому, що їхні робочі періоди та періоди циркуляції безпосередньо чергуються один по одному. Їх можна розглядати як два цілком незалежні капітали, що належать різним капіталістам.

Капітал I проробив п'ять повних періодів обороту і дві третини свого шостого періоду обороту. Наприкінці року він перебуває в формі товарового капіталу, що йому треба ще 3 тижні для своєї нормальної реалізації. Протягом цього часу він не може ввійти в процес продукції. Він функціонує як товаровий капітал: він циркулює. З свого останнього періоду обороту він проробив лише $^2/_3$. Це можна висловити так: він обернувся лише $^2/_3$ раза, лише $^2/_3$ цілої вартости його зробили повний оборот. Ми кажемо: 450 ф. стерл. проробляють свій оборот у 9 тижнів, отже, 300 ф. стерл.—у 6 тижнів. При такому способі вислову нехтується органічні відношення між обома специфічно різними складовими частинами часу обо-

*) В нім. тексті тут, очевидно, помилково стоїть „54". *Ред.*

*) Дальше обчислення побудовано на припущенні 51 тижня в році. *Ред.*

роту. Точний зміст вислову, що авансований капітал в 450 ф. стерл. зробив $5^2/_3$ обороту лише той, що він зробив п'ять повних оборотів і тільки $^2/_3$ шостого. Навпаки, в вислові: капітал, що обернувся, дорівнює авансованому капіталові, взятому $5^2/_3$ раза, тобто в наведеному вище прикладі дорівнює 450 ф. стерл. $\times$ $5^2/_3$ = 2550 ф. стерл., — правильне те, що коли б цей капітал в 450 ф. стерл. не доповнювався б другим капіталом в 450 ф. стерл., то в дійсності одна частина його мусила б бути в процесі продукції, а друга—в процесі циркуляції. Коли ми хочемо час обороту виразити в масі капіталу, що обернувся, то можемо виразити його виключно в масі наявної вартости (в дійсності — в масі готового продукту). Та обставина, що авансований капітал не перебуває в такому стані, в якому він знову може почати процес продукції, виражається в тому, що лише частина його перебуває в стані, придатному для продукції, або в тому, що капітал, коли він має бути в стані безперервної продукції, треба поділити на частини, що з них одна постійно була б у періоді продукції, а друга — постійно в періоді циркуляції, залежно від взаємного відношення цих періодів. Це той самий закон, що згідно з ним масу постійно діющого продуктивного капіталу визначається відношенням часу обігу до часу обороту.

Наприкінці 51-го тижня — а ми його беремо тут як кінець року — 150 ф. стерл. з капіталу II авансовано на продукцію недоробленого ще продукту. Ще деяка частина перебуває в формі поточного сталого капіталу — сировинного матеріялу тощо — тобто в такій формі, що в ній вона може функціонувати в процесі продукції як продуктивний капітал. Але третя частина перебуває в грошовій формі, а саме, принаймні, сума заробітної плати за решту робочого періоду (3 тижні), що оплачується лише наприкінці кожного тижня. Хоч на початку нового року, отже, нового циклу оборотів, ця частина капіталу перебуває не в формі продуктивного капіталу, а в формі грошового капіталу, що в ній вона не може ввійти в процес продукції, все ж, коли починається новий оборот, поточний, змінний капітал, тобто жива робоча сила, уже діє в процесі продукції. Це явище випливає з того, що хоч робочу силу купується на початку робочого періоду, напр., щотижня, і так само зуживається, але оплачується її лише наприкінці тижня. Гроші функціонують тут як засіб виплати. Тому вони, з одного боку, як гроші перебувають ще в руках капіталіста, тимчасом як, з другого боку, робоча сила, товар, що на нього їх перетворюється, вже діє в продукційному процесі; отже, та сама капітальна вартість з'являється тут двічі.

Коли ми розглядаємо лише робочі періоди, то:

Капітал I випродукував	$450 \times 6 = 2700$	ф. стерл.
„ II „	$450 \times 5^1/_3 = 2400$	ф. стерл.
Отже, разом	$900 \times 5^2/_3 = 5100$	ф. стерл.

Отже, увесь авансований капітал в 900 ф. стерл. за рік функціонував $5^2/_3$ раза як продуктивний капітал. Для продукції додаткової вартости байдуже, чи функціонують навперемінку 450 ф. стерл. ввесь час у про-

цесі продукції і 450 ф. стерл. ввесь час у процесі циркуляції, чи 900 ф. стерл. функціонують протягом $4^1/_2$ тижнів у процесі продукції, а протягом наступних $4^1/_2$ тижнів—у процесі циркуляції.

Навпаки, коли ми розглядаємо періоди обороту, то

Капітал I	$450 \times 5^2/_3$	$= 2550$	ф. стерл.
„ II	$450 \times 5^1/_6$	$= 2325$	ф. стерл.
Отже, оборот цілого капіталу	$900 \times 5^5/_{12}$	$= 4875$	ф. стерл.

Бо число оборотів цілого капіталу дорівнює сумі підсумків оборотів капіталів I і II, поділеній на суму капіталу I і II.

Треба зазначити, що капітали I і II, коли б були вони самостійні один проти одного, все ж становили б лише різні самостійні частини суспільного капіталу, авансованого в тій самій сфері продукції. Отже, коли б суспільний капітал у цій сфері продукції складався лише з I і II, то для обороту суспільного капіталу в цій сфері мало б силу те саме обчислення, що тут має силу для обох складових частин, I і II, того самого приватного капіталу. Йдучи далі, можна зробити таке обчислення для кожної частини цілого суспільного капіталу, вкладеної в будь-яку особливу сферу продукції. Нарешті, число оборотів цілого суспільного капіталу дорівнює сумі капіталу, що обернувся в різних сферах продукції, поділеній на суму капіталу, авансованого в цих сферах продукції.

Далі треба зауважити, що так само, як тут у тому самому приватному підприємстві капітали I і II, точно кажучи, мають різні роки обороту (що цикл оборотів капіталу II починається на $4^1/_2$ тижні пізніше, ніж цикл оборотів капіталу I, то рік капіталу I закінчується на $4^1/_2$ тижні раніше, ніж рік капіталу II), так і різні приватні капітали в тій самій сфері продукції починають свою роботу в цілком різні моменти часу, а тому й закінчують свій річний оборот в різні часи року. Тут досить зробити таке саме пересічне обчислення, що його ми вище застосували до капіталів I і II, щоб роки обороту різних самостійних частин суспільного капіталу звести до одного загального року обороту.

II. Робочий період більший, ніж період циркуляції

Замість чергуватися один по одному, робочі періоди й періоди обороту капіталу I і II перехрещуються один з одним. Разом з тим постає тут звільнення капіталу, чого не було в вище розглянутому випадку.

Але від цього нічого не змінюється в тому, що тепер, як і раніше, 1) число робочих періодів цілого авансованого капіталу дорівнює сумі вартости річного продукту обох авансованих частин капіталу, поділеній на весь авансований капітал, і 2) число оборотів цілого капіталу дорівнює сумі підсумків обох оборотів, поділеній на суму обох авансованих капіталів. Ми мусимо й тут розглядати обидві частини капіталу так, ніби вони пророблювали цілком незалежні один від одного рухи обороту.

Отже, ми знову припускаємо, що на процес праці треба щотижня авансовувати 100 ф. стерл. Робочий період триває 6 тижнів, отже, кожного

разу він потребує авансування в 600 ф. стерл. (капітал I). Період циркуляції 3 тижні; отже, період обороту, як і раніш, 9 тижнів. Капітал II в 300 ф. стерл. ввіходить у роботу протягом тритижневого періоду циркуляції капіталу I. Коли розглядати їх обидва, як капітали, незалежні один від одного, то схема річного обороту матиме такий вигляд:

ТАБЛИЦЯ II.

Капітал I. 600 ф. стерл.

Періоди обороту	Робочі періоди	Авансовано	Періоди циркуляції
I. Тижні 1—9	Тижні 1—6	600 ф. стерл.	Тижні 7—9
II. „ 10—18	„ 10—15	600 „ „	„ 16—18
III. „ 19—27	„ 19—24	600 „ „	„ 25—27
IV. „ 28—36	„ 28—33	600 „ „	„ 34—36
V. „ 37—45	„ 37—42	600 „ „	„ 43—45
VI. „ 46—[54]	„ 46—51	600 „ „	„ [52—54]

Додатковий капітал II. 300 ф. стерл.

Періоди обороту	Робочі періоди	Авансовано	Періоди циркуляції
I. Тижні 7—15	Тижні 7—9	300 ф. стерл.	Тижні 10—15
II. „ 16—24	„ 16—18	300 „ „	„ 19—24
III. „ 25—33	„ 25—27	300 „ „	„ 28—33
IV. „ 34—42	„ 34—36	300 „ „	„ 37—42
V. „ 43—51	„ 43—45	300 „ „	„ 46—51

Процес продукції відбувається цілий рік безперервно в однакових розмірах. Обидва капітали I і II лишаються цілком відокремлені. Але для того, щоб подати їх так відокремленими, нам довелось роз'єднати їхні справжні схрещування й переплітання, а через це змінити й число оборотів. А саме, згідно з вище наведеною таблицею, обертається:

Капітал I $600 \times 5^2/_3 = 3400$ ф. стерл.
„ II $300 \times 5 = 1500$ ф. стерл.
отже, ввесь капітал $900 \times 5^4/_9 = 4900$ ф. стерл.

Але це неправильно, бо, як ми побачимо, справжні періоди продукції та циркуляції не абсолютно збігаються з цими періодами вище наведеної схеми, де головне було в тому, щоб подати обидва капітали, I і II, незалежними один від одного.

В дійсності саме капітал II не має ані особливого робочого періоду, ані особливого періоду циркуляції, відокремлених від цих періодів капіталу I. Робочий період триває 6 тижнів, період циркуляції 3 тижні. Що капітал II дорівнює тільки 300 ф. стерл., то він може виповнити лише частину робочого

періоду. Так в дійсності й є. Наприкінці 6-го тижня продукт вартістю в 600 ф. стерл. входить у циркуляцію і наприкінці 9-го тижня повертається назад в грошовій формі. Разом з тим на початку 7-го тижня входить у роботу капітал II і покриває потреби наступного робочого періоду протягом тижнів 7—9. Але, згідно з нашим припущенням, наприкінці 9 тижня робочий період пророблено лише на половину. Отже, на початку 10-го тижня знову входить у роботу капітал I в 600 ф. стерл., який щойно повернувся назад, і своїми 300 ф. стерл. він покриває авансування, потрібні для тижнів 10—12. Цим завершується другий робочий період. В циркуляції є продукт вартістю в 600 ф. стерл., і повертаються вони назад наприкінці 15-го тижня; але, крім того, є 300 ф. стерл. вільних — величина первісного капіталу II, і можуть вони функціонувати в першу половину наступного робочого періоду, отже, протягом тижнів 13—15. Коли минуть вони, знову повертаються назад 600 ф. стерл.; з них 300 ф. стерл. вистачить до кінця цього робочого періоду, а 300 ф. стерл. лишаються вільні для наступного.

Отже, справа перебігає так:

I. Період обороту: тижні 1 — 9.

1. Робочий період: тижні 1 — 6. Функціонує капітал I, 600 ф. стерл.

1. Період циркуляції: тижні 7 — 9. Наприкінці 9-го тижня повертаються назад 600 ф. стерл.

II. Період обороту: тижні 7 — 15.

2. Робочий період: тижні 7 — 12.

Перша половина: тижні 7 — 9. Функціонує капітал II, 300 ф. стерл. Наприкінці 9 тижня повертаються назад 600 ф. стерл. в грошовій формі (капітал I).

Друга половина: тижні 10 — 12. Функціонують 300 ф. стерл. капіталу I. Решта 300 ф. стерл. капіталу I лишаються вільні.

2. Період циркуляції: тижні 13 — 15. Наприкінці 15-го тижня повертаються назад в грошовій формі 600 ф. стерл. (складені наполовину з капіталу I, наполовину з капіталу II).

III. Період обороту: тижні 13 — 21.

3. Робочий період: тижні 13 — 18.

Перша половина: тижні 13 — 15. Вільні 300 ф. стерл. входять у роботу. Наприкінці 15-го тижня повертаються назад 600 ф. стерл. в грошовій формі.

Друга половина: тижні 16 — 18. З 600 ф. стерл., що повернулись, функціонують 300 ф. стерл., а решта 300 ф. стерл. знову лишаються вільні.

3. Період циркуляції: тижні 19 — 21, що наприкінці їх знову зворотно припливають 600 ф. стерл. в грошовій формі; в цих 600 ф. стерл. капітал I і капітал II тепер злито так, що їх годі відрізнити один од одного.

Таким чином, до кінця 51-го тижня відбувається вісім повних оборотів капіталу в 600 ф. стерл. (I: тижні 1 — 9; II: 7 — 15; III: 13 — 21; IV: 19 — 27; V: 25 — 33; VI: 31 — 39; VII: 37 — 45; VIII: тижні 43 — 51). А що тижні 49 — 51 припадають на восьмий період цирку-

ляції, то протягом цього періоду мусять ввійти в роботу й підтримувати продукцію в русі 300 ф. стерл. звільненого капіталу. Разом з тим наприкінці року оборот має такий вигляд: 600 ф. стерл. вісім разів зробили свій кругобіг, що дає 4800 ф. стерл. До цього долучається продукт останніх 3 тижнів (49—51), який пробобив лише третину свого дев'ятитижневого кругобігу, отже, у суму обороту він увіходить лише третиною своєї величини, 100 ф. стерл. Отже, коли річний продукт, рахуючи рік в 51 тиждень, дорівнює 5100 ф. стерл., то капітал, що обернувся, становитиме тільки $4800+100=4900$ ф. стерл.; отже, ввесь авансований капітал в 900 ф. стерл. обернувся $5^4/_9$ раза, тобто на незначну величину більше, ніж у випадку I.

В цьому прикладі припускався такий випадок, коли робочий час $= {}^2/_3$, а час обігу $= {}^1/_3$ періоду обороту, отже, робочий час є просте кратне часу обігу. Треба з'ясувати, чи констатоване вище звільнення капіталу буде й в інших умовах.

Припустімо, що робочий період дорівнює 5 тижням, час обігу $=4$ тижням, щотижнево авансовуваний капітал $=100$ ф. стерл.

I. Період обороту: тижні 1—9.

1. Робочий період: тижні 1—5. Функціонує капітал I $=500$ ф. стерл.

1. Період циркуляції: тижні 6—9. Наприкінці 9 тижня припливають назад в грошовій формі 500 ф. стерл.

II. Період обороту: тижні 6—14.

2. Робочий період: тижні 6—10.

Перший відділ: тижні 6—9. Функціонує капітал II $=400$ ф. стерл. Наприкінці 9 тижня зворотно приплива капітал I $=500$ ф. стерл. в грошовій формі.

Другий відділ: 10 тиждень. З 500 ф. стерл., що повернулися, функціонують 100 ф. стерл. Решта 400 ф. стерл. лишаються вільні для наступного робочого періоду.

2. Період циркуляції: тижні 11—14. Наприкінці 14 тижня 500 ф. стерл. зворотно припливають у грошовій формі.

До кінця 14-го тижня (11—14) функціонують раніш звільнені 400 ф. стерл.; із 500 ф. стерл., що потім повернулись, 100 ф. стерл. поповнюють недостачу для потреб третього робочого періоду (тижні 11—15), так що знову звільняються 400 ф. стерл. для четвертого робочого періоду. Те саме явище повторюється в кожному робочому періоді; на початку його є 400 ф. стерл., і їх досить на перші 4 тижні. Наприкінці 4-го тижня припливають назад 500 ф. стерл. в грошовій формі, що з них тільки 100 ф. стерл. потрібні для останнього тижня, а решта 400 ф. стерл. лишаються вільні для наступного робочого періоду.

Припустімо далі робочий період в 7 тижнів з капіталом I в 700 ф. стерл.; час обігу в два тижні з капіталом II в 200 ф. стерл.

В такому разі перший період обороту триває протягом тижнів 1—9, з них перший робочий період протягом тижнів 1—7, з авансуванням в 700 ф. стерл., і перший період циркуляції протягом тижнів 8—9. Наприкінці 9-го тижня 700 ф. стерл. зворотно припливають у грошовій формі.

Другий період обороту, тижні 8—16, має в собі другий робочий період, тижні 8—14. З них потреби 8-го й 9-го тижнів покривається капіталом II. Наприкінці 9-го тижня повертаються давніші 700 ф. стерл.; з них пускається в роботу до кінця робочого періоду (тижні 10—14) 500 ф. стерл. 200 ф. стерл. лишаються вільні для ближчого наступного робочого періоду. Другий період обігу триває протягом 15-го й 16 тижнів; наприкінці 16-го тижня знову повертаються назад 700 ф. стерл. З цього моменту в кожному робочому періоді повторюється те саме явище. Потреба в капіталі протягом перших двох тижнів покривається за допомогою 200 ф. стерл., що звільнились наприкінці попереднього робочого періоду; наприкінці 2-го тижня повертаються назад 700 ф. стерл.; але робочого періоду минає ще тільки 5 тижнів, так що на нього можна авансувати лише 500 ф. стерл.; отже, 200 ф. стерл. завжди лишаються вільні для наступного робочого періоду.

Отже, виявляється, що в нашому випадку, де ми припускали, що робочий період більший, ніж період обігу, наприкінці кожного робочого періоду при всяких обставинах є звільнений грошовий капітал, такої саме величини, як капітал II, авансований на період циркуляції. В наших трьох прикладах капітал II дорівнював: в першому — 300 ф. стерл., в другому — 400 ф. стерл., в третьому — 200 ф. стерл.; відповідно до цього капітал, що звільнявся наприкінці кожного робочого періоду, був послідовно 300, 400, 200 ф. стерл.

III. Робочий період менший від часу обігу

Спочатку ми знову припустимо період обороту в 9 тижнів: з них 3 тижні становлять робочий період, що для нього є в розпорядженні капітал I = 300 ф. стерл. Період обігу хай буде 6 тижнів. Для цих 6 тижнів потрібен додатковий капітал в 600 ф. стерл., який ми знову можемо розподілити на два капітали по 300 ф. стерл., що з них кожен заповнює один робочий період. Тоді ми маємо три капітали по 300 ф. стерл., з них 300 ф. стерл. завжди зайнято в продукції, тимчасом як 600 ф. стерл. циркулюють.

ТАБЛИЦЯ III.

Капітал I.

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. Тижні 1—9	Тижні 1—3	Тижні 4—9
II. „ 10—18	„ 10—12	„ 13—18
III. „ 19—27	„ 19—21	„ 22—27
IV. „ 28—36	„ 28—30	„ 31—36
V. „ 37 45	„ 37—39	„ 40—45
VI. „ 46—[54]	„ 46—48	„ 49—[54]

Капітал II.

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. Тижні 4 — 12	Тижні 4 — 6	Тижні 7 — 12
II. „ 13 — 21	„ 13 — 15	„ 16 — 21
III. „ 22 — 30	„ 22 — 24	„ 25 — 30
IV. „ 31 — 39	„ 31 — 33	„ 34 — 39
V. „ 40 — 48	„ 40 — 42	„ 43 — 48
VI. „ 49 — [57]	„ 49 — 51	„ [52 — 57]

Капітал III.

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. Тижні 7 — 15	Тижні 7 — 9	Тижні 10 — 15
II. „ 16 — 24	„ 16 — 18	„ 19 — 24
III. „ 25 — 33	„ 25 — 27	„ 28 — 33
IV. „ 34 — 42	„ 34 — 36	„ 37 — 42
V. „ 43 51	„ 43 — 45	„ 46 — 51

Тут ми маємо точну подобу випадку I, з тією лише ріжницею, що тепер чергуються три капітали, замість двох. Схрещування або переплітання капіталів немає; кожен поодинокий капітал можна простежити окремо до кінця року. Отже, тут, так само, як і в випадку I, наприкінці робочого періоду, не постає звільнення капіталу. Капітал I, що його цілком витрачено на кінець 3-го тижня, припливає цілком назад наприкінці 9-го тижня і знову починає функціонувати на початку 10-го тижня. Так само і з капіталами II і III. Правильне й повне чергування капіталів виключає будь-яке звільнення.

Ввесь оборот обчисляється так:

Капітал I = 300 ф. стерл. $\times 5^2/_3$ = 1700 ф. стерл.
„ II = 300 „ „ $\times 5^1/_3$ = 1600 ф. стерл.
„ III = 300 „ „ $\times 5$ = 1500 ф. стерл.

Ввесь капітал . . . 900 „ „ $\times 5^1/_3$ = 4800 ф. стерл.

Візьмімо тепер ще один приклад, де період обігу не є точне кратне робочому періоду. Напр., робочий період 4 тижні, період циркуляції 5 тижнів; отже, в такому разі відповідні розміри капіталу були б: капітал I = 400 ф. стерл., капітал II = 400 ф. стерл., капітал III = 100 ф. стерл.

Капітал I = 400 ф. стерл.
„ II = 400 ф. стерл.
„ III = 100 ф. стерл.

Подаємо лише перші три обороти.

ТАБЛИЦЯ IV.

Капітал I.

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. Тижні 1—9	Тижні 1—4	Тижні 5—9
II. „ 9—17	„ 9. 10—12	„ 13—17
III. „ 17—25	„ 17. 18—20	„ 21—25

Капітал II.

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. Тижні 5—13	Тижні 5—8	Тижні 9—13
II. „ 13—21	„ 13. 14—16	„ 17—21
III. „ 21—29	„ 21. 22—24	„ 25—29

Капітал III.

Періоди обороту	Робочі періоди	Періоди обігу
I. Тижні 9—17	Тижні 9	Тижні 10—17
II. „ 17—25	„ 17	„ 18—25
III. „ 25—33	„ 25	„ 26—33

Переплітання капіталів тут є остільки, оскільки робочий період капіталу III, що не має самостійного робочого періоду, бо його вистачає тільки на один тиждень, збігається з першим робочим тижнем капіталу I. Але зате наприкінці робочого періоду і капіталу I й капіталу II звільняється рівна капіталові III сума в 100 ф. стерл. А саме, коли капітал III виповнює перший тиждень другого та всіх наступних робочих періодів капіталу I, а наприкінці цього першого тижня назад припливає ввесь капітал I, 400 ф. стерл., то для решти робочого періоду капіталу I лишається тільки 3 тижні, і відповідна витрата капіталу буде 300 ф. стерл. Звільнених таким чином 100 ф. стерл. буде досить для першого тижня безпосередньо наступного робочого періоду капіталу II; наприкінці цього тижня повертається назад увесь капітал II в 400 ф. стерл.; а що розпочатий робочий період може ввібрати ще тільки 300 ф. стерл., то наприкінці його лишають-

ся знову вільних 100 ф. стерл. і так далі. Отже, постає звільнення капіталу наприкінці робочого періоду, скоро час обігу не є просте кратне робочого періоду; і цей вільний капітал дорівнює тій частині капіталу, що повинна виповнювати час, який становить надлишок періоду циркуляції проти робочого періоду або проти кратного робочих періодів.

В усіх досліджених випадках припускалося, що й робочий період і час обігу протягом цілого року лишались однакові в кожному з розглянутих тут підприємств. Таке припущення було потрібне, коли ми хотіли встановити вплив часу обігу на оборот і на авансування капіталу. Той факт, що в дійсності це припущення не здійснюється з такою безумовністю, а іноді й зовсім не здійснюється, зовсім не змінює справи.

В цілому відділі цьому ми розглядали тільки обороти обігового капіталу, а не основного. Проста причина цього та, що розглядуване питання не має жодного чинення до основного капіталу. Вживані в процесі продукції засоби праці тощо становлять основний капітал лише остільки, оскільки час вживання їх триває довше, ніж період обороту поточного капіталу; оскільки час, що протягом його ці засоби праці й далі служать у постійно повторюваних процесах праці, більший, ніж період обороту поточного капіталу, оскільки, отже, він дорівнює *n* періодам обороту поточного капіталу. Чи ввесь час, що його складають ці *n* періодів обороту поточного капіталу, буде довший, чи коротший, все одно частину продуктивного капіталу, авансовану на цей час на основний капітал, не авансуватиметься знову в межах цього часу. Вона й далі функціонує в своїй старій споживній формі. Ріжниця лише ось в чому: відповідно до різного протягу поодинокого *робочого періоду*, в кожному періоді обороту поточного капіталу основний капітал віддає більшу або меншу частину своєї початкової вартости продуктові цього робочого періоду, і, відповідно до довжини часу циркуляції в кожному періоді обороту, ця перенесена на продукт частина вартости основного капіталу швидше або повільніше припливає назад в грошовій формі. Природа предмету, що його ми розглядаємо в цьому розділі—оборот обігової частини продуктивного капіталу—випливає з самої природи цієї частини капіталу. Поточний капітал, вжитий в одному робочому періоді, не можна вжити в новому робочому періоді, поки не закінчить він свого обороту, поки не перетвориться на товаровий капітал, з нього—на грошовий капітал, а з цього останнього знову на продуктивний капітал. Отже, для того, щоб за першим робочим періодом одразу починався другий, треба знову авансувати капітал і перетворити його на поточні елементи продуктивного капіталу, та ще й авансувати його в достатніх розмірах, щоб виповнити прогалини, постало в наслідок періоду циркуляції поточного капіталу, авансованого на перший робочий період. Відси постає вплив протягу робочого періоду поточного капіталу на маштаб процесу праці в підприємстві й на поділ авансованого капіталу, зглядно й на розмір додаткового авансування нових частин капіталу. А це саме й є те, що ми повинні були дослідити в цьому відділі.

IV. Висновки

З попереднього досліду випливає:

А. Різні частки, на які треба поділити капітал, щоб одна з частин його постійно могла бути в робочому періоді, тимчасом як друга перебуває в періоді циркуляції,—чергуючись змінюють одна одну, як різні самостійні приватні капітали, в двох випадках: 1) коли робочий період дорівнює періодові циркуляції, коли, отже, період обороту розпадається на два однакові відділи; 2) коли період циркуляції довший, ніж робочий період, але разом з тим становить просте кратне робочого періоду, так що один період циркуляції дорівнює *n* робочим періодам, де *n* мусить бути цілим числом. В цих випадках жодна частина послідовно авансованого капіталу не звільняється.

В. Навпаки, в усіх тих випадках, коли 1) період циркуляції більший, ніж робочий період, і не становить простого кратного йому і 2) коли робочий період більший, ніж період циркуляції, то наприкінці кожного робочого періоду, починаючи з другого обороту, постійно й періодично звільняється частина цілого поточного капіталу. При цьому, коли робочий період більший, ніж період циркуляції, то цей звільнений капітал дорівнює частині цілого капіталу, авансованій на період циркуляції, а коли період циркуляції більший, ніж робочий період, то цей звільнений капітал дорівнює частині капіталу, що має поповнювати надлишок періоду циркуляції проти робочого періоду або проти кратного робочих періодів.

С. З цього випливає, що для сукупного суспільного капіталу, розглядуваного з погляду його поточної частини, звільнення капіталу мусить бути загальним правилом, а просте чергування частин капіталу, що послідовно функціонують у процесі продукції,—винятком. Бо однаковість робочого періоду й періоду циркуляції або однаковість періоду циркуляції та простого кратного робочого періоду, така правильна пропорційність двох складових частин періоду обороту не має жодного чинення до суті справи і тому взагалі та в цілому може траплятись лише винятково.

Отже, дуже значна частина суспільного обігового капіталу, що робить кілька оборотів протягом року, буде протягом річного циклу оборотів періодично перебувати в формі звільненого капіталу.

Далі зрозуміло, що, припускаючи всі інші умови незмінними, величина цього звільненого капіталу зростає разом з розміром процесу праці або з маштабом продукції, отже, взагалі з розвитком капіталістичної продукції. У випадку, позначеному під В, 2)—тому, що зростає ввесь авансований капітал; в випадку В, 1)—тому, що з розвитком капіталістичної продукції зростає протяг періоду циркуляції, а значить, і період обороту, в тих випадках, коли немає правильного відношення між робочим періодом і періодом циркуляції.

В першому випадку ми повинні були щотижня витрачати, напр., 100 ф. стерл. Для шеститижневого робочого періоду 600 ф. стерл., для тритижневого періоду циркуляції 300 ф. стерл., разом 900 ф. стерл. Тут буде

завжди звільнятися 300 ф. стерл. Навпаки, коли щотижня витрачається 300 ф. стерл., то для робочого періоду ми маємо 1800 ф. стерл., для періоду циркуляції 900 ф. стерл.; отже, періодично звільнятиметься вже 900 ф. стерл. замість 300 ф. стерл.

D. Ввесь капітал, напр., в 900 ф. стерл., треба поділити на дві частини, як і раніш: 600 ф. стерл. для робочого періоду і 300 ф. стерл. для періоду циркуляції. Частина, дійсно витрачувана на процес праці, зменшиться в наслідок цього на одну третину, з 900 до 600 ф. стерл., і тому розмір продукції зменшиться на одну третину. З другого боку, 300 ф. стерл. функціонують лише для того, щоб зробити робочий період безперервним, так, щоб на процес праці щотижня протягом року можна було витрачати по 100 ф. стерл.

Беручи абстрактно, цілком байдуже, чи роблять 600 ф. стерл. протягом $6 \times 8 = 48$ тижнів (продукт = 4800 ф. стерл.), чи ввесь капітал в 900 ф. стерл. витрачається на процес праці протягом 6 тижнів, а потім протягом 3 тижнів періоду циркуляції він лежить без діла; в останньому випадку він працював би на протязі 48 тижнів $6 \times 5^1/_3 = 32$ тижні (продукт $= 900 \times 5^1/_3 = 4800$ ф. стерл.) і 16 тижнів лежав би без діла. Але, не кажучи вже про більше псування основного капіталу протягом 16 тижнів, коли він лишається бездіяльний, та подорожчання праці, що її доведеться оплатити за ввесь рік, хоч вона діє лише протягом частини його, така реґулярна перерва продукційного процесу взагалі несполучна з продукцією сучасної великої промисловости. Сама ця безперервність є продуктивна сила праці.

Коли ми тепер ближче придивимось до звільненого капіталу, в дійсності до капіталу, що його дію припинено, то виявиться, що чимала частина його завжди мусить мати форму грошового капіталу. Зупинімось на прикладі: робочий період 6 тижнів, період циркуляції 3 тижні, щотижнева витрата 100 ф. стерл. Посередині другого робочого періоду, наприкінці 9-го тижня, припливають назад 600 ф. стерл., що з них протягом решти робочого періоду треба витратити лише 300 ф. стерл. Отже, наприкінці другого робочого періоду з цієї суми звільняться 300 ф. стерл. В якому стані перебувають ці 300 ф. стерл.? Припустімо, що $^1/_3$ треба витратити на заробітну плату, $^2/_3$ на сировинні та допоміжні матеріяли. Отже, з 600 ф. стерл., що приплили назад, 200 ф. стерл., призначені на заробітну плату, перебувають у грошовій формі, а 400 ф. стерл. — у формі продуктивного запасу, у формі елементів поточної частини сталого продуктивного капіталу. А що для другої половини робочого періоду II, треба лише половини цього продуктивного запасу, то друга половина його протягом 3 тижнів перебуває в формі надлишкового продуктивного запасу, тобто запасу, що перевищує потреби одного робочого періоду. Але капіталіст знає, що з цієї частини (= 400 ф. стерл.) приплилого капіталу для поточного робочого періоду потрібна тільки половина (= 200 ф. стерл.). Отже, від ринкових умов залежатиме, чи перетворить він знову ці 200 ф. стерл. одразу цілком або тільки почасти на надлишковий продуктивний запас, чи, вичикуючи сприятливих ринкових умов

затримає їх цілком або почасти як грошовий капітал. З другого боку, само собою зрозуміло, що частину, витрачувану на заробітну плату, рівну 200 ф. стерл., затримується в грошовій формі. Капіталіст, купивши робочу силу, не може складати її на складах як сировинний матеріял. Він мусить ввести її в процес продукції та оплачує її наприкінці тижня. Отже, із звільненого капіталу в 300 ф. стерл. в усякому разі ці 100 ф. стерл. матимуть форму звільненого грошового капіталу, тобто непотрібного для робочого періоду. Отже, капітал, що звільнився в формі грошового капіталу, мусить дорівнювати принаймні змінній частині капіталу, витраченій на заробітну плату; в максимумі цей грошовий капітал може досягти суми всього звільненого капіталу. А в дійсності величина його постійно коливається між цим мінімумом і максимумом.

Грошовий капітал, що звільнився таким чином у наслідок самого лише механізму руху оборотів (поряд грошового капіталу, що утворюється через послідовний зворотний приплив основного капіталу, і поряд грошового капіталу, потрібного в кожному процесі праці для капіталу змінного), мусить відігравати чималу ролю, скоро тільки розвивається кредитова система, і разом з тим мусить бути за одну з основ її.

Припустімо, що в нашому прикладі час циркуляції скорочується з 3 тижнів до 2. Це не нормальне явище, а лише наслідок сприятливого моменту для підприємства, скорочених термінів виплат тощо. Капітал в 600 ф. стерл., витрачений протягом робочого періоду, повертається на тиждень раніше, ніж треба, отже, він звільняється на цей тиждень. Далі в середині робочого періоду, як і раніше, звільняється 300 ф. стерл. (частина тих 600 ф. стерл.), але звільняється на 4 тижні замість 3. Отже, на грошовому ринку протягом одного тижня перебуває 600 ф. стерл., і 300 ф. стерл. перебувають протягом 4 тижнів замість 3. А що це стосується не до одного лише капіталіста, а до багатьох, і відбувається по різних галузях підприємств, в різні періоди, то в наслідок цього на ринку стає більше вільного грошового капіталу. Коли такий стан триває порівняно довго, то продукція поширюється, там, де це можливо; капіталісти, що роблять позиченим капіталом, ставитимуть менший попит на грошовому ринку, а це полегшує стан грошового ринку так само, як збільшене подання; або, нарешті, суми, що стали надлишковими для механізму обороту, остаточно викинеться на грошовий ринок.

В наслідок скорочення часу циркуляції *) з 3 до 2 тижнів, а тому й періоду обороту з 9 до 8 тижнів, $^1/_9$ цілого авансованого капіталу стає надлишковою; шеститижневий робочий період може тепер так само безперервно перебігати при 800 ф. стерл., як раніш при 900 ф. стерл. Тому частина вартости товарового капіталу, рівна 100 ф. стерл., зворотно перетворившись на гроші, залишається в цьому стані, як грошовий капітал, не функціонуючи далі як частина капіталу, авансованого на процес продукції. Тимчасом як продукцію й далі провадиться в попередніх розмірах і в інших незмінних умовах, як от щодо цін та ін.,

*) В нім. тексті, очевидно, помилково стоїть „час обороту". *Ред.*

сума вартости авансованого капіталу зменшується з 900 ф. стерл. до 800 ф. стерл.; решта 100 ф. стерл. первісно авансованої вартости виділяється в формі грошового капіталу. Як такий, він надходить на грошовий ринок і утворює додаткову частину діющого тут капіталу.

З цього видно, як може постати плетора (plethora)*) грошового капіталу і не тільки в тому розумінні, що подання грошового капіталу вище за попит на нього; це завжди є лише відносна плетора, що, приміром, постає в „меланхолійному періоді", який починає новий цикл по закінченні кризи. Це плетора грошового капіталу в тому розумінні, що для провадження сукупного суспільного процесу репродукції (який включає і процес циркуляції) певна частина авансованої капітальної вартости є зайва, а тому вона й виділяється в формі грошового капіталу; це плетора, що постає при незмінному маштабі продукції та незмінних цінах, виключно в наслідок скорочення періоду обороту. Більша чи менша маса грошей, що перебуває в циркуляції, не справляє на це жодного впливу.

Припустімо, навпаки, що період циркуляції більшає, напр., з трьох тижнів до п'яти. Тоді вже при наступному обороті авансований капітал припливає назад на два тижні пізніше. Останню частину процесу продукції цього робочого періоду не можна провадити далі механізмом обороту самого авансованого капіталу. Коли такий стан триває порівняно довго, то може постати скорочення процесу продукції — того розміру, що в ньому провадять його — так само, як в попередньому випадку постало його поширення. Але щоб продовжувати процес у попередньому розмірі, авансований капітал треба збільшити на $^2/_9$ його розміру, = 200 ф. стерл., на весь час подовження періоду циркуляції. Цей додатковий капітал можна взяти лише з грошового ринку. Коли подовження періоду циркуляції поширюється на одну або кілька великих галузей підприємств, то воно може в наслідок цього справити тиск на грошовий ринок, якщо тільки цей вплив не паралізується протилежним впливом з другого боку. І в цьому випадку ясно й очевидно, що цей тиск, як і раніш та плетора, не має жодного чинення ні до зміни товарових цін, ні до зміни маси наявних засобів циркуляції.

[Виготовити до друку цей розділ становило чималі труднощі. Хоч і добре знав Маркс альґебру, але в аритметичних обчисленнях, особливо торговиx, не був він швидкий (undeläufig), не зважаючи на те, що є грубий пак зшитків, де він сам на багатьох прикладах проробив усі види торгового рахівництва. Але знання окремих видів рахівництва і вправи в щоденному практичному рахівництві купця зовсім не те саме, і тому Маркс заплутався в обчисленні оборотів, так що поряд незакінчености постали деякі неправильності й суперечності. В наведених вище таблицях я залишив тільки найпростіше і аритметично правильне, головним чином, з таких міркувань.

Неправильні результати цих клопітних обчислень спричинили те, що

*) Плетора (plethora) — грецьке слово, що йому відповідає німецьке „Überfülle", „Überfluss", або українське „повнява", „повня", „багатість." *Ред.*

Маркс надавав незаслугованого значення одній — на мою думку — на ділі мало важливій обставині. Я маю тут на увазі те, що він зве „звільнення" грошового капіталу. Справжня суть справи, при зроблених вище припущеннях, така:

Хоч яке буде відношення величин робочого періоду та часу обігу, отже, відношення величини капіталу I до капіталу II, — по закінченні першого обороту до капіталіста все одно через реґулярні.переміжки, рівні довжині робочого періоду, повертається в грошовій формі капітал, потрібний для одного робочого періоду, — отже, все одно повертається сума, рівна капіталові I.

Коли робочий період дорівнює 5 тижням, час обігу — 4 тижням, капітал I — 500 ф. стерл., то кожного разу повертається назад грошова сума 500 ф. стерл.: наприкінці 9-го, 14-го, 19-го, 24-го, 29-го і т. д. тижнів.

Коли робочий період дорівнює 6 тижням, час обігу — 3 тижням, капітал I — 600 ф. стерл., то по 600 ф. стерл. припливає назад: наприкінці 9-го, 15-го, 21-го, 27-го, 33-го і т. д. тижнів.

Нарешті, коли робочий період = 4 тижням, час обігу = 5 тижням, капітал I =400 ф. стерл., то по 400 ф. стерл. припливає назад наприкінці 9-го, 13-го, 17-го, 21-го, 25-го і т. д. тижнів.

Чи буде й скільки буде зайвих із цих грошей для поточного робочого періоду — із цих грошей, що приплили назад, отже, чи звільняться вони й скільки їх звільниться, це не має значення. Припускається, що продукція відбувається безперервно в даному маштабі, а щоб це було можливо, гроші мусять бути наявні, отже, вони мусять припливати назад, усе одно, чи „звільняються" вони, чи ні. А коли продукція переривається, то припиняється й це звільнення.

Інакше кажучи: звільнення грошей, тобто утворення лятентного, лише потенціяльного капіталу в грошовій формі, звичайно, відбувається; але воно відбувається при всяких обставинах, а не лише в особливих умовах, точніше зазначених у тексті; і відбувається воно в ширших розмірах, ніж зазначено в тексті. Відносно обігового капіталу I промисловий капіталіст наприкінці кожного обороту перебуває цілком в тому самому стані, як і на початку заснування підприємства: він знову разом одержав увесь обіговий капітал, тимчасом як перетворювати його знову на продуктивний капітал він може лише поступінно.

Головне в тексті, це — доказ того, що, з одного боку, чимала частина промислового капіталу завжди мусить бути наявна в грошовій формі, а з другого боку — ще більша частина мусить час від часу набирати грошової форми. Мої додаткові примітки лише потверджують цей доказ. *Ф.Е.*

V. Вплив зміни цін

Вище ми припускали незмінні ціни, незмінний маштаб продукції, з одного боку, скорочення або подовження часу циркуляції — з другого.

Припустімо тепер, навпаки, незмінну величину періоду обороту, незмінний маштаб продукції, але, з другого боку, зміну цін, тобто падіння або підвищення цін на сировинні та допоміжні матеріяли й працю, або перших двох з цих елементів. Припустімо, що ціна сировинних та допоміжних матеріялів, так само, як і заробітна плата, зменшилась на половину. Тоді в нашому прикладі треба було б авансованого капіталу щотижня 50 ф. стерл. замість 100, а для дев'ятитижневого періоду обороту — 450ф. стерл. замість 900 ф. стерл. 450 ф. стерл. авансованої капітальної вартости виділюється насамперед як грошовий капітал, але процес продукції триватиме й далі в тому самому маштабі, з тим самим періодом обороту і з тим самим поділом останнього. Річна маса продукту лишається теж та сама, але вартість її на половину зменшилась. Цю зміну, яку супроводить і зміна в поданні та в попиті на грошовий капітал, спричиняє не прискорення обігу й не зміна маси грошей, що циркулюють. Навпаки. Зниження вартости, зглядно ціни елементів продуктивного капіталу наполовину справило б насамперед той вплив, що авансувалось би капітальну вартість, зменшену наполовину для того, щоб вести підприємство X у попередніх розмірах, а що підприємство X авансує цю капітальну вартість насамперед у формі грошей, тобто як грошовий капітал, то, значить, воно мало б викидати на ринок лише половину попередньої кількости грошей. Маса грошей, поданих в циркуляцію, зменшилась би тому, що знизились ціни елементів продукції. Такий був би перший вплив.

Але подруге: половина первісно авансованої капітальної вартости в 900 ф. стерл. = 450 ф. стерл., яка а) по черзі перебігала форму грошового капіталу, продуктивного капіталу й товарового капіталу, б) яка одночасно постійно перебувала почасти в формі грошового капіталу, почасти в формі продуктивного капіталу, почасти в формі товарового капіталу, в одній поряд однієї, — ця половина виділилась би з кругобігу підприємства X і тому надійшла б як додатковий грошовий капітал на грошовий ринок, впливаючи на нього як додаткова складова частина. Ці звільнені гроші, 450 ф. стерл., впливають як грошовий капітал не тому, що вони є гроші, які стали надлишкові для продовження підприємства X, а тому, що вони є складова частина первісної капітальної вартости, і тому повинні й далі діяти як капітал, а не витрачатись як простий засіб циркуляції. Найближчий спосіб надати їм чинности капіталу, це подати їх на грошовий ринок як грошовий капітал. З другого боку, можна було б також збільшити розміри продукції, залишаючи осторонь основний капітал, вдвоє. Авансуючи той самий капітал в 900 ф. стерл., можна було б провадити процес продукції в подвоєному розмірі.

З другого боку, коли б ціни поточних елементів продуктивного капіталу підвищились наполовину, то щотижня замість 100 ф. стерл. треба було б 150 ф. стерл., отже, замість 900 ф. стерл. — 1350 ф. стерл. Щоб провадити підприємство в тому самому маштабі, треба було б 450 ф. стерл. додаткового капіталу, і це залежно від стану грошового ринку справляло б на нього pro tanto більший або менший тиск. Коли б на ввесь вільний капітал, що є на ринку, ставилося вже попит, то це при-

звело б до підвищеної конкуренції за вільний капітал. Коли б деяка частина його лежала без діла, те її pro tanto покликали б до діяльности.

Але, потрете, за даних розмірів продукції, за незмінної швидкости обороту та незмінних цін елементів поточного продуктивного капіталу, ціна продуктів підприємства X може знизитись або підвищитись. Коли ціна товарів, що їх подає підприємство X, знижується, то спадає ціна його товарового капіталу з 600 ф. стерл., що їх воно завжди подавало в циркуляцію, напр., до 500 ф. стерл. Отже, шоста частина вартости авансованого капіталу не припливає назад з процесу циркуляції (додаткову вартість, що є в товаровому капіталі, тут не береться на увагу); вона пропадає марно в цьому процесі. Але що вартість, зглядно ціна елементів продукції лишається та сама, то цих 500 ф. стерл., які приплили назад, вистачить лише на те, щоб замістити $^5/_6$ капіталу в 600 ф. стерл., ввесь час занятого в процесі продукції. Отже, для того, щоб і далі провадити підприємство в тому самому маштабі, довелось би витратити 100 ф. стерл. додаткового грошового капіталу.

Навпаки: коли ціна продуктів підприємства X підвищиться, то підвищиться й ціна товарового капіталу з 600 ф. стерл., напр., до 700 ф. стерл. Сьома частина його ціни, рівна 100 ф. стерл., приходить не з процесу продукції, не була авансована на нього, а припливає сюди з процесу циркуляції. Однак, для заміщення продуктивних елементів треба лише 600 ф. стерл.; отже, 100 ф. стерл звільняються.

Дослідження причин, чому в першому випадку період обороту скорочується або подовжується, в другому випадку ціни на сировинний матеріял та працю, і в третьому ціни поданих продуктів підвищуються або падають, — дослідження цих причин не входить у межі цього досліду.

Але ось що входить у межі його:

I випадок. *Незмінний маштаб продукції, незмінні ціни елементів продукції та продуктів, зміна в періоді циркуляції, а значить, і в періоді обороту.*

Згідно з припущенням у нашому прикладі, в наслідок скорочення періоду циркуляції, треба авансувати всього капіталу менше на $^1/_9$; тому капітал цей зменшується з 900 до 800 ф. стерл., і виділюється грошовий капітал в 100 ф. стерл.

Як і раніш, підприємство X дає той самий шеститижневий продукт такої самої вартости в 600 ф. стерл., а що роблять цілий рік безперервно, то воно протягом 51-го тижня дає ту саму масу продукту, вартістю в 5100 ф. стерл. Отже, в масі та ціні продукту, що його подає підприємство в циркуляцію, немає жодної зміни, немає її і в тих строках, що в них підприємство подає продукт на ринок. Але виділилось 100 ф. стерл., бо через скорочення періоду циркуляції процес насичено авансуванням капіталу лише в 800 ф. стерл. замість попередніх 900 ф. стерл. Ці 100 ф. стерл. виділеного капіталу існують у формі грошового капіталу. Але вони зовсім не репрезентують тієї частини авансованого капіталу, що постійно мусить функціонувати в формі грошового капіталу. Припустімо, що з авансованого поточного капіталу I = 600 ф. стерл. $^4/_5$ = 480 ф. стерл.

постійно витрачається на матеріяли для продукції і $^1/_5 = 120$ ф. стерл. на заробітну плату. Отже, щотижня 80 ф. стерл. на матеріяли для продукції, 20 ф. стерл. на заробітну плату. Отже, капітал II = 300 ф. стерл. так само мусить поділитись на $^4/_5 = 240$ ф. стерл. для продукційних матеріялів і на $^1/_5 = 60$ ф. стерл. для заробітної плати. Капітал, витрачуваний на заробітну плату, завжди мусить авансуватись у грошовій формі. Скоро товаровий продукт вартістю в 600 ф. стерл. зворотно перетворюється на грошову форму, скоро його продано, — 480 ф. стерл. з цієї суми можна перетворити на матеріяли для продукції (на продуктивний запас), але 120 ф. стерл. зберігають свою грошову форму, щоб служити для виплати заробітної плати протягом 6 тижнів. Ці 120 ф. стерл. являють той мінімум приплилого назад капіталу в 600 ф. стерл., який завжди мусить поповнюватись і заміщуватись у формі грошового капіталу, а тому й мусить він завжди бути наявний як діюща в грошовій формі частина авансованого капіталу.

Коли тепер з тих 300 ф. стерл., що періодично звільняються на 3 тижні й так само розпадаються на 240 ф. стерл. для продуктивного запасу й на 60 ф. стерл. для заробітної плати, в наслідок скорочення часу обігу виділюється 100 ф. стерл. у формі грошового капіталу, зовсім викидається з механізму обороту, то постає питання: відки береться гроші для цих 100 ф. стерл. грошового капіталу? Лише на п'яту частину вони складаються з грошового капіталу, що періодично звільняється в межах оборотів. Але $^4/_5 = 80$ ф. стерл. уже заміщено додатковим продуктивним запасом тієї самої вартости. Яким же чином цей додатковий продуктивний запас перетворюється на гроші, і відки береться гроші на це перетворення?

Якщо постало скорочення часу обігу, то з вищезгаданих 600 ф. стерл. на продуктивний запас замість 480 ф. стерл. перетворюється лише 400 ф. стерл. Решту 80 ф. стерл. зберігається в їхній грошовій формі, і разом з вищезгаданими 20 ф. стерл., призначеними для заробітної плати, вони становлять цей виділений капітал в 100 ф. стерл. Хоч ці 100 ф. стерл. приходять з циркуляції в наслідок продажу товарового капіталу в 600 ф. стерл. і тепер їх вилучається з циркуляції, бо їх не витрачається знову на заробітну плату й елементи продукції, однак, не треба забувати, що в грошовій формі вони знову є в тій самій формі, що в ній їх первісно кинуто в циркуляцію. Спочатку на продукційний запас і на заробітну плату витрачалось 900 ф. стерл. грішми. Щоб подати той самий процес продукції, треба тепер вже лише 800 ф. стерл. Виділені в наслідок цього в грошовій формі 100 ф. стерл. становлять тепер новий грошовий капітал, що шукає приміщення, нову складову частину грошового ринку. Щоправда, вони й раніш періодично перебували у формі звільненого грошового капіталу й додаткового продуктивного капіталу, але цей лятентний стан сам був умовою провадження процесу продукції, бо він був умовою його безперервности. Тепер їх уже не треба для цього, а тому вони становлять новий грошовий капітал і одну з складових частин грошового ринку, хоч вони зовсім не є ні додатковий еле-

мент до вже наявного суспільного грошового запасу (бо вони вже були на початку заснування підприємства, й воно пустило їх в циркуляцію), ні новоакумульований скарб.

Тепер ці 100 ф. стерл. дійсно вилучається з циркуляції, оскільки вони є частина авансованого грошового капіталу, що її тепер уже не застосовується в тому самому підприємстві. Але таке вилучення можливе тільки тому, що перетворення товарового капіталу на гроші, а цих грошей — на продуктивний капітал, Т'—Г—Т, прискорюється на один тиждень, отже, прискорюється й обіг діющих у цьому процесі грошей. Їх вилучено з цього, бо вони більше непотрібні для обороту капіталу X.

Тут припускається, що авансований капітал належить тому, хто його застосовує. Коли б він був позичений, справа через це ані трохи не змінилась би. Із скороченням часу обігу, підприємцеві треба було б замість 900 ф. стерл. лише 800 ф. стерл. позиченого капіталу. 100 ф. стерл., повернені позикодавцеві, становлять, як і раніше, новий грошовий капітал в 100 ф. стерл. тільки вже не в руках X, а в руках Y. Далі, коли капіталіст X одержував наборг свої продукційні матеріяли вартістю в 480 ф. стерл., так що сам він мав авансувати грішми тільки 120 ф. стерл. на заробітну плату, то тепер він має брати наборг продукційних матеріялів на 80 ф. стерл. менше, отже, ці 80 ф. стерл. становлять надлишковий товаровий капітал для капіталіста, що дає наборг, тимчасом як для капіталіста X виділилось би 20 ф. стерл. грішми.

Додатковий продукційний запас зменшився тепер на $^1/_3$. Являючи $^4/_5$ від 300 ф. стерл., він дорівнював додатковому капіталові II = 240 ф. стерл., тепер він дорівнює лише 160 ф. стерл., тобто являє додатковий запас на 2 тижні замість 3. Тепер він відновлюється що 2 тижні замість що 3, але також тільки на два тижні замість 3. Закупи, напр., на ринку бавовни повторюється, таким чином, частіше й меншими пайками. З ринку береться ту саму кількість бавовни, бо маса продукту лишається та сама. Але закупи розподіляються інакше в часі й розтягується їх на довший час. Припустімо, напр., що йдеться про 3 місяці й про 2 місяці; хай річне споживання бавовни буде 1200 пак. В першому випадку продаватиметься:

1 січня	300 пак,	на складі лишається	900 пак
1 квітня	300 „	„ „	600 „
1 липня	300 „	„ „	300 „
1 жовтня	300 „	„ „	0 „

Навпаки, в другому випадку:

1 січня	продається 200,	на складі	1000 пак
1 березня	„ 200	„ „	800 „
1 травня	„ 200	„ „	600 „
1 липня	„ 200	„ „	400 „
1 вересня	„ 200	„ „	200 „
1 листопада	„ 200	„ „	0 „

Отже, витрачені на бавовну гроші цілком повертаються лише на місяць пізніше, в листопаді замість жовтня. Отже, коли в наслідок скорочення

часу обігу, а разом з тим і часу обороту, виділюється в формі грошового капіталу $^1/_9$ частина авансованого капіталу = 100 ф. стерл. і коли ці 100 ф. стерл. складаються з 20 ф. стерл. періодично надлишкового грошового капіталу, призначеного для виплати щотижневої заробітної плати, і з 80 ф. стерл., що існують як періодичний надлишковий тижневий продукційний запас, — то цьому зменшенню у фабриканта надлишкового продукційного запасу на 80 ф. стерл. відповідає збільшення товарового запасу у торговця бавовною. Та сама бавовна то довше лежить на його складах як товар, що менше лежить вона на складах у фабриканта як продукційний запас.

Досі ми припускали, що скорочення часу обігу в підприємстві X випливає з того, що X швидше продає свої товари або швидше одержує за них гроші, зглядно, що при кредиті термін виплати скорочується. Отже, це скорочення часу обігу випливає з швидкого продажу товарів, швидкого перетворення товарового капіталу на грошовий, з Т′—Г′, з першої фази процесу циркуляції. Воно могло б випливати й з другої фази, Г—Т, а тому й з одночасної зміни, чи то робочого періоду, чи то часу обігу капіталів Y, Z і т. ін., що постачають капіталістові X продукційні елементи його поточного капіталу.

Коли, напр., бавовна, вугілля та ін., в старих умовах транспорту перебувають 3 тижні в дорозі від місця продукції або від складів до місця підприємства капіталіста X, то мінімуму продукційного запасу X мусить вистачати принаймні на 3 тижні, поки надійдуть нові запаси. Поки бавовна та вугілля перебувають в дорозі, вони не можуть служити як засоби продукції. Вони скоріше становлять тоді предмет праці для транспортової промисловости й приміщеного в ній капіталу, а також товаровий капітал для вуглепродуцента або для продавця бавовни, товаровий капітал, що перебуває в своїй циркуляції. При поліпшеному транспорті час перевозу скорочується до 2 тижнів. Таким чином, продукційний запас може перетворитися з тритижневого на двотижневий. Разом з тим звільняється авансований на це додатковий капітал у 80 ф. стерл., а також 20 ф. стерл., призначені на заробітну плату, бо капітал у 600 ф. стерл., що обернувся, повертається на тиждень раніше.

З другого боку, коли, напр., робочий період капіталу, що постачає сировинний матеріял, скорочується (приклади про це подано в попередніх розділах), отже, зростає й можливість відновлювати сировинний матеріял, то продукційний запас може зменшитись, переміжок від одного періоду відновлення до другого може скоротитись.

Навпаки, коли час обігу, а тому й період обороту довшає, то потрібне авансування додаткового капіталу — з кишені самого капіталіста, коли в нього є додатковий капітал. Але цей капітал є в тій або іншій формі приміщений, як частина грошового ринку; щоб ним можна було порядкувати, його треба визволити з старої форми, напр., продати акції, взяти вклади, так що й тут постає посередній вплив на грошовий ринок. Або капіталіст мусить десь позичити додатковий капітал Щождо частини додаткового капіталу, потрібної для заробітної плати, то

в нормальних обставинах її завжди треба авансувати як грошовий капітал, і цим капіталіст X з свого боку справляє безпосередній тиск на грошовий ринок. Для тієї частини капіталу, що її треба вкласти в продукційні матеріяли, авансування в формі грошового капіталу неминуче лише тоді, коли капіталіст мусить платити готівкою. Коли він може одержати ці матеріяли на кредит, то це не справить жодного безпосереднього впливу на грошовий ринок, бо додатковий капітал тоді безпосередньо авансується, як продукційний запас, а не як з самого початку грошовий капітал. Оскільки його кредитор подає і собі одержаний від X вексель безпосередньо на грошовий ринок, дає його дисконтувати і т. ін., то це справить на грошовий ринок посередній вплив, через другу особу. Але коли він скористається з цього векселя, щоб, напр., покрити борги пізнішого терміну, то цей додатково авансований капітал не справить ні безпосереднього, ні посереднього впливу на грошовий ринок.

II випадок. *Змінюються ціни на продукційні матеріяли; всі інші обставини незмінні.*

Вище миприпускали, що з усього капіталу в 900 ф. стерл. $^4/_5 = 720$ ф. стерл. витрачається на продукційні матеріяли і $^1/_5 = 180$ ф. стерл. на заробітну плату.

Коли продукційні матеріяли дешевшають наполовину, то на них для щотижневого робочого періоду треба лише 240 ф. стерл. замість 480 ф. стерл. і на додатковий капітал II треба лише 120 ф. стерл. замість 240 ф. стерл. Отже, капітал I скорочується з 600 ф. стерл. до $240 + 120 = 360$ ф. стерл. і капітал II з 300 ф. стерл. до $120 + 60 = 180$ф. стерл. Весь капітал в 900 ф. стерл. зменшується до $360 + 180 = 540$ ф. стерл. Отже, виділяється 360 ф. стерл.

Цей виділений і тепер вільний капітал, отже, грошовий капітал, що шукає приміщення на грошовому ринку, є не що інше, як частина капіталу в 900 ф. стерл., первісно авансованого як грошовий капітал, яка стала надлишковою в наслідок зниження ціни тих елементів продукції, що на них вона періодично перетворювалася, — стала надлишковою, якщо підприємство не поширюється, а провадиться далі в попередньому розмірі. Коли цей спад цін було б зумовлено не випадковими обставинами (особливо багатим урожаєм, надмірним довозом і т. ін.), а збільшенням продуктивної сили в тій галузі, що постачає сировинний матеріял, то цей грошовий капітал був би абсолютним додатком до грошового ринку і взагалі до вільного капіталу, що перебуває в формі грошового капіталу; бо цей капітал вже не становив би інтеґраційної складової частини капіталу вже застосованого.

III випадок. *Зміна ринкової ціни самого продукту.*

Тут разом із зниженням ціни втрачається й частину капіталу, тому її треба замістити новим авансуванням грошового капіталу. Цю втрату продавця може виграти покупець. Безпосередньо — коли продукт подешевшав у своїй ринковій ціні тільки в наслідок випадкових коньюнктур, і потім знову ціна його підвищується до нормального рівня. Посередньо — якщо зміну ціни зумовлено зміною вартости, яка впливає й на старий

продукт, та якщо цей продукт знову входить як елемент продукції у другу галузь продукції і pro tanto звільняє тут капітал. В обох випадках капітал, втрачений для X — для заміщення якого X справляє тиск на грошовий ринок — можуть дати йому товариші в ділових справах як новий додатковий капітал. В такому разі відбувається лише переміщення.

Навпаки, коли ціна продукту підвищується, то з сфери циркуляції привлащується частину капіталу, що її не авансовано. Вона не є органічна частина капіталу, авансованого на процес продукції, а тому, коли підприємство не поширюється, вона становить виділений капітал. А що тут припущено, що ціни елементів продукту дано раніш, ніж він як товаровий капітал вступив на ринок, то до підвищення цін тут могла б спричинитись справжня зміна вартости, оскільки ця зміна вартости мала б зворотний вплив, напр., коли б сировинні матеріяли в дальшому подорожчали. В цьому разі капіталіст X виграв би на своєму продукті, що циркулює як товаровий капітал, і на продукційному запасі, що є в нього. Цей виграш дав би йому додатковий капітал, тепер потрібний для того, щоб провадити далі підприємство при нових підвищених цінах елементів продукції.

Або підвищення цін є лише тимчасове. Тоді те, що на боці капіталіста X потрібне як додатковий капітал, виступає на боці другого капіталіста як звільнений капітал, оскільки його продукт є елемент продукції для інших галузей підприємств. Що один втратив, те інший виграв.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

ОБОРОТ ЗМІННОГО КАПІТАЛУ

I. Річна норма додаткової вартости

Припустімо обіговий капітал в 2500 ф. стерл., а саме $^4/_5 = 2000$ ф. стерл. сталого капіталу (матеріяли продукції) і $^1/_5 = 500$ ф. стерл. змінного капіталу, витрачуваного на заробітну плату.

Період обороту хай дорівнює 5 тижням; робочий період = 4 тижням; період циркуляції = 1 тижневі. Тоді капітал I = 2000 ф. стерл. і складається з 1600 ф. стерл. сталого капіталу і 400 ф. стерл. змінного; капітал II = 500 ф. стерл., з них 400 ф. стерл. сталого капіталу і 100 ф. стерл. змінного капіталу. Протягом кожного робочого тижня витрачається капітал в 500 ф. стерл. Протягом року, що складається з 50 тижнів, виготовлюється річний продукт в $500 \times 50 = 25000$ ф. стерл. Отже, капітал I в 2000 ф. стерл., що весь час застосовується в робочому періоді, обертається 12,5 разів. $2000 \times 12{,}5 = 25000$ ф. стерл. З цих 25000 ф. стерл. $^4/_5 = 20000$ ф. стерл. сталого капіталу, витраченого на засоби продукції, і $^1/_5 = 5000$ ф. стерл. змінного капіталу, витраченого на за-

робітну плату. Навпаки, увесь капітал в 2500 ф. стерл. обертається $\frac{25000}{2500} = 10$ разів.

Витрачений протягом продукції змінний обіговий капітал може знову функціонувати в процесі продукції лише остільки, оскільки продукт, що в ньому репродуковано його вартість, продано, перетворено з товарового капіталу на грошовий капітал, щоб знову витрачуватись на оплату робочої сили. Але так само стоїть справа і з витраченим на продукцію сталим обіговим капіталом (матеріялами продукції), що його вартість знову з'являється в продукції як частина вартости продукту. Що ці обидві частини— змінна та стала частина обігового капіталу — мають спільного, і що відрізняє їх від основного капіталу, так це не те, що їхня вартість, перенесена на продукт, циркулює за допомогою товарового капіталу, тобто через циркуляцію продукту як товару. Деяка частина вартости продукту, а тому й продукту, що циркулює як товар, тобто деяка частина товарового капіталу завжди складається з зношуваної частини основного капіталу, тобто з частини вартости основного капіталу, перенесеної на продукт в процесі продукції. Але ріжниця ось у чому: основний капітал і далі функціонує в процесі продукції в своїй старій споживній формі протягом більш-менш довгого циклу періодів обороту обігового капіталу (= обіговому сталому + обіговий змінний капітал); тимчасом як кожен поодинокий оборот має собі за умову заміщення цілого обігового капіталу, що ввійшов — у вигляді товарового капіталу — із сфери продукції в сферу циркуляції. Перша фаза циркуляції Т′—Г′ є спільна для поточного сталого й поточного змінного капіталу. В другій фазі вони відокремлюються. Гроші, що на них перетворився товар, перетворюються деякою частиною на продукційний запас (обіговий сталий капітал). Відповідно до різних термінів купівель складових частин цього запасу одна частина його може утворитись через перетворення грошей на матеріяли продукції раніше, друга пізніше, але, кінець-кінцем, так складається ввесь запас продукційних матеріялів. Друга частина грошей, одержаних з продажу товарів, лишається лежати як грошовий запас, щоб помалу витрачатись на оплату робочої сили, введеної в процес продукції. Вона становить обіговий змінний капітал. А проте, повне заміщення тієї або другої частини капіталу є кожного разу наслідок обороту капіталу, його перетворення на продукт, з продукту на товар, з товару на гроші. Саме це є причина того, що в попередньому розділі ми розглядали оборот обігового капіталу—сталого й змінного — окремо і разом, не звертаючи уваги на основний капітал.

В питанні, що його нам треба тепер дослідити, ми мусимо зробити ще один крок далі й розглядати змінну частину обігового капіталу так, ніби тільки вона одна й становить обіговий капітал; інакше кажучи, ми залишаємо осторонь сталий обіговий капітал, що обертається разом з нею.

Авансовано 2500 ф. стерл., і вартість річного продукту = 25000 ф. стерл. Але змінна частина обігового капіталу становить 500 ф. стерл., тому змінний капітал, що міститься в 25000 фунт. стерлінґів, дорівнює

$\frac{25000}{5} = 5000$ ф. стерл. Коли поділити ці 5000 ф. стерл. на 500, то матимемо число оборотів 10, цілком таке саме, як і для цілого капіталу в 2500 ф. стерл.

Це пересічне обчислення, що за ним вартість річного продукту ділиться на вартість авансованого капіталу, а не на вартість частини цього капіталу, постійно застосовуваної в одному робочому періоді (отже, в нашому прикладі не на 400, а на 500, не на капітал I, а на капітал I + капітал II), — це пересічне обчислення тут, де йдеться лише про продукцію додаткової вартости, є абсолютно точне. Далі ми побачимо, що з іншого погляду воно не зовсім точне, як і взагалі це пересічне обчислення не зовсім точне. Інакше кажучи, воно задовільне для практичних цілей капіталіста, але воно не виражає точно й гаразд усіх реальних обставин обороту.

Досі ми одну частину вартости товарового капіталу лишали цілком осторонь, а саме вміщену в ньому додаткову вартість, спродуковану та долучену до продукту протягом процесу продукції. На неї тепер і треба нам звернути увагу.

Коли припустити, що витрачуваний щотижня змінний капітал в 100 ф. стерл. продукує додаткову вартість в 100% = 100 ф. стерл., то змінний капітал в 500 ф. стерл., витрачуваний протягом п'ятитижневого періоду обороту, випродукує додаткову вартість в 500 ф. стерл., тобто половина робочого дня складається з додаткової праці.

Але коли 500 ф. стерл. змінного капіталу продукують 500 ф. стерл. додаткової вартости, то 5000 ф. стерл. випродукують її $500 \times 10 = 5000$ ф. стерл. Але авансований змінний капітал = 500 ф. стерл. Відношення цієї маси додаткової вартости, спродукованої протягом року, до суми вартости авансованого змінного капіталу ми звемо річною нормою додаткової вартости. Отже, в даному випадку вона $= \frac{5000}{500} = 1000\%$. Коли ближче аналізувати цю норму, то виявиться, що вона дорівнює тій нормі додаткової вартости, яку авансований змінний капітал продукує протягом одного періоду обороту, помноженій на число оборотів змінного капіталу (а воно збігається з числом оборотів цілого обігового капіталу).

Авансований протягом одного періоду обороту змінний капітал в даному випадку = 500 ф. стерл.; створена ним додаткова вартість теж = = 500 ф. стерл. Тому норма додаткової вартости протягом одного періоду обороту $= \frac{500\,m}{500\,v} = 100\%$. Ці 100%, помножені на 10, на число оборотів протягом року, дають $\frac{5000\,m}{500\,v} = 1000\%$.

Це має силу щодо річної норми додаткової вартости. Щождо маси додаткової вартости, здобуваної протягом певного періоду обороту, то ця маса дорівнює вартості авансованого протягом цього періоду змінного капіталу — в даному випадку = 500 ф. стерл., помноженій на норму

додаткової вартости, в даному випадку, отже, $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$ ф. стерл. Коли б авансований капітал був = 1500 ф. стерл. при незмінній нормі додаткової вартости, то маса додаткової вартости була б = $= 1500 \times \frac{100}{100} = 1500$ ф. стерл.

Змінний капітал в 500 ф. стерл., що обертається 10 разів на рік і що продукує протягом року додаткову вартість в 5000 ф. стерл., отже, капітал, що для нього річна норма додаткової вартости = 1000%, ми будемо називати капіталом *A*.

Припустімо тепер, що інший змінний капітал *B* в 5000 ф. стерл. авансується на цілий рік (тобто тут на 50 тижнів) і тому обертається лише один раз на рік. Припустімо при цьому далі, що наприкінці року продукт оплачується в той самий день, як його виготовлено, і, значить, грошовий капітал, що на нього його перетворюється, повертається в той самий день. Отже, період циркуляції тут = 0, період обороту дорівнює робочому періодові, а саме одному рокові. Як і в попередньому випадку, в процесі праці щотижня перебуває змінний капітал в 100 ф. стерл., а тому протягом 50 тижнів — в 5000 ф. стерл. Далі, норма додаткової вартости хай буде та сама = 100%, тобто за однакової довжини робочого дня половина його складається з додаткової праці. Коли ми візьмемо 5 тижнів, то вкладений змінний капітал = 500 ф. стерл., норма додаткової вартости = 100%, отже, маса додаткової вартости, створена протягом 5 тижнів = 500 ф. стерл. Кількість робочої сили, що її тут експлуатується, і ступінь її експлуатації, згідно з нашим припущенням, тут точно такі самі, як і при капіталі *A*.

Вкладений змінний капітал в 100 ф. стерл. щотижня створює додаткову вартість в 100 ф. стерл., тому протягом 50 тижнів вкладений капітал в $100 \times 50 = 5000$ ф. стерл. створить додаткову вартість в 5000 ф. стерл. Маса щороку створюваної додаткової вартости буде така сама, як і в попередньому випадку = 5000 ф. стерл., але річна норма додаткової вартости цілком інша. Вона дорівнює спродукованій протягом року додатковій вартості, поділеній на авансований змінний капітал: $\frac{5000\ m}{5000\ v} = 100\%$, тимчасом як раніш для капіталу *A* вона дорівнювала 1000%.

При капіталі *A*, як і при капіталі *B*, ми витрачали щотижня 100 ф. стерл. змінного капіталу; ступінь зростання вартости або норма додаткової вартости цілком та сама, вона дорівнює 100%; величина змінного капіталу теж та сама = 100 ф. стерл. Експлуатується цілком таку саму кількість робочої сили, величина й ступінь експлуатації в обох випадках однакові, робочі дні однакові і однаково поділяються на доконечну й додаткову працю. Сума змінного капіталу, застосованого протягом року, однакова величиною = 5000 ф. стерл., вона пускає в рух таку саму масу праці й витягує з робочої сили, пущеної в рух обома рівними капіталами, однакову масу додаткової вартости, 5000 ф. стерл. І,

все ж в річній нормі додаткової вартости капіталів *A* і *B* є ріжниця в 900%.

Правда, це явище має такий вигляд, ніби норма додаткової вартости залежить не лише від маси та ступеня експлуатації робочої сили, пущеної в рух змінним капіталом, але крім того, від якихось незрозумілих впливів, що походять з процесу циркуляції; і справді, це явище освітлювали саме таким способом; і хоч не в цій чистій, а в своїй складнішій та прихованішій формі (в формі річної норми зиску) воно спричинило початку 20-х років цілковите замішання в школі Рікардо.

Дивне в цьому явищі зникає одразу, скоро ми не лише позірно, а й справді поставимо капітал *A* і капітал *B* в цілком однакові обставини. Обставини будуть однакові тільки тоді, коли змінний капітал *B* в цілому своєму об'ємі витрачається на оплату робочої сили протягом того самого часу, що й капітал *A*.

5000 ф. стерл. капіталу *B* витрачається тоді протягом 5 тижнів, по 1000 ф. стерл. щотижня; це становить за рік витрату в 50000 ф. стерл. Додаткова вартість буде тоді, згідно з нашим припущенням, теж = 50000 ф. стерл. Капітал, що обернувся = 50000 ф. стерл., поділений на авансований капітал = 5000 ф. стерл., дає число оборотів = 10. Норма додаткової вартости $= \frac{5000\,m}{5000\,v} = 100\%$, помножена на число оборотів = 10, дає річну норму додаткової вартости $= \frac{50000\,m}{5000\,v} = \frac{10}{1} = 1000\%$. Отже, тепер річні норми додаткової вартости однакові для *A* і для *B*, а саме 1000%, але маси додаткової вартости становлять: для *B*—50000 ф. стерл., для *A*—5000 ф. стерл.; маси спродукованої додаткової вартости відносяться тепер, як авансовані капітальні вартості *B* і *A*, а саме як 5000 : 500 = = 10 : 1. Але зате капітал *B* в той самий час пустив у рух удесятеро більше робочої сили, ніж капітал *A*.

Тільки капітал, дійсно застосований у процесі праці, утворює додаткову вартість і тільки для нього мають силу всі закони, що стосуються до додаткової вартости, а значить, і той закон, що за даної норми маса додаткової вартости визначається відносною величиною змінного капіталу.

Самий процес праці вимірюється часом. За даної довжини робочого дня (як тут, де ми ставимо капітал *A* і капітал *B* в однакові обставини, щоб висвітлити краще різницю в річній нормі додаткової вартости) робочий тиждень складається з певного числа робочих днів. Або ми можемо розглядати якийбудь робочий період, напр., в даному разі п'ятитижневий, як суцільний робочий день, що складається з 300 годин, коли робочий день = 10 годинам, а тиждень = 6 робочим дням. Але далі ми мусимо помножити це число на число робітників, що їх одночасно щодня вживається разом у тому самому процесі праці. Коли це число було б, напр., 10, то тижневий підсумок був би = 60 × 10 = 600 годинам, а п'ятитижневий робочий період = 600 × 5 = 3000 годинам. Отже, при однаковій нормі додаткової вартости і при однаковій довжині ро-

бочого дня застосовується змінні капітали однакової величини, коли протягом того самого переміжку часу пускається в рух однакові маси робочої сили (обчислювані помноженням однієї робочої сили тієї самої ціни на число цих сил).

Повернімось тепер до наших первісних прикладів. В обох випадках *A* і *B* протягом кожного тижня року застосовується змінні капітали однакової величини, по 100 ф. ст. щотижня. Застосовані, справді діющі в процесі праці змінні капітали тому однакові, але авансовані змінні капітали зовсім неоднакові. В прикладі *A* на кожні 5 тижнів авансовано по 500 ф. стерл., що з них щотижня застосовується 100 ф. стерл. В прикладі *B* на перший п'ятитижневий період треба авансувати 5000 ф. стерл., але з них застосовується лише по 100 ф. стерл. щотижня, отже, протягом 5 тижнів лише 500 ф. стерл. $= 1/_{10}$ авансованого капіталу. Протягом другого п'ятитижневого періоду треба авансувати 4500 ф. стерл., але застосовується тільки 500 ф. стерл. і т. далі. Змінний капітал, авансовуваний на певний період часу, перетворюється на застосовуваний, тобто справді діющий і чинний змінний капітал лише тією мірою, якою він справді входить у відділи цього періоду часу, заповнені процесом праці, якою він дійсно функціонує в процесі праці. В переміжки, що протягом них частину його авансовано лише для того, щоб її можна було застосувати пізніше, ця частина мов би зовсім не існує для процесу праці, а тому не справляє жодного впливу ні на утворення вартости, ні на утворення додаткової вартости. Так стоїть, приміром, справа з капіталом *A* в 500 ф. стерл. Його авансовано на 5 тижнів, але в процес праці послідовно входять з нього щотижня лише 100 ф. стерл. Протягом першого тижня застосовується $1/_5$ його; $4/_5$ авансовано, але не застосовано, хоч їх і треба мати в запасі для процесу праці наступних 4 тижнів, і тому їх доводиться авансувати.

Обставини, що зумовлюють ріжницю у відношенні між авансованим і застосованим капіталом, впливають на продукцію додаткової вартости — за даної норми додаткової вартости — лише остільки й лише тим, що вони роблять різною ту кількість змінного капіталу, яку дійсно можна застосувати протягом певного періоду часу, напр., протягом одного тижня, протягом п'ятьох тижнів та ін. Авансований змінний капітал функціонує як змінний капітал лише остільки й лише протягом того часу, оскільки й коли його справді застосовується; але не протягом того часу, коли він лишається авансований як запас, і не застосовується його. Однак усі обставини, що зумовлюють ріжницю у відношенні між авансованим і застосованим змінним капіталом, сходять на ріжницю періодів обороту (визначувану ріжницею або робочого періоду, або періоду циркуляції, або їх обох). Закон продукції додаткової вартости, є в тому, що, при однаковій нормі додаткової вартости, однакові маси діющого змінного капіталу утворюють однакові маси додаткової вартости. Отже, коли з капіталів *A* і *B* за однакові переміжки часу при однаковій нормі додаткової вартости застосовується однакові маси змінного капіталу, то вони мусять протягом однакових переміжків часу утворити однакові маси додаткової

вартости, хоч яке різне буде відношення цього змінного капіталу, застосованого протягом певного часу, до змінного капіталу, авансованого на той самий час, і значить, хоч яке різне буде також і відношення утворених мас додаткової вартости, не до застосованого, а до взагалі авансованого змінного капіталу. Неоднаковість цього відношення, замість суперечити розвиненим законам продукції додаткової вартости, навпаки, потверджує їх і є неминучий наслідок їх.

Розгляньмо перший п'ятитижневий період продукції капіталу *B*. Наприкінці 5-го тижня 500 ф. стерл. застосовано й зужито. Новостворена вартість=1000 ф. стерл., отже, $\frac{500m}{500v} = 100\%$. Цілком так, як при капіталі *A*. Та обставина, що при капіталі *A* додаткова вартість реалізується разом з авансованим капіталом, а при *B* — ні, нас тут покищо не обходить, бо тут покищо йдеться лише про продукцію додаткової вартости і про відношення її до змінного капіталу, авансованого під час її продукції. Навпаки, коли ми обчислимо відношення додаткової вартости *B* не до тієї частини авансованого капіталу в 5000 ф. стерл., що її застосованой тому зужито протягом продукції цієї додаткової вартости, а до самого цього цілого авансованого капіталу, то матимемо $\frac{500m}{5000v} = 1/10 = 10\%$. Отже, для капіталу *B* 10%, а для капіталу *A* 100%, тобто вдесятеро більше. Коли б тут сказали: така ріжниця в нормі додаткової вартости для однакових величиною капіталів, що пускають у рух однакову кількість праці, та ще праці, яка однаковою мірою поділяється на оплачену й неоплачену, суперечить законам продукції додаткової вартости, — то відповідь була б проста й випливала б з першого погляду на фактичні відношення: для *A* виражається справжня норма додаткової вартости, тобто відношення додаткової вартости, спродукованої протягом 5 тижнів змінним капіталом в 500 ф., до цього змінного капіталу в 500 ф. стерл. Для *B*, навпаки, обчислення робиться таким способом, що не має жодного чинення ні до продукції додаткової вартости, ні до відповідного їй визначення норми додаткової вартости. 500 ф. стерл. додаткової вартости, спродуковані змінним капіталом у 500 ф. стерл., обчислюється власне не в їхньому відношенні до 500 ф. стерл. змінного капіталу, авансованого протягом продукції цієї додаткової вартости, а в їхньому відношенні до капіталу в 5000 ф. стерл., що $^9/_{10}$ його, 4500 ф. стерл., не мають жодного чинення до продукції цієї додаткової вартости в 500 ф. стерл., а скорше мають лише поступінно функціонувати протягом наступних 45 тижнів; отже, вони зовсім не існують для продукції протягом перших 5 тижнів, що про них тільки й мовиться тут. Отже, в цьому випадку ріжниця в нормі додаткової вартости капіталів *A* і *B* не становить жодної проблеми.

Порівняймо тепер річні норми додаткової вартости для капіталів *B* і *A*. Для капіталу *B* ми маємо $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$; для капіталу *A* $\frac{5000m}{500v} = 1000\%$.

Але відношення норм додаткової вартости таке саме, як і раніш. Там ми мали:
$\frac{\text{Норма додаткової вартости капіталу } B}{\text{Норма додаткової вартости капіталу } A} = \frac{10\%}{100\%}$, а тепер ми маємо:
$\frac{\text{Річна норма додаткової вартости капіталу } B}{\text{Річна норма додаткової вартости капіталу } A} = \frac{100\%}{1000\%}$, але
$\frac{10\%}{100\%} = \frac{100\%}{1000\%}$, отже, те саме відношення, як і перше.

Однак тепер проблема перевернулась. Річна норма капіталу *B*: $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$, звичайно не являє жодного відхилення — ні навіть подоби відхилення — від відомих нам законів щодо продукції та відповідної їй норми додаткової вартости. 5000v протягом року авансовано й продуктивно спожито, вони спродукували 5000m. Отже, норма додаткової вартости позначиться наведеним вище дробом $\frac{5000m}{5000v} = 100\%$. Річна норма збігається з дійсною нормою додаткової вартости. Отже, на цей раз не капітал *B*, як перше, а капітал *A* являє аномалію, що її треба пояснити.

Ми маємо тут норму додаткової вартости $\frac{5000m}{500v} = 1000\%$.

Але якщо в першому випадку 500m, продукт 5 тижнів, обчислювалось на авансований капітал 5000 ф. стерл., що $^9/_{10}$ його не застосовувалось у продукції цієї додаткової вартости, то тепер 5000m обчислюється на 500v, тобто тільки на $^1/_{10}$ змінного капіталу, дійсно застосованого в продукції 5000m; бо 5000m є продукт змінного капіталу в 5000 ф. стерл., продуктивно зужитого протягом 50 тижнів, а не продукт капіталу в 500 ф. стерл., зужитого протягом лише одного п'ятитижневого періоду. В першому випадку додаткова вартість, спродукована протягом 5 тижнів, обчислюється на капітал, авансований на 50 тижнів, отже, на капітал, вдесятеро більший, ніж той, що його зужитковано протягом 5 тижнів. Тепер додаткову вартість, спродуковану протягом 50 тижнів, обчислюється на капітал, авансований на 5 тижнів, отже, на капітал вдесятеро менший, ніж той, що його зужитковано протягом 50 тижнів.

Капітал *A* в 500 ф. стерл. ніколи не авансується більше, ніж на 5 тижнів. Наприкінці їх він припливає назад і, роблячи протягом року десять оборотів, може повторити цей процес десять разів. З цього випливають два висновки.

Поперше. Авансований капітал *A* лише вп'ятеро більший за частину капіталу, постійно застосовувану в процесі продукції протягом тижня. Навпаки, капітал *B*, що протягом 50 тижнів обертається лише один раз, і, значить, його теж треба авансувати на 50 тижнів, в 50 разів більший за ту частину його, що її постійно можна застосовувати протягом тижня. Тому оборот змінює відношення між капіталом, авансованим на процес продукції протягом року, і капіталом, постійно застосовуваним для певного періоду продукції, напр., одного тижня. Ми маємо

тут перший випадок, де п'ятитижневу додаткову вартість обчислюється не на капітал, застосований протягом цих 5 тижнів, а на капітал вдесятеро більший, застосований протягом 50 тижнів.

Подруге. П'ятитижневий період обороту капіталу *A*, 5 тижнів, становить тільки 1/10 року, отже, рік охоплює 10 таких періодів обороту, що в них капітал *A* в 500 ф. стерл. знову й знову застосовується. Застосований капітал дорівнює тут капіталові, авансованому на 5 тижнів, помноженому на число періодів обороту протягом року. Капітал, застосований протягом року $= 500 \times 10 = 5000$ ф. стерл. Капітал, авансований протягом року $= \frac{5000}{10} = 500$ ф. стерл. Справді, хоч 500 ф. стерл. завжди знову застосовується, але що п'ять тижнів ніколи не авансується більше, ніж ці самі 500 ф. стерл. З другого боку, при капіталі *B* протягом 5 тижнів застосовується й авансується на ці 5 тижнів лише 500 ф. стерл.; а що період обороту дорівнює тут 50 тижням, то капітал, застосований протягом року, дорівнює капіталові, авансованому не на кожні 5 тижнів, а на всі 50 тижнів. Але щорічно продукована маса додаткової вартости, за даної норми додаткової вартости, пропорціональна капіталові, застосованому протягом року, а не капіталові, авансованому протягом року. Отже, для цього капіталу в 5000 ф. стерл., що обертається один раз, ця маса не більша, ніж для капіталу в 500 ф. стерл., що обертається десять разів, і вона лише тому така велика, що капітал, який обертається один раз на рік, сам удесятеро більший від капіталу, який обертається десять разів на рік.

Змінний капітал, що обертається протягом року, — отже, частина річного продукту, або рівна їй частина річних витрат, — є змінний капітал, справді застосований, продуктивно зужитий протягом року. З цього випливає, що коли змінний капітал *A*, який обертається протягом року, і змінний капітал *B*, який обертається протягом року, рівновеликі, і коли їх застосовується в однакових умовах зростання вартости, отже, коли норма додаткової вартости однакова для обох, то й щороку продукована маса додаткової вартости також мусить бути однакова для обох; отже, однакова мусить бути — тому, що застосовані маси капіталу однакові — і норма додаткової вартости, обчислена на рік, оскільки її виражається формулою:

$$\frac{\text{маса додаткової вартости, спродукованої протягом року}}{\text{змінний капітал, який обертається протягом року}}$$

Або, виражаючи в загальній формі: хоч яка буде відносна величина змінних капіталів, що обернулись, норма їхньої додаткової вартости, спродукованої протягом року, визначається тією нормою додаткової вартости, за якої відповідні капітали працювали в пересічні періоди (прим., у пересічному за тиждень або день).

Такий єдиний висновок, що випливає з законів продукції додаткової вартости та визначення норми додаткової вартости.

Подивімось тепер далі, що виражає відношення:

$$\frac{\text{капітал, що обертається протягом року}}{\text{авансований капітал}}$$

(при цьому ми, як уже сказано, маємо на увазі лише змінний капітал). Це ділення дає нам число оборотів капіталу, авансованого протягом року.

Для капіталу A маємо:

$$\frac{\text{5000 ф. стерл. капіталу, що обернувся протягом року}}{\text{500 ф. стерл. авансованого капіталу}};$$

для капіталу B:

$$\frac{\text{5000 ф. стерл. капіталу, що обернувся протягом року}}{\text{5000 ф. стерл. авансованого капіталу}}$$

В обох відношеннях чисельник виражає авансований капітал, помножений на **число** оборотів: для A 500×10, для B 5000×1. Або помножений на обернений дріб **часу** обороту, обчисленого на рік. Час обороту для $A = 1/10$ року; обернений дріб часу обороту $= 10/1$ року, отже, $500 \times 10/1 = 5000$; для $B = 5000 \times 1/1 = 5000$. Знаменик виражає капітал, що обернувся, помножений на обернений дріб **числа** оборотів; для $A = 5000 \times 1/10$; для $B = 5000 \times 1/1$.

Відповідні маси праці (сума оплаченої та неоплаченої праці), що їх пускається в рух обома змінними капіталами, які обернулись протягом року, тут однакові, бо самі капітали, що обернулись, однакові, й норми зростання їхньої вартости теж однакові.

Відношення капіталу, що обернувся протягом року, до авансованого змінного капіталу показує: 1) Відношення, що в ньому стоїть капітал, який треба авансувати, до змінного капіталу, застосованого протягом певного робочого періоду. Коли число оборотів $= 10$, як для капіталу A, і рік береться в 50 тижнів, то час обороту $= 5$ тижням. Змінний капітал треба авансувати на ці 5 тижнів, і цей авансований на 5 тижнів капітал мусить бути вп'ятеро більший від змінного капіталу, застосованого протягом одного тижня. Інакше кажучи, тільки 1/5 авансованого капіталу (тут 500 ф. стерл.) можна застосувати протягом одного тижня. Навпаки, при капіталі B, де число оборотів $= 1/1$, час обороту $= 1$ рокові $= 50$ тижням. Відношення авансованого капіталу до щотижнево застосовуваного є, отже, $50:1$. Коли б для B відношення було таке саме, як для A, то B довелось би щотижня прикладати 1000 ф. стерл. замість 100. 2) З цього випливає, що B застосував вдесятеро більший капітал (5000 ф. стерл.), ніж A, щоб пустити в рух таку саму масу змінного капіталу, отже, за даної норми додаткової вартости, і таку саму масу праці (оплаченої та неоплаченої), отже, щоб спродукувати протягом року таку саму масу додаткової вартости. Справжня норма додаткової

вартости виражає не що інше, як відношення застосованого протягом певного часу змінного капіталу до спродукованої протягом того самого часу додаткової вартости; або — масу тієї неоплаченої праці, що її пускає в рух змінний капітал, застосований протягом цього часу. Вона абсолютно не має чинення до тієї частини змінного капіталу, яку авансовано, але протягом певного часу не застосовується, отже, так само не має ніякого чинення вона й до відношення між частиною капіталу, авансованого в певний протяг часу, і тією частиною його, що її застосовано протягом цього самого часу — відношення, що для різних капіталів під впливом періодів обороту модифікується й є різне.

З наведеного вище скорше випливає, що річна норма додаткової вартости лише в одному єдиному випадку збігається з справжньою нормою додаткової вартости, яка виражає ступінь експлуатації праці: а саме в тому разі, коли авансований капітал обертається тільки один раз на рік, коли тому авансований капітал дорівнює капіталові, що обернувся протягом року, а відношення маси додаткової вартости, спродукованої протягом року, до капіталу, застосованого на її продукцію протягом року, збігається і є тотожне з відношенням маси додаткової вартости, спродукованої протягом року, до капіталу, авансованого протягом року.

A) Річна норма додаткової вартости дорівнює:

$$\frac{\text{маса додаткової вартости, спродукованої протягом року}}{\text{авансований змінний капітал}}$$

Але маса додаткової вартости, спродукованої протягом року, дорівнює справжній нормі додаткової вартости, помноженій на змінний капітал, застосований на її продукцію. Капітал, застосований на продукцію річної маси додаткової вартости, дорівнює авансованому капіталові, помноженому на число оборотів його, яке ми позначатимемо n. Тому формула A) перетворюється на таку:

B) Річна норма додаткової вартости дорівнює:

$$\frac{\text{справжня норма додаткової вартости} \times \text{аванс. змінний капітал} \times n}{\text{авансований змінний капітал}}$$

Наприклад, для капіталу $B = \frac{100\% \times 5000 \times 1}{5000}$ або 100%. Тільки коли $n = 1$, тобто, коли авансований змінний капітал обертається тільки один раз на рік, отже, дорівнює застосованому протягом року капіталові, або капіталові, що обернувся протягом року,—тільки тоді річна норма додаткової вартости дорівнює справжній нормі додаткової вартости.

Коли ми позначимо річну норму додаткової вартости M', справжню норму додаткової вартости m', авансований змінний капітал — v, число оборотів — n, то $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$; отже, $M' = m'n$, і лише тоді $= m'$, коли $n = 1$; отже, $M' = m' \times 1 = m'$.

Далі з цього випливає: річна норма додаткової вартости завжди $= m'n$, тобто дорівнює справжній нормі додаткової вартости, спродукованої в один період обороту змінним капіталом, зужитим протягом цього періоду, помноженій на число оборотів цього змінного капіталу протягом цього року, або помноженій (що те саме) на обернений дріб його часу обороту, обчисленого на рік, що береться за одиницю. (Коли змінний капітал обертається 10 разів на рік, то час його обороту $= 1/_{10}$ року; отже, обернений дріб його часу обороту $= 10/1 = 10$).

Далі з наведеного випливає: $M' = m'$, коли $n = 1$. M' більше за m', коли n більше за 1, тобто, коли авансований капітал обертається більше як один раз на рік, або коли капітал, що обернувся, більший, ніж капітал авансований.

Нарешті, M' менше за m', коли n менше за 1, тобто коли капітал, що обернувся протягом року, є лише частина авансованого капіталу, отже, коли період обороту триває більш як рік.

Зупинімось трохи на цьому останньому випадку.

Ми зберігаємо всі припущення нашого попереднього прикладу, хай тільки період обороту продовжиться до 55 тижнів. Процес праці потребує щотижня 100 ф. стерл. змінного капіталу, отже, 5500 ф. стерл. для періоду обороту, і продукує щотижня 100 m; отже, m, як і перше, $= 100\%$. Число оборотів n дорівнює тут $\frac{50}{55} = \frac{10}{11}$, бо час обороту (беручи рік в 50 тижнів) $= 1 + 1/10$ року $= \frac{11}{10}$ року. $M' = \frac{100\% \times 5500 \times 10/11}{5500} = 100\% \times \frac{10}{11} = \frac{1000}{11}\% = 90\frac{10}{11}\%$, отже, менше, ніж 100%. Справді, коли б річна норма додаткової вартости була 100%, то 5500 v протягом року мусили б випродукувати 5500 m, тимчасом як для цього треба $\frac{11}{10}$ року. Ці 5500 v продукують протягом року лише 5000 m, отже, річна норма додаткової вартости $= \frac{5000\ m}{5500\ v} = \frac{10}{11} = 90\frac{10}{11}\%$.

Тому річна норма додаткової вартости, або відношення між додатковою вартістю, спродукованою протягом року, і взагалі а в а н с о в а н и м змінним капіталом (на відміну від змінного капіталу, що о б е р н у в с я протягом року), не є просте суб'єктивне відношення, а самий справжній рух капіталу викликає це зіставлення. Наприкінці року до власника капіталу *A* повернувся авансований ним змінний капітал, рівний 500 ф. стерл., і крім того 5000 ф. стерл. додаткової вартости. Величину авансованого ним капіталу виражає не та маса капіталу, що її він застосував протягом року, а та, що періодично до нього повертається. В розглядуваному питанні не має жодного значення, чи існує капітал наприкінці року почасти як продукційний запас, чи почасти як товаровий або грошовий капітал, і в якому відношенні розподіляється він на ці різні частини. Для власника капіталу *B* повернулись 5000 ф. стерл., аван-

сований ним капітал, та ще 5000 ф. стерл. додаткової вартости. Для власника капіталу *C* (останнього розглянутого нами капіталу в 5500 ф. стерл.) спродуковано протягом року 5000 ф. стерл. додаткової вартости (при витраті 5000 ф. стерл. і нормі додаткової вартости в 100%), але авансований ним капітал, а так само і спродукована додаткова вартість ще не повернулись до нього.

$M' = m'n$ виражає, що норма додаткової вартости, яка має силу для змінного капіталу, застосованого протягом одного періоду обороту:

$$\frac{\text{маса додаткової вартости, створена протягом одного періоду обороту}}{\text{змінний капітал, застосований протягом одного періоду обороту}}$$

має бути помножена на число періодів обороту або на число періодів репродукції авансованого змінного капіталу — на число періодів, що протягом їх він відновлює свій кругобіг.

В книзі I, розділ IV („Перетворення грошей на капітал"), а потім у книзі I, розділ XXI („Проста репродукція") ми бачили вже, що капітальну вартість взагалі авансується, а не витрачається, бо ця вартість, пробивши різні фази свого кругобігу, знову повертається до свого вихідного пункту, та ще й збагачена додатковою вартістю. Це характеризує її, як авансовану вартість. Час, що минає від її вихідного пункту до пункту її повороту, і є той час, що на нього авансується її. Ввесь кругобіг, що його перебігає капітальна вартість, вимірюваний часом від її авансування до її повороту, становить її оборот, а час тривання цього обороту становить період обороту. Коли цей період закінчився і кругобіг вивершено, то та сама капітальна вартість може знову почати той самий кругобіг, отже, і знову зростати в своїй вартості, утворювати додаткову вартість. Коли змінний капітал, як в *A*, обертається десять разів на рік, то протягом року тим самим авансованим капіталом десять разів утворюється таку масу додаткової вартости, яка відповідає одному періодові обороту.

Треба з'ясувати природу авансування з погляду капіталістичного суспільства.

Капітал *A*, що обертається десять разів протягом року, авансується протягом року десять разів. На кожний новий період обороту його авансується знову. Але разом з тим протягом року *A* ніколи не авансує нічого більшого, ніж ту саму капітальну вартість в 500 ф. стерл., і дійсно, для розглядуваного нами продукційного процесу він ніколи не має в своєму розпорядженні нічого більшого понад ці 500 ф. стерл. Скоро тільки ці 500 ф. стерл. закінчують один кругобіг, капіталіст *A* повертає їх знову на такий самий кругобіг: капітал з природи своєї зберігає характер капіталу лише тому, що він завжди в повторюваних процесах продукції функціонує як капітал. Його тут ніколи не авансується на довший час, ніж 5 тижнів. Коли оборот триватиме довший час, то капіталу не вистачить. Коли час обороту скорочується, то частина капіталу стає надлишковою. Тут авансується не десять капіталів по 500 ф. стерл., а один

капітал в 500 ф. стерл. авансується десять разів у послідовні періоди часу. Тому річну норму додаткової вартости обчислюється не на капітал в 500 ф. стерл., що його авансується десять разів, або на 5000 ф. стерл., а на капітал в 500 ф. стерл., що його авансовано один раз; цілком так само, як один таляр, що обертається десять разів, завжди репрезентує лише одним один таляр, що перебуває в циркуляції, хоч він виконує функцію 10 талярів. Але в тих руках, де він є при кожній оборудці, він завжди лишається тією самою вартістю в 1 таляр.

Так само капітал *A* при кожному своєму повороті, а також при своєму повороті наприкінці року показує, що його власник завжди орудує лише тією самою капітальною вартістю в 500 ф. стерл. Тому до рук його кожного разу повертається лише 500 ф. стерл. Тому авансований ним капітал ніколи не перевищує 500 ф. стерл. Авансований капітал в 500 ф. стерл. становить тому знаменика того дробу, що виражає річну норму додаткової вартости. Формула для річної норми додаткової вартости в нас вище була така:

$$M' = \frac{m'vn}{v} = m'n.$$

А що справжня норма додаткової вартости $m' = \frac{m}{v}$ дорівнює масі додаткової вартости, поділеній на змінний капітал, що продукує її, то в $m'n$ ми можемо підставити значення m', тобто $\frac{m}{v}$, і тоді матимемо другу формулу $M' = \frac{mn}{v}$.

Але в наслідок десятиразового обороту, а тому в наслідок десятиразового поновлювання його авансування, капітал в 500 ф. стерл. виконує функцію вдесятеро більшого капіталу, капіталу в 5000 ф. стерл., цілком так само, як 500 монет, кожна в 1 таляр, обертаючись десять разів на рік, виконують ту саму функцію, що й 5000 таких самих монет, які обертаються лише один раз.

II. Кругобіг поодинокого змінного капіталу

„Хоч яка буде суспільна форма процесу продукції, процес мусить бути безупинний або мусить періодично знову й знову перебігати ті самі стадії... Тому всякий суспільний процес продукції, розглядуваний в його постійному зв'язку та постійній течії його відновлення, є разом з тим процес репродукції... Як періодичний приріст капітальної вартости або періодичний плід капіталу, додаткова вартість набирає форми доходу, що походить із капіталу". (Кн. I, початок розд. XXI).

Ми маємо 10 п'ятитижневих періодів обороту капіталу *A*; в перший період обороту авансується 500 ф стерл. змінного капіталу; тобто щотижня обмінюється на робочу силу 100 ф. стерл., так що наприкінці першого

періоду обороту на робочу силу вже витрачено 500 ф. стерл. Ці 500 ф. стерл., що первісно були частиною всього авансованого капіталу, перестали бути капіталом. Їх витрачено на заробітну плату. Робітники, з свого боку, виплачують ними, купуючи собі засоби існування; отже, вони споживають засоби існування вартістю на 500 ф. стерл. Отож знищено товарову масу на таку саму суму вартости (те, що робітник зберігає, напр., як гроші тощо, теж не є капітал). Цю товарову масу спожито непродуктивно для робітника, оскільки вона тільки підтримує в стані працездатности його робочу силу, тобто неодмінно потрібне знаряддя капіталіста. Але, подруге, для капіталіста ці 500 ф. стерл. перетворено на робочу силу тієї самої вартости (зглядно ціни). Капіталіст продуктивно споживає робочу силу в процесі праці. Наприкінці 5 тижня є новоспродукована вартість в 1000 ф. стерл. Половина її, 500 ф. стерл., є репродукована вартість змінного капіталу, витраченого на оплату робочої сили. Друга половина її, 500 ф. стерл. є новоспродукована додаткова вартість. Але ту п'ятитижневу робочу силу, що в наслідок обміну на неї частина капіталу перетворилась на змінний капітал, так само витрачено, зужито, хоч і продуктивно. Праця, що діяла вчора, не є та сама праця, що діє сьогодні. Її вартість плюс утворена нею додаткова вартість існує тепер як вартість продукту, речі, відмінної від самої робочої сили. Однак, у наслідок того, що продукт перетворюється на гроші, частина його вартости, що дорівнює вартості авансованого змінного капіталу, знову може бути обмінена на робочу силу, а тому й знову функціонувати як змінний капітал. Та обставина, що на капітальну вартість, не лише репродуковану, а й перетворену вже на грошову форму, вживатиметься тих самих робітників, тобто тих самих носіїв робочої сили, не має жодного значення. Можливо, що протягом другого періоду обороту капіталіст вживатиме нових робітників замість старих.

Отже, у дійсності протягом 10 п'ятитижневих періодів обороту на заробітну плату послідовно витрачається капітал в 5000 ф. стерл., а не 500 ф. стерл., і цю заробітну плату знову витрачають робітники на засоби існування. Авансований таким чином капітал в 5000 ф. стерл. зужито. Він уже не існує. З другого боку, в процес продукції послідовно вводиться робочу силу вартістю не в 500, а в 5000 ф. стерл., і вона репродукує не лише свою власну вартість, рівну 5000 ф. стерл., але продукує надлишок, додаткову вартість в 5000 ф. стерл. Змінний капітал в 500 ф. стерл., що авансується на другий період обороту, не тотожній з капіталом в 500 ф. стерл., що його авансовано в перший період обороту. Цей останній зужито, витрачено на заробітну плату. Але його з а м і щ е н о новим змінним капіталом в 500 ф. стерл., що його в перший період обороту спродуковано в формі товару і зворотно перетворено на грошову форму. Отже, цей новий грошовий капітал в 500 ф. стерл. є грошова форма товарової маси, новоспродукованої в перший період обороту. Та обставина, що в руках капіталіста знову є тотожня грошова сума в 500 ф. стерл., тобто, лишаючи осторонь додаткову вартість, саме стільки грошового капіталу, скільки він первісно авансував, замасковує

ту обставину, що капіталіст оперує новоспродукованим капіталом (щодо інших складових частин вартости товароваго капіталу, які заміщують сталі частини капіталу, то їхня вартість не продукується наново, а змінюється лише форма, що в ній існує ця вартість). Візьмімо третій період обороту. Тут очевидно, що капітал в 500 ф. стерл., авансований втретє, не є старий, а новоспродукований капітал, бо він є грошова форма товарової маси, спродукованої в другий, а не в перший період обороту, тобто грошова форма тієї частини цієї товарової маси, вартість якої дорівнює вартості авансованого змінного капіталу. Масу товарів, спродуковану в перший період обороту, продано. Частину її вартости, що дорівнює змінній частині авансованого капіталу, обмінено на нову робочу силу для другого періоду обороту; ця частина випродукувала нову масу товарів, що її теж продано; саме частина вартости цієї нової маси товарів становить капітал в 500 ф. стерл., авансовуваний у третій період обороту.

І це повторюється протягом 10 періодів обороту. Протягом їх новоспродуковані маси товарів (вартість яких, оскільки вона заміщує змінний капітал, теж знову продукується, а не просто з'являється, як з'являється вартість сталої обігової частини капіталу), що п'ять тижнів подається на ринок, щоб знову вводити робочу силу в процес продукції.

Отже, десятиразовим оборотом авансованого змінного капіталу в 500 ф. стерл. досягається не те, що цей капітал в 500 ф. стерл. можна продуктивно спожити десять разів, або, що змінний капітал, достатній для п'ятьох тижнів, можна застосувати протягом 50 тижнів. Навпаки, за 50 тижнів застосовується 500 ф. стерл. $\times$ 10 змінного капіталу, і капіталу в 500 ф. стерл. завжди вистачає тільки на 5 тижнів, а по п'ятьох тижнях його доводиться заміщувати новоспродукованим капіталом в 500 ф. стерл. Це стосується до капіталу *A* цілком так само, як і до капіталу *B*. Але відси починається ріжниця.

На кінець першого п'ятитижневого періоду від капіталіста *B*, як і від капіталіста *A*, авансовано й витрачено змінний капітал в 500 ф. стерл. І *B* і *A* перетворили його вартість на робочу силу й замістили цю вартість тією частиною новоспродукованої цією робочою силою вартости продукту, яка дорівнює вартості авансованого змінного капіталу в 500 ф. стерл. Для *B*, як і для *A*, робоча сила не лише замістила вартість витраченого змінного капіталу в 500 ф. стерл. новою вартістю на таку саму суму, а й додала до неї додаткову вартість, — за нашим припущенням вартість такої самої величини.

Але та новоутворена вартість, що заміщує авансований змінний капітал і додає до його вартости додаткову вартість, перебуває у *B* не в тій формі, що в ній вона може знову функціонувати як продуктивний капітал, зглядно як змінний капітал. Для *A* вона перебуває саме в такій формі. І до кінця року *B* володіє змінним капіталом, витрачуваним протягом перших 5 тижнів і потім послідовно витрачуваним що п'ять тижнів, — хоч його й заміщується новоспродукованою вартістю плюс додаткова вартість, — не в тій формі, що в ній він знову може функціонувати

як продуктивний капітал, в даному разі зглядно як змінний капітал. Правда, його вартість заміщено новою вартістю, отже, відновлено, але форма його вартости (тут абсолютну форму вартости, її грошову форму) не відновлено.

Отже, для другого п'ятитижневого періоду (і таким самим робом послідовно для кожних п'ятьох тижнів протягом року) мусять так само бути в запасі дальші 500 ф. стерл., як і для першого періоду.

Отже, залишаючи осторонь кредитові відносини, на початку року мусять бути в запасі 5000 ф. стерл., як лятентний авансований грошовий капітал, хоч в дійсності їх витрачатиметься, перетворюватиметься на робочу силу протягом року лише поступінно.

Навпаки, у *A* через те, що кругобіг, оборот авансованого капіталу, вже закінчено, вартість для заміщення вже по скінченні перших п'ятьох тижнів перебуває в такій формі, в якій вона може пустити в рух нову робочу силу на 5 тижнів: вона перебуває в своїй первісній грошовій формі.

Протягом другого п'ятитижневого періоду в *A*, як і в *B*, зуживається нову робочу силу, і для оплати цієї робочої сили витрачається новий капітал в 500 ф. стерл. Засоби існування робітників, куплені на перші 500 ф. стерл., зникли, в усякому разі вартість їхня зникла з рук капіталіста. На другі 500 ф. стерл. купується нову робочу силу, нові засоби існування вилучається з ринку. Коротко кажучи, витрачається новий капітал в 500 ф. стерл., а не старий. Але в *A* цей новий капітал в 500 ф. стерл. є грошова форма новоспродукованої вартости, що заміщує раніше витрачені 500 ф. стерл. У *B* ця вартість, що являє собою заміщення v, перебуває в такій формі, що в ній вона не може функціонувати як змінний капітал. Вона є наявна, але не в формі змінного капіталу. Тому для дальшого провадження продукційного процесу на ближчі п'ять тижнів мусить бути наявний неодмінно в грошовій формі додатковий капітал в 500 ф. стерл. і мусить він авансуватись. Таким чином, протягом 50 тижнів і *A*, і *B* витрачають однаковий змінний капітал, оплачують і споживають однакову кількість робочої сили. Але *B* мусить оплатити її, авансувавши капітал, що дорівнює всій її вартості = 5000 ф. стерл., тимчасом як *A* оплачує її послідовно раз-у-раз відновлюваною грошовою формою вартости, яка продукується протягом кожних 5 тижнів і заміщує капітал в 500 ф. стерл., авансовуваний на кожні 5 тижнів. Отже, тут ніколи не авансується грошовий капітал більш як на 5 тижнів, тобто ніколи не авансується капітал більший, ніж капітал у 500 ф. стерл., авансований на перші п'ять тижнів. Цих 500 ф. стерл. вистачає на цілий рік. Тому, очевидно, що за однакового ступеня експлуатації праці, за однакової справжньої норми додаткової вартости, річні норми для *A* і *B* мусять бути у зворотному відношенні до величин змінних грошових капіталів, що їх треба було авансувати для того, щоб протягом року пустити в рух ту саму масу робочої сили.

$$A: \frac{5000\,m}{500\,v} = 1000\% \text{ і } B: \frac{5000\,m}{5000\,v} = 100\%.$$

Але $500\,v : 5000\,v = 1 : 10 = 100\% : 1000\%$.

Ріжниця випливає з неоднаковости періодів обороту, тобто тих періодів, що в них вартість, яка заміщує змінний капітал, застосований протягом певного часу, знову може функціонувати як капітал, отже, як новий капітал. У *B*, як і в *A*, однаково заміщується вартість змінного капіталу, застосованого протягом однакових періодів. Так само протягом однакових періодів відбувається однаковий приріст додаткової вартости. Але хоч у *B* й заміщується що п'ять тижнів вартість в 500 ф. стерл., та ще й наростає 500 ф. стерл. додаткової вартости, однак ця вартість, що являє собою заміщення v, не є ще новий капітал, бо вона перебуває не в грошовій формі. У *A* не лише стару капітальну вартість заміщується новою, а її відновлюється в її грошовій формі, отже, її заміщується як новий, здібний функціонувати капітал.

Чи раніше, чи пізніше відбувається перетворення вартости, що являє собою заміщення, на гроші, а тому на форму, що в ній авансується змінний капітал, — це, очевидно, цілком байдужа обставина для самої продукції додаткової вартости. Ця продукція залежить від величини застосованого змінного капіталу й від ступеня експлуатації праці. Але обставина ця модифікує величину того грошового капіталу, що його треба авансувати, щоб протягом року пустити в рух певну кількість робочої сили, а тому вона визначає річну норму додаткової вартости.

III. Оборот змінного капіталу, розглядуваного з суспільного погляду

Погляньмо на хвилинку на справу з суспільного погляду. Припустімо, що один робітник коштує на тиждень 1 ф. стерл., а робочий день = 10 годинам. У *A*, як і у *B*, протягом року працюють 100 робітників (100 ф. стерл. на тиждень на 100 робітників становлять за 5 тижнів 500 ф. стерл., а за 50 тижнів — 5000 ф. стерл.); припустімо, що вони працюють 6 днів на тиждень, по 60 робочих годин кожен. Отже, 100 робітників працюватимуть протягом тижня 6000 робочих годин, а протягом 50 тижнів, 300000 робочих годин. І *A*, і *B* захопили цю робочу силу, отже, суспільство не може витрачати її на щось інше. Щодо цього, то з суспільного погляду справа така сама в *A*, як і у *B*. Далі у *A*, як і у *B*, кожні 100 робітників одержують на рік 5000 ф. ст. заробітної плати (отже, всі 200 робітників одержують разом 10000 ф. стерл.) і беруть у суспільства засобів існування на цю суму. І щодо цього справа з суспільного погляду така сама в *A*, як і у *B*. Що робітники в обох випадках одержують заробітну плату щотижня, то щотижня вони беруть у суспільства й засоби існування, за які вони в обох випадках щотижня пускають у циркуляцію грошовий еквівалент. Але відси починається ріжниця.

П о п е р ш е. Гроші, що їх пускає в циркуляцію робітник *A*, є не тільки грошова форма вартости його робочої сили, як для робітника *B* (у дійсності — засіб виплати за вже виконану роботу); починаючи з другого періоду обороту, рахуючи з відкриття підприємства, вони вже є

грошова форма **новоутвореної ним самим** вартости (= ціні робочої сили плюс додаткова вартість) першого періоду обороту, що нею оплачується його працю протягом другого періоду обороту. У *B* справа інша. Хоч щодо робітника гроші й тут є засіб виплати за вже виконану ним працю, але цю виконану вже працю оплачується не новоутвореною нею вартістю, перетвореною на золото (не грошовою формою вартости, спродукованої самою цією працею). Такий спосіб оплати може постати, починаючи лише з другого року, коли робітника *B* оплачується спродукованою ним в минулому році вартістю, перетвореною на золото.

Що коротший період обороту капіталу, — що коротші, отже, переміжки, що в них протягом року поновлюються терміни його репродукції, — то швидше змінна частина капіталу, первісно авансована в грошовій формі капіталістом, перетворюється на грошову форму тієї новоутвореної вартости (яка, крім того, містить у собі й додаткову вартість), що її утворив робітник на заміщення цього змінного капіталу; то коротший, отже, час, на який капіталіст мусить авансувати гроші з свого власного фонду, то менший, порівняно з даними розмірами маштабу продукції, той капітал, що його він взагалі авансує; і то більша порівняно та маса додаткової вартости, що її він за даної норми додаткової вартости видушує протягом року, бо він то частіше може знову й знову купувати робітника на грошову форму вартости продукту цього ж таки робітника й пускати в рух його працю.

За даних розмірів продукції абсолютна величина авансованого змінного грошового капіталу (як і взагалі обігового капіталу) меншає, а річна норма додаткової вартости більшає пропорційно до скорочення періоду обороту. За даної величини авансованого капіталу розміри продукції, а тому за даної норми додаткової вартости й абсолютна маса додаткової вартости, утвореної протягом одного періоду обороту, зростають разом з підвищенням річної норми додаткової вартости, що його зумовлює скорочення періоду репродукції. Взагалі, з нашого досліду виявилось, що відповідно до різного протягу періоду обороту доводиться авансовувати грошовий капітал дуже різної величини для того, щоб при тому самому ступені експлуатації праці пускати в рух однакову масу продуктивного обігового капіталу та однакову масу праці.

Подруге — і це має зв'язок з першою ріжницею — робітник капіталіста *B*, як і *A*, платить за куповані ним засоби існування змінним капіталом, що перетворився в його руках на засіб циркуляції. Він не тільки, напр., бере з ринку пшеницю, а й заміщує її грошовим еквівалентом. А що гроші, що ними робітник *B* оплачує засоби свого існування, вилучаючи їх з ринку, не є грошова форма новоутвореної вартости, подаваної ним на ринок протягом року, як у робітника *A*, то хоч він і дає гроші продавцеві його засобів існування, але не дає він жодного товару, — ні засобів продукції, ні засобів існування, — що їх той міг би купити за вторговані гроші, як це, навпаки, маємо в випадку *A*. Тому з ринку береться робочу силу, засоби існування для цієї робочої сили, основний капітал у формі засобів праці й продукційних матеріялів,

застосованих у *B*, і на заміщення цього всього подається на ринок еквівалент в формі грошей; але протягом цього року на ринок не подається жодного продукту, щоб замістити взяті з ринку речові елементи продуктивного капіталу. Коли ми уявимо собі не капіталістичне суспільство, а комуністичне, то, насамперед, зовсім відпадає грошовий капітал, а значить, і всі ті маскування оборудок, які постають через грошовий капітал. Справа сходить просто на те, що суспільство мусить наперед обчислити, скільки праці, засобів продукції та засобів існування воно може без якої-будь шкоди витрачати на такі галузі продукції, що, як от, напр., будування залізниць, довгий час, рік або й більше, не дають ні засобів продукції, ні засобів існування, ні взагалі будь-якого корисного ефекту, але звичайно відбирають від цілої річної продукції працю, засоби продукції і засоби існування. Навпаки, в капіталістичному суспільстві, де суспільний розум завжди виявляє себе тільки post festum*), можуть і мусять завжди поставати великі порушення. З одного боку, тиск на грошовий ринок, тимчасом як гарний стан грошового ринку, навпаки, і собі покликає до життя багато таких підприємств, отже, призводить саме до таких обставин, що потім зумовлюють тиск на грошовий ринок. Грошовий ринок зазнає тиску, бо при цьому треба постійно авансувати великий грошовий капітал на довгий час. Ми вже зовсім не кажемо про те, що промисловці й торговці кидають на залізничні спекуляції тощо грошовий капітал, потрібний їм для провадження власних підприємств, і заміщують його позиками на грошовому ринку.—З другого боку, зазнає тиску продуктивний капітал, що є в розпорядженні суспільства. А що елементи продуктивного капіталу постійно вилучається з ринку і натомість на ринок подається лише грошовий еквівалент, то більшає виплатоспроможний попит, який, із свого боку, не має в собі жодних елементів подання. Відси підвищення цін і на засоби існування, і на продукційні матеріяли. До цього долучається ще й те, що під такий час звичайно розвивається шахрайство і переміщується чимало капіталу. Зграя спекулянтів, постачальників, інженерів, адвокатів тощо збагачується. Вони спричиняють на ринку великий попит на речі споживання, поряд цього підвищується заробітна плата. Щодо попиту на харчові засоби, то він звичайно підганяє й сільське господарство. А що цих харчових засобів не можна збільшити одразу, протягом року, то більшає довіз їх, як і взагазі довіз екзотичних харчових засобів (кави, цукру, вина тощо) та речей розкошів. Звідси надмірний довіз і спекуляція в цій галузі імпортної торговлі. З другого боку, в тих галузях промисловости, де продукцію можна швидко збільшити (власне мануфактура, гірництво тощо), підвищення цін призводить до раптового поширення, що по ньому скоро настає крах. Такий самий вплив справляється на робочий ринок, щоб притягти до нових галузей підприємств великі маси лятентного відносного надміру людности і навіть робітників, уже зайнятих. Взагалі такі підприємства великого маштабу, як от залізниці, відтягують від робочого ринку певну кількість сил, що

*) Post festum — дослівно: „після свята", коли справу вже закінчено. *Ред.*

можуть вийти лише з певних галузей, як, напр., сільське господарство тощо, де працюють виключно дужі парубки. Це діється й після того, як нові підприємства стали вже постійною галуззю продукції і, значить, після того, як уже утворилась потрібна для них бродяча робітнича кляса. Напр., коли залізниця раптом почне будуватись у ширшому від пересічного маштабі. Тоді вбирається частину резервної армії робітників, що її тиск тримав заробітну плату на порівняно низькому рівні. Тоді заробітна плата скрізь підвищується, навіть у тих частинах робочого ринку, де робітники й раніш легко знаходили собі працю. Це триває доти, доки неминучий крах знову звільняє резервну армію робітників, і заробітну плату знову знижується до її мінімуму й нижче.[32])

Оскільки більший або менший протяг періоду обороту залежить від робочого періоду у власному значенні, тобто від періоду, потрібного на те, щоб виготувати продукт для ринку, він ґрунтується на кожного разу даних речових умовах продукції різних капіталовкладень, на умовах, що в хліборобстві мають більше характер природних умов продукції, а в мануфактурі і в більшій частині видобувної промисловости змінюються разом із суспільним розвитком самого продукційного процесу.

Оскільки протяг робочого періоду ґрунтується на величині поставок (на кількісному розмірі, що в ньому продукт звичайно подається на ринок як товар), він має умовний характер. Але сама ця умовність має за матеріяльну базу розміри продукції, а тому вона є випадкова лише остільки, оскільки ми розглядаємо її ізольовано.

Нарешті, оскільки протяг періоду обороту залежить від протягу періоду циркуляції, він почасти зумовлюється постійною зміною ринкових коньюнктур, більшою або меншою легкістю продажу і неминучою, відси посталою, потребою подавати частину продукту на ближчий або дальший ринок. Лишаючи осторонь розмір попиту взагалі, рух цін відіграє тут головну ролю, оскільки при зниженні цін продаж навмисно обмежується, тимчасом як продукція розвивається далі; навпаки буває при підвищенні цін, коли продукція та продаж не відстають одне від одного, або коли продаж може відбуватися заздалегідь. Однак, за власне матеріяльну базу треба вважати справжнє віддалення місця продукції від ринку збуту.

---

[32]) В рукопису тут вставлено таку замітку, щоб пізніш її розвинути: „Суперечність в капіталістичному способі продукції: робітники як покупці товару, важать для ринку. Але як продавців свого товару-робочої сили капіталістичне суспільство має тенденцію обмежувати їх мінімумом ціни. Дальша суперечність: ті епохи, коли капіталістична продукція напружує всі свої сили, реґулярно з'являються як епохи перепродукції, бо продуктивні сили ніколи не можна застосувати так, щоб у наслідок цього можна було не лише випродукувати, а й зреалізувати більше вартости; але продаж товарів, реалізація товарового капіталу, отже, і додаткової вартости, обмежена не просто споживними потребами суспільства взагалі, з споживними потребами такого суспільства, що його переважна більшість завжди бідна й мусить завжди лишатись бідною. Однак це стосується лише до наступного відділу.“ *Ф. Е.*

Напр., англійську бавовняну тканину або пряжу продається до Індії. Припустімо, що купець-експортер платить англійському фабрикантові бавовни (купець-експортер охоче робить це лише при доброму стані грошового ринку. А якщо сам фабрикант поповнює свій грошовий капітал за допомогою кредитових операцій, то справа вже кепська). Експортер продає потім свій бавовняний товар на індійському ринку, відки йому повертається авансований ним капітал. До цього повороту справа стоїть цілком так само, як і в тому випадку, коли протяг робочого періоду примушує авансувати новий грошовий капітал, щоб підтримувати провадження процесу продукції в даному розмірі. Грошовий капітал, що ним фабрикант платить своїм робітникам, а також відновлює всі інші елементи свого капіталу, не є грошова форма спродукованої ним пряжі. Це може статись лише тоді, коли вартість цієї пряжі повернеться в Англію як гроші або продукт. Як і раніше, ці гроші є додатковий грошовий капітал. Ріжниця лише в тому, що замість фабриканта їх авансує купець, що, можливо, й сам здобув їх за допомогою кредитових операцій. Так само, перш ніж ці гроші подається на ринок, або одночасно з цим, на англійський ринок не подано додаткового продукту, що його можна купити на ці гроші і ввести в сферу продуктивного або особистого споживання. Коли такий стан триває довго і в широкому маштабі, то він мусить зумовити такі самі наслідки, які раніше зумовлювало подовження робочого періоду.

Можливо, що в самій Індії пряжу знову таки продається на кредит. На цей кредит в Індії купують продукт і замість грошей за пряжу висилають в Англію або переказують вексель на відповідну суму. Коли такий стан триватиме довший час, то він справить тиск на індійський грошовий ринок, а цей тиск відіб'ється в Англії так, що може спричинити тут кризу. З свого боку криза, навіть коли вона сполучена з вивозом благородних металів до Індії, спричиняє в цій країні нову кризу в наслідок банкрутства англійських торгових домів та їхніх індійських філій, що мали кредит в індійських банках. Так постає одночасна криза і на тому ринку, що проти нього торговельний балянс, і на тому, що на користь йому торговельний балянс. Це явище може бути ще складніше. Напр., Англія надіслала в Індію срібні зливки, але англійські кредитори Індії ставлять там тепер свої вимоги, і Індія муситиме скоро по цьому надіслати свої срібні зливки назад в Англію.

Можливо, що вивізна торговля до Індії та довізна торговля в Індії приблизно урівноважуються, хоч остання (за винятком особливих обставин, як подорожчення бавовни тощо) в своїх розмірах визначається й стимулюється першою. Торговельний балянс між Англією та Індією може здаватись урівноваженим або виявляти лише незначні коливання в той або інший бік. Але скоро криза вибухає в Англії, то виявляється, що на індійських складах лежать непродані бавовняні товари (отже, що вони не перетворилися з товарового капіталу на грошовий капітал — перепродукція на цьому боці), і що, з другого боку, в Англії не тільки лежать непродані запаси англійських продуктів, але що більшу частину проданих

і спожитих запасів ще зовсім не оплачено. Отже, те, що з'являється як криза на грошовому ринку, в дійсності виражає аномалії в самому процесі продукції та репродукції.

Потрете. Щодо самого застосованого обігового капіталу (змінного й сталого), то протяг періоду обороту, оскільки його зумовлює протяг робочого періоду, призводить до такої ріжниці: при кількох оборотах протягом року елементи змінного і сталого обігового капіталу може давати продукт цього самого капіталу, як, напр., у вугільній промисловості, в майстернях готового одягу тощо. В інших випадках це не можливо, принаймні не можливо протягом року.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

ЦИРКУЛЯЦІЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТИ

Ми бачили тут, що відмінність у періоді обороту зумовлює відмінність у річній нормі додаткової вартости, навіть за незмінної маси щорічно утворюваної додаткової вартости.

Але далі неодмінно постає ріжниця в капіталізації додаткової вартости, в акумуляції, а тому при однаковій нормі додаткової вартости, і в масі додаткової вартости, утвореній протягом року.

Ми помічаємо тепер насамперед, що капітал *A* (в прикладі попереднього розділу) має періодичний поточний дохід; отже, за винятком періоду обороту на початку справи, він покриває своє власне споживання протягом року з своєї продукції додаткової вартости, і йому не доводиться робити авансувань з власного фонду. Навпаки, це останне бачимо у капіталіста *B*. Хоч протягом того самого періоду він продукує стільки ж додаткової вартости, як *A*, але його додаткова вартість не реалізована, а тому її не можна спожити ні особисто, ні продуктивно. Оскільки йдеться про особисте споживання, додаткову вартість просто антиципується. Фонд для особистого споживання мусить бути авансований.

Частина продуктивного капіталу, що її важко підвести під ту чи ту рубрику, а саме додатковий капітал, потрібний для полагоджень та підтримування в доброму стані основного капіталу, тепер теж виступає в новому освітленні.

Цю частину капіталу в *A* на початку продукції не авансується ні цілком, ні більшиною. Капіталістові не треба мати її в своєму розпорядженні, її може навіть і зовсім не бути в нього. Вона постає з самого підприємства в наслідок безпосереднього перетворення додаткової вартости на капітал, тобто в наслідок безпосереднього застосування її як капіталу. Частина додаткової вартости, що протягом року не лише періодично утворюється, а й реалізується, може покривати видатки, потрібні для полагоджень тощо. Частину капіталу, потрібного для провадження підприємства в його первісному розмірі, утворює таким чином протягом

свого функціонування само підприємство через капіталізацію певної частини додаткової вартости. Для капіталіста *B* це не можливо. Частина капіталу, що про неї мовиться, мусить складати в нього частину первісно авансованого капіталу. В обох випадках ця частина капіталу фігуруватиме в книгах капіталіста як авансований капітал — і ним вона є в дійсності — бо, згідно з нашим припущенням, вона становить частину продуктивного капіталу, доконечного для провадження підприємства в даному маштабі. Але величезна ріжниця в тому, з якого фонду її авансується. У *B* вона дійсно є частина первісного авансованого капіталу або капіталу, що його треба мати в розпорядженні. Навпаки, в *A* вона є частина додаткової вартости, застосованої як капітал. Цей останній випадок показує нам як не лише акумульований капітал, а й частина первісно авансованого капіталу може бути просто капіталізованою додатковою вартістю.

Скоро сюди долучається розвиток кредиту, відношення первісно авансованого капіталу й капіталізованої додаткової вартости заплутується ще більше. Напр., *A* позичає в банкіра *C* частину продуктивного капіталу, що з ним він починає або продовжує справу протягом року. З самого початку він не має власного капіталу, достатнього для провадження справи. Банкір *C* позичає йому суму, що складається виключно з додаткової вартости, покладеної до нього підприємцями *D*, *E*, *F* і т. ін. З погляду *A* тут ще не йдеться про акумульований капітал. А в дійсності для *D*, *E*, *F* і т. ін. *A* є не що інше, як аґент, що капіталізує привласнену ними додаткову вартість.

В книзі I, розділ XXII, ми бачили, що акумуляція, перетворення додаткової вартости на капітал, своїм реальним змістом є процес репродукції в поширеному маштабі, все одно, чи виявляється таке поширення екстенсивно у вигляді долучення нових фабрик до старих, чи в інтенсивному поширенні попереднього маштабу підприємства.

Розмір продукції може поширюватись малими дозами, оскільки частину додаткової вартости застосовується на такі поліпшення, що або тільки підвищують продуктивну силу вживаної праці, або разом з тим дають змогу і визискувати її інтенсивніше. Або ж, коли робочий день не обмежено законом, досить додаткової витрати обігового капіталу (на матеріяли продукції та заробітну плату), щоб поширити розміри підприємства, не збільшуючи основного капіталу, що його денний протяг вживання таким чином лише подовжується, тимчасом як період обороту його відповідно скорочується. Або, за сприятливих ринкових коньюнктур, капіталізована додаткова вартість може дати змогу спекулювати на сировинному матеріялі, отже, переводити такі операції, що для них не вистачило б первісно авансованого капіталу, й т. ін.

А проте, очевидно, що там, де порівняно велике число періодів обороту зумовлює частішу реалізацію додаткової вартости протягом року, будуть наставати періоди, коли не можна буде ні подовжувати робочий день, ні заводити частинні поліпшення; тимчасом як, з другого боку, пропорційне поширення цілого підприємства, зумовлене почасти загальним

характером підприємства, напр., будівель, почасти поширенням фонду робочої сили, як у сільському господарстві, можливе лише в певних більш-менш вузьких межах, і для цього треба додаткового капіталу такого розміру, що його може дати лише багаторічна акумуляція додаткової вартости.

Отже, поряд справжньої акумуляції або перетворення додаткової вартости на продуктивний капітал (і відповідної репродукції в поширеному розмірі) відбувається акумуляція грошей, нагромадження частини додаткової вартости як лятентного грошового капіталу, який лише пізніше, досягши певних розмірів, має функціонувати як додатковий активний капітал.

Так стоїть справа з погляду поодинокого капіталіста. Однак, з розвитком капіталістичної продукції розвивається одночасно кредитова система. Грошовий капітал, що його капіталіст ще не може застосувати в своєму власному підприємстві, застосовує інший і платить за це йому проценти. Він функціонує для свого власника як грошовий капітал в особливому значенні, як особливий ґатунок капіталу, відмінний від продуктивного капіталу. Але він діє як капітал в руках другого. Очевидно, що при частішій реалізації додаткової вартости і при збільшенні маштабу, що в ньому її продукується, зростає пропорція, що в ній новий грошовий капітал, або гроші як капітал, подається на грошовий ринок, а відси знову вбирається — принаймні більшу частину його — для поширення продукції.

Найпростіша форма, що в ній може виявлятися цей додатковий лятентний грошовий капітал, є форма скарбу. Можливо, що цей скарб є додаткове золото або срібло, одержане безпосередньо або посередньо в обміні з країнами, що продукують благородні металі. І тільки таким способом в країні абсолютно зростає грошовий скарб. З другого боку, можливо — і так здебільша буває, — що цей скарб є не що інше, як гроші, вилучені з циркуляції всередині країни, що набрали форму скарбу в руках поодиноких капіталістів. Можливо далі, що цей лятентний грошовий капітал складається просто з знаків вартости — кредитові гроші ми тут ще лишаємо осторонь — або з простих, потверджених леґальними документами вимог (юридичних титулів) капіталістів до третіх осіб. В усіх цих випадках, хоч яка буде форма буття цього додаткового грошового капіталу, він, оскільки він є капітал in spe*), репрезентує не що інше, як додаткові та в запасі тримані юридичні титули капіталістів на майбутню додаткову річну продукцію суспільства.

„Таким чином, маса справді акумульованого багатства, розглядувана з кількісного боку,..... надзвичайно мала порівняно з продуктивними силами суспільства, що йому воно належить, хоч на якому щаблі цивілізації стояло б те суспільство; або навіть порівняно з дійсним споживанням цього самого суспільства протягом лише небагатьох років; остільки мала, що головну увагу законодавців та політико-еконоів треба було б

*) In spe — досл.; „в надії, в перспективі“, тобто потенціяльно. *Ред.*

спрямувати на продуктивні сили та на їхній майбутній вільний розвиток, а не на саме лише акумульоване багатство, що впадає на очі, як це було до цього часу. Куди більша частина так званого акумульованого багатства є лише номінальна й складається не з справжніх речей, кораблів, будинків, бавовняних товарів, меліорацій, а з простих юридичних титулів, з вимог на майбутні річні продуктивні сили суспільства, з юридичних титулів, що утворились і увічнились в наслідок засобів або інституцій незабезпечености... Вживання таких предметів (нагромаджених фізичних речей, або справжнього багатства) як простого засобу, для присвоювання їхніми власниками багатства, яке лише мають утворити майбутні продуктивні сили суспільства, таке вживання їм поступінно відібралось би природними законами розподілу, не вживаючи сили; за допомогою кооперованої праці (Cooperative labour) його відібралось би їм протягом небагатьох років". (William Thompson, „An Inguiry into the principles of the Distribution of Wealth. London 1850, p. 453. Ця книга вийшла першим виданням 1824 року).

„Мало хто думає, а більшість навіть і гадки не має, яка надто незначна й масою своєю і силою свого впливу дійсна акумуляція суспільства порівняно з продуктивними силами людства і навіть порівняно з звичайним споживанням одного покоління протягом небагатьох лише років. Причина очевидна, але вплив дуже шкідливий. Багатство, споживане щороку, зникає разом із споживанням його; воно лише одну мить навіч перед нами і справляє враження лише, поки з нього користуються або поки його споживають. Але тільки повільно споживана частина багатства, меблі, машини, будівлі, стоять перед нашими очима з нашого дитинства й до старости, як довговічні пам'ятники людської праці. Маючи цю сталу, довговічну, лише повільно споживану частину суспільного багатства — землю та сировинний матеріял, що до них прикладається працю, знаряддя, що ними працюють, будівлі, що дають притулок підчас праці, — маючи все це, власники цих речей в своїх інтересах захоплюють річні продуктивні сили всіх дійсно продуктивних робітників суспільства, хоч би які незначні були ці речі порівняно з постійно відновлюваними продуктами цієї праці. Людність Брітанії та Ірляндії дорівнює 20 мільйонам; пересічне споживання кожної людини, — чоловіка, жінки, дитини — становить, мабуть, щось 20 ф. стерл., увесь щорічно споживаний продукт праці становить багатство приблизно в 400 мільйонів ф. стерл. За оцінкою, загальна сума акумульованого капіталу в цих країнах не перевищує 1200 мільйонів, або потроєного річного продукту праці; поділивши нарівно, маємо 60 ф. стерл. на душу; тут для нас радше має вагу відношення, ніж більш або менш точні абсолютні підсумки сум цієї оцінки. Процентів з цілого цього капіталу було б досить для того, щоб утримувати всю людність при її теперішньому рівні життя приблизно два місяці на рік, а всього акумульованого капіталу (коли б знайшлися для нього покупці) вистачило б на утримання цієї людности протягом цілих трьох років без якоїбудь роботи! Але потім, опинившись без будівель, одягу й харчу, люди мусіли б загинути з голоду, або зробитись рабами

тих, хто їх утримував протягом трьох років. Як 3 роки стосуються до протягу життя одного здорового покоління, прим., до 40 років, так стосується величина й значення дійсного багатства, акумульований капітал, навіть найбагатшої країни, до її продуктивної сили, до продуктивних сил одного лише покоління людей; не до того, що вони могли б випродукувати за розумного ладу однакової для всіх забезпечености, а особливо при кооперованій праці, а до того, що вони дійсно абсолютно продукують за недосконального ладу незабезпечености, що приводить до збентеження!.. І для того, щоб зберегти й увічнити в сучасному стані вимушеного розподілу цю на позір величезну масу наявного капіталу, або радше, щоб зберегти й увічнити здобуту за її допомогою владу й монополію над продуктом річної праці, мусить увічнитись весь цей страшенний механізм, порочність, злочинність і злидні незабезпечености. Нічого не можна акумулювати, поки не задовольниться неодмінні потреби, а великий потік людських нахилів прямує до задоволення; звідси порівняно незначний розмір дійсного багатства суспільства в кожний даний момент. Це — вічний кругобіг продукції та споживання. При такій величезній масі річної продукції та споживання навряд чи можна було б обійтися без пригорщі дійсної акумуляції; і все ж головну увагу звернуто не на масу продуктивних сил, а на цю пригорщ акумуляції. Але небагато людей захопили цю пригорщ і перетворили її на знаряддя, щоб привласнювати рік-у-рік відновлювані продукти праці великої маси людей... Звідси надзвичайна важливість такого знаряддя для цих небагатьох... Близько третини національного річного продукту відбирається тепер від продуцентів під назвою громадських податків, і споживають її непродуктивно люди, що не дають за те жодного еквіваленту, тобто такого, що мав би значення еквіваленту для продуцентів... Маса людей з подивом дивиться на акумульовані багатства, особливо коли зосереджені вони в руках небагатьох осіб. Але щорічно продуковані маси продуктів, як вічні та незчисленні хвилі могутнього потоку, ринуть далі й зникають у забутному океані споживання. І однак це вічне споживання зумовлює не лише всі втіхи, а й існування цілого людського роду. Кількість та розподіл цього річного продукту насамперед повинні бути за об'єкт дослідження. Дійсна акумуляція має цілком другорядне значення та й його вона набирає майже виключно в наслідок свого впливу на розподіл річного продукту... Дійсну акумуляцію та розподіл завжди розглядається тут (у досліді Томпсона) у зв'язку з продуктивними силами і як їм підпорядковану. Майже в усіх інших системах продуктивні сили розглядалось в зв'язку та підпорядковано акумуляції та увічненню наявного способу розподілу. Порівняно з збереженням цього наявного способу розподілу вважається за невarті уваги завжди відновлювані злидні або добробут цілого людського роду. Увічнення здобутків насильства, обману й випадковости назвали забезпеченістю, і щоб зберегти цю вигадану забезпеченість, без жалю приносять у жертву всі продуктивні сили людського роду“. (Там же, стор. 440 — 443).

Можливі лише два нормальні випадки репродукції, якщо залишити осторонь ті порушення, що перешкоджають навіть репродукції в попередньому маштабі.

Або відбувається репродукція в простому маштабі.

Або відбувається капіталізація додаткової вартости, акумуляція.

I. Проста репродукція

При простій репродукції додаткова вартість, продукована й реалізовувана щорічно або — при кількох оборотах — періодично протягом року, споживається особисто, тобто непродуктивно, її власником, капіталістом.

Та обставина, що вартість продукту складається почасти з додаткової вартости, почасти з тієї частини вартости, яка складається з репродукованого в ньому змінного капіталу плюс зужиткований на його продукцію сталий капітал, — ця обставина абсолютно нічого не змінює ні в кількості, ні в вартості цілого продукту, що постійно надходить в циркуляцію, як товаровий капітал, і так само постійно вилучається з неї для продуктивного або особистого споживання, тобто для того, щоб служити засобом продукції або засобом споживання. Якщо сталий капітал залишити осторонь, то ця обставина впливає тільки на розподіл річного продукту між робітниками й капіталістами.

Тому, навіть коли припустити просту репродукцію, частина додаткової вартости має постійно перебувати в формі грошей, а не в формі продукту, бо інакше її не можна перетворити з грошей на продукт для споживання. Це перетворення додаткової вартости з її первісної товарової форми на гроші треба тут дослідити далі. Для спрощення справи візьмімо проблему в її найпростішій формі, а саме припустімо циркуляцію виключно металевих грошей, грошей, що являють дійсний грошовий еквівалент.

Згідно з законами простої товарової циркуляції (кн. I, розд. III), маси наявних у країні металевих грошей має вистачити не лише для циркуляції товарів. Її має вистачити для того, щоб вирівнювати коливання грошового обігу, що випливають почасти з флюктуацій*) в швидкості циркуляції, почасти з змін товарових цін, почасти з різних та змінних відношень, що в них функціонують гроші як засіб виплати або як власне засіб циркуляції. Відношення, що в ньому наявна маса грошей розподіляється на скарб і на гроші в циркуляції, раз-у-раз змінюється, але маса грошей завжди дорівнює сумі грошей, наявних у формі скарбу та в формі грошей в циркуляції. Ця маса грошей (маса благородного металю) є поступінно нагромаджуваний скарб суспільства. Оскільки частина цього скарбу зужитковується через зношування, її треба щорічно знову заміщувати, як і всякий інший продукт. Це в дійсності і відбувається через

*) Флюктуація — від лат. слова „fluctus“, гра хвиль, хвилювання, почергове піднесення й спад. *Ред.*

безпосередній або посередній обмін частини річного продукту країни на продукт країн, що продукують золото й срібло. Однак такий інтернаціональний характер оборудки замасковує її простоту. Тому, щоб звести проблему до найпростішого та найвиразнішого виразу, треба припустити, що продукція золота й срібла відбувається в самій країні, отже, що продукція золота й срібла становить частину сукупної суспільної продукції кожної країни.

Лишаючи осторонь золото й срібло, продуковані для речей розкошів, мінімум щорічної продукції їх мусить дорівнювати знощуванню грошового металю, зумовленому річною грошовою циркуляцією. Далі: коли зростає сума вартости маси товарів, яка щорічно продукується й циркулює, то мусить зростати й річна продукція золота й срібла, оскільки виросла сума вартости товарів, що циркулюють, і маса грошей, потрібних для їхньої циркуляції (та для утворення відповідного скарбу), не компенсується більшою швидкістю грошового обігу та поширенішою функцією грошей як засобу виплати, тобто частішими взаємними вирівнюваннями купівель і продажів без посередництва дійсних грошей.

Отже, частину суспільної робочої сили та частину суспільних засобів продукції треба щороку витрачати на продукцію золота й срібла.

Капіталісти, які провадять продукцію золота й срібла, провадять її, — як ми тут, за умов простої репродукції, припускаємо — лише в межах пересічного річного знощування та зумовленого ним пересічного річного споживання золота й срібла; свою додаткову вартість, що її вони, згідно з нашим припущенням, споживають щорічно, нічого не капіталізуючи з неї, вони пускають у циркуляцію безпосередньо в грошовій формі, яка для них є натуральна форма, а не перетворена форма продукту, як в інших галузях продукції.

Далі: щодо заробітної плати — грошової форми, що в ній авансується змінний капітал — то тут її так само заміщується не через продаж продукту, не через перетворення його на гроші, а самим продуктом, що натуральна форма його з самого початку є грошова форма.

Нарешті, так само стоїть справа і з тією частиною продукту благородного металю, яка дорівнює вартості періодично споживаного сталого капіталу, так сталого обігового, як і сталого основного, споживаного протягом року.

Розгляньмо кругобіг, зглядно оборот, капіталу, вкладеного в продукцію благородних металів, насамперед у формі *Г—Т...П...Г'*. Оскільки *Т* в *Г—Т* складається не лише з робочої сили та засобів продукії, а також із основного капіталу, що з нього в *П* споживається тільки частину його вартости, то очевидно, що *Г'* — продукт — є грошова сума, яка дорівнює змінному капіталові, витраченому на заробітну плату, плюс обіговий сталий капітал, витрачений на засоби продукції, плюс частина вартости, яка відповідає знощуванню основного капіталу, плюс додаткова вартість. Коли б, при незмінній загальній вартості золота, ця сума була менша, то вкладення капіталу в золоті копальні було б непродуктивне або, —коли б це явище набрало загального характеру,—то вартість золота

в майбутньому зросла б порівняно з товарами, котрих вартість не змінюється; тобто ціни товарів знизились би, отже, в майбутньому грошова сума, витрачувана в акті *Г—Т*, зменшилась би.

Якщо розглядати насамперед тільки обігову частину капіталу, авансованого в *Г*, вихідному пунктові *Г—Т...П...Г'*, то виявиться, що певку грошову суму авансується, пускається в циркуляцію на оплату робочої сили й на закуп матеріялів продукції. Але через кругобіг ц ь о г о капіталу її не вилучається знову з циркуляції, щоб знову ж таки подати її в неї. Продукт є гроші вже в своїй натуральній формі, отже, йому не доводиться перетворюватись на гроші через обмін, через процес циркуляції. З процесу продукції в сферу циркуляції він увіходить не в формі товарового капіталу, що повинен перетворитись на грошовий капітал, а як грошовий капітал, що повинен перетворитись знову на продуктивний капітал, тобто знову купувати робочу силу й матеріяли продукції. Грошову форму обігового капіталу, зужитого на робочу силу й на засоби продукції, заміщується не через продаж продукту, а натуральною формою самого продукту; отже, не через зворотне вилучення з циркуляції вартости продукту в її грошовій формі, а через додаткові новоспродуковані гроші.

Припустімо, що цей обіговий капітал = 500 ф. стерл., період обороту = 5 тижням, робочий період = 4 тижням, період циркуляції = лише 1 тижневі. Гроші з самого початку треба авансувати на 5 тижнів почасти на продукційний запас, почасти вони мають бути в запасі, щоб можна було поступінно виплачувати з них заробітну плату. На початку шостого тижня повертаються назад 400 ф. стерл. і звільняються 100 ф. стерл. Це повторюється раз-у-раз. Тут, як і раніш, протягом певного часу обороту 100 ф. стерл. завжди будуть в формі вільних грошей. Але вони складаються з додаткових новоспродукованих грошей, цілком так само, як і останні 400 ф. стерл. Ми маємо тут 10 оборотів на рік і спродукований річний продукт = 5000 ф. стерл. золотом. (Період циркуляції складається тут не з того часу, що його потребує перетворення товару на гроші, а з часу, потрібного для перетворення грошей на елементи продукції).

Для всякого іншого капіталу в 500 ф. стерл., що обертається в таких самих умовах, раз-у-раз відновлювана грошова форма є перетворена форма спродукованого товарового капіталу, який що чотири тижні подається в циркуляцію і який у наслідок продажу — отже, в наслідок періодичного вилучення такої кількости грошей, яка спочатку ввійшла в процес, — знову й знову набирає цієї грошової форми. Навпаки, тут в кожний період обороту з самого процесу продукції подається в циркуляцію нову додаткову суму грошей в 500 ф. стерл. для того, щоб постійно вилучати відти матеріяли продукції та робочу силу. Цих поданих у циркуляцію грошей не вилучається знову з неї через кругобіг цього капіталу, а їх дедалі збільшують, додаючи раз-у-раз новоспродуковані маси золота.

Коли ми розглянемо змінну частину цього обігового капіталу й припустимо, як і перше, що вона дорівнює 100 ф. стерл., то при звичайній товаровій продукції цих 100 ф. стерл. при десятьох оборотах на рік було б

досить, щоб постійно оплачувати робочу силу. Тут, у продукції грошей вистачить такої самої суми; але зворотно приплилі 100 ф. стерл., що ними кожні 5 тижнів оплачується робочу силу, є не перетворена форма продукту цієї робочої сили, а частина цього самого постійно відновлюваного продукту. Золотопромисловець платить своїм робітникам безпосередньо частиною золота, що вони сами його випродукували. Тому 1000 ф. стерл., щорічно витрачувані таким чином на робочу силу й подавані робітниками в циркуляцію, не повертаються через циркуляцію до свого вихідного пункту.

Далі, щодо основного капіталу, то при першому заснуванні підприємства треба витратити порівняно великий грошовий капітал, що його, отже, пускається в циркуляцію. Як кожний основний капітал, він повертається назад лише частинами протягом кількох років. Але він повертається назад як безпосередня частина продукту, золота, не через продаж продукту, не через перетворення його таким способом на золото. Отже, він поступінно набирає своєї грошової форми не через вилучення грошей з циркуляції, а через нагромадження відповідної частини продукту. Відновлений таким чином грошовий капітал не є грошова сума, поступінно вилучувана з циркуляції на покриття грошової суми, первісно кинутої в циркуляцію на придбання основного капіталу. Це — додаткова маса грошей.

Нарешті, щодо додаткової вартости, то вона так само дорівнює тій частині нового продукту—золота, яку в кожний новий період обороту пускається в циркуляцію, щоб, згідно з нашим припущенням, витратити її непродуктивно, на оплату засобів існування та речей розкошів.

Але згідно з нашим припущенням, вся ця річна продукція золота — що нею постійно вилучається з ринку робочу силу й матеріяли продукції, але не вилучається з нього грошей, а постійно подається додаткові гроші — вся ця річна продукція золота тільки заміщує гроші, зношувані протягом року, отже, лише підтримує в суспільстві сповна ту кількість грошей, яка постійно, хоч і в змінних долях, існує в двох формах — в формі скарбу і в формі грошей, що перебувають у циркуляції.

Згідно з законом товарової циркуляції загальна маса грошей мусить дорівнювати масі грошей, потрібних для циркуляції, плюс кількість грошей, що перебуває в формі скарбу, а ця остання кількість більшає або меншає залежно від скорочення або поширення циркуляції; вона ж служить також і для утворення потрібного резервного фонду засобів виплати. Вартість товарів мусить сплачуватись грішми, оскільки виплати взаємно не урівноважуються. Та обставина, що частина цієї вартости складається з додаткової вартости, тобто нічого не коштувала продавцеві товарів, абсолютно нічого не змінює в справі. Припустімо, що всі продуценти є самостійні власники їхніх засобів продукції, отже, що циркуляція відбувається між самими безпосередніми продуцентами. Коли залишити осторонь сталу частину їхнього капіталу, то їхній річний додатковий продукт за аналогією з капіталістичним станом, можна було б поділити на дві частини: одну — *a*, що тільки заміщує потрібні засоби

їхнього існування, другу — *b*, що її вони почасти витрачають на речі розкошів, а почасти застосовують на поширення продукції; *a* — в такому разі репрезентує змінний капітал, *b* — додаткову вартість. Але такий поділ не мав би жодного впливу на величину тієї маси грошей, яка потрібна для циркуляції цілого їхнього продукту. За інших незмінних умов, вартість товарової маси, що циркулює, була б та сама, а значить, і маса потрібних для цього грошей була б та сама. Крім того, при однаковому поділі періодів обороту продуценти мусили б мати такі самі грошові запаси, тобто постійно мати в грошовій формі таку саму частину свого капіталу, бо, згідно з нашим припущенням, їхня продукція, як і раніш, була б товаровою продукцією. Отже, та обставина, що частина товарової вартости складається з додаткової вартости, абсолютно не змінює маси грошей доконечних для провадження підприємства.

Один з супротивників Тука, що тримається формули *Г—Т—Г*, запитує його, як капіталістові вдається постійно вилучати з циркуляції більше грошей, ніж він подає туди. Це цілком зрозуміло. Тут ідеться не про **утворення** додаткової вартости. Останнє, являючи єдину таємницю, з капіталістичного погляду само собою зрозуміле. Застосована бо сума вартости не була б капіталом, коли б вона не збагачувалась додатковою вартістю. А що згідно з припущенням вона є капітал, то додаткова вартість сама собою зрозуміла.

Отже, питання не в тім, відки береться додаткова вартість, а в тім, відки беруться гроші, що на них вона перетворюється.

Але для буржуазної економії існування додаткової вартости зрозуміле само собою. Отже, її не лише припускається, але разом з нею припускається й те, що частина товарової маси, пущеної в циркуляцію, складається з додаткового продукту, отже, репрезентує таку вартість, що її капіталіст не кинув у циркуляцію, кидаючи туди свій капітал; що, отже, капіталіст, разом з своїм продуктом кидає в циркуляцію певний надлишок порівняно з своїм капіталом, а потім знову вилучає з неї цей надлишок.

Товаровий капітал, що його капіталіст подає в циркуляцію, має більшу вартість (звідки це постає, не пояснюється або не розуміється, але з погляду буржуазної економії c'est un fait*)), ніж продуктивний капітал, що його він вилучив з циркуляції в формі робочої сили плюс засоби продукції. Тому при цьому припущенні ясно, чому не лише капіталіст *A*, але й *B*, *C*, *D* і т. ін. можуть постійно вилучати з циркуляції через обмін своїх товарів більшу вартість, ніж вартість їхнього первісно авансованого капіталу, що його потім знову й знову авансується. *A*, *B*, *C*, *D* і т. ін. завжди подають в циркуляцію в формі товарового капіталу, — а ця операція так само багатобічна, як і самостійно діющі капітали, — більшу товарову вартість, ніж та, що її вони вилучають з циркуляції в формі продуктивного капіталу. Отже, їм постійно доводиться розподіляти між собою суму вартости (тобто кожному доводиться вилучати для себе з циркуляції продуктивний капітал), що дорівнює сумі вартости їхніх

*) Це — факт. *Ред.*

відповідно авансованих ними продуктивних капіталів; і так само постійно доводиться їм розподіляти між собою ту суму вартости, що її вони з усіх боків подають у циркуляцію в товаровій формі, як відповідний надлишок товарової вартости проти вартости її елементів продукції.

Але товаровий капітал, перш ніж він перетвориться знову на продуктивний капітал, і перш ніж витратиться вміщену в ньому додаткову вартість, треба перетворити на гроші. Відки беруться гроші для цього? На перший погляд питання це видається складним, і ні Тук, ні хто інший до цього часу не дали на нього відповіді.

Припустімо, що обіговий капітал в 500 ф. стерл. авансований у формі грошового капіталу, — хоч який буде період його обороту,—є сукупний обіговий капітал суспільства, тобто кляси капіталістів. Додаткова вартість хай буде 100 ф. стерл. Яким же чином ціла кляса капіталістів може постійно вилучати з циркуляції 600 ф. стерл., постійно подаючи в неї лише 500 ф. стерл.?

Після того, як грошовий капітал в 500 ф. стерл. перетворився на продуктивний капітал, цей останній у процесі продукції перетворюється на товарову вартість в 600 ф. стерл. і таким чином в циркуляції перебуває не лише товарова вартість в 500 ф. стерл., рівна первісно авансованому грошовому капіталові, а й новоспродукована додаткова вартість в 100 ф. стерл.

Цю новододану додаткову вартість в 100 ф. стерл. подано в циркуляцію в товаровій формі. В цьому немає жодного сумніву. Але в наслідок цієї операції не здобувається додаткових грошей для циркуляції цієї новододаної товарової вартости.

Не слід намагатися обминати цієї трудности за допомогою зовнішньопристойних викрутів.

Наприклад: щодо сталого обігового капіталу, то очевидно, що його не всі витрачають одночасно. У той час, коли капіталіст *А* продає свій товар, отже, коли авансований ним капітал набирає для нього грошової форми, для покупця *В* його капітал, що перебуває в грошовій формі, набирає, навпаки, форми його засобів продукції, саме тих, що їх продукує *А*. Тим самим актом, що ним *А* знову надає грошової форми своєму спродукованому товаровому капіталові, *В* знову надає продуктивної форми своєму капіталові, перетворює його з грошової форми на засоби продукції та робочу силу; та сама сума грошей функціонує в двобічному процесі, як при всякій простій купівлі *Т—Г*. З другого боку, коли *А* знову перетворює гроші на засоби продукції, він купує їх в *С*, а цей платить тими самими грішми *В* і т. ін. Тоді справу з'ясувалось би. Але:

Всі закони, викладені нами (кн. І, розд. III) щодо кількости грошей, які циркулюють при товаровій циркуляції, зовсім не змінюються в наслідок капіталістичного характеру продукційного процесу.

Отже, коли кажуть, що обіговий капітал суспільства, який треба авансувати в грошовій формі, становить 500 ф. стерл., то при цьому вже взято на увагу, що це, з одного боку, є така сума, яку авансовано одночасно, але що, з другого боку, сума ця пускає в рух більше продук-

тивного капіталу, ніж 500 ф. стерл., бо вона по черзі править за грошовий фонд різних продуктивних капіталів. Отже, цей спосіб пояснення припускає, що вже є наявні ті гроші, що їх наявність він має з'ясувати.

Далі можна було б сказати так: капіталіст *A* продукує такі речі, що їх капіталіст *B* споживає особисто, непродуктивно. Отже, гроші *B* перетворюють на гроші товаровий капітал *A*, і таким чином та сама грошова сума служить для перетворення на гроші додаткової вартости *B* і обігового сталого капіталу *A*. Але тут ще пряміше припускається розв'язаним те саме питання, що на нього треба дати відповідь. А саме, відки *B* бере гроші на покриття свого доходу? Яким чином він сам перетворив на гроші цю частину додаткової вартости свого продукту?

Потім можна було б сказати, що частина обігового змінного капіталу, яку *A* постійно авансує своїм робітникам, постійно повертається до нього з циркуляції; і тільки деяка змінна частина її завжди лишається закріплена в нього самого для видачі заробітної плати. Однак між моментом витрачання й моментом зворотного припливу минає деякий час, що протягом нього гроші, витрачені на заробітну плату, можуть, між іншим, служити і для перетворення на гроші додаткової вартости. — Але, поперше, ми знаємо, що як довший цей час, то й більша мусить бути маса грошового запасу, що її капіталіст *A* постійно мусить зберігати in petto*). Подруге, робітник витрачає гроші, купує на них товари й тим самим pro tanto перетворює на гроші додаткову вартість, що міститься в цих товарах. Отже, ті самі гроші, що їх авансується в формі змінного капіталу, pro tanto служать і для перетворення на гроші додаткової вартости. Не вглиблюючись у це питання ще далі, тут досить лише зауважити, що споживання цілої кляси капіталістів і залежних від неї непродуктивних осіб відбувається рівнобіжно й одночасно з споживанням робітничої кляси; отже, одночасно з тим, як робітники подають у циркуляцію гроші, мусять пускати гроші в циркуляцію і капіталісти, щоб витрачати свою додаткову вартість як дохід; отже, для цього треба вилучати гроші з циркуляції. Таким чином, щойно наведене пояснення лише зменшувало б кількість потрібних грошей, але не усунуло б потреби в них. —

Нарешті, можна було б сказати: однак в циркуляцію при першому вкладенні основного капіталу постійно подається велику кількість грошей, що їх той, хто пустив їх в циркуляцію, знову вилучає з неї лише поступінно, частинами, протягом багатьох років. Хіба цієї суми не досить, щоб перетворити на гроші додаткову вартість? — На це треба відповісти, що сума в 500 ф. стерл. (яка включає й скарботворення для потрібного резервного фонду) можливо вже включає й застосовування цієї суми як основного капіталу, якщо не тим, хто пустив її в циркуляцію, то кимось іншим. Крім того вже припускається, що в сумі, витрачуваній на придбання продуктів, що служать як основний капітал, оплачено й додаткову вартість, що міститься в цих товарах, і питання саме в тому, відки беруться ці гроші.

---

*) In petto — дослівно: в серці своєму, тут у значенні: з собою, при собі. *Ред.*

Загальну відповідь уже дано: коли має циркулювати маса товарів в 1000 ф. стерл., $\times X$, то величина грошової суми, потрібної для цієї циркуляції, абсолютно не змінюється від того, чи є в вартості цієї маси товарів додаткова вартість, чи немає, чи випродукувано цю товарову масу капіталістично, чи ні. Отже, самої проблеми не існує. За інших даних умов, швидкости грошової циркуляції та ін., для циркуляції товарової вартости в 1000 ф. стерл. $\times X$, потрібна певна сума грошей, яка зовсім не залежить від тієї обставини, чи багато, чи мало з цієї вартости припадає безпосереднім продуцентам цих товарів. Оскільки тут і існує проблема, вона збігається з загальною проблемою: відки береться сума грошей, потрібна для циркуляції товарів у даній країні.

А проте, з погляду капіталістичної продукції, існує, звичайно, подоба якоїсь особливої проблеми. А саме за вихідний пункт, відки гроші пускається в циркуляцію, тут виступає капіталіст. Гроші, що їх витрачає робітник на оплату засобів свого існування, існують спочатку як грошова форма змінного капіталу, і тому капіталіст їх спочатку пускає в циркуляцію як купівельний або виплатний засіб за робочу силу. Крім того, капіталіст пускає в циркуляцію гроші, що спочатку становили для нього грошову форму його сталого—основного й поточного — капіталу; він витрачає їх як купівельний або виплатний засіб на засоби праці та матеріяли продукції. Але поза цим капіталіст уже не виступає як вихідний пункт грошової маси, що перебуває в циркуляції.

Але взагалі існують тільки два вихідні пункти: капіталіст і робітник. Треті особи всіх категорій або мусять одержувати гроші від цих двох кляс за якібудь послуги, або оскільки вони одержують гроші без якихбудь послуг з їхнього боку, вони є співвласники додаткової вартости в формі ренти, проценту й т. ін. Те, що додаткова вартість не лишається цілком в кишені промислового капіталіста, й що він мусить поділитися нею з іншими особами, не має жодного чинення до нашого питання. Питання в тому, яким чином він перетворює на гроші свою додаткову вартість, а не в тому, як розподіляються потім здобуті за неї гроші. Отже, в даному разі ми все ще повинні розглядати капіталіста як єдиного власника додаткової вартости. Щождо робітника, то вже сказано, що він є тільки вторинний вихідний пункт, але капіталіст є первинний вихідний пункт тих грошей, що їх пускає в циркуляцію робітник. Гроші, спочатку авансовані як змінний капітал, пророблюють уже свій другий обіг, коли робітник витрачає їх на оплату засобів існування.

Отже, кляса капіталістів лишається єдиним вихідним пунктом грошової циркуляції. Коли їй треба на оплату засобів продукції 400 ф. стерл. і на оплату робочої сили 100 ф. стерл., то вона пускає в циркуляцію 500 ф. стерл. Але додаткова вартість, що міститься в продукті, при нормі додаткової вартости в 100%, дорівнює вартості в 100 ф. стерл. Як же вона може постійно вилучати з циркуляції 600 ф. стерл., коли вона постійно пускає в неї лише 500 ф. стерл.? З нічого нічого й не буде. Ціла кляса капіталістів не може вилучати з циркуляції нічого такого, чого раніш не було пущено в неї.

Тут ми лишаємо осторонь ту обставину, що грошової суми в 400 ф. стерл. при десятиразовому обороті, може, буде досить для циркуляції засобів продукції вартістю в 4000 ф. стерл. і праці вартістю в 1000 ф. стерл., а решти 100 ф. стерл. так само буде досить для циркуляції додаткової вартости в 1000 ф. стерл. Це відношення грошової суми до товарової вартости, що циркулює за її допомогою, не має ніякого чинення до справи. Проблема лишається та сама. Коли б та сама монета не циркулювала декілька разів, то довелось би пустити в циркуляцію 5000 ф. стерл. як капітал і 1000 ф. стерл. були б потрібні для перетворення додаткової вартости на гроші. Постає питання, відки беруться ці гроші, хоч то 1000 ф. стерл., хоч 100 ф. стерл. В усякому разі вони є надлишок понад грошовий капітал, пущений у циркуляцію.

Справді, хоч як це здається парадоксальним на перший погляд, кляса капіталістів сама пускає в циркуляцію, ті гроші, які служать для реалізації додаткової вартости, що міститься в товарах. Але nota bene *)—кляса капіталістів пускає їх в циркуляцію не як авансовані гроші, отже, не як капітал. Вона витрачає їх як купівельний засіб для свого особистого споживання. Отже, кляса капіталістів не авансує цих грошей, хоч вона є вихідний пункт їхньої циркуляції.

Візьмімо поодинокого капіталіста, що починає справу, приміром, фармера. Протягом першого року він авансує грошовий капітал, скажімо, в 5000 ф. стерл., щоб оплатити засоби продукції (4000 ф. стерл.) і робочу силу (1000 ф. стерл.). Норма додаткової вартости хай буде 100%, привлащувана ним додаткова вартість=1000 ф. стерл. Вищезазначені 5000 ф. стерл. являють собою всі гроші, що їх він авансує як грошовий капітал. Однак ця людина мусить також жити, але до кінця року не одержить вона жодних грошей. Її споживання становить 1000 ф. стерл. Вона мусить мати ці гроші. Правда, вона каже, що мусить авансувати собі ці 1000 ф. стерл. протягом першого року. Однак це авансування — воно має тут лише суб'єктивне значення — сходить лише на те, що протягом першого року вона мусить покривати своє особисте споживання з власної кишені, а не з дармової продукції своїх робітників. Вона не авансує цих грошей як капітал. Вона витрачає їх, платить їх як еквівалент за ті засоби існування, що вона споживає. Цю вартість вона витрачає як гроші, подає в циркуляцію та вилучає з неї як товарові вартості. Ці товарові вартості вона спожила. Отже, немає тепер будь-якого відношення її до їхньої вартости. Гроші, що ними вона заплатила за неї, існують тепер як елемент грошей, що циркулюють. Але вартість цих грошей вона вилучила в продуктах із циркуляції, а разом з продуктами, що ними вона жила, знищено й їхню вартість. Вартість ця зникла. Але ось наприкінці року ця людина пускає в циркуляцію товарову вартість в 6000 ф. стерл. і продає її. В наслідок цього до неї повертається: 1) авансований нею грошовий капітал в 5000 ф. стерл., 2) перетворена на гроші додаткова вартість в 1000 ф. стерл. Вона авансувала 5000 ф. стерл. як капітал, пустила їх в

*) Добре зауважте. *Ред.*

циркуляцію, а вилучає з циркуляції 6000 ф. стерл.: 5000 ф. стерл. капіталу й 1000 ф. стерл. додаткової вартости. Ці 1000 ф. стерл. перетворились на гроші за допомогою тих грошей, що їх вона сама пустила в циркуляцію не як капіталіст, а як споживач, що їх вона не авансувала, а витратила. Тепер вони повертаються до неї знову як грошова форма спродукованої нею додаткової вартости. І з цього часу ця операція повторюється щороку. Але, починаючи з другого року, 1000 ф. стерл., витрачувані нею, завжди є вже перетворена форма, грошова форма спродукованої нею додаткової вартости. Вона витрачає їх щороку і щороку ж вони повертаються до неї назад.

Коли б капітал цього капіталіста обертався протягом року частіше, то справа від цього ані трохи не змінилась би, але, звичайно, змінився б протяг часу, а тому й величина тієї грошової суми, що її капіталістові понад авансований ним грошовий капітал довелось би пускати в циркуляцію на своє особисте споживання.

Ці гроші капіталіст пускає в циркуляцію не як капітал. Але, зрозуміло, така вже властивість капіталіста, що доки до нього повернеться з циркуляції додаткова вартість, він може існувати на ті засоби, які є в його посіданні.

В цьому випадку ми припускали, що грошова сума, яку капіталіст пускає в циркуляцію на покриття свого особистого споживання до першого зворотного припливу його капіталу, точно дорівнює спродукованій ним додатковій вартості, і тому має бути перетворена на гроші. Очевидно, що таке припущення відносно поодинокого капіталіста довільне. Але воно мусить бути правильне для цілої кляси капіталістів, якщо ми припускаємо просту репродукцію. Воно виражає лише те, що є в цьому припущенні, а саме, що всю додаткову вартість, але і тільки її, споживається непродуктивно; що, отже, жодної частини первісного капіталу не споживається непродуктивно.

Ми вище припускали, що цілої продукції благородних металів (припустімо = 500 ф. стерл.) досить лише для того, щоб покрити зношування грошей.

Капіталісти, що продукують золото, мають увесь свій продукт у формі золота, так ті частини його, що покривають сталий і змінний капітал, як і ту частину його, яка складається з додаткової вартости. Отже, частина суспільної додаткової вартости складається з золота, а не з такого продукту, що перетворюється на золото лише в циркуляції. Вона з самого початку складається з золота, й пускається її в циркуляцію для того, щоб вилучити з циркуляції продукти. Це саме тут стосується до заробітної плати, змінного капіталу і до покриття авансованого сталого капіталу. Отже, коли одна частина кляси капіталістів пускає в циркуляцію товарову вартість більшу (на величину додаткової вартости), ніж авансований ними грошовий капітал, то друга частина капіталістів пускає в циркуляцію більшу грошову вартість (більшу на додаткову вартість), ніж товарова вартість, що її вони постійно вилучають з циркуляції для продукції золота. Якщо частина капіталістів постійно випом-

повує з циркуляції більше грошей, ніж подає в неї, то частина капіталістів, — та, що продукує золото — постійно напомповує в неї більше грошей, ніж вилучає з неї в засобах продукції.

Хоч частина цього продукту, золота, в 500 ф. стерл., є додаткова вартість продуцентів золота, однак цілу цю суму призначається лише на заміщення грошей, потрібних для циркуляції товарів; при цьому байдуже, скільки з цієї суми йде на перетворення на гроші додаткової вартости товарів і скільки на перетворення на гроші інших складових частин вартости товарів.

Якщо продукцію золота перенести з даної країни в інші країни, то це нічого не змінює в справі. Частину суспільної робочої сили й суспільних засобів продукції в країні *A* перетворено на продукт, прим., на полотно, вартістю в 500 ф. стерл., що його вивозиться в країну *B*, щоб там купити золото. Продуктивний капітал, застосований таким чином у країні *A*, так само не подає на ринок країни *A* товарів — на відміну від грошей — як коли б його безпосередньо застосовувалось на продукцію золота. Цей продукт *A* репрезентовано в 500 ф. золота, і він надходить в циркуляцію країни *A* лише як гроші. Частина суспільної додаткової вартости, що є в цьому продукті, існує безпосередньо як гроші, і для країни *A* ніколи не існує інакше, як у формі грошей. Хоч для капіталістів, що продукують золото, лише частина продукту репрезентує додаткову вартість, а друга частина — покриття капіталу, однак питання про те, яка кількість цього золота покриває, крім обігового сталого, капіталу змінний капітал, і яка кількість репрезентує додаткову вартість залежить виключно від тих відповідних відношень, що в них заробітна плата й додаткова вартість перебувають до вартости товарів, що циркулюють. Частина, що становить додаткову вартість, розподіляється між різними членами кляси капіталістів. Хоч вони постійно витрачають її на особисте споживання й знов одержують її через продаж нового продукту, — саме ця купівля й продаж взагалі лише і зумовлює циркуляцію між ними грошей, потрібних для перетворення на гроші додаткової вартости, — однак деяка частина суспільної додаткової вартости, хоч і в змінних кількостях, перебуває в формі грошей в кишені капіталістів, цілком так само, як частина заробітної плати, принаймні протягом кількох днів тижня, затримується в формі грошей в кишенях робітників. І ця частина не обмежена тією частиною грошового продукту, що первісно становила додаткову вартість капіталістів, які продукують золото; як сказано, вона обмежена тією пропорцією, що в ній вищеназваний продукт в 500 ф. стерл. взагалі розподіляється між капіталістами і робітниками, і що в ній запас товарів, призначених для циркуляції, складається з додаткової вартости та з інших складових частин вартости.

А проте, частина додаткової вартости, яка існує не в інших товарах, а в грошах поряд цих інших товарів, лише остільки складається з частини щорічно продукованого золота, оскільки частина річної продукції золота йде в циркуляцію для реалізації додаткової вартости. Друга частина

грошей, що змінними порціями перебуває завжди в руках кляси капіталістів як грошова форма їхньої додаткової вартости, не є елемент щорічно продукованого золота, а елемент маси грошей, раніш акумульованих у країні.

Згідно з нашим припущенням, річної продукції золота в 500 ф. стерл. досить саме лише для того, щоб заміщувати щорічне зношування грошей. Тому, коли ми матимемо на увазі тільки ці 500 ф. стерл. і абстрагуємось від тієї частини щорічно продукованої маси товарів, що її циркуляцію обслуговують раніш акумульовані гроші, то додаткова вартість, спродукована в товаровій формі, уже тому знаходить в циркуляції гроші для свого перетворенння на гроші, що на другому боці щороку продукується додаткову вартість у формі золота. Це саме має силу й щодо інших частин продукту-золота в 500 ф. стерл., що заміщують авансований грошовий капітал.

Тут треба тепер зробити два зауваження.

З наведеного вище випливає, поперше: додаткова вартість, витрачувана капіталістами у формі грошей, так само, як і змінний та інший продуктивний капітал, що його вони авансують в формі грошей, в дійсності є продукт робітників, а саме робітників, що працюють у золотопромисловості. Вони знову продукують так ту частину продукту-золота, що її „авансується" їм як заробітну плату, як і ту частину продукту-золота, що безпосередньо репрезентує додаткову вартість капіталістів-продуцентів золота. Нарешті, щодо тієї частини продукту-золота, яка лише покриває сталу капітальну вартість, авансовану на продукцію цього продукту-золота, то вона знову з'являється в грошовій формі (взагалі в продукті) лише в наслідок річної праці робітників. При заснуванні підприємства капіталіст віддав її спочатку в вигляді грошей, не новоспродукованих, а тих, що становили частину маси грошей, яка циркулювала у суспільстві. Навпаки, оскільки її заміщується новим продуктом, додатковим золотом, вона вже є річний продукт робітника. Те, що її авансує капіталіст, — це й тут є лише форма, яка випливає з того, що робітник не є власник своїх власних засобів продукції й не має в своєму розпорядженні підчас продукції засобів існування, спродукованих іншими робітниками.

Але, подруге, щодо тієї маси грошей, яка існує незалежно від цього річного заміщення в 500 ф. стерл. і перебуває почасти в формі скарбу, почасти в формі грошей, що циркулюють, то з нею справа мусить стояти, — тобто первісно мусила стояти — цілком так само, як щорічно стоїть справа з цими 500 ф. стерл. До цього пункту ми повернемось наприкінці цього підвідділу. Але перше зробимо ще кілька зауважень.

Досліджуючи оборот, ми бачим, що за інших незмінних умов, коли змінюється величина періодів обороту, змінюється й маса грошового капіталу, потрібного для того, щоб провадити продукцію в тому самому маштабі. Отже, еластичність грошової циркуляції мусить бути досить

велика, щоб могла вона пристосуватись до такої змінности в подовженн і скороченні періодів обороту.

Коли далі припустимо інші незмінні умови, — а між ними незмінну довжину, інтенсивність і продуктивність робочого дня, але змінний розподіл новоствореної вартости між робітниками та додатковою вартістю, так, що або перша підвищується, а друга меншає, або, навпаки, то це не справить жодного впливу на масу грошей в циркуляції. Така зміна може відбуватися без будь-якого збільшення або зменшення маси грошей, що перебувають в циркуляції. Розгляньмо особливо той випадок, коли стається загальне підвищення заробітної плати, а тому — при вищеприпущених умовах — загальне зниження норми додаткової вартости; при цьому — також згідно з припущенням — не відбувається жодної зміни в вартості товарової маси, яка циркулює. В цьому випадку, звичайно, зростає грошовий капітал, що його треба авансувати як змінний капітал, отже, зростає маса грошей, що служить у цій функції. Але саме настільки, наскільки зростає маса грошей, потрібних для функції змінного капіталу, саме на стільки меншає додаткова вартість, отже, й маса грошей, потрібних для її реалізації. На суму грошей, потрібних для реалізації товарової вартости, це так само не справляє жодного впливу, як і на саму цю товарову вартість. Ціна витрат*) на товар підвищується для поодинокого капіталіста, але його суспільна ціна продукції**) лишається незмінна. Змінюється при цьому тільки те відношення, що в ньому — лишаючи осторонь сталу частину вартости — ціна продукції товарів поділяється на заробітну плату й зиск.

Але, можуть сказати, більша витрата змінного грошового капіталу (вартість грошей, звичайно, припускається за незмінну) значить те саме, що й збільшення грошових засобів у руках робітників. Звідси випливає підвищення попиту на товари з боку робітників. Дальший наслідок буде підвищення цін товарів. Або можуть сказати: коли підвищується заробітна плата, то капіталісти підвищують ціни на свої товари. В обох випадках загальне підвищення заробітної плати спричиняється до підвищення ціни товарів. Тому для циркуляції товарів потрібна більша маса грошей, хоч у який спосіб пояснюватимуть підвищення цін.

Відповідь на перше міркування: в наслідок підвищення заробітної плати підвищиться саме попит робітників на доконечні засоби існування. Куди менше збільшиться попит їхній на речі розкошів або постане попит на такі речі, що раніш не ввіходили в сферу їхнього споживання. Підвищення попиту на доконечні засоби існування, що постає раптом та у великих розмірах, безперечно, зараз же підвищить їхню ціну. Наслідок цього буде той, що більшу частину суспільного капіталу застосовуватиметься на продукцію доконечних засобів існування, а меншу — на про-

*) Про визначення терміну „ціна витрат“ (Kostenpreis або Kostpreis, як Маркс вживає в книзі III (дивись „Капітал“, т. III, ч. I, розділ I). *Ред.*

**) Про визначення терміну „ціна продукції“ (Produktionspreis) дивись „Капітал“, . III, ч. I, розділ дев'ятий. *Ред.*

дукцію речей розкошів, бо ці останні дешевшають в наслідок зменшення додаткової вартости і зумовленого цим зменшення попиту капіталістів на речі розкошів. Навпаки, оскільки робітники сами купують речі розкошів, підвищення їхньої заробітної плати не справить—в цих межах—впливу на підвищення ціни доконечних засобів існування, а лише змінить склад покупців речей розкошів. Речей розкошів тепер більше йде, ніж раніш, на споживання робітників і порівняно менш — на споживання капіталістів. Voilà tout*). Після деяких коливань у циркуляції буде маса товарів такої самої вартости, як і раніш.—Щождо короткочасних коливань, то наслідок їх буде лише той, що вільний грошовий капітал, який досі шукав собі застосування в спекулятивних біржових підприємствах або за кордоном, тепер надійде в циркуляцію в середині країни.

Відповідь на друге міркування: коли б капіталістичні продуценти мали змогу з свого бажання підвищувати ціни своїх товарів, то вони могли б робити це й робили б без усякого підвищення заробітної плати. Заробітна плата ніколи не підвищувалась би при зниженні цін товарів. Кляса капіталістів ніколи не ставила б опору тред-юньйонам, бо вона завжди та за всяких умов могла б робити те, що вона в дійсності робить тепер, як виняток, в певних особливих, сказати б, місцевих умовах: а саме, вона могла б використовувати кожне підвищення заробітної плати для того, щоб куди більше підвищувати ціни товарів, отже, щоб покласти собі до кишені більший зиск.

Твердження, що капіталісти можуть підвищувати ціни речей розкошів, бо попит на них меншає (в наслідок зменшеного попиту капіталістів, що їхні купівельні засоби на це поменшали), це твердження було б цілком оригінальним застосуванням закону попиту й подання. Оскільки не постає простої переміни покупців речей розкошів, заміни капіталістів робітниками,— а оскільки така заміна постає, попит робітників не зумовлює підвищення цін доконечних засобів існування, бо робітники не можуть витрачати на доконечні засоби існування тієї частини додаткового заробітку, яку вони витрачають на речі розкошів, — остільки ціни речей розкошів знижуються в наслідок зменшеного попиту. У наслідок цього капітал вилучається з продукції речей розкошів доти, доки їхнє подання зменшиться до таких розмірів, що відповідають зміненій ролі їх в суспільному процесі продукції. При такій скороченій продукції ціни їх, за незмінної вартости, знову підвищуються до свого нормального рівня. Якщо відбувається таке скорочення, або такий процес вирівнювання, то протягом його при підвищенні цін на засоби існування у продукцію цих останніх постійно подаватиметься стільки ж капіталів, скільки їх вилучатиметься з іншої галузі продукції, поки насититься попит. Тоді знову постає рівновага, і кінець цілого процесу той, що суспільний капітал, а тому й грошовий капітал, розподіляється між продукцією доконечних засобів існування й продукцією речей розкошів в зміненій пропорції.

*) От і зсе. *Ред.*

Всі заперечення — це є сліпий вистріл капіталістів та їхніх економістів сикофантів.

Факти, що дають нагоду для такого сліпого вистрілу, є троякого роду.

1) Загальний закон грошової циркуляції той, що коли сума цін товарів, що циркулюють, підвищується — все одно чи це збільшення суми цін постає для тієї самої маси товарів, чи для збільшеної, — то за інших незмінних обставин зростає маса грошей, що циркулюють.

Тут наслідок сплутують з причиною. Заробітна плата підвищується (хоч і рідко підвищується, а пропорційно до підвищення цін вона підвищується тільки в виняткових випадках) із підвищенням цін доконечних засобів існування. Її підвищення є наслідок, а не причина підвищення цін товарів.

2) При частковому або місцевому підвищенні заробітної плати, тобто при підвищенні її тільки в поодиноких галузях продукції — може в наслідок цього постати місцеве підвищення цін на продукти цієї галузі. Але навіть це залежить від багатьох обставин. Напр., від того, що заробітна плата тут не була надто низька і норма зиску тому не була надто висока, що в наслідок підвищення цін ринок для цих товарів не скорочується (отже, для підвищення їхніх цін не треба попереднього зменшення подання їх) і т. ін.

3) При загальному підвищенні заробітної плати підвищується ціна товарів, продукованих в тих галузях промисловости, де переважає змінний капітал, але зате спадає в тих, де переважає сталий, згляцно основний капітал.

При дослідженні простої товарової циркуляції (книга I, розд. III, 2) виявилось, що хоч у процесі циркуляції будь-якої певної кількости товарів її грошова форма є лише минуща, однак, гроші, зникаючи при метаморфозі товару в руках однієї особи, неодмінно переходять до рук іншої; отже, товари насамперед не лише всебічно обмінюються або заміщуються один одним, але це заміщення упосереднюється й супроводиться всебічним осіданням грошей. „У наслідок заміщення одного товару іншим товаром до рук третьої особи одночасно в'язне товар-гроші. Циркуляція постійно спливає грошовим потом" (кн. I, розд. III, 2, а). Той самий тотожній факт на основі капіталістичної товарової продукції виражається в тому, що частина капіталу постійно існує в формі грошового капіталу, а частина додаткової вартости так само постійно перебуває в руках її власника в грошовій формі.

Лишаючи це осторонь, кругобіг грошей — тобто зворотний приплив грошей до свого вихідного пункту — оскільки він становить момент обороту капіталу, є цілком відмінне явище, навіть протилежне обіговi грошей[33]), який виражає постійне віддалення їх від вихідного

[33]) Хоч фізіократи ще сплутують обидва ці явища, однак вони перші звернули увагу на зворотний приплив грошей до свого вихідного пункту, як на важливу форму циркуляції капіталу, як на форму циркуляції, що упосереднює репродукцію. „Погляньте на „Tableau Economique", і ви побачите, що продуктивна кляса дає гроші, за які інші кляси купують у неї продукти, і що вони повертають їй ці

пункту в наслідок ряду переміщень. (Кн. I, розд. III, 2, б). Однак прискорений оборот eo ipso*) включає й прискорений обіг.

Насамперед щодо змінного капіталу: коли, напр., грошовий капітал в 500 ф. стерл. обертається в формі змінного капіталу десять разів на рік, то очевидно, що ця аліквотна частина грошової маси, яка циркулює, пускає в циркуляцію вдесятеро більшу суму вартости = 5000 ф. стерл. Вона обігає між капіталістом і робітником десять разів протягом року. Протягом року робітника десять разів оплачується, й сам робітник платить тією самою аліквотною частиною грошової маси циркуляції. Коли б при однакових розмірах продукції цей змінний капітал обертався лише один раз протягом року, то тоді відбувся б лише один обіг в 5000 ф. стерл.

Далі, хай стала частина обігового капіталу дорівнює 1000 ф. стерл. Коли капітал обертається десять разів, то капіталіст продає свій товар, а значить, і сталу обігову частину його вартости десять разів на рік. Та сама аліквотна частина грошової маси, що циркулює (1000 ф. стерл.), десять разів на рік переходить з рук власників цієї частини до рук капіталіста. Десять разів переміщуються ці гроші з рук у руки. Подруге, капіталіст десять разів на рік купує засоби продукції, це знову є десять обігів грошей з рук до рук. За допомогою грошей на суму 1000 ф. стерл. промисловий капіталіст продає товару на 10000 ф. стерл. і знову купує товару на 10000 ф. стерл. В наслідок двадцятиразового обігу 1000 ф. стерл. циркулює запас товару в 20000 ф. стерл.

Нарешті, при прискореному обороті швидше циркулює й та частина грошей, що реалізує додаткову вартість.

Навпаки, швидший обіг грошей не включає неодмінно швидшого обороту капіталу, а тому й швидшого обороту грошей, тобто не включає неодмінно скорочення та швидкого поновлення процесу репродукції.

гроші, повертаючись наступного року, щоб знову зробити в неї такі ж закупи... Отже, ви не бачите тут іншого кругобігу, крім того, де по витраті постає репродукція, а по репродукції витрата, — кругобігу, що його перебігає циркуляція грошей, які є міра витрати й репродукції. („Jetez les yeux sur le Tableau Economique, vous verrez, que la classe productive donne l'argent, avec lequel les autres classes viennent lui acheter des productions, et qu'elles lui rendent cet argent en revenant l'année suivante faire chez elle les mêmes achats... Vous ne voyez donc ici d'autre cercle que celui-ci de la dépense suivie de la reproduction, et de la réproduktion suivie de la dépense; cercle qui est parcouru par la circulation de l'argent qui mesure la dépense et la reproduction" — Quesnay. „Problèmes économiques, in Daire, Physiocrates, I", p. 208, 209).

„Саме це постійне авансування й постійний поворот капіталів треба назвати циркуляцією грошей, тією корисною й плодотворчою циркуляцією, яка оживляє всю працю суспільства, підтримує рух і життя в політичному організмі і яку цілком слушно можна порівняти з кровобігом у тваринному організмі". (C'est cette avance et cette rentrée continuelle des capitaux qui constituent ce qu'on doit appeller la circulation de l'argent, cette circulation utile et féconde, qui anime tous les travaux de la société, qui entretient le mouvement et la vie dans le corps politique, et qu'on a grande raison de comparer à la circulation du sang dans le corps animal". — Turgot, „Reflexions" etc, Oeuvres, éd. Daire, I, p. 45).

*) Тим самим. *Ред.*

Швидший грошовий обіг буває кожного разу, коли за допомогою тієї самої кількости грошей провадиться більше оборудок. Це може бути і при однакових періодах репродукції капіталу, в наслідок змінених технічних пристосовань у грошовому обігу. Далі: може збільшуватися число оборудок, що в них грошовий обіг не виражає справжнього обміну товарів (біржові диференційні оборудки і т. ін.). З другого боку грошового обігу може й зовсім не бути. Напр., там, де сільський господар сам є землевласник, немає жодного грошового обігу між орендарем і землевласником; там, де промисловий капіталіст сам є власник капіталу, немає жодного обігу між ним і кредитором.

Щодо первісного утворення грошового скарбу в країні та привлащення його небагатьма особами, то тут немає потреби зупинятися на цьому докладніше.

Капіталістичний спосіб продукції — а за базу його є так само наймана праця, як і оплата робітника грішми і взагалі перетворення натуральних відбутків на грошові — може розвиватись у ширшому й глибшому маштабі тільки в такій країні, де є досить грошей для циркуляції та для зумовлюваного нею утворення скарбів (резервного фонду тощо). Така є історична передумова, хоч не треба розуміти справу так, ніби спочатку утворюється досить скарбів, а потім починається капіталістична продукція. Вона розвивається одночасно з розвитком умов для неї, а за одну з таких умов є достатнє подання благородних металів. Тому посилене подання благородних металів, починаючи з XVI століття, являє посутній момент в історії розвитку капіталістичної продукції. Але оскільки йдеться про потрібне дальше подання грошового матеріялу на базі капіталістичного способу продукції, то, з одного боку, додаткову вартість подається в циркуляцію в вигляді продукту, без грошей потрібних для його перетворення на гроші, а з другого боку, додаткову вартість подається в циркуляцію в вигляді золота, без попереднього перетворення продукту на гроші.

Додаткові товари, що мають перетворитися на гроші, знаходять потрібну грошову суму, бо на другому боці, не через обмін, а самою продукцією подається в циркуляцію додаткове золото (і срібло), що має перетворитись на товари.

II. Акумуляція та поширена репродукція

Оскільки акумуляція відбувається в формі репродукції в поширеному маштабі, то очевидно, що вона не являє жодної нової проблеми щодо грошової циркуляції.

Насамперед, щодо додаткового грошового капіталу, потрібного для функції ростучого продуктивного капіталу, то його дає та частина реалізованої додаткової вартости, що її капіталіст подає в циркуляцію як грошовий капітал, а не як грошову форму доходу. Гроші вже є в руках капіталістів. Тільки застосування їх різне.

Але в наслідок додаткового продуктивного капіталу в циркуляцію подається, як продукт його, додаткову товарову масу. Разом з цією додатковою товаровою масою подається в циркуляцію частину додаткових грошей, потрібних для реалізації її — а саме подається остільки, оскільки вартість цієї товарової маси дорівнює вартості продуктивного капіталу, зужиткованій на її продукцію. Цю додаткову масу грошей авансується прямо як додатковий грошовий капітал, і тому він зворотно припливає до капіталіста в наслідок обороту його капіталу. Тут перед нами знову постає те саме питання, що й раніш. Відки беруться додаткові гроші на реалізацію додаткової вартости, що є тепер у товаровій формі в цій додатковій масі товарів?

Загальна відповідь знову та сама. Сума цін товарової маси, яка циркулює, збільшилась не тому, що ціна даної товарової маси підвищилась, а тому, що маса товарів, які тепер циркулюють, більша за масу товарів, що циркулювали раніше, і при цьому ця ріжниця не вирівнюється зниженням цін. Додаткові гроші, потрібні для циркуляції цієї більшої товарової маси більшої вартости, треба здобути або посиленою економією на масі грошей, що циркулюють, — чи то через взаємне вирівнювання платежів тощо, чи то засобами, які прискорюють обіг тієї самої монети, — або їх треба здобути через перетворення грошей з форми скарбу на обігову форму грошей. Останнє включає не лише те, що бездіяльний грошовий капітал починає функціонувати як купівельний засіб або як засіб виплати; або і не лише те, що грошовий капітал, який уже функціонує як резервний фонд, виконуючи для свого власника функцію резервного фонду, активно циркулює для суспільства (як от банкові вклади, що їх завжди дається в позику), отже, виконує двоїсту функцію; це перетворення включає й те, що заощаджується стаґнаційні монетні резервні фонди.

„Щоб гроші постійно обігали як монети, монети мусять постійно осідати як гроші. Постійний обіг монет зумовлено тим, що їх постійно затримується більшими або меншими кількостями як монетні резервні фонди, що всюди утворюються в межах циркуляції й зумовлюють її, — монетні резервні фонди, що їх утворення, розподіл, розпад і нове утворення завжди чергуються, резервні фонди, що буття їх постійно зникає, що процес їх зникання ніколи не припиняється. Це безперестанне перетворення монет на гроші й грошей на монети А. Сміс висловив таким чином, що кожен товаровласник поряд з тим особливим товаром, що його він продає, завжди мусить мати в межах певну суму загального товару, що на нього він купує. Ми бачили, що в циркуляції *Т — Г — Т* другий член *Г — Т* постійно розпадається на ряд актів купівлі, які відбуваються не одноразово, а послідовно в часі, так що одна частина Г обігає як монета, тимчасом як друга перебуває в стані спокою як гроші. Тут гроші справді є лише монети, що їхнє функціонування відкладено, і окремі складові частини монетної маси, що обігає, завжди з'являються, чергуючися, то в одній, то в другій формі. Тому, це перше перетворення засобу циркуляції на гроші являє собою лише технічний момент самого

грошового обігу". (Карл Маркс, „До критики політичної економії" 1859 р., стор. 105—106. —Вираз „монета" протилежно до грошей вжито тут на позначення грошей у їхній функції як простого засобу циркуляції, протилежно до інших їхніх функцій).

Коли всіх цих засобів не досить, то доводиться додатково продукувати золото або — що сходить на те саме — частину додаткового продукту обмінюється безпосередньо або посередньо на золото, на продукт країн, що продукують благородні металі.

Вся сума робочої сили та суспільних засобів продукції, витрачуваних на щорічну продукцію золота й срібла як знаряддя циркуляції, становить чималу частину faux frais капіталістичного способу продукції і взагалі способу продукції, що ґрунтується на товаровій продукції. Ця продукція відтягує від суспільного користання відповідну суму можливих, додаткових засобів продукції та споживання, тобто справжнього багатства. Оскільки за незмінного даного маштабу продукції або за даного ступеня її поширення меншають витрати на цей дорогий механізм циркуляції, остільки ж підвищується в наслідок цього продуктивна сила суспільної праці. Отже, оскільки так впливають допоміжні засоби, що розвиваються разом з кредитовою системою, вони безпосередньо збільшують капіталістичне багатство, або тим, що більшу частину процесу суспільної продукції та процесу суспільної праці провадиться в наслідок цього без якобудь інтервенції справжніх грошей, або тим, що підвищується функціональну спроможність грошової маси, яка справді функціонує.

Цим розв'язується безглузде питання про те, чи можлива була б капіталістична продукція в її теперішніх розмірах без кредитової системи (коли навіть розглядати її тільки з цього погляду), тобто при самій металевій циркуляції. Очевидно, ні. Навпаки, вона була б обмежена розміром продукції благородних металів. З другого боку, не треба складати собі містичних уявлень про продуктивну силу кредитової системи, оскільки вона дає в розпорядження грошовий капітал або пускає його в рух. Однак дальший розвиток цього сюди не стосується.

Тепер ми повинні розглянути той випадок, коли відбувається не справжня акумуляція, тобто безпосереднє поширення розмірів продукції, а коли частину реалізованої додаткової вартости на більш-менш довгий час акумулюється як грошовий резервний фонд, щоб пізніш перетворити його на продуктивний капітал.

Оскільки гроші, що їх акумулюється таким чином, є додаткові гроші, справа сама собою зрозуміла. Вони можуть бути лише частиною надлишкового золота, довезеного з країн, що продукують золото. При цьому треба зазначити, що в країні немає вже того національного продукту, що за нього довезено це золото. Його віддано за кордон в обмін на золото.

Навпаки, коли припустити, що в країні лишається, як і раніш, та сама маса грошей, то нагромаджувані гроші припливають з циркуляції; змі-

нюється лише їхня функція. З грошей, що циркулюють, вони перетворюються на лятентний грошовий капітал, що поступінно утворюється.

Гроші, нагромаджувані при цьому, е грошова форма проданих товарів, а саме форма тієї частини їхньої вартости, яка репрезентує для їхніх власників додаткову вартість. (Тут припускається, що кредитова система не існує). Капіталіст, що нагромадив ці гроші, pro tanto продавав, не купуючи.

Коли уявити собі цей процес, як окремий випадок, а не як загальний, то він не потребує жодних пояснень. Частина капіталістів затримує частину грошей, вторгованих від продажу своїх продуктів, не купуючи на них продукту на ринку. Навпаки, друга частина капіталістів перетворює на продукт усі свої гроші за винятком потрібного для продукції грошового капіталу, що завжди повертається. Частина продукту, що її, як носія додаткової вартости, подається на ринок, складається з засобів продукції або з реальних елементів змінного капіталу, з доконечних засобів існування. Отже, вона може одразу придатись для поширення продукції. Ми бо зовсім не припускаємо, що одна частина капіталістів нагромаджує грошовий капітал, у той час, як друга частина цілком споживає всю свою додаткову вартість; ми лише припускаємо, що одна частина капіталістів провадить свою акумуляцію у грошовій формі, утворює лятентний грошовий капітал, тимчасом як друга справді акумулює, тобто поширює розміри продукції, справді збільшує свій продуктивний капітал. Маси наявних грошей завжди досить для потреб циркуляції, коли навіть по черзі одна частина капіталістів акумулює гроші, тимчасом як друга частина поширює маштаб продукції, і навпаки. Крім того, нагромадження грошей на одному боці може відбуватись і без наявних грошей, шляхом самого лише нагромадження боргових вимог.

Але труднощі постають тоді, коли ми припускаємо акумуляцію грошового капіталу не як окремий випадок, а як загальну акумуляцію грошового капіталу в кляси капіталістів. Згідно з нашим припущенням — загальне й виключне панування капіталістичної продукції — поза цією клясою взагалі немає жодних інших кляс, крім робітничої кляси. Все, що купує робітнича кляса, дорівнює сумі її заробітної плати, дорівнює сумі змінного капіталу, авансованого цілою клясою капіталістів. До цих останніх ці гроші припливають назад тому, що вони продають свій продукт робітничій клясі. В наслідок цього їхній змінний капітал знову набирає грошової форми. Припустімо, що сума цього змінного капіталу, тобто сума змінного капіталу, не просто авансованого протягом року, а справді застосованого, дорівнює 100 ф. стерл. $\times$ x; для розглядуваного тут питання не має жодного значення, чи багато чи мало, залежно від швидкости обороту, треба грошей для того, щоб авансувати протягом року змінний капітал такої вартости. Цими 100 ф. стерл. $\times$ x капіталу кляса капіталістів купує певну масу робочої сили або сплачує заробітну плату певному числу робітників — перша оборудка. Робітники на цю саму суму купують у капіталістів деяку кількість товарів, в наслідок цього сума 100 ф. стерл. $\times$ x зворотно припливає до капіталістів — друга оборудка.

І це повторюється постійно. Отже, сума в 100 ф. стерл. $\times$ x ніколи не може дати робітничій клясі змоги купити частину продукту, яка репрезентує сталий капітал, не кажучи вже про ту частину, яка репрезентує додаткову вартість кляси капіталістів. Робітники на 100 ф. стерл. $\times$ x завжди можуть купити тільки ту частину вартости суспільного продукту, яка дорівнює тій частині вартости, що репрезентує вартість авансованого змінного капіталу.

Лишаючи осторонь той випадок, коли ця всебічна грошова акумуляція не виражає нічого іншого, крім розподілу в тому або іншому відношенні додатково довезеного благородного металю між різними поодинокими капіталістами, — отже, лишаючи осторонь цей випадок, яким чином може акумулювати гроші ціла кляса капіталістів?

Всі вони мусили б продавати частину свого продукту, нічого не купуючи натомість. Немає нічого таємничого в тому, що всі вони мають певний грошовий фонд, який вони пускають в циркуляцію як засіб циркуляції для свого споживання, при цьому до кожного з них зворотно припливає з циркуляції певна частина цього фонду. Але в такому разі такий фонд існує саме як фонд циркуляції, що утворився в наслідок перетворення на гроші додаткової вартости, але зовсім не як лятентний грошовий капітал.

Коли розглядати справу так, як вона відбувається в дійсності, то лятентний грошовий капітал, що його нагромаджується для пізнішого вжитку, складається з:

1) Депозитів у банках; при цьому сума грошей, що нею в дійсності порядкують банки, є порівняно незначна. Грошовий капітал тут нагромаджується лише номінально, але що в дійстності нагромаджується тут, так це грошові вимоги, які лише тому можна перетворити на гроші (якщо тільки можна перетворити), що установлюється рівновага між зворотними грошовими вимогами і вкладами в банк. А те, що є в банку як гроші, являє лише порівняно невелику суму.

2) З державних паперів. Вони взагалі не є капітал, а лише боргові вимоги на частину річного продукту нації.

3) З акцій. Оскільки це не шахрайство, вони є титули власности на дійсний капітал, належний товариству, і посвідки на одержання додаткової вартости, яку щорічно дає цей капітал.

В усіх цих випадках немає жодного нагромадження грошей: те, що на одному боці виступає як нагромадження грошового капіталу, виступає на другому боці як постійне справжнє витрачання грошей. Хоч витрачає гроші та особа, якій вони належать, хоч інша, її винуватець, це зовсім не змінює справи.

На основі капіталістичного способу продукції утворення скарбу, як таке, ніколи не є мета, а результат або застою в циркуляції — і тоді, більші, ніж звичайно, маси грошей набирають форми скарбу, — або нагромаджень, зумовлених оборотом, або нарешті: утворення скарбу є лише утворення грошового капіталу — покищо в лятентній формі, — призначеного функціонувати як продуктивний капітал.

Тому, коли з одного боку, частину реалізованої в грошах додаткової вартости вилучається з циркуляції і нагромаджується як скарб, то одночасно другу частину додаткової вартости постійно перетворюється на продуктивний капітал. За тим винятком, коли між клясою капіталістів розподіляється додатковий благородний метал, нагромадження в грошовій формі ніколи не відбувається одночасно в усіх пунктах.

Щодо тієї частини річного продукту, яка репрезентує додаткову вартість у товаровій формі, то для неї має силу цілком те саме, що й для другої частини річного продукту. Для її циркуляції потрібна певна сума грошей. Ця сума грошей так само належить клясі капіталістів, як і щороку продукована маса товарів, яка репрезентує додаткову вартість. Її спочатку подає в циркуляцію сама кляса капіталістів. Вона завжди знову розподіляється між ними через самий процес циркуляції. Як і взагалі при циркуляції монет, одна частина цієї суми завжди затримується раз в тому, раз в іншому пункті, тимчасом як друга частина безупинно циркулює. Справа зовсім не змінюється від того, що частину цього нагромадження робиться навмисно, щоб утворити грошовий капітал.

Ми тут залишили осторонь ті пригоди в циркуляції, що в наслідок їх один капіталіст захоплює частину додаткової вартости, ба навіть капіталу другого капіталіста, і коли, отже, постає однобічна акумуляція й централізація так грошового, як і продуктивного капіталу. Так, напр., частина здобутої додаткової вартости, нагромаджувана як грошовий капітал капіталістом *A*, може бути частиною додаткової вартости капіталіста *B*, яка не повертається до нього.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ

РЕПРОДУКЦІЯ Й ЦИРКУЛЯЦІЯ СУКУПНОГО СУСПІЛЬНОГО КАПІТАЛУ

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ[34])

ВСТУП

1. Предмет досліду

Безпосередній процес продукції капіталу є процес праці й процес зростання його вартости, процес, що наслідок його є товаровий продукт, а визначальний мотив — продукція додаткової вартости.

Процес репродукції капіталу охоплює так цей безпосередній процес продукції, як і обидві фази власне процесу циркуляції, тобто він охоплює ввесь кругобіг, що як періодичний процес, — процес знову та знов повторюваний через певні періоди — становить оборот капіталу.

Хоч розглядатимемо ми кругобіг у формі *Г...Г'*, хоч у формі *П...П*, безпосередній процес продукції *П* завжди становить лише одну ланку цього кругобігу. В одній формі він виступає як посередня ланка процесу циркуляції, в другій формі процес циркуляції виступає як посередня ланка для нього. Постійне відновлення цього процесу, постійну повторювану появу капіталу в формі продуктивного капіталу, в обох випадках зумовлено його перетвореннями в процесі циркуляції. З другого боку, постійно поновлюваний процес продукції є умова перетворень, що їх знову та знов пророблює капітал у сфері циркуляції — є умова його поперемінної появи то як грошового капіталу, то як товарового капіталу.

Однак кожний поодинокий капітал становить лише усамостійнену, так би мовити, обдаровану індивідуальним життям, частину сукупного суспільного капіталу, так само, як кожен поодинокий капіталіст є лише індивідуальний елемент кляси капіталістів. Рух суспільного капіталу складається з сукупности рухів його усамостійнених уламків, з сукупности оборотів індивідуальних капіталів. Як метаморфоза поодинокого товару є ланка в ряді метаморфоз товарового світу — товарової циркуляції, — так

---

34) З рукопису II.

само метаморфоза індивідуального капіталу, його оборот, є ланка в кругобігу суспільного капіталу.

Цей сукупний процес охоплює так само і продуктивне споживання (безпосередній процес продукції) разом з перетвореннями форми (обмінами, коли розглядати справу з речового боку), що упосереднюють його, і особисте споживання з перетвореннями форми або обмінами, що упосереднюють це споживання. Він охоплює, з одного боку, перетворення змінного капіталу на робочу силу, а значить, і введення робочої сили в капіталістичний процес продукції. Тут робітник виступає як продавець свого товару, робочої сили, а капіталіст як покупець її. Але, з другого боку, продаж товару включає й купівлю його робітничою клясою, отже, її особисте споживання. Тут робітнича кляса виступає як покупець, а капіталісти—як продавці товарів робітникам.

Циркуляція товарового капіталу включає й циркуляцію додаткової вартости, а значить, і купівлі й продажі, що ними капіталісти упосереднюють своє особисте споживання, споживання додаткової вартости.

Кругобіг індивідуальних капіталів, розглядуваних у їхньому з'єднанні в суспільний капітал, отже, кругобіг, розглядуваний в його цілості, охоплює не лише циркуляцію капіталу, а й загальну товарову циркуляцію. Ця остання може первісно складатись лише з двох складових частин: 1) власне кругобігу капіталу і 2) кругобігу товарів, що входять в особисте споживання, отже, товарів, що на них робітник витрачає свою заробітну плату, а капіталіст—свою додаткову вартість (або частину своєї додаткової вартости). В усякому разі кругобіг капіталу охоплює й циркуляцію додаткової вартости, оскільки вона становить частину товарового капіталу, а також охоплює і перетворення змінного капіталу на робочу силу, виплату заробітної плати. Але витрачання цієї додаткової вартости та заробітної плати на товари не становить жодної ланки циркуляції капіталу, не зважаючи на те, що принаймні витрачання заробітної плати зумовлює цю циркуляцію.

В I книзі проаналізовано капіталістичний процес продукції і як окремий процес і як процес репродукції: продукцію додаткової вартости і продукцію самого капіталу. Зміни форми та речовин, що їх проробляє капітал у сфері циркуляції, ми припустили як передумову, що на ній не зупинялись далі. Отже, ми припускали, що капіталіст, з одного боку, продає продукт за його вартістю, а з другого, знаходить у сфері циркуляції речові засоби продукції, потрібні для того, щоб відновити процес або безупинно провадити його. Єдиним актом у сфері циркуляції, що на ньому нам довелось там зупинитись, був акт купівлі та продажу робочої сили як основної умови капіталістичної продукції.

В першому відділі цієї II книги ми розглядали різні форми, що їх набирає капітал у своєму кругобігу, та різні форми самого цього кругобігу. До робочого часу, розглянутого в I книзі, тепер долучається час циркуляції.

В другому відділі ми розглядали кругобіг капіталу як періодичний процес, тобто як оборот капіталу. Ми показали, з одного боку, як різн-

складові частини капіталу (основний і обіговий) проробляють кругобіг форм в різні періоди часу й різним способом; з другого боку, ми дослідили обставини, що ними зумовлюється різний протяг робочого періоду й періоду циркуляції. Ми показали, як впливає період кругобігу й різне відношення його складових частин на розмір самого продукційного процесу і на річну норму додаткової вартости. В дійсності, коли в першому відділі розглядалось переважно послідовні форми, що їх у своєму кругобігу капітал постійно набирає й скидає, то в другому відділі ми розглянули, як у межах цього руху й послідовности форм капітал даної величини одночасно, хоч і в змінному розмірі, поділяється на різні форми — на продуктивний капітал, грошовий капітал і товаровий капітал, так, що ці форми не лише чергуються одна з однією, але різні частини сукупної капітальної вартости постійно одна поряд однієї перебувають і функціонують у цих різних станах. Саме грошовий капітал при цьому виявив особливість, яка не виявлялась в книзі першій. Ми виявили ті певні закони, що згідно з ними різні величиною складові частини даного капіталу, відповідно до умов обороту, постійно мусять авансуватись і відновлюватись у формі грошового капіталу для того, щоб підтримувати продуктивний капітал даного розміру в безперервному функціонуванні.

Але і в першому і в другому відділі мова була завжди тільки про індивідуальний капітал, про рух усамостійненої частини суспільного капіталу.

Але кругобіги індивідуальних капіталів переплітаються один з одним, являють передумову і зумовлюють один одного і саме в цьому сплетінні й становлять рух сукупного суспільного капіталу. Як при простій товаровій циркуляції уся метаморфоза одного товару виступала як ланда ряду метаморфоз товарового світу, так тепер метаморфоза індивідуального капіталу виступає як ланка ряду метаморфоз суспільного капіталу. Але коли проста циркуляція товарів зовсім не включає неодмінно циркуляції капіталу, — бо товарова циркуляція може відбуватись на основі некапіталістичної продукції, — то кругобіг сукупного суспільного капіталу включає, як уже зазначено, і товарову циркуляцію, що не входить в кругобіг індивідуального капіталу, тобто включає циркуляцію товарів, які не є капітал.

Тепер ми повинні розглянути процес циркуляції (а він у своїй сукупності є форма процесу репродукції) індивідуальних капіталів, як складових частин сукупного суспільного капіталу, отже, розглянути процес циркуляції цього суспільного сукупного капіталу.

II. Роля грошового капіталу

[Хоч дальший виклад належить до пізнішої частини цього відділу, все ж ми зараз дослідимо це, тобто грошовий капітал, розглядуваний як складова частина суспільного сукупного капіталу].

При розгляді обороту індивідуального капіталу грошовий капітал виявив себе з двох боків.

Поперше, він являє ту форму, що в ній кожний індивідуальний капітал виступає на кін, починає свій процес як капітал. Тому він виступає як primus motor*), що надає руху цілому процесові.

Подруге. Відповідно до різного протягу періоду обороту і різного відношення між обома складовими частинами його — робочим періодом і періодом циркуляції — складова частина авансованої капітальної вартости, що її завжди треба авансувати і відновлювати в грошовій формі, є різна у відношенні до продуктивного капіталу, що його вона пускає в рух, тобто у відношенні до безперервного розміру продукції. Але хоч яке це буде відношення, за всіх обставин та частина капітальної вартости, що процесує, що може постійно функціонувати як продуктивний капітал, обмежується тією частиною авансованої капітальної вартости, яка мусить завжди існувати в грошовій формі поряд продуктивного капіталу. Тут ідеться лише про нормальний оборот, про абстрактну пересічну величину. При цьому ми лишаємо осторонь додатковий грошовий капітал, потрібний, щоб вирівнювати застої циркуляції.

Д о п е р ш о г о п у н к т у. Товарова продукція припускає товарову циркуляцію, а товарова циркуляція припускає виявлення товару в грошах, грошову циркуляцію; двоїсте буття товару: як товару, і як грошей, є закон виявлення продукту як товару. Так само капіталістична товарова продукція, — хоч суспільно, хоч індивідуально розглядувана — припускає капітал у грошовій формі або грошовий капітал як primus motor для кожного новопосталого підприємства, і як постійний рушій. Обіговий капітал зокрема припускає, що через короткі переміжки постійно знову й знов з'являється грошовий капітал як рушій. Всю авансовану капітальну вартість, тобто всі складові частини капіталу, що складаються з товарів, робочої сили, засобів праці й матеріялів продукції, постійно доводиться знову й знов купувати на гроші. Те, що тут сказано про індивідуальний капітал, має силу й щодо суспільного капіталу, який функціонує лише в формі багатьох індивідуальних капіталів. Але, як уже показано в I книзі, з цього зовсім не випливає, щоб поле функціонування капіталу, маштаб продукції, навіть на капіталістичній основі, в своїх а б с о л ю т н и х розмірах залежав від розміру діющого грошового капіталу.

В капітал заведено елементи продукції, що їхня здатність розширюватись, у певних межах, не залежить від величини авансованого грошового капіталу. При однаковій оплаті робочої сили її можна екстенсивно або інтенсивно більше визискувати. Якщо із збільшенням визиску збільшується грошовий капітал (тобто підвищується заробітну плату), то не пропорційно до збільшення визиску, отже, pro tanto він зовсім не збільшується.

Продуктивно експлуатований матеріял природи — що зовсім не являє собою елементу вартости капіталу — земля, море, руди, ліси тощо, при більшому напруженні тієї самої кількости робочої сили може інтенсивно або екстенсивно більше експлуатуватись без збільшеного авансування гро-

---

*) Перший рушій. *Ред.*

шового капіталу. Таким чином, реальні елементи продуктивного капіталу збільшуються, не потребуючи додаткового грошового капіталу. А оскільки його треба буде на додаткові допоміжні матеріяли, то грошовий капітал, що в ньому авансується капітальну вартість, збільшується не пропорційно до поширення діяльности продуктивного капіталу, отже, pro tanto зовсім не збільшується.

Ті самі засоби праці, отже, той самий основний капітал, можна використати ефективніше так збільшуючи протяг його щоденного вживання, як і збільшуючи інтенсивність його застосування, не витрачаючи при цьому додаткових грошей на основний капітал. В такому разі відбувається лише швидший оборот основного капіталу, але зате елементи його репродукції постачатиметься швидше.

Лишаючи осторонь матеріяли природи, в процес продукції можуть заводитись, як чинники більшої або меншої ефективности, сили природи, що нічого не коштують. Ступінь їхньої ефективности залежить від методів та поступу науки, що нічого не коштують капіталістові.

Це саме стосується до суспільного сполучення робочої сили в продукційному процесі та до вмілости, надбаної поодинокими робітниками. Кері на підставі цього вважає, що власник землі ніколи не одержує досить, бо йому оплачується не ввесь той капітал, зглядно не всю ту працю, що її з прадавніх часів вкладалось у землю, щоб надати їй теперішньої родючости. (Звичайно, про ту родючість, що їй відбирається, не згадується). Але в такому разі кожен поодинокий робітник мусив би оплачуватись відповідно до тієї праці, яку витратив увесь рід людський, щоб перетворити дикуна на сучасного механіка. Тут слід було б міркувати саме навпаки: коли взяти на увагу всю вкладену в землю неоплачену, але землевласниками й капіталістами перетворену на гроші працю, то ввесь вкладений у землю капітал повернуто багато разів та ще з лихварським процентом, отже суспільство давно вже й багато разів викупило земельну власність.

Підвищення продуктивних сил праці, оскільки воно не має за передумову додаткову витрату капітальних вартостей, підвищує, правда, насамперед лише масу продукту, а не вартість його; останню воно підвищує лише остільки, оскільки воно дає змогу тією самою працею репродукувати більше сталого капіталу, отже, зберегти вартість його. Але разом з тим підвищення продуктивних сил праці утворює новий матеріял для капіталу, тобто базу для підвищеної акумуляції капіталу.

У першій книзі вже показано, що оскільки сама організація суспільної праці, а тому й підвищення суспільної продуктивної сили праці потребує, щоб продукцію провадилось у широкому маштабі, отже, щоб поодинокі капіталісти авансували великі маси грошового капіталу, — це стається почасти через централізацію капіталу в небагатьох руках, при цьому немає потреби в тому, щоб розмір діющих капітальних вартостей, а тому й розмір того грошового капіталу, що в ньому їх авансується, абсолютно зростав. Величина поодиноких капіталів може зростати в на-

слідок централізації їх в небагатьох руках, при чому суспільна сума цих капіталів не зростає. Тут маємо лише змінний розподіл поодиноких капіталів.

Нарешті, в попередньому розділі показано, що скорочення періоду обороту дозволяє або пускати в рух з меншим грошовим капіталом той самий продуктивний капітал, або з тим самим грошовим капіталом — більший продуктивний капітал.

Але все це, очевидно, не стосується власне до питання про грошовий капітал. Це показує лише, що авансований капітал — дана сума вартости, що в своїй вільній формі, в своїй формі вартости, складається з певної суми грошей, — по своєму перетворенні на продуктивний капітал має в собі продуктивні потенції, що їхні межі визначаються не величиною його вартости, а можуть, навпаки, до певної міри діяти з різною екстенсивністю або інтенсивністю. Коли дано ціни елементів продукції — засобів продукції та робочої сили — то цим визначено величину грошового капіталу, потрібного на закуп певної кількости цих елементів продукції, наявних у вигляді товарів. Інакше кажучи, визначено величину вартости того капіталу, що його треба авансувати. Але розміри, що в них цей капітал діє як вартостетворець і продуктотворець, еластичні й змінні.

Д о д р у г о г о п у н к т у. Само собою зрозуміло, що та частина суспільної праці та засобів продукції, яку доводиться щорічно витрачувати на продукцію або закуп золота, щоб замістити зужиту монету, є pro tanto зменшення розміру суспільної продукції. Щождо грошової вартости, яка функціонує почасти як засіб обігу, а почасти як скарб, то раз вона вже є, скоро її здобуто, вона перебуває поряд з робочою силою, спродукованими засобами продукції та природними джерелами багатства. Її не можна розглядати, як щось, що обмежує все це. Перетворенням її на елементи продукції, обміном з іншими народами, можна було б розширити розміри продукції. Але для цього треба, щоб гроші тут, як і раніше, відігравали ролю світових грошей.

Залежно від величини періоду обороту потрібна більша або менша маса грошового капіталу, щоб пустити в рух продуктивний капітал. Так само ми бачили, що поділ періоду обороту на робочий час і час циркуляції зумовлює збільшення лятентного в грошовій формі капіталу, або капіталу, що його застосовання відкладається.

Оскільки період обороту визначається протягом робочого періоду, остільки його за інших незмінних умов, визначається матеріяльною природою процесу продукції, отже, не специфічним суспільним характером цього процесу продукції. Однак на основі капіталістичної продукції довготриваліші широкі операції зумовлюють більші авансування грошового капіталу на довший час. Отже, продукція в таких галузях залежить від тих меж, що в них поодинокий капіталіст порядкує грошовим капіталом. В цих обмеженнях пробиває вілом система кредиту і зв'язані з нею асоціяції, прим., акційні товариства. Тому порушення на грошовому ринку припиняють діяльність таких підприємств, тимчасом як ці самі підприємства і собі зумовлюють порушення на грошовому ринку.

На основі суспільної продукції треба визначити маштаб, що в ньому такі операції, які на довгий час відтягують робочу силу й засоби продукції, не даючи протягом цього часу жодного продукту як корисного наслідку, можуть провадитись без шкоди для тих галузей продукції, які постійно або кілька разів на рік не лише відтягують робочу силу й засоби продукції, а й дають засоби. існування й засоби продукції. За суспільної продукції, так само, як і за капіталістичної продукції, робітники в галузях підприємств з короткими робочими періодами, як і раніше, лише на короткий час відтягуватимуть продукти, не даючи натомість нового продукту, тимчасом як галузі підприємств з довгими робочими періодами, перше ніж вони самі почнуть давати продукти, постійно відтягують продукти на довгий час. Отже, ця обставина випливає з речових умов відповідного процесу праці, а не з його суспільної форми. За суспільної продукції грошовий капітал відпадає. Суспільство розподіляє робочу силу й засоби продукції між різними галузями праці. Продуценти можуть, правда, одержувати паперові посвідки, що ними вони вилучають з суспільних споживних запасів ту кількість продуктів, яка відповідає їхньому робочому часові. Ці посвідки — зовсім не гроші. Вони не циркулюють.

Тепер ми бачимо, що, оскільки потреба в грошовому капіталі випливає з протягу робочого періоду, її зумовлено двома обставинами: по-перше, тією, що гроші взагалі є та форма, що в ній мусить виступити кожен індивідуальний капітал (кредит ми лишаємо осторонь) для того, щоб перетворитись на продуктивний капітал. Це випливає з суті капіталістичної продукції, взагалі товарової продукції.—Подруге, величину потрібного грошового авансування зумовлює та обставина, що протягом порівняно довгого часу суспільству постійно відбирається робочу силу й засоби продукції, при чому протягом цього часу йому не повертається жодного продукту, що його можна було б перетворити на гроші. Першої обставини, а саме того, що авансовуваний капітал треба авансувати в грошовій формі, не знищує форма самих цих грошей, тобто те, що вони є або металеві, або кредитові гроші, або знаки вартости й т. ін. На другу обставину жодного впливу не справляє те, за допомогою яких грошових засобів або за допомогою якої форми продукції відтягають працю, засоби існування та засоби продукції, не подаючи натомість у циркуляцію жодного еквіваленту.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ[35])

ДАВНІШІ УЯВЛЕННЯ ПРО ПРЕДМЕТ

І. Фізіократи

Кене в Tableau économique кількома широкими рисами показує, як річний продукт національної продукції певної вартости розподіляється через циркуляцію так, що, за інших незмінних обставин, може відбуватися проста репродукція цього продукту, тобто репродукція в попередньому маштабі. За вихідний пункт періоду продукції є по суті врожай останнього року. Незчисленні індивідуальні акти циркуляції тут з самого початку об'єднуються в характеристично-суспільний масовий рух, — в циркуляцію між великими, функціонально визначеними економічними клясами суспільства. Нас тут цікавить ось що: частина сукупного продукту — що, як і всяка інша частина його, як предмет споживання, являє новий результат праці минулого року — є разом з тим лише носій старої капітальної вартости, що знову з'являється в попередній натуральній формі. Вона не циркулює, а лишається в руках її продуцентів, кляси фармерів, щоб там знову почати служити їм як капітал. До цієї сталої частини річного продукту Кене залічує також неналежні сюди елементи, але він схоплює суть справи завдяки обмеженості свого кругогляду, що за ним хліборобство є та єдина сфера застосовання людської праці, яка продукує додаткову вартість, тобто з капіталістичного погляду, єдина справді продуктивна сфера застосовання праці. Економічний процес репродукції, хоч який буде її специфічно-суспільний характер, завжди переплітається в цій галузі (в хліборобстві) з природним процесом репродукції. Цілком очевидні умови цього останнього пояснюють умови першого й не припускають до хибних висновків, що до них призводить марево циркуляції.

Етикетка системи відрізняється від етикетки інших товарів, між іншим, тим, що вона обдурює не лише покупця, а часто і продавця. Сам Кене та його ближчі учні вірили в свою февдальну вивіску. Так само вірять у неї досі наші шкільні вчені. А в дійсності система фізіократів є перша систематична концепція капіталістичної продукції. Представник промислового капіталу — кляса фармерів — є керівник цілого економічного руху. Хліборобство провадиться капіталістично, тобто як підприємство капіталістичного фармера в широкому маштабі; безпосередній обробник землі є найманий робітник. Продукція створює не лише предмети споживання, а й вартість їхню; але рушійним мотивом продукції є здобування додаткової вартости, що місце її зародження є сфера продукції, а не сфера циркуляції. З тих трьох кляс, що фігурують як носії суспільного процесу репродукції, упосереднюваного циркуляцією безпосередній визискувач „продуктивної“ праці, продуцент додатково,

---

[35]) Тут починається рукопис VIII.

вартости, капіталістичний фармер, відрізняється від того, хто її просто привласнює.

Капіталістичний характер фізіократичної системи ще за доби її розквіту викликав опозицію, з одного боку, Лінґе й Маблі, а з другого — захисників дрібного вільного землеволодіння.

Те, що А. Сміс у своїй аналізі процесу репродукції робить крок назад[36]), впадає на очі то більше, що він взагалі не лише далі опрацьовує правильну аналізу Кене, напр., узагальнюючи його „avances primitives“ і „avances annuelles“ в „основний“ капітал та „обіговий“ капітал [37]), але подекуди й зовсім допускається фізіократичних помилок. Напр., щоб довести, що фармер продукує більшу вартість, ніж яка інша відміна капіталістів, він каже: „Жоден інший капітал однакової величини не пускає в рух більшої маси продуктивної праці, ніж капітал фармера. Не лише його челядь, але й робоча худоба його складається з продуктивних робітників“. (Приємний комплімент для челяді). „В хліборобстві поряд людей працює також природа; і хоч її праця не коштує жодних витрат, все ж її продукт має свою вартість, цілком так само, як продукт праці найдорожчих робітників. Найважливіші операції в хліборобстві, здається, спрямовано не так на те, щоб підвищити природну родючість, хоч вони спричиняють і це, — як на те, щоб повернути її на продукцію найкорисніших для людини рослин. Поле, заросле бур'яном, досить часто дає таку ж саму велику кількість рослинности, як і найкраще оброблений виноградник або нива. Насадження рослин і культивування часто мають більший вплив на реґулювання, ніж на відживлення активної родючости природи. Після того як усю працю обробітку вивершено, природі припадає ще чимала частина роботи. Отже, робітники та робоча худоба (!), зайняті в хліборобстві, не лише репродукують, на зразок мануфактурних робітників, вартість, рівну власному їхньому споживанню та капіталові, що їх уживає, до праці, плюс зиск капіталіста: вони репродукують куди більшу вартість. Крім капіталу фармера та всього його зиску вони реґулярно репродукують ще й ренту землевласника. Ренту можна розглядати, як продукт природних сил, що користування ними землевласник позичає орендареві. Вона більша або менша, залежно від припущуваного рівня цих сил, тобто залежно від припущеної природної або штучно досягненої родючости ґрунту. Вона — продукт природи, який лишається по відліченні

---

[36]) „Капітал“, т. I, розділ XXII, 2, прим. 32.

[37]) І тут йому розчистили шлях деякі фізіократи, насамперед Тюрґо. Останній уже частіше, ніж Кене та інші фізіократи, вживає слово „капітал“ замість avances і ще більше ототожнює avances або capitaux мануфактуристів із avances або capitaux фармерів. Напр., „Так само як ці останні (підприємці-мануфактуристи), вони (фармери, тобто капіталістичні орендарі) повинні одержувати, крім повернених капіталів“ і т. ін. („Comme eux les entrepreneurs-manufacturiers), ils (les fermiers) doivent recueillir outre la rentrée de leurs capitaux etc“. — Turgot, Oeuvres, éd. Daire, Paris, 1844. Tome I, p. 40).

або покриттю всього того, що можна вважати за продукт рук людських. Вона рідко коли менша, ніж чверть, і часто більша, ніж третина цілого продукту. Жодна однакова маса продуктивної праці, застосована в мануфактурі, ніколи не може зумовити такої великої репродукції. В мануфактурі природа не робить нічого, людина — все; а репродукція завжди мусить бути пропорційна потужності аґентів, що її переводять. Тому капітал, вкладений у хліборобство, не лише пускає в рух більшу масу продуктивної праці, ніж якийбудь інший, однаковий величиною капітал, застосований у мануфактурі, але, порівняно з масою зайнятої ним продуктивної праці, він додає куди більшу вартість до річного продукту землі та праці даної країни, — до цього справжнього багатства і доходу її жителів". (Кн. II, розд. 5, стор. 242).

А. Сміс каже в II книзі, розд. I: „Вся вартість засівного матеріялу теж є власне основний капітал". Отже, тут капітал = капітальній вартості; він існує в „основній" формі. „Хоч засівний матеріял завжди переходить з поля до комори й навпаки, він ніколи не змінює свого власника, а тому в дійсності не циркулює. Фармер здобуває свій зиск не через його продаж, а через його приріст". (ст. 186). Обмеженість тут у тому, що Сміс не бачить, як то вже бачив Кене, що вартість сталого капіталу знову з'являється в відновленій формі, отже, не бачить важливого моменту процесу репродукції, а бачить лише ще одну ілюстрацію—та до того ж і фалшиву — свого відрізнювання між обіговим капіталом і основним капіталом. Перекладаючи „avances primitives" і „avances annuelles" виразами „fixed capital" і „circulating capital", Сміс робить крок наперед щодо вживання слова „капітал", поняття якого узагальнюється і стає незалежне від особливого застосування його фізіократами до сфери „хліборобської"; крок назад у тому, що ріжниці між „основним" капіталом і „обіговим" капіталом розглядається і їх додержується як вирішальних ріжниць.

II. Адам Сміс

1) Загальні погляди А. Сміса

А. Сміс каже в книзі I, розд. 6, стор. 42: „В усякому суспільстві ціна кожного товару кінець-кінцем розкладається або на ту або на другу з цих трьох частин (заробітна плата, зиск, земельна рента), або на всі три частини; і в усякому розвиненому суспільстві всі вони три, більш або менш, увіходять як складові частини в ціну переважної більшости товарів" [38]); або, як сказано далі, стор. 63: „Заробітна плата, зиск і зе-

[38]) Щоб читача не ввів у помилку вислів „ціна переважної більшости товарів", наведемо витяг про те, як сам А. Сміс розуміє цей вислів. Напр., в ціну морської риби рента не входить, а входить лише заробітна плата й зиск; в ціну Scotch pebbles (шотляндської рінї) входить лише заробітна плата: „В деяких частинах Шотляндії бідняки промишляють тим, що збирають на морському березі різнокольорові камінці, так звану шотляндську рінь. Ціна, що її платять їм за ці камінці різьбарі, складається тільки з їхньої заробітної плати, бо ні земельна рента, ні зиск не становлять жодної частини її".

мельна рента є три первісні джерела всякого доходу, так само, як і всякої мінової вартости". Далі ми розглянемо докладніше це вчення А. Сміса про „складові частини ціни товарів", зглядно про „всяку мінову вартість". Далі він каже: „Що все це має силу для всякого поодинокого товару, взятого окремо, то повинно воно мати силу й для всіх товарів, разом узятих, які становлять увесь річний продукт землі та праці кожної країни. Вся ціна або мінова вартість цього річного продукту мусить розкладатись на ці самі три частини та розподілятись між різними жителями країни або як плата за їхню працю, або як зиск їхнього капіталу, або як рента з їхнього землеволодіння". (Кн. II, розд. 2, ст. 190).

Після того, як А. Сміс і ціну всіх товарів, узятих окремо, і „всю ціну або мінову вартість... річного продукту землі та праці кожної країни" розклав таким чином на три джерела доходів: доходів найманого робітника, капіталіста й земельного власника, на заробітну плату, зиск і земельну ренту, він все ж мусить контрабандою ввести обхідним шляхом четвертий елемент, а саме елемент капіталу. Це робиться через відрізнення між гуртовим і чистим доходом. „Гуртовий дохід усіх жителів великої країни охоплює ввесь річний продукт їхньої землі та їхньої праці; чистий дохід — частину, що лишається в їхньому розпорядженні, відлічивши втрати на підтримання, поперше, їхнього основного, а подруге, їхнього поточного капіталу, тобто частину, що її вони можуть, не порушуючи свого капіталу, залічити до свого споживного запасу або витратити на своє утримання, комфорт і втіхи. Справжнє їхнє багатство теж пропорційне не їхньому гуртовому, а чистому їхньому доходові". (Там само, ст. 190).

На це ми зауважимо ось що:

1) А. Сміс тут виразно розглядає тільки просту репродукцію, а не репродукцію в поширеному маштабі, або акумуляцію; він каже лише про видатки на підтримання (maintening) діющого капіталу. „Чистий" дохід дорівнює тій частині річного продукту — хоч суспільства, хоч індивідуального капіталіста — яка може ввійти в „фонд споживання", але розміри цього фонду не повинні порушити діющого капіталу (encroach upon capital). Отже, частина вартости, так індивідуального, як і суспільного продукту не сходить ні на заробітну плату, ні на зиск або земельну ренту, а сходить на капітал.

2) А. Сміс ховається від своєї власної теорії за допомогою гри слів, за допомогою розмежування між gross і net revenue — гуртовим і чистим доходом. Поодинокий капіталіст, як і ціла кляса капіталістів, або так звана нація, замість зужиткованого в продукції капіталу, одержує товаровий продукт, що його вартість — її можна визначити в пропорційних частках цього самого продукту — з одного боку, покриває витрачену капітальну вартість, а тому становить дохід або, буквально, revenue (revenu — дієприкметник від revenir, повертатись), однак, nota bene, являє capital-revenue або дохід на капітал; з другого боку, маємо складові частини вартости, що їх „розподіляється між різними жителями країни або як плату за їхню

працю, або як зиск з їхнього капіталу, або як ренту з їхньої земельної власности", що в звичайному житті й розуміється як дохід. Вартість цілого продукту, хоч для індивідуального капіталіста, хоч для цілої країни, являє тому чийсь дохід; але, з одного боку, дохід на капітал, а з другого, відмінну від цього доходу форму „revenue" Отже, те, що усувається при розкладі вартости товару на її складові частини, знову вводиться через задні двері—через двозначність слова „revenue" *). Але „заприбуткувати" можна лише такі складові частини вартости продукту, які вже в ньому існують. Щоб капітал одержувалось як дохід, капітал треба спочатку витратити.

А. Сміс каже далі: „Найнижча звичайна норма зиску має завжди дещо перевищувати те, чого досить для відшкодування випадкових втрат, що їм підпадає кожне застосування капіталу. Тільки цей надлишок і є чистий, або нетто-зиск". (Який же капіталіст розумів би зиск, як доконечні витрати капіталу?) „В те, що зветься гуртовим зиском, часто входить не тільки цей надлишок, а й частина, що її зберігається про такі незвичайні втрати. (Кн. I, розд. 9, стор. 72). Але це нічого іншого не значить, а тільки те, що частина додаткової вартости, розглядувана як частина гуртового зиску, мусить становити страховий фонд для продукції. Цей страховий фонд утворює частина додаткової праці, яка в цьому розумінні безпосередньо продукує капітал, тобто фонд, призначений для репродукції. Щождо до витрат на „підтримання" основного капіталу й т. ін. (див. вище цитовані місця), то заміщення спожитого основного капіталу новим не становить нового капіталовкладення, а є лише відновлення старої капітальної вартости в новій формі. Щождо витрат на ремонт основного капіталу, що їх А. Сміс теж залічує до витрат на підтримання, то вони входять у ціну авансованого капіталу. Та обставина, що капіталіст замість вкладати їх одним заходом, вкладає їх підчас функціонування капіталу лише поступінно та в міру потреби, і може робити ці вкладання з уже одержаного зиску, зовсім не змінює джерела цього зиску. Складова частина вартости, що з неї він походить, показує лише, що робітник дає додаткову працю й для страхового фонду й для фонду, призначеного на ремонт.

А. Сміс розповідає нам далі, що з чистого доходу, тобто з доходу в специфічному значенні, треба вилучити ввесь основний капітал, а також і всю ту частину обігового капіталу, яка потрібна так для підтримання й ремонту основного капіталу, як і для поновлення його, — тобто в дійсності треба вилучити ввесь капітал, що перебуває не в такій натуральній формі, в якій він призначається для споживного фонду.

„Всі витрати на підтримання основного капіталу, очевидно, треба виключити з чистого доходу суспільства. Ні сировинні матеріяли, потрібні, щоб тримати в належному стані корисні машини та промислові знаряддя, ні продукт праці, потрібний, щоб перетворити ці сировинні

*) Про двояке значення слова „дохід" див. „Капітал", кн. I, розд. XXII, 3, прим. 33. Ред.

матеріяли на бажану форму, не можуть становити жодної частини цього доходу. Ціна цієї праці звичайно може становити частину цього доходу, бо робітники, зайняті цією працею, можуть усю вартість своєї заробітної плати вкласти в запас, призначений для їхнього безпосереднього споживання. Але в інших галузях праці в цей фонд споживання входить так ціна" (тобто плата, видана за цю працю), як і „продукт" (що в ньому цю працю втілено); „ціна входить у споживний фонд робітників, продукт у споживний фонд інших людей, що їхнє існування, комфорт та втіхи підвищуються в наслідок праці цих робітників". (Кн. II, розд. 2, стор. 190, 191).

А. Сміс натрапляє тут на дуже важливу ріжницю між робітниками, що працюють у продукції засобів продукції, і тими, що працюють безпосередньо в продукції засобів споживання. Вартість товарового продукту першої категорії ротітників має в собі складову частину, рівну сумі заробітних плат, тобто вартості частини капіталу, витраченої на закуп робочої сили; ця частина вартости існує тілесно як певна частина засобів продукції, спродукованих цими робітниками. Гроші, одержані ними як заробітна плата, становлять для них дохід, але їхня праця не дала ні для них самих, ні для інших людей, продуктів, придатних на споживання. Отже, самі ці продукти не становлять елемента тієї частини річного продукту, яка призначена давати суспільний споживний фонд, той фонд, що в ньому лише й може реалізуватися „чистий дохід". А. Сміс забуває тут додати, що сказане тут про заробітну плату однаково має силу й для тієї складової частини вартости засобів продукції, яка — як додаткова вартість — становить у вигляді категорій зиску та ренти дохід (у першу чергу) промислових капіталістів. Ці складові частини вартости теж існують у формі засобів продукції, непридатних до споживання. Тільки перетворившись на гроші, вони можуть зрушити відповідну до їхньої ціни кількість засобів споживання, спродукованих другою категорією робітників, і перенести її в фонд особистого споживання власників цих засобів продукції. То більше слід було б А. Смісові зрозуміти, що частина вартости щорічно утворюваних засобів продукції, яка дорівнює вартості засобів продукції, діющих у цій сфері продукції, засобів продукції, що ними виробляється засоби продукції, — отже, частина вартости, яка дорівнює вартості застосованого тут сталого капіталу, абсолютно виключається з кожної складової частини вартости, що становить дохід — виключається не лише в наслідок тієї натуральної форми, що в ній ця частина існує, а й тому, що функціонує вона як капітал.

Щодо другої категорії робітників, — тих, які безпосередньо продукують засоби споживання — то визначення А. Сміса не зовсім точні. А саме, він каже, що в цих галузях праці входять в фонд безпосереднього споживання (go to) обидва елементи — і ціна праці й продукт: ціна (тобто гроші, одержані як заробітна плата) — в споживний фонд робітників, а продукт — в споживний фонд інших людей (that of other people), що їхнє існування, комфорт та втіхи підвищуються

в наслідок праці цих робітників". Але робітник не може жити „ціною" своєї праці, грішми, що в них дається йому заробітну плату; він реалізує ці гроші, купуючи на них засоби споживання; ці останні можуть почасти складатися з тих ґатунків товару, що він їх сам спродукував. З другого боку, його власний продукт може бути такий, що ввіходить лише в споживання визискувачів праці.

Цілком вилучивши таким чином основний капітал з „Netto-revenue" (чистого доходу) даної країни, А. Сміс каже далі:

„Хоч таким чином усі витрати на підтримання основного капіталу неминуче вилучаються з чистого доходу суспільства, але цього не постає з витратами на підтримання обігового кипіталу. З чотирьох частин, що з них складається цей капітал — грошей, засобів існування, сировинних матеріялів та готових продуктів — три останні частини, як уже сказано, реґулярно береться з нього й переміщується їх або в основний капітал суспільства, або в запас, призначений для безпосереднього споживання. Частина придатних для споживання виробів, яку не застосовується на підтримання першого" (основного капіталу), „цілком переходить в останній" (в запас, призначений для безпосереднього споживання) „і становить частину чистого доходу суспільства. Отже, підтримання цих трьох частин обігового капіталу зменшує чистий дохід суспільства виключно на ту частину річного продукту, яка потрібна на підтримання основного капіталу". (Кн. II, розд. 2, стор. 192).

Сказати, що частина обігового капіталу, яка не служить для продукції засобів продукції, входить у продукцію засобів споживання, тобто в частину річного продукту, призначену на утворення споживного фонду суспільства, — буде простою тавтологією. Але важливо те, що зараз по цьому йде далі.

„Обіговий капітал суспільства щодо цього відрізняється від обігового капіталу поодинокої особи. Обіговий капітал поодинокої особи цілком виключається з її чистого доходу й ніколи не може становити частини його; чистий дохід поодинокої особи може складатися виключно з її зиску. Але хоч обіговий капітал кожної поодинокої особи становить частину обігового капіталу суспільства, що до нього ця особа належить, однак через це його ніяк не виключається неодмінно з чистого доходу суспільства, й може він становити частину цього доходу. Хоч усі товари в крамниці дрібного торговця зовсім не можна залічити до запасу, призначеного для його власного безпосереднього споживання, а проте, вони можуть входити в споживний фонд інших людей, які доходами, одержаними з іншого джерела, реґулярно заміщують торговцеві вартість його товарів разом з його зиском, не зменшуючи при цьому ні його, ні свого капіталу" (там само).

Отже, ми дізнаємось тут ось про що:

1) Так основний капітал і потрібний для його репродукції (про функціонування він забуває) та підтримання обіговий капітал, так і обіговий капітал кожного індивідуального капіталіста, діющий у продукції засобів споживання, абсолютно виключаються з його чистого доходу, що може

складатись лише з його зисків. Отже, частина його товарового продукту, яка заміщує його капітал, не розкладається на складові частини вартости, які для нього становлять дохід.

2) Обіговий капітал кожного індивідуального капіталіста становить частину обігового капіталу суспільства цілком так само, як і кожен індивідуальний основний капітал.

3) Обіговий капітал суспільства, хоч і є він лише сума індивідуальних обігових капіталів, має характеристичну особливість, яка відрізняє його від обігового капіталу кожного індивідуального капіталіста. Останній ніколи не може становити частини його доходу; частина першого (а саме та, що складається з засобів споживання), навпаки, може разом з тим становити частину доходу суспільства, або, як раніш казав А. Сміс, ця частина капіталу не мусить неодмінно зменшувати чистий дохід суспільства на частину річного продукту. На ділі те, що А. Сміс зве тут обіговим капіталом, складається з щорічно продукованого товарового капіталу, що його капіталісти, які продукують засоби споживання, щороку подають у циркуляцію. Весь цей їхній річний товаровий продукт складається з предметів споживання й тому становить фонд, що в ньому реалізується або що на нього витрачається чисті доходи суспільства (включно й заробітну плату). Замість обирати як приклад товари, що є в крамниці дрібного торговця, А. Смісові треба було б взяти маси продуктів, що лежать на товарових складах промислових капіталістів.

Якби А. Сміс резюмував усі уривки думок, які поставали в нього раніш при розгляді репродукції того капіталу, що його він зве основним, а тепер при розгляді репродукції того капіталу, що його він зве обіговим капіталом, то він дійшов би такого результату.

I. Суспільний річний продукт складається з двох відділів: перший охоплює засоби продукції, другий — засоби споживання; кожен з цих відділів треба розглядати окремо.

II. Загальна вартість тієї частини річного продукту, що складається з засобів продукції, розподіляється так: частина вартости є лише вартість засобів продукції, зужиткованих на виготовлення цих засобів продукції; отже, це є капітальна вартість, що лише знову з'явилася в новій формі: друга частина дорівнює вартості капіталу, витраченого на робочу силу, або дорівнює сумі заробітних плат, виданих капіталістами цієї сфери продукції. Нарешті, третя частина вартости становить джерело зиску — включно й земельну ренту — промислових капіталістів цієї категорії.

Перша складова частина, за А. Смісом репродукована частина основного капіталу всіх зайнятих у цьому першому відділі індивідуальних капіталів, „очевидно, виключається й ніколи не може становити частини чистого доходу", хоч індивідуальних капіталістів, хоч суспільства. Вона завжди функціонує як капітал і ніколи не функціонує як дохід. У цьому — „основний капітал" кожного індивідуального капіталіста нічим не відрізняється від основного капіталу суспільства. Але інші частини вартости річного продукту суспільства, що складається з засобів продукції—

отже, частини вартости, які теж існують, як аліквотні частини цієї всієї маси засобів продукції, становлять, правда, разом з тим доходи для всіх агентів, що беруть участь у цій продукції: заробітну плату робітників, зиск і ренту капіталістів. Але для суспільства вони становлять не дохід, а капітал, хоч річний продукт суспільства складається лише із суми продуктів індивідуальних капіталістів, ща належать до цього суспільства. Більшість цих продуктів уже з самої природи своєї може функціонувати лише як засоби продукції, і навіть ті з них, що в разі потреби могли б функціонувати як засоби споживання, призначені служити як сировинний або допоміжний матеріял для нової продукції. Вони функціонують як такий — отже, як капітал — але не в руках їхніх продуцентів, а в руках тих, хто їх застосовує, а саме:

III. Капіталістів другого відділу, безпосередніх продуцентів засобів споживання. Ними заміщується капітал, зужиткований на продукцію засобів споживання (оскільки цей капітал не перетворюється на робочу силу, тобто оскільки він не становить суми заробітних плат робітників цього другого відділу), тимчасом як цей зужиткований капітал, що тепер у формі засобів споживання перебуває в руках капіталістів, які продукують засоби споживання, і собі,—отже, з суспільного погляду—також становить споживний фонд, що в ньому капіталісти й робітники першого відділу реалізують свої доходи.

Коли б А. Сміс продовжив свою аналізу до цього пункту, він мало не розв'язав би цілої проблеми. Він майже схопив суть справи, бо він уже помітив, що певні частини вартости одного ґатунку (засобів продукції) товарового капіталу, з яких складається ввесь річний продукт суспільства, становлять, правда, дохід для індивідуальних робітників і капіталістів, зайнятих в їхній продукції, але не становлять складової частини доходу суспільства; тимчасом як частина вартости другого ґатунку (засобів споживання), хоч і становить капітальну вартість для індивідуальних власників цієї частини, — для капіталістів, зайнятих у цій сфері застосовання капіталу — але все ж становить лише частину суспільного доходу.

Але з усього наведеного вище випливає ось що:

Поперше: хоч суспільний капітал дорівнює лише сумі індивідуальних капіталів, а тому й річний товаровий продукт (або товаровий капітал) суспільства дорівнює сумі товарових продуктів цих індивідуальних капіталів; отже, хоч розклад товарової вартости на її складові частини, який має силу для кожного індивідуального товарового капіталу, мусить мати силу і, кінець-кінцем, справді має силу й для капіталу цілого суспільства, все ж та форма прояву, що в ній цей розклад товарової вартости виявляється в сукупному суспільному процесі репродукції, є інша.

Подруге: навіть на основі простої репродукції відбувається не лише продукція заробітної плати (змінного капіталу) та додаткової вартости, а й безпосередня продукція нової сталої капітальної вартости, хоч робочий день складається лише з двох частин: з однієї, що протягом її робітник покриває змінний капітал, дійсно продукує еквівалент витрат на

закуп його робочої сили, та з другої частини, що протягом її він продукує додаткову вартість (зиск, ренту й т. ін.).—Саме та щоденна праця, яку витрачається на репродукцію засобів продукції, і вартість якої розкладається на заробітну плату й додаткову вартість, — саме ця праця реалізується в нових засобах продукції, які заміщують сталу частину капіталу, витрачену на продукцію засобів споживання.

Головні труднощі, що з них більшу частину уже розв'язано в попередньому викладі, постають тоді, коли досліджують не акумуляцію, а просту репродукцію. Тим то А. Сміс (книга II), як і раніше Кене (Tableau économique), виходять з простої репродукції, скоро мова йде про рух річного продукту суспільства та його репродукцію, упосереднену циркуляцією.

2) *Розклад мінової вартости на $v+m$ у Сміса*

Догму А. Сміса, ніби ціна або мінова вартість (exchangeable value) кожного поодинокого товару, — отже, і всіх товарів, сукупність яких становить річний продукт суспільства (він слушно припускає всюди капіталістичну продукцію), — складається з трьох складових частин (component parts) або розкладається на (resolves itself into): заробітну плату, зиск і ренту, можна звести на те, що товарова вартість $= v + m$, тобто дорівнює вартості авансованого змінного капіталу плюс додаткова вартість. Це зведення зиску й ренти до того загального й єдиного, що ми звемо m, ми можемо зробити саме з виразного дозволу А. Сміса, як це видно з наступних цитат, де ми спочатку не звертаємо уваги на всі бічні пункти, тобто на всі позірні або справжні відхили від догми, що з нею товарова вартість складається виключно з елементів, які ми позначаємо як $v + m$.

В мануфактурі „вартість, що її робітники долучають до матеріялів, розкладається на..... дві частини, що з них одна оплачує їхню заробітну плату, а друга—зиск їхньому хазяїнові на ввесь капітал, авансований ним на матеріял і на заробітну плату". (Кн. I, розд. 6, стор. 41). — „Хоч мануфактуристові" (мануфактурному робітникові) „його заробітну плату й авансує підприємець, але в дійсності вона нічого не коштує цьому останньому, бо звичайно вартість цієї заробітної плати, разом з зиском, повертається (restored) в збільшеній вартості предмету, що на нього застосовано працю „мануфактуриста". (Кн. II, розд. 3, стор. 221). Частина капіталу (Stock), витрачена на „утримання продуктивної праці... після того як вона служила йому (підприємцеві) в функції капіталу... становить їх (робітників) дохід". (Кн. II, розд. 3, стор. 223).

А. Сміс у щойно цитованому розділі виразно каже: „Ввесь річний продукт землі та праці кожної країни... сам собою (naturally) розпадається на дві частини. Одну з цих частин, і часто найбільшу, насамперед призначається замістити капітал і відновити засоби існування, сировинні матеріяли й готові продукти, взяті з капіталу. Другу частину призначається утворити дохід, чи то для власника цього капіталу, як з и с к н а й о г о капітал, чи то дохід для когобудь іншого, як ренту з його

землеволодіння (стор. 222). Тільки одна частина капіталу, як ми раніше чули від А. Сміса, становить разом із тим і дохід для когось іншого, а саме—частина, витрачена на закуп продуктивної праці. Ця частина—змінний капітал—спочатку виконує в руках підприємця й для підприємця „функцію капіталу“, а потім „становить дохід“ самих продуктивних робітників. Капіталіст перетворює частину своєї капітальної вартости на робочу силу й тим самим перетворює її на змінний капітал; лише в наслідок цього перетворення функціонує як промисловий капітал не тільки ця частина капіталу, а й увесь його капітал. Робітник—продавець робочої сили—одержує у формі заробітної плати вартість робочої сили. В його руках робоча сила є лише придатний для продажу товар, що з продажу його він живе й що, отже, становить єдине джерело його доходу. Як змінний капітал робоча сила функціонує лише в руках її покупця, капіталіста, і саму закупну ціну її капіталіст авансує лише позірно, бо її вартість уже раніше дали йому робітники.

Після того як А. Сміс показав нам таким чином, що вартість продукту в мануфактурі $= v + m$ (де $m =$ зискові капіталіста), він каже нам, що в хліборобстві робітники, крім „репродукції вартости, що дорівнює їхньому власному споживанню й капіталові, який дає їм працю“ (змінному), „разом із зиском капіталіста“, — крім цього „понад капітал фармера та весь його з и с к, реґулярно репродукують також і р е н т у землевласника“. (Кн. II, розд. 5, стор. 243). Та обставина, що рента йде до рук землевласника, зовсім не має значення для розглядуваного нами питання. Перше ніж перейти до його рук, вона має бути в руках фармера, тобто в руках промислового капіталіста. Перше ніж зробитись чиїмось доходом, вона має бути складовою частиною вартости продукту. Отже, і рента й зиск у самого А. Сміса є лише складові частини додаткової вартости, що її постійно репродукує продуктивний робітник разом із його власною заробітною платою, тобто разом із вартістю змінного капіталу. Отже, рента й зиск є частина додаткової вартости m, а тому в А. Сміса ціна всіх товарів розкладається на $v + m$.

Догма, ніби ціна всіх товарів (отже, і ціна річного товарового продукту) розкладається на заробітну плату плюс зиск плюс земельна рента, в усюди помітній езотеричній частині Смісової праці набирає й такої форми, що вартість всякого товару, отже, і вартість річного товарового продукту суспільства, $= v + m$, $=$ капітальній вартості, витраченій на робочу силу й постійно репродукованій робітниками, плюс додаткова вартість, долучена робітниками за допомогою їхньої праці.

Цей кінцевий висновок А. Сміса разом з тим відкриває нам — див. далі — джерело його однобічної аналізи складових частин, що на них розкладається товарова вартість. До визначення величини кожної поодинокої з цих складових частин і меж величини суми їхніх вартостей не має жодного чинення та обставина, що ці складові частини разом із тим становлять різні джерела доходу для різних кляс, діющих у продукції. Коли А. Сміс каже: „Заробітна плата, зиск і земельна рента є три первісні джерела і всякого доходу і всякої мінової вартости; всякий інший

дохід, кінець-кінцем, походить від одного з них“ (кн. I, розд. 6, стор. 48), — то в цих словах зібрано до купи всілякі qui pro quo.

1) Всі члени суспільства, що безпосередньо — хоч працюючи, хоч без праці — не функціонують у процесі репродукції, можуть одержати свою пайку річного товарового продукту, тобто засоби свого споживання, насамперед лише з рук тих кляс, що їм у першу чергу дістається продукт: з рук продуктивних робітників, промислових капіталістів і землевласників. В цьому розумінні їхні доходи матеріяльно походять із заробітної плати (продуктивних робітників), зиску й земельної ренти, а тому вони протистоять цим первинним доходам, як доходи похідні. Однак, з другого боку, одержувачі цих похідних в такому розумінні доходів здобувають їх в наслідок своєї суспільної функції як королі, попи, професори, повії, вояки тощо; це дає їм змогу вбачати в цих своїх функціях первинні джерела їхніх доходів.

2) І тут доходить кульмінаційного пункту чудна помилка А. Сміса: почавши з правильного визначення складових частин вартости товару і суми тих новоспродукованих вартостей, що втілені в цих частинах; з'ясувавши потім, як ці складові частини утворюють стільки ж різних джерел доходу [39]), виснувавши таким чином доходи з вартости, він іде потім зворотним напрямком — і це лишається в нього домінантним уявленням — і перетворює доходи з „складових частин“ (component parts) на „первісні джерела всякої мінової вартости“, розкриваючи цим широко двері вульґарній економії. (Див. нашого Рошера).

3) *Стала частина капіталу*

Подивімось тепер, яким чаклуванням намагається А. Сміс винищити в товаровій вартості сталу частину вартости капіталу.

„Частина ціни зерна, напр., оплачує ренту землевласника“. Походження цієї складової частини вартости так само не має чинення до тієї обставини, що цю частину виплачується землевласникові, і що вона для нього становить дохід у формі ренти, як походження інших складових частин вартости не має чинення до того, що вони як зиск і заробітна плата становлять джерела доходу.

„Друга частина оплачує заробітну плату й утримання робітників“ (і робочої худоби! — додає він до цього), „що були зайняті в продукції зерна, а третя частина оплачує зиск фармера. Ці три частини, як здається (seem, в дійсності так з д а є т ь с я), „або безпосередньо, або кінець-кінцем становлять усю ціну зерна“ [40]). Вся ця ціна, тобто визначення її

[39]) Я подаю це речення буквально, як воно є в рукопису, хоч у даному зв'язку воно ніби суперечить і попередньому й безпосередньо дальшому. Цю позірну суперечність розв'язується далі під цифрою 4: „Капітал і дохід в А. Сміса“. — *Ф. Е.*

[40]) Ми вже зовсім не кажемо про те, що Адамові особливо не пощастило з його прикладом. Вартість зерна тільки тому розкладається на заробітну плату, зиск і ренту, що корм, спожитий робочою худобою, подано як заробітну плату робочої худоби, а саму робочу худобу — як найманих робітників, а тому й найманого робітника — як робочу худобу. (Додаток з рукопису II).

величини цілком не залежить від її розподілу між трьома групами осіб. Може здаватися, що потрібна четверта частина, щоб замістити капітал фармера або замістити зношування його робочої худоби та інших його хліборобських знарядь. Але треба взяти на увагу, що ціна якогобудь хліборобського знаряддя, напр., ціна робочого коня, теж складається з вищезгаданих трьох частин: ренти на землю, де його вирощено, праці догляду за конем і зиску фармера, що авансує й ренту з цієї землі й плату за цю працю. Тому, хоч ціна зерна й може покрити так ціну, як і витрати на утримання коня, все ж ціла ціна безпосередньо або кінець-кінцем розкладається на ті таки три частини: земельну ренту, працю (він має на думці заробітну плату) і зиск". (Кн. І, розд. 6, стор. 42).

Оце буквально все, що подає А. Сміс, обґрунтовуючи свою дивовижну доктрину. Його доказ сходить просто на повторення того самого твердження. Напр., він допускає, що ціна зерна складається не лише з $v+m$, але, крім того, і з ціни засобів продукції, зужиткованих на продукцію зерна, отже, з капітальної вартости, що її фармер витратив не на робочу силу. Однак—каже він—ціни всіх цих засобів продукції й собі розкладаються, як і ціна зерна, на $v+m$; А. Сміс забуває тільки додати: і крім того, на ціну засобів продукції, зужиткованих на їхню власну продукцію. Від однієї галузі продукції він відсилає до другої, а від другої знову відсилає до третьої. Твердження, що вся ціна товарів „безпосередньо" або „кінець-кінцем" (ultimately) розкладається на $v+m$, лише тоді не було б марною викруткою, коли б довести, що товарові продукти, ціна котрих безпосередньо розкладається на c (ціна зужиткованих засобів продукції) $+v+m$, кінець-кінцем, компенсується товаровими продуктами, які заміщують ці „зужитковані засоби продукції" в цілому їх обсязі, і які з свого боку виробляється, протилежно до перших товарових продуктів, через витрату лише змінного капіталу, тобто капіталу, витрачуваного на робочу силу. В такому разі ціна останніх товарових продуктів безпосередньо була б $=v+m$. Тому й ціну перших товарових продуктів, $c+v+m$, де c фігурує як стала частина капіталу, кінець-кінцем, можна було б розкласти на $v+m$. А. Сміс сам не гадав, що він дав такий доказ, подаючи приклад з збирачами scotch pebbles, які, проте, за його словами, 1) не дають жодної додаткової вартости, а продукують лише власну заробітну плату; 2) не вживають жодних засобів продукції (а все ж і вони мають засоби продукції, як от кошики, мішки та інші вмістища, щоб забирати камінці).

Ми вже раніше бачили, що А. Сміс далі сам розбиває свою власну теорію, не усвідомлюючи однак своїх суперечностей. Однак, джерела їх треба шукати саме в його наукових вихідних пунктах. Капітал, перетворений на працю, продукує більшу вартість, ніж його власна вартість. Яким чином? В наслідок того, каже А. Сміс, що робітники підчас процесу продукці втілюють в оброблювані ними речі таку вартість, яка, крім еквіваленту за їхню власну купівельну ціну, утворює додаткову вартість (зиск і ренту), що дістається не їм, а тим, хто застосовує їхню працю.

Але це й усе, що вони дають і можуть дати. Те, що має силу для одноденної промислової праці, має силу й для тієї праці, що її вся кляса капіталістів пускає в рух протягом року. Тому, сукупну масу новоспродукованої суспільної річної вартости можна розкласти лише на $v+m$, на еквівалент, що ним робітники покривають капітальну вартість, витрачену на їхню власну купівельну ціну, і на додаткову вартість, що її вони поверх цього мусять дати тому, хто застосовує їхню працю. Але ці обидва елементи вартости товарів становлять разом із тим джерела доходу різних кляс, що беруть участь у репродукції: перший —заробітну плату, дохід робітників; другий—додаткову вартість, що з неї промисловий капіталіст залишає собі одну частину в формі зиску, а другу віддає як ренту, як дохід землевласника. Отже, звідки могла б постати ще одна складова частина вартости, коли новоспродукована річна вартість не має жодних інших елементів, крім $v+m$? Ми стоїмо тут на ґрунті простої репродукції. Коли вся річна сума праці розкладається на працю, потрібну для репродукції капітальної вартости, витраченої на робочу силу, і на працю, потрібну для утворення додаткової вартости, то відки ще взагалі могла б постати праця для продукції капітальної вартости, витраченої не на робочу силу?

Справа стоїть ось як:

1) А. Сміс визначає вартість товару тією масою праці, що її найманий робітник додає (adds) до предмету праці. Він каже буквально „до матеріялів“, бо в нього мова мовиться про мануфактуру, яка вже сама переробляє продукти праці; але це совсім не змінює справи. Вартість, що її робітник додає (і це „adds“ є вислів Адама) до предмету, зовсім не залежить від того, чи мав уже до цього долучення самий предмет, що до нього долучається вартість, власну вартість, чи ні. Отже, робітник утворює нову вартість у товаровій формі; за А. Смісом частина цієї вартости є еквівалент заробітної плати робітника, і цю частину, отже, визначається розміром вартости його заробітної плати; щоб випродукувати або репродукувати вартість, рівну його заробітній платі, йому доводиться додавати більшу або меншу кількість праці, залежно від того, оскільки велика або мала його заробітна плата. Але, з другого боку, робітник, понад визначувану таким чином межу, додає дальшу працю, що утворює додаткову вартість капіталістові, що застосовує його. Чи лишається ця додаткова вартість цілком у руках капіталіста, чи доводиться йому частину її віддати третім особам, це зовсім нічого не змінює ні в якісному (що це взагалі є додаткова вартість), ні в кількісному (щодо величини) визначенні додаткової вартости, долученої найманим робітником. Це—вартість, як і всяка інша частина вартости продукту, але вона відрізняється тим, що робітник не одержав за неї жодного еквіваленту й потім не одержить його; навпаки, цю вартість капіталіст привласнює без еквіваленту. Ціла вартість товару визначається кількістю праці, витраченої робітником на його продукцію; частину цієї цілої вартости визначено тим, що вона дорівнює вартості заробітної плати, отже, є її еквівалент. Тому другу частину, додаткову вартість, неодмінно теж

визначено, а саме—вона дорівнює цілій вартості продукту мінус та частина вартости його, яка є еквівалент заробітної плати; отже, вона дорівнює надлишкові вартости, створеної підчас виготовлення товару, понад ту частину вміщеної в продукті вартости, яка дорівнює еквівалентові заробітної плати.

2) Те, що має силу для товару, спродукованого в поодинокому промисловому підприємстві кожним поодиноким робітником, має силу й для річного продукту всіх галузей підприємств у цілому. Те, що має силу для денної праці поодинокого продуктивного робітника, має силу й для річної праці, пущеної в рух цілою продуктивною робітничою клясою. Вона „фіксує" (Смісів вислів) в річному продукті сукупну вартість, визначувану кількістю праці, витраченої протягом року, і ця сукупна вартість розкладається на дві частини — одну, визначувану тією кількістю річної праці, що нею робітнича кляса утворює еквівалент своєї річної заробітної плати, фактично саму цю заробітну плату, — і другу частину, визначувану додатковою річною працею, що нею робітник утворює додаткову вартість для кляси капіталістів. Отже, новоспродукована річна вартість, що міститься в річному продукті, складається лише з двох елементів: з еквіваленту річної заробітної плати, одержаної робітничою клясою, і річної додаткової вартости, яку подається клясі капіталістів. Але річна заробітна плата становить дохід робітничої кляси, річна сума додаткової вартости—дохід кляси капіталістів; отже, обидві вони репрезентують (і цей погляд правильний, коли описують просту репродукцію) відносні пайки в річному фонді споживання і в ньому реалізуються. Таким чином ніде не лишається місця для сталої капітальної вартости, для репродукції капіталу, діющого в формі засобів продукції. Але у вступі до своєї праці А. Сміс виразно каже, що всі частини товарової вартости, які функціонують як дохід, збігаються з річним продуктом праці, призначеним для суспільного споживного фонду: „З'ясувати, з чого взагалі складався дохід народу, або яка природа фонду, який... давав (supplied) йому споживання протягом року—ось мета цих перших чотирьох книг" (стор. 12). І в першому реченні вступу сказано: річна праця кожної нації є той фонд, що первісно дає усі засоби існування, які вона споживає протягом року, і які завжди складаються або з безпосереднього продукту цієї праці, або з предметів, купованих на цей продукт в інших націй" (стор. 11).

Перша помилка А. Сміса в тому, що він ставить на один рівень в а р т і с т ь р і ч н о г о п р о д у к т у і н о в о с п р о д у к о в а н у р і ч н у в а р т і с т ь. Остання є лише продукт праці минулого року; перша має в собі, крім того, всі ті елементи вартости, що їх зужитковано на виготовлення річного продукту, але спродуковано в п о п е р е д н ь о м у р о ц і, а п о ч а с т и і в ще д а в н і ш м и н у л і р о к и: засоби продукції, що їхня вартість лише знову з ' я в л я є т ь с я і що не були—щодо їхніх вартостей—ні продуковані, ні репродуковані працею, витраченою протягом останнього року. За допомогою цього сплутування різних понять А. Сміс спекався сталої частини вартости річного продукту. Саме сплутування ґрунтується на другій помилці в його основному погляді: він не відрізняє

двоїстого характеру самої праці: праці, оскільки вона як витрата робочої сили утворює вартість, і оскільки вона як конкретна корисна праця утворює предмети споживання (споживну вартість). Загальна сума виготовлених протягом року товарів, тобто ввесь річний продукт, є продукт корисної праці, яка діяла протягом останнього року; всі ці товари існують лише в наслідок того, що суспільно застосовану працю витрачено в різноманітно розгалуженій системі різних видів корисної праці; тільки тому в їхній сукупній вартості вартість засобів продукції, зужиткована на їх продукцію, збереглася, знову з'явившись в новій натуральній формі. Отже, ввесь річний продукт є результат корисної праці, витраченої протягом року. Але протягом року утворюється знову лише деяка частина вартости річного продукту; ця частина є новоспродукована річна вартість, що в ній втілено суму праці, пущеної в рух протягом даного року.

Отже, коли А. Сміс у щойно цитованому місці каже: „Річна праця кожної нації є той фонд, що первісно дає їй усі засоби існування, які вона споживає протягом року і т. ін.", то він однобічно стає на погляд просто корисної праці, яка, щоправда, надала всім цим засобам існування форму придатну для споживання. Але він забуває при цьому, що це було б неможливо без участи засобів праці й предметів праці, переданих від минулих років, і що в наслідок цього „річна праця", оскільки вона утворювала вартість, ні в якому разі не утворила всієї вартости виготовленого нею продукту; він забуває, що новопродукована вартість менша, ніж вартість продукту.

Коли А. Смісові й не можна закинути, що в цій аналізі він ішов лише до тих меж, як і всі його наслідувачі (хоч спробу правильно розв'язати питання маємо вже в фізіократів), то все ж треба сказати, що далі він губиться в хаосі, головним чином, тому, що „езотеричне" розуміння товарової вартости в нього взагалі завжди переплітається з екзотеричним, а це останнє в нього здебільша й переважає, тимчасом як його науковий інстинкт час від часу знову й знов приводить його до езотеричного погляду.

4) Капітал і дохід у А. Сміса

Частина вартости кожного товару (а тому й річного продукту), яка становить лише еквівалент заробітної плати, дорівнює капіталові, авансованому капіталістом на заробітну плату, тобто дорівнює змінній складовій частині цілого авансованого ним капіталу. Цю складову частину авансованої капітальної вартости капіталіст одержує назад через новоспродуковану складову частину вартости товару, виробленого найманими робітниками. Хоч авансується змінний капітал в тому розумінні, що капіталіст виплачує грішми ту частину ще неготового для продажу продукту, яка припадає робітникові, або хоч готового, але ще не проданого капіталістом; хоч платить він робітникові грішми, вже одержаними від продажу виробленого робітниками товару, хоч він за допомогою кредиту анти-

ципував ці гроші,—в усіх цих випадках капіталіст витрачає змінний капітал, що доплиеає робітникам у вигляді грошей, і володіє, з другого боку, еквівалентом цієї капітальної вартости в вигляді частини вартости своїх товарів, що в ній робітник знову спродукував ту частину цілої вартости, яка припадає йому самому, інакше кажучи, ту, що в ній він спродукував вартість своєї власної заробітної плати. Замість дати робітникові цю частину вартости в натуральній формі його власного продукту, капіталіст виплачує йому її грішми. Отже, для капіталіста змінна складова частина авансованої ним капітальної вартости існує тепер у товаровій формі, тимчасом як робітник одержав еквівалент за продану ним робочу силу в грошовій формі.

Отже, в той час як частина авансованого капіталістом капіталу, перетворена закупом робочої сили на змінний капітал, функціонує в самому процесі продукції як діюща робоча сила, в той час як витрачанням цієї сили частину цю знову продукується, тобто репродукується в товаровій формі як нову вартість,—отже, відбувається репродукція, тобто нова продукція авансованої капітальної вартости!—робітник витрачає вартість, зглядно ціну, своєї проданої робочої сили на засоби існування, на засоби репродукції своєї робочої сили. Сума грошей, рівна змінному капіталові, становить його дохід, отже, дохід, що триває лише доти, доки він може продавати свою робочу силу капіталістам.

Товар найманого робітника,—сама його робоча сила—функціонує як товар лише остільки, оскільки її долучається до капіталу капіталіста, оскільки вона функціонує як капітал; з другого боку, капітал капіталіста, витрачений як грошовий капітал на закуп робочої сили, функціонує як дохід в руках продавця робочої сили в руках найманого робітника.

Тут переплітаються різні процеси циркуляції та продукції, що їх А. Сміс не розмежовує.

Поперше. Акти, що належать до процесу циркуляції: робітник продає свій товар—робочу силу—капіталістам; гроші, що на них капіталіст купує її, є для нього гроші, вкладені для збільшення їх вартости, отже, грошовий капітал; капітал цей не витрачено, а лише авансовано. (В цьому справжнє значення „авансування"—avance фізіократів—цілком незалежно від того, відки сам капіталіст бере гроші. Для капіталіста буде авансованою кожна вартість, що її він сплачує для процесу продукції, незалежно від того, чи буде це до чи post festum; її авансовано самому процесові продукції). Тут відбувається лише те, що при всякому продажу товарів: продавець віддає споживну вартість (в даному разі робочу силу) і одержує її вартість (реалізує її ціну) в грошах; покупець віддає свої гроші й одержує натомість самий товар—в даному разі робочу силу.

Подруге. В процесі продукції куплена робоча сила являє тепер частину діющого капіталу, а сам робітник функціонує тут лише як особлива натуральна форма цього капіталу, відмінна від тих його елементів, що існують у натуральній формі засобів продукції. Протягом процесу продукції робітник до засобів продукції, що їх він перетворює на продукт, долучає витратою своєї робочої сили вартість, рівну вартості його ро-

бочої сили (лишаючи осторонь додаткову вартість); отже, він репродукує капіталістові в товаровій формі ту частину капіталу, що її капіталіст йому авансував або має авансувати як заробітну плату; продукує йому еквівалент цієї плати; отже, він продукує капіталістові капітал, що його капіталіст може знову „авансувати“ на закуп робочої сили.

Потрете. При продажу товару частина його продажної ціни повертає капіталістові авансований ним змінний капітал і цим дає йому змогу знову купувати робочу силу, а робітникові—знову продавати її.

При всіх актах купівлі й продажу товарів—оскільки розглядається лише ці оборудки— цілком байдуже, що зробить продавець з уторгованими за свій товар грішми, і що зробить покупець з купленими предметами споживання. Отже, оскільки розглядається лише процес циркуляції, цілком не має значення також та обставина, що куплена капіталістом робоча сила репродукує йому капітальну вартість, і що, з другого боку, гроші, вторговані як купівельна ціна робочої сили, становлять дохід робітника. На величину вартости предмета торгівлі робітника, його робочої сили, не впливає ані те, що вона становить його „дохід“, ані те, що споживання цього його предмета торгівлі покупцем репродукує цьому покупцеві капітальну вартість.

Через те, що вартість робочої сили,—тобто адекватна продажна ціна цього товару—визначається кількістю праці, потрібною для її репродукції, а саму цю кількість праці визначається тут тією кількістю праці, яка потрібна для продукції потрібних засобів існування робітника, отже, кількістю праці, потрібною для підтримання його життя, заробітна плата стає доходом, що з нього має жити робітник.

Цілком неправильне твердження А. Сміса (стор. 223): „Частина капіталу, витрачена на утримання продуктивної праці, після того як вона служила йому [капіталістові] в функції капіталу... становить їх [робітників] дохід“. Гроші, що ними капіталіст оплачує куплену ним робочу силу „служать йому в функції капіталу“, оскільки він за допомогою їх долучає робочу силу до речових складових частин свого капіталу і тільки цим взагалі ставить свій капітал в умови, що в них він може функціонувати як продуктивний капітал. Треба відрізняти таке: робоча сила в руках робітника є товар, а не капітал; вона становить для нього дохід остільки, оскільки він може постійно повторювати її продаж; вона функціонує як капітал після продажу в руках капіталіста, підчас самого процесу продукції. Робоча сила служить тут подвійно; в руках робітника, як товар, продаваний за його вартістю; в руках капіталіста, що купив її, як сила, що продукує вартість і споживну вартість. Але гроші, що їх одержує робітник від капіталіста, він одержує лише після того, як він дав йому вжиток своєї робочої сили, після того, як вона вже реалізована в вартості продукту праці. Капіталіст має цю вартість у своїх руках, перш ніж оплатить її. Отже, не гроші є те, що двічі функціонує: спочатку як грошова форма змінного капіталу, а потім як заробітна плата. Двічі функціонує робоча сила: поперше, як товар при продажу робочої сили (при визначенні розміру заробітної плати, що її треба

виплатити, гроші відіграють ролю лише ідеальної міри вартости, і при цьому ще зовсім не потрібно, щоб вони були в руках капіталіста); подруге, в процесі продукції, де робоча сила функціонує в руках капіталіста як капітал, тобто як елемент, що утворює споживну вартість і вартість. Вона вже дала в товаровій формі той еквівалент, що його треба виплатити робітникові, дала еквівалент цей раніше, ніж капіталіст виплатить його в грошовій формі робітникові. Отже, робітник сам утворює виплатний фонд, що з нього капіталіст оплачує його. Та це ще не все.

Робітник витрачає одержувані гроші на утримання своєї робочої сили, отже,—коли розглядати клясу капіталістів і клясу робітників у їхній сукупності,—робітник витрачає ці гроші, щоб зберегти капіталістові те знаряддя, що за допомогою його лише й може він лишатись капіталістом.

Отже, постійна купівля й продаж робочої сили увічнює, з одного боку, робочу силу як елемент капіталу; в наслідок цього капітал з'являється як творець товарів, предметів споживання, що мають вартість; далі, в наслідок цього ж ту частину капіталу, яка купує робочу силу, постійно відновлюється продуктом цієї робочої сили, і значить, сам робітник постійно утворює той фонд капіталу, що з нього йому платять. З другого боку, постійний продаж робочої сили стає повсякчас поновлюваним джерелом засобів існування робітника й таким чином його робоча сила з'являється як здатність, що через неї він одержує дохід, з якого він живе. Дохід тут значить не що інше, як зумовлюване постійно повторюваним продажем товару (робочої сили) привласнення вартостей, при чому самі ці вартості служать лише для постійної репродукції продаваного товару. І остільки має А. Сміс рацію казати, що джерелом доходу робітника стає та частина вартости утвореного самим робітником продукту, за яку капіталіст дає йому еквівалент у формі заробітної плати. Але це так само нічого не змінює в природі або величині цієї частини вартости товару, як нічого не змінює у вартості засобів продукції та обставина, що вони функціонують як капітальні вартості, або так само, як нічого не змінюється в природі й величині прямої лінії від того, чи буде вона правити за основу трикутника чи за діяметр еліпси. Вартість робочої сили, як і перше, визначається також незалежно від цієї обставини, як і вартість засобів продукції. Ця частина вартости товару ані складається з доходу, як одного з її складових самостійних чинників, ані розкладається на дохід. Хоч ця нова вартість, постійно репродуковувана робітником, і становить для нього джерело доходу, однак, навпаки, його дохід не становить складової частини продукованої ним нової вартости. Величина виплачуваної йому частини, утворюваної ним нової вартости визначає розмір вартости його доходу, а не навпаки. Та обставина, що ця частина нової вартости становить для нього дохід, свідчить лише про те, що з нею робиться, про спосіб вжитку її, але це так само не має жодного чинення до створення її, як і до створення всякої іншої вартости. Коли я щотижня одержую десять талерів, то самий факт цього щотижневого одержання нічого не змінює ні в природі вартости десятьох талерів, ні в величині

їхньої вартости. Як вартість кожного іншого товару, вартість робочої сили визначається кількістю праці, доконечної для її репродукції; те, що ця кількість праці визначається вартістю доконечних засобів існування робітника, отже, дорівнює праці, доконечній для репродукції засобів його власного існування, є характеристичне для цього товару (робочої сили); але не характеристичніше за те, що вартість в'ючної худоби визначається вартістю засобів існування, доконечних для її утримання, отже, масою людської праці, потрібної для того, щоб випродукувати ці засоби існування.

Саме ця категорія „доходу" і спричиняє тут усе лихо в А. Сміса. Різні відміни доходів становлять у нього „component parts", складові частини щорічно продукованої, новоутворюваної товарової вартости, тимчасом як, навпаки, ті дві частини, що на них розкладається ця товарова вартість для капіталіста—еквівалент його змінного капіталу, авансованого в грошовій формі підчас закупу праці, і друга частина вартости, яка також належить йому, хоч нічого йому й не коштувала, додаткова вартість—становлять джерела доходів. Еквівалент змінного капіталу знов авансується на робочу силу і остільки становить дохід для робітника у формі його заробітної плати. Друга частина—додаткова вартість—не має заміщувати капіталістові жодного авансування капіталу, і тому він може витратити її на засоби споживання (доконечні, а також речі розкошів), може спожити її як дохід, замість перетворювати її на капітальну вартість будь-якого роду. Передумова цього доходу є сама товарова вартість, і її складові частини лише остільки відрізняються для капіталіста, оскільки вони являють або еквівалент за авансовану ним змінну капітальну вартість, або надлишок над авансованою ним змінною капітальною вартістю. Обидві частини складаються не з чого іншого, як з робочої сили, витраченої підчас продукції товару, пущеної в рух у процесі праці. Вони складаються з витрати, не з надходження або доходу, а з витрати праці.

Після цього qui pro quo, де дохід стає джерелом товарової вартости замість товаровій вартості бути джерелом доходу, товарова вартість виступає тепер „складеною" з різних відмін доходів. Їх визначається незалежно одну від одніеї, і всю вартість товару визначається доданням величин вартости цих доходів. Але запитаймо тепер, як визначається вартість кожного з цих доходів, що з них має постати товарова вартість? Щодо заробітної плати, то її можна визначити, бо вона є вартість відповідного товару, робочої сили, а цю останню визначається (як і вартість всякого іншого товару) працею, потрібною на репродукцію цього товару. Але як визначається додаткову вартість або радше, за А. Смісом, дві її форми—зиск і земельну ренту? Тут усе сходить на порожню балаканину. А. Сміс то подає заробітну плату й додаткову вартість (зглядно—заробітну плату й зиск) як складові частини, що з них складається товарова вартість, зглядно ціна, то—і часто майже безпосередньо по цьому—як частини, що на них „розкладається" (resolves itself) товарова ціна; а це значить, навпаки, що товарова вартість є наперед дана, і що різні частини цієї даної вартости в формі різних доходів дістаються

різним особам, які беруть участь у процесі продукції. Але це ні в якому разі не є тотожне з складанням вартости з цих трьох „складових частин“. Коли я визначу окремо величину трьох різних прямих ліній, а потім із цих трьох ліній як „складових частин“ утворю четверту пряму лінію, рівну величиною сумі трьох ліній, то це зовсім не та сама процедура, як коли б я, маючи перед собою дану пряму лінію, з тим або іншим наміром почав ділити, певним способом „розкладати“ її на три різні частини. В першому разі величина лінії цілком змінюється з зміною величини трьох ліній, що суму їх вона становить; в останньому разі величину трьох частин лінії з самого початку обмежено тим, що вони є частини лінії даної величини.

Але в дійсності, оскільки ми триматимемось того, що є правильного у викладі А. Сміса, а саме, що новоутворена річною працею вартість, яка є в річному товаровому продукті суспільства (як у кожному поодинокому товарі, або в денному, тижневому тощо продукті), дорівнює вартості авансованого змінного капіталу (отже, частині вартости знову призначеної на закуп робочої сили) плюс додаткова вартість, що її капіталіст може реалізувати—за простої репродукції та за інших незмінних умов—в засобах свого особистого споживання, і коли ми пригадаємо далі, що А. Сміс звалює до однієї купи працю, оскільки вона утворює вартість, є витрата робочої сили, і працю, оскільки вона утворює споживну вартість, тобто витрачається в корисній, доцільній формі,—то все уявлення А. Сміса зійде ось на що: вартість кожного товару є продукт праці, отже, і вартість продукту річної праці або вартість річного суспільного товарового продукту. Але що кожна праця розкладається на: 1) доконечний робочий час, що протягом його робітник лише репродукує еквівалент капіталу, авансованого на закуп його робочої сили, і 2) додаткову працю, що нею він дає капіталістові вартість, за яку той не платить жодного еквіваленту, отже, додаткову вартість,—то всяка товарова вартість може розкластися лише на ці дві різні складові частини і становить, кінець-кінцем—як заробітна плата—дохід робітничої кляси, а як додаткова вартість—дохід кляси капіталістів. Щождо сталої капітальної вартости, тобто вартости засобів продукції, зужиткованих у продукції річного продукту, то хоч і не можна сказати (крім фрази, що капіталіст прираховує її покупцеві, продаючи свій товар), яким чином ця вартість входить у вартість нового продукту, однак, кінець-кінцем—ultimately—в наслідок того, що сами засоби продукції є продукт праці, сама ця частина вартости знову таки може складатись лише з еквіваленту змінного капіталу та додаткової вартости: з продукту доконечної праці та додаткової праці. Коли вартості цих засобів продукції в руках тих, хто застосовує їх, функціонують як капітальні вартості, то все ж це не заважає тому, що „первісно“, і якщо дошукатись самої суті їхньої, в інших руках—хоча б і раніше—їх можна було розкласти на ті самі дві частини вартости, отже, на два різні джерела доходу.

Правильне у всьому цьому ось що: в русі суспільного капіталу,—тобто сукупности індивідуальних капіталів—справа виступає інакше, ніж

для кожного індивідуального капіталу, розглядуваного окремо, отже, ніж вона виступає з погляду кожного поодинокого капіталіста. Для останнього товарова вартість розкладається на 1) сталий елемент (четвертий, як каже Сміс) і 2) на суму заробітної плати і додаткової вартости, зглядно заробітної плати, зиску і земельної ренти. Навпаки, з суспільного погляду, четвертий елемент Сміса, стала капітальна вартість зникає.

5) Резюме

Безглузда формула, що згідно з нею три відміни доходів, заробітна плата, зиск, рента, становлять три складові частини товарової вартости, випливає в А. Сміса з правдоподібнішої формули, за якою товарова вартість resolves itself, розкладається на ці три складові частини. Однак і це неправильно, навіть коли припустити, що товарову вартість можна розподілити лише на еквівалент зужитої робочої сили й на утворену нею додаткову вартість. Але й ця помилка й собі ґрунтується тут на глибшій, правильній засаді. Капіталістична продукція ґрунтується на тому, що продуктивний робітник продає свою власну робочу силу, як свій товар, капіталістові, в чиїх руках вона потім функціонує просто як елемент його продуктивного капіталу. Ця, належна до сфери циркуляції, оборудка—продаж і купівля робочої сили—не лише є вступ до процесу продукції, але вона й визначає implicite *) його специфічний характер. Продукція споживної вартости і навіть продукція товару (бо її можуть провадити і не залежні продуктивні робітники) тут є лише засіб для продукції абсолютної та відносної додаткової вартости для капіталістів. Тому, аналізуючи процес продукції, ми бачили, як продукцію абсолютної та відносної додаткової вартости визначає: 1) протяг щоденного процесу праці, 2) ввесь суспільний і технічний устрій капіталістичного процесу продукції. В ньому самому здійснюється ріжниця між простим збереженням вартости (сталої капітальної вартости), справжньою репродукцією авансованої вартости (еквіваленту робочої сили) і продукцією додаткової вартости, тобто вартости, що за неї капіталіст не авансував жодного еквіваленту раніше, ані авансує його post festum.

Хоч привласнення додаткової вартости—вартости, яка являє надлишок над еквівалентом авансованої капіталістом вартости—підготовляється купівлею й продажем робочої сили, однак воно є акт, що відбувається в самому процесі продукції й становить істотний елемент його.

Вступний акт, що є акт циркуляції—купівля й продаж робочої сили—і собі ґрунтується на розподілі е л е м е н т і в продукції, що відбувся перед розподілом суспільних п р о д у к т і в і був передумовою його, а саме на відокремленні робочої сили як товару робітника від засобів продукції як власности не-робітників.

Але разом з тим це привласнення додаткової вартости або це роз-

---

*) Implicite—приховано в собі. *Ред.*

межування продукції вартости на репродукцію авансованої вартости й продукцію нової вартости (додаткової вартости), не заміщуваної жодним еквівалентом, нічого не змінює в субстанції самої вартости, ні в природі продукції вартости. Субстанція вартости є й залишається не іншим чим, як витраченою робочою силою—працею, незалежно від особливого корисного характеру цієї праці,—а продукція вартости є не що інше, як процес цього витрачання робочої сили. Так кріпак витрачає протягом шістьох день свою робочу силу, працює протягом шістьох день, і для самого факту цього витрачання робочої сили, як такого, не постає ніякої ріжниці, коли з цих робочих днів кріпак робить, напр., три дні на себе на своєму власному полі, а три інші дні на свого поміщика на його полі. Його добровільна праця на себе і його примусова праця на пана, однаково є праця; хоч розглядатимемо ми її як працю щодо утворених нею вартостей, хоч щодо утворених нею корисних продуктів, ми не виявимо жодної відмінности в шостиденній праці кріпака. Відмінність стосується лише до тих різних відносин, що зумовлюють витрачання його робочої сили протягом обох половин шеститижневого робочого часу. Цілком так само стоїть справа з доконечною працею і додатковою працею найманого робітника.

Продукційний процес згасає в товарі. Те, що на його виготовлення витрачено робочу силу, видається тепер як речова властивість товару, як його властивість мати вартість; величину цієї вартости вимірюється величиною витраченої праці; ні на що інше товарова вартість не розкладається й не складається ні з чого іншого. Коли я накреслив пряму лінію певної величини, то я спочатку „спродукував" пряму лінію (правда, лише символічно, і це я заздалегідь знаю) за допомогою креслення, що його роблять згідно з певними, від мене незалежними правилами (законами). Коли я цю лінію поділю на три відтинки (а вони знову таки можуть відповідати певному завданню), то кожен з цих трьох відтинків лишається, як і перше, прямою лінією, а вся лінія, що її частини вони являють, в наслідок такого поділу не може розкластися на щось відмінне від прямої лінії, напр., на криву якогобудь роду. Так само я не можу поділити лінію даної довжини так, щоб сума цих частин була більша, ніж сама неподілена лінія; отже, величину неподіленої лінії теж не можна визначити довільно обраними величинами частин лінії. Навпаки, відносні величини цих останніх з самого початку обмежено межами лінії, що її частини вони являють.

З цього погляду товар, виготовлений капіталістом, ані трохи не відрізняється від товарів, виготовлених самостійним робітником, кооперацією робітників або рабами. Однак у нашому випадку ввесь продукт праці, як і вся вартість його, належить капіталістові. Як і всякий інший продуцент, він повинен спочатку через продаж перетворити товар на гроші, щоб мати змогу дальших маніпуляцій; він мусить перетворити товар на форму загального еквівалента.

Розгляньмо товаровий продукт до його перетворення на гроші. Він цілком належить капіталістові. З другого боку, як корисний продукт

праці, як споживна вартість, він цілком є продукт минулого процесу праці; інша справа щодо вартости його. Одна частина цієї вартости є лише вартість засобів продукції, витрачених у продукції товару, яка знову з'являється у новій формі; вартости цієї не спродуковано підчас процесу продукції даного товару; бо цю вартість засоби продукції мали ще до процесу продукції, незалежно від нього; вони ввійшли в цей процес як носії цієї вартости; поновилась та змінилась лише форма виявлення її. Ця частина товарової вартости становить для капіталіста еквівалент тієї частини авансованої ним сталої капітальної вартости, яку зужитковано підчас продукції товару. Перше вона існувала в формі засобів продукції; тепер вона існує як складова частина вартости новоспродукованого товару. Скоро його перетворено на гроші, цю вартість, що існує тепер в грошовій формі, треба знову перетворити на засоби продукції, на її первісну форму, визначувану процесом продукції та функціонуванням її в ньому. В характері вартости товару ніщо не змінюється від того, що ця вартість функціонує як капітал.

Друга частина вартости товару є вартість робочої сили, що її найманий робітник продає капіталістові. Її визначається, як і вартість засобів продукції, незалежно від того процесу продукції, куди має ввійти робоча сила, і фіксується в акті циркуляції, купівлі й продажу робочої сили, перше ніж вона входить у процес продукції. Своїм функціонуванням,— витратою своєї робочої сили,— найманий робітник продукує товарову вартість, рівну вартості, що її капіталіст має виплатити йому за вживання його робочої сили. Він дає капіталістові цю вартість у товарі, той виплачує її робітникові в грошах. Що ця частина товарової вартости є для капіталіста лише еквівалент авансовуваного ним на заробітну плату змінного капіталу,— це зовсім нічого не змінює в тому факті, що вона є новоутворена підчас процесу продукції товарова вартість, яка складається не з чого іншого, а з того ж, з чого складається й додаткова вартість, а саме з минулої витрати робочої сили. Так само не впливає на цей факт і та обставина, що вартість робочої сили, виплачувана капіталістом робітникові у формі заробітної плати, набирає для робітника форми доходу, і що в наслідок цього постійно репродукується не лише робочу силу, а й клясу найманих робітників як таку, а разом з тим репродукується й основу цілої капіталістичної продукції.

Але сума цих двох частин вартости ще не являє собою всієї товарової вартости. Зостається надлишок понад ними обома: додаткова вартість. Ця остання так само, як і частина вартости, що покриває авансований на заробітну плату змінний капітал, є вартість, новоутворена робітником підчас процесу продукції,— застигла праця. Тільки власникові цілого продукту, капіталістові, вона нічого не коштує. Ця остання обставина дає в дійсності змогу капіталістові цілком спожити її як дохід, якщо тільки йому не доводиться віддавати частину її іншим спільникам,— як земельну ренту землевласникам,— але в таких випадках ці частини становлять дохід цих третіх осіб. Ця сама обставина була також движним

мотивом, що спонукав взагалі нашого капіталіста займатись продукцією товару. Але ні його спочатку добромисний намір здобути додаткову вартість, ні дальше її витрачання як доходу ним та іншими не справляє жодного впливу на додаткову вартість як таку. І те і те нічого не змінює в тому, що вона є застигла неоплачена праця, і так само це ані трохи не змінює й величини її, визначуваної цілком іншими умовами.

Але коли А. Сміс хотів уже при розгляді товарової вартости вивчити, як він це і робить, ролю, яка припадає її різним частинам у сукупному процесі репродукції, то було очевидно, що коли окремі її частини функціонують як дохід, то інші так само постійно функціонують як капітал, а тому, згідно з його логікою, їх також треба було б визнати за складові частини товарової вартости або за частини, що на них вона розкладається.

А. Сміс ототожнює товарову продукцію взагалі з капіталістичною товаровою продукцією; засоби продукції з самого початку є „капітал", праця — з самого початку наймана праця, і тому „число корисних і продуктивних робітників усюди... пропорційне величині капіталу, застосованого на те, щоб дати їм працю" („to the quantity of capital stock which is employed in setting them to work". — „Introduction", стор. 12). Коротко кажучи, різні фактори процесу праці — речові і особові — з самого початку з'являються в характеристичних масках капіталістичного періоду продукції. Тому аналіза товарової вартости також безпосередньо збігається з з'ясовуванням того, оскільки ця вартість є, з одного боку, простий еквівалент витраченого капіталу й оскільки, з другого боку, вона є „вільна" вартість, яка не є еквівалент будь-якої авансованої капітальної вартости, тобто є додаткова вартість. Таким чином, частини товарової вартости, з цього погляду зіставлювані одна з однією, потай перетворюються на її самостійні „складові частини" і, нарешті, на „джерела вартости". Дальший висновок той, що товарова вартість складається з доходів різного роду або — навпереміну — розкладається на доходи різного роду, так що не доходи складаються з товарової вартости, а товарова вартість з „доходів". Але так само, як в природі товарової вартости як товарової вартости, або грошей як грошей, нічого не змінює та обставина, що вони функціонують як капітальна вартість, так само нічого не змінює в товаровій вартості та обставина, що вона пізніше функціонує як чийсь дохід. Товар, що з ним має справу А. Сміс, є з самого початку товаровий капітал (що має в собі, крім зужиткованої в процесі продукції товару капітальної вартости, ще й додаткову вартість), отже, капіталістично спродукований товар, результат капіталістичного процесу продукції. Тому треба було б спочатку аналізувати цей останній, отже, і включений у ньому процес зростання вартости й утворення вартости. А що його передумову знову таки являє товарова циркуляція, то для зображення його треба зробити незалежну від неї попередню аналізу товару. Навіть коли А. Сміс „езотерично" мимохіть натрапляє на правильний шлях, він розглядає продукцію вартости завжди лише принагідно при аналізі товару, тобто при аналізі товарового капіталу.

III. Пізніші економісти [41])

Рікардо майже дослівно відтворює теорію А. Сміса: „Не можна не погодитися, що всі продукти країни споживається, але дуже велика ріжниця, чи споживають їх ті, хто репродукує іншу вартість, чи ті, хто цього не робить. Коли ми кажемо, що дохід заощаджується й долучається до капіталу, то ми хочемо цим сказати, що частину доходу, долучену до капіталу, споживають продуктивні робітники замість непродуктивних". („Principles", ch. VIII, p. 163).

Справді Рікардо цілком приймає теорію А. Сміса про розклад товарової ціни на заробітну плату й додаткову вартість (або змінний капітал і додаткову вартість). Він заперечує йому 1) щодо складових частин додаткової вартости: він виключає земельну ренту як неодмінний елемент додаткової вартости, 2) Рікардо розкладає ціну товару на ці складові частини. Отже, величина вартости для нього є prius*). Сума складових частин є для нього величина дана, як передумова, він виходить з неї протилежно до А. Сміса, який часто робить навпаки, висновуючи, всупереч своїм власним глибшим поглядам, величину вартости товару post festum через додавання складових частин.

Рамсай заперечує Рікардові: „Рікардо забуває, що цілий продукт не лише поділяється на заробітну плату й зиск, але що частина його потрібна також для заміщення основного капіталу". („An Essay on the Distribution of Wealth Edinburgh 1836, p. 174). Рамсай розуміє під основним капіталом те саме, що я розумію під сталим: „Основний капітал існує в такій формі, що в ній він хоч і сприяє продукції товару, який є в процесі праці, але не сприяє утриманню робітників" (стор. 59).

А. Сміс заперечував проти доконечного висновку з його розкладу товарової вартости, отже, і вартости суспільного річного продукту на заробітну плату й додаткову вартість, тобто на прості доходи: проти висновку, що, згідно з ним, увесь річний продукт може бути спожитий. Оригінальні мислителі ніколи не роблять абсурдних висновків. Вони залишають це Сеям і Мак-Куллохам.

Справді Сей розглядає справу дуже легковажно. Те, що для одного є авансування капіталу, для другого є дохід і чистий продукт, або був ним. Ріжниця між гуртовим і чистим продуктом—суто-суб'єктивна, і „таким чином сукупна вартість усіх продуктів розподілилась у суспільстві як дохід" (Say, Traité d'Economie Politique, 1817, II, p. 69). „Ціла вартість кожного продукту складається із зисків землевласників, капіталістів і тих, що працюють у промисловості (заробітна плата фігурує тут як profits des industrieux**): „тобто тих, що сприяли його виготовленню. Тому дохід суспільства дорівнює спродукованій гуртовій вартості, а не лише чистому продуктові землі, як гадала секта економістів" (фізіократи) (стор. 63).

Це відкриття Сеєве присвоїв собі між іншим також і Прудон.

---

41) Відси й до кінця розділу додаток з рукопису II.

*) prius — попереднє, дане наперед, попередня умова, передумова. *Ред.*

**) Profits des industrieux—зиски осіб, що працюють у промисловості. *Ред.*

Шторх, який теж у принципі приймає вчення А. Сміса, вважає однак, що застосовання цього вчення в Сея не витримує критики. „Коли допустити, що дохід нації дорівнює її гуртовому продуктові, тобто що з нього не треба робити якогобудь відрахування капіталу" (це має значити сталого капіталу), „то доведеться також допустити, що ця нація може непродуктивно спожити всю вартість її річного продукту, не зменшивши ні на крихту свого майбутнього доходу... Продукти, що становлять" (сталий) „капітал нації, не можуть споживатись" (Storck: „Considérations sur la nature du revenu national, Paris, 1824", p. 150).

Але Шторх забув сказати, як погодити існування цієї сталої частини капіталу з аналізою цін, що її він узяв у Сміса, аналізою, що згідно з нею товарова вартість містить у собі лише заробітну плату й додаткову вартість, але не містить жодної частини сталого капіталу. Лише завдяки Сеєві йому стає ясно, що ця аналіза ціни призводить до абсурдних результатів, і його власне кінцеве слово про це звучить так: „неможливо розкласти доконечну ціну на її найпростіші елементи". („Cours d'Economie Politique", Petersbourg, 1815. II, p. 140).

Сісмонді, що особливо досліджував відношення між капіталом і доходом і своє особливе розуміння цього відношення в дійсності перетворив на differentia specifica своїх „Nouveaux Principes", не сказав жодного наукового слова, не додав жодного атома для висвітлення проблеми.

Бартон, Рамсай і Шербюльє роблять спроби піднестись понад Смісове розуміння. Але це їм не вдається, бо вони з самого початку ставлять проблему однобічно, не відмежовуючи виразно ріжниці між сталою та змінною капітальною вартістю від ріжниці між основним капіталом та капіталом обіговим.

Також і Джон Стюарт Мілл із звичайною повагою відтворює доктрину, що перейшла в спадщину від А. Сміса до його наслідувачів.

Результат: Смісова плутанина понять існує й далі до нашого часу, і догма Смісова є ортодоксальний символ віри політичної економії.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

ПРОСТА РЕПРОДУКЦІЯ

I. Постава питання

Коли ми розглянемо [42]) річне функціонування суспільного капіталу щодо його результату,—отже, функціонування сукупного капіталу, що в ньому індивідуальні капітали становлять лише частини, рух яких є так їхній індивідуальний рух, як і разом з тим складова ланка руху цілого капіталу,— тобто, коли ми розглянемо товаровий продукт, що його дає суспільство протягом року, то мусить виявитись, як відбувається процес репродукції суспільного капіталу, які риси відрізняють цей процес репро-

[42]) З рукопису II.

дукції від процесу репродукції індивідуального капіталу, і які риси спільні їм обом. Річний продукт охоплює так ті частини суспільного продукту, які заміщують капітал, суспільну репродукцію, як і ті частини, що входять у фонд споживання, що їх споживають робітники й капіталісти, отже, охоплює так продуктивне, як і особисте споживання. Воно охоплює також і репродукцію (тобто зберігання) кляси капіталістів і робітничої кляси, а тому й репродукцію капіталістичного характеру сукупного процесу продукції.

Зрозуміло, що **нам** треба аналізувати формулу циркуляції $Т'—\left\{\begin{array}{l}Г — Т... П... Т' \\ \quad г — т\end{array}\right.$, при чому споживання неодмінно відіграє в ній певну ролю; бо вихідний пункт Т' = Т + т, товаровий капітал, має в собі так сталу і змінну капітальну вартість, як і додаткову вартість. Тому його рух охоплює й особисте й продуктивне споживання. В кругобігах Г — Т... П... Т' — Г' і П... Т' — Г' — Т... П вихідний і кінцевий пункт є рух капіталу. Правда, це включає і споживання, бо товар, продукт, треба продати. Але коли припускається, що цього вже досягнуто, то для руху поодинокого капіталу буде байдуже, що далі зробиться з цим товаром. Навпаки, в русі Т'... Т' умови суспільної репродукції виявляються саме в тому, що тут треба показати, що зробиться з кожною частиною вартости цього сукупного продукту Т'. Сукупний процес репродукції тут так само включає процес споживання, упосереднюваний циркуляцією, як і власне процес репродукції капіталу.

Маючи на увазі мету нашу, ми повинні розглянути процес репродукції з погляду заміщення так вартости, як і речовини поодиноких складових частин Т'. Тепер нам уже не досить, як то було при аналізі вартости продукту поодинокого капіталу, припустити, що поодинокий капіталіст, через продаж свого товарового продукту, може спочатку перетворити складові частини свого капіталу на гроші, а потім, знову купуючи на товаровому ринку елементи продукції, перетворити знову ці складові частини на продуктивний капітал. Ці елементи продукції, оскільки вони мають речовий характер, так само становлять складову частину суспільного капіталу, які індивідуальний готовий продукт, обмінюваний на них і заміщуваний ними. З другого боку, рух тієї частини суспільного товарового продукту, що її споживає робітник, витрачаючи свою заробітну плату, і капіталіст, витрачаючи додаткову вартість, становить не лише складову ланку руху цілого продукту, а й переплітається з рухом індивідуальних капіталів, і тому цього процесу не можна пояснити тим, що його просто припускають.

Питання, що безпосередньо постає перед нами, таке: як капітал, спожитий в продукції, заміщується щодо вартости своєї з річного продукту й як процес цього заміщення переплітається із споживанням додаткової вартости капіталістами й заробітної плати робітниками? Отже, насамперед йдеться про репродукцію в простому маштабі. Далі припускається не лише те, що продукти обмінюється за їхньою вартістю, а й

те, що не відбувається жодних переворотів у вартості складових частин продуктивного капіталу. А втім, щодо відхилення цін від вартостей, то ця обставина не може справити будь-якого впливу на рух суспільного капіталу. При цьому в цілому обмінювалось би ті самі маси продуктів, що й раніше, хоч поодиноким капіталістам при цьому дістались би пайки вартости, вже непропорціональні їхнім відповідним авансуванням і тим масам додаткової вартости, що кожен із них випродукував. Щодо переворотів у вартості, то коли вони мають загальний характер і розподіляються рівномірно, вони не спричиняють жодних змін у відношеннях між складовими частинами вартости сукупного річного продукту. Навпаки, коли вони мають частинний характер і розподіляються нерівномірно, то являють собою розлади, що їх, по-перше, можна зрозуміти як такі, лише розглядаючи їх, як відхили від незмінних відношень вартости; але, подруге, коли визначено закон, що згідно з ним одна частина річного продукту заміщує сталий, а друга — змінний капітал, то в цьому законі нічого не змінила б революція в вартости хоч сталого, хоч змінного капіталу. Вона змінила б лише відносну величину тих частин вартости, що функціонують у тій або іншій якості, бо на місце первісних вартостей виступили б вартості іншої величини.

Поки ми розглядали продукцію вартости та вартість продукту капіталу, як індивідуального капіталу, для нашої аналізи натуральна форма товарового продукту була цілком байдужа, — було цілком байдуже, напр., чи складається він з машин, чи з хліба, чи з дзеркал. Всі ці натуральні форми були б просто прикладом для нас, і перша-ліпша галузь продукції однаково була б придатна, як ілюстрація. Нам доводилось мати справу безпосередньо з самим процесом продукції, що в кожному пункті виступав як процес індивідуального капіталу. Оскільки ми розглядали репродукцію капіталу, нам досить було того припущення, що частина товарового продукту, яка являє капітальну вартість, має в сфері циркуляції змогу зворотно перетворитись на елементи її продукції, і значить, на форму продуктивного капіталу; цілком так само, як досить було нам того припущення, що робітник і капіталіст знаходять на ринку товари, на які вони витрачають заробітну плату й додаткову вартість. Але цей суто-формальний спосіб викладу вже недостатній, коли ми розглядаємо сукупний суспільний капітал і вартість його продукту. Зворотне перетворення однієї частини вартости продукту на капітал, перехід другої частини в сферу особистого споживання кляси капіталістів і кляси робітників, становить рух у межах самої вартости продукту, яка є результат сукупного капіталу; і цей рух є не лише заміщення вартости, а й заміщення речовини, а тому він так само зумовлюється співвідношенням складових частин вартости суспільного продукту, як і споживною їхньою вартістю, їхньою речовою формою.

Проста репродукція [43]) в незмінному маштабі являє абстракцію в тому розумінні, що, з одного боку, на базі капіталістичної продукції відсут-

[43]) З рукопису VIII.

ність будь-якої акумуляції або репродукції в поширеному маштабі є неймовірне припущення, а з другого боку, відношення, що в них відбувається продукція, в різні роки не лишаються абсолютно незмінні (а таке є наше припущення). Наше припущення те, що суспільний капітал даної вартости, як минулого року, так і цього року знов дає таку саму масу товарових вартостей і задовольняє таку саму кількість потреб, хоча б форми товарів і змінилися в процесі репродукції. А проте, оскільки відбувається акумуляція, проста репродукція завжди становить частину останньої, отже, її можна розглядати окремо, вона — реальний чинник акумуляції. Вартість річного продукту може зменшитись, хоч маса споживних вартостей лишається та сама, вартість може лишатись та сама, хоч маса споживних вартостей меншає; маса вартости й маса репродукованих споживних вартостей можуть одночасно меншати. Все це залежить від того, що репродукція відбувається або при сприятливіших умовах, ніж були раніше, або при гірших умовах, а останні можуть призвести до неповної—недостатньої—репродукції. Однак усе це стосується лише до кількісного боку різних елементів репродукції, а не до тієї ролі, що її вони відіграють в цілому процесі як капітал, що його репродукується, або як дохід, уже репродукований.

II. Два підрозділи суспільної продукції [44])

Цілий продукт, отже, і вся продукція суспільства, розпадається на два великі підрозділи:

I. Засоби продукції, товари, які мають таку форму, що в ній вони мусять ввійти або принаймні можуть ввійти в продуктивне споживання.

II. Засоби споживання, товари, які мають таку форму, що в ній вони входять в особисте споживання кляси капіталістів і кляси робітників.

В кожному з цих підрозділів усі різні галузі продукції, належні до того або того підрозділу, становлять єдину велику галузь продукції; в одному разі — продукції засобів продукції, в другому — засобів споживання. Ввесь капітал, застосований в кожній з цих двох галузей продукції, становить окремий великий підрозділ суспільного капіталу.

У кожному підрозділі капітал розпадається на дві складові частини:

1) Змінний капітал. Розглядуваний щодо вартости він дорівнює вартості суспільної робочої сили, застосованої в цій галузі продукції, отже, дорівнює сумі заробітної плати, сплаченої за цю робочу силу. Розглядуваний з речового боку, він складається з самої діючої робочої сили, тобто з живої праці, пущеної в рух цією капітальною вартістю.

2) Сталий капітал, тобто вартість усіх засобів продукції, застосованих для продукції в цій галузі. Вони й собі розпадаються на основний капітал: машини, знаряддя праці, будівлі, робочу худобу і т. ін.,

---

[44]) В головному з рукопису II. Схема рукопису VIII.

і на обіговий сталий капітал: матеріяли продукції, як от сировинні й допоміжні матеріяли, напівфабрикати й т. ін.

Вартість цілого річного продукту, виробленого в кожному з цих двох підрозділів за допомогою цього капіталу розпадається на частину вартости, яка репрезентує сталий капітал с, зужиткований у продукції і в своїй вартості лише перенесений на продукт, і на частину вартости, долучену всією річною працею. Остання частина знову таки розпадається на заміщення авансованого змінного капіталу v і на надлишок над ним, який становить додаткову вартість m. Отже, подібно до вартости кожного поодинокого товару, і вартість цілого річного продукту кожного підрозділу розпадається на c + v + m.

Частина вартости с, яка репрезентує сталий капітал, з у ж и т к о в а н и й у продукції, не збігається з вартістю сталого капіталу, з а с т о с о в а н о г о в продукції. Правда, продукційні матеріяли зужитковано цілком, а тому їхню вартість цілком перенесено на продукт. Але лише частину застосованого о с н о в н о г о капіталу зужитковано цілком, і значить, лише вартість цієї частини переходить на продукт. Друга частина основного капіталу, машини, будівлі тощо, існує й функціонує далі, як і раніше, хоч вартість її й зменшилась в наслідок річного зношування. Коли ми розглядаємо вартість продукту, то цієї далі діючої частини основного капіталу для нас не існує. Вона становить частину капітальної вартости, незалежну від цієї новоспродукованої товарової вартости, і існує поряд неї. Це виявилося уже при розгляді вартости продукту поодинокого капіталу (кн. І, розд. VI). Тут ми мусимо, однак, покищо абстрагуватися від застосованого там способу розгляду. Розглядаючи вартість продукту поодинокого капіталу, ми бачили, що вартість, втрачувана основним капіталом в наслідок зношування, переноситься на товаровий продукт, вироблений підчас зношування — все одно, чи заміщується протягом цього часу частину основного капіталу in natura з цієї перенесеної вартости, чи ні. Навпаки, тут, розглядаючи ввесь суспільний продукт і його вартість, ми мусимо, принаймні на деякий час, абстрагуватись від частини вартости, перенесеної протягом року в наслідок зношування основного капіталу на річний продукт, якщо тільки цей основний капітал протягом року не заміщується знову in natura.

В дальшому відділі цього розділу ми розглянемо цей пункт окремо.

Для нашого досліду простої репродукції ми візьмемо за основу таку схему, де с = сталому капіталові, v = змінному капіталові, m = додатковій вартості, а відношення зростання вартости $\frac{m}{v}$ береться в 100%. Числа можуть значити мільйони марок, франків або фунтів стерлінґів.

I. Продукція засобів продукції:

Капітал... 4000 c + 1000 v = 5000.

Товаровий продукт... 4000 c + 1000 v + 1000 m = 6000, що існує в засобах продукції.

II. Продукція засобів споживання:

Капітал... 2000c + 500v = 2500.

Товаровий продукт... 2000c + 500v + 500m = 3000, що існує в засобах споживання.

В підсумку ввесь річний товаровий продукт:

I. 4000c + 1000v + 1000m = 6000 засобів продукції,

II. 2000c + 500v + 500m = 3000 засобів споживання.

Вся вартість = 9000; звідси, згідно з припущенням, виключено основний капітал, що й далі функціонує в своїй натуральній формі.

Коли ми тепер дослідимо перетворення, доконечні на основі простої репродукції, тобто репродукції, що за неї всю додаткову вартість споживається непродуктивно, і при цьому спочатку не звертатимемо уваги на грошову циркуляцію, яка їх упосереднює, то матимемо насамперед три основні точки опори.

1) 500v, заробітна плата робітників, і 500m, додаткова вартість капіталістів підрозділу II, мусять витрачатись на засоби споживання. Але їхня вартість існує в засобах споживання вартістю в 1000, що для капіталістів підрозділу II заміщують авансовані 500v і репрезентують 500m. Отже, заробітну плату й додаткову вартість підрозділу II обмінюється в межах підрозділу II, на продукт підрозділу II. Разом з тим з цілого продукту II зникає (500v + 500m) II = 1000 в засобах споживання.

2) 1000v + 1000m підрозділу I теж мусять витрачатись на засоби споживання, отже, на продукт підрозділу II. Отже, вони мусять бути обмінені на решту цього продукту, що своїм розміром дорівнює сталій частині капіталу 2000c. Зате підрозділ II одержує рівну суму засобів продукції, продукт підрозділу I, що в ньому втілено вартість 1000v + + 1000m підрозділу I. Разом з тим з обчислення зникають 2000 IIc і (1000v + 1000m) I.

3) Лишається ще 4000 Ic. Вони складаються з засобів продукції, які можуть бути використані лише в підрозділі I, служать для заміщення зужиткованого в ньому сталого капіталу, а тому справа з ними розв'язується взаємним обміном між поодинокими капіталістами I, так само, як з (500v + 500m) II вона розв'язується обміном між робітниками й капіталістами або між поодинокими капіталістами II.

Це покищо лише для того, щоб краще зрозуміти дальший виклад.

III. Обмін між двома підрозділами:

I (v + m) на IIc[45]

Ми починаємо з великого обміну між двома клясами. (1000v + + 1000m) I — ці вартості, що в руках їхніх продуцентів існують у натуральній формі засобів продукції, обмінюються на 2000 IIc, на вартості, що існують у натуральній формі засобів споживання. У наслідок цього

[45]) Відси знову рукопис VIII.

кляса капіталістів II знову перетворила свій сталий капітал, рівний 2000, з форми засобів споживання на форму засобів продукції засобів споживання, на форму, що в ній він може знову функціонувати як чинник процесу праці і як стала капітальна вартість для зростання вартости. З другого боку, в наслідок цього еквівалент робочої сили в I (1000 Iv) і додаткова вартість капіталістів I (1000 Im) реалізувались у засобах споживання; і те й друге з своєї натуральної форми засобів продукції перетворилися на таку натуральну форму, що в ній їх можна спожити як дохід.

Але таке взаємне перетворення здійснюється за допомогою грошової циркуляції, що так само упосереднює його, як і утруднює його розуміння; однак, вона відіграє вирішально важливу ролю, бо змінна частина капіталу знову й знов мусить виступати в грошовій формі, як грошовий капітал, що з грошової форми перетворюється на робочу силу. В усіх галузях підприємств, що одночасно працюють одне біля одного на периферії суспільства, все одно, чи належать вони до категорії I чи до II, змінний капітал доводиться авансувати в грошовій формі. Капіталіст купує робочу силу раніш ніж вона входить у процес продукції, але оплачує її лише в строки, визначені умовою, після того, як її вже витрачено на продукцію споживної вартости. Так само, як і інші частини вартости продукту, йому належить і та частина її, що є лише еквівалент грошей витрачених на оплату робочої сили, тобто та частина вартости продукту, що репрезентує змінну капітальну вартість. Цією частиною вартости продукту робітник уже дав капіталістові еквівалент своєї заробітної плати. Але лише зворотне перетворення товару на гроші, продаж товару, відновлює капіталістові його змінний капітал як грошовий капітал, що його він знову може авансувати на закуп робочої сили.

Отже, в підрозділі I капіталіст, розглядуваний як збірний капіталіст, виплатив робітникам 1000 ф. стерл. (я кажу ф. стерл. лише для того, щоб зазначити, що це — вартість у г р о ш о в і й ф о р м і) = 1000v за ту вартість, яка вже існує як частина v вартости продукту I, тобто спродукованих робітниками засобів продукції. На ці 1000 ф. стерл. робітники купують у капіталістів II засобів споживання на таку саму вартість і таким чином перетворюють половину сталого капіталу II на гроші; капіталісти II із свого боку купують на ці 1000 ф. стерл. засоби продукції вартістю на 1000 у капіталістів I; тим самим змінну капітальну вартість останніх = 1000 v, що існує як частина їхнього продукту в натуральній формі засобів продукції, знову перетворено на гроші, і тепер в руках капіталістів I знову може вона функціонувати як грошовий капітал, що перетворюється на робочу силу, отже, на найпосутніший елемент продуктивного капіталу. Таким чином, в наслідок реалізації частини їхнього товарового капіталу, до них зворотно припливає їхній змінний капітал у грошовій формі.

Щодо грошей, потрібних для обміну частини m товарового капіталу I на другу половину сталої частини капіталу II, то їх можна авансувати різними способами. На ділі ця циркуляція охоплює незчисленну силу поодиноких актів купівлі й продажу, що їх переводять індивідуальні капі-

талісти обох категорій, але при цьому гроші в усякому разі мають походити від цих капіталістів, бо ми вже закінчили обчислення з тими грішми, що їх подали в циркуляцію робітники. Тут буває або так, що капіталіст категорії II із свого грошового капіталу, який існує поряд капіталу продуктивного, купує засоби продукції в капіталістів категорії I; або, навпаки, капіталіст категорії I із свого грошового фонду, призначеного на особисті витрати, не на витрачання як капітал, купує засоби споживання в капіталістів категорії II. Як ми вже показали в відділі I і II, ми мусимо в усякому разі припустити, що в руках капіталістів поряд продуктивного капіталу є певні грошові запаси,— чи то для авансування капіталу, чи то для витрачання доходу. Припустімо — пропорція не має жодного значення для нашої цілі,— що капіталісти II авансують половину грошей на закуп засобів продукції, щоб замістити свій сталий капітал, а другу половину капіталісти I витрачають на споживання, а саме: підрозділ II авансує 500 ф. стерл. і купує на них у I засоби продукції, тим самим він заміщує in natura (разом з вищезгаданими 1000 ф. стерл., що походять від робітників) $^3/_4$ свого сталого капіталу; підрозділ I на одержані таким чином 500 ф. стерл. купує у II засоби споживання і закінчує разом з тим циркуляцію т — г — т для половини тієї частини свого товарового капіталу, яка складається з т, реалізує цей продукт свій в фонді споживання. В наслідок цього другого процесу 500 ф. стерл. повертаються назад до рук II як грошовий капітал, що його капіталісти II мають поряд свого продуктивного капіталу. З другого боку, I для половини тієї частини т свого товарового капіталу, що лежить ще у нього як продукт, антиципує—раніш, ніж цю частину продано—витрачання грошей в розмірі 500 ф. стерл. на закуп засобів споживання у II. На ці самі 500 ф. стерл. II купує засоби продукції в I і таким чином заміщує in natura ввесь свій сталий капітал (1000+500+500=2000), тимчасом як I реалізував у засобах споживання всю свою додаткову вартість. В загальному підсумку обмін товарів на суму в 4000 ф. стерл. відбувся б за грошової циркуляції в 2000 ф. стерл. і при цьому вона досягає такої величини лише тому, що, як подано у нас, увесь річний продукт обмінюється разом, небагатьма великими порціями. Важлива при цьому лише та обставина, що II підрозділ не лише знову перетворив на форму засобів продукції свій сталий капітал, репродукований у формі засобів споживання, але що до нього, крім того, повертаються ті 500 ф. стерл., що їх він авансував для циркуляції на закуп засобів продукції; і що I підрозділ так само не лише знову одержав у грошовій формі, як грошовий капітал, що його можна безпосередньо перетворити на робочу силу, свій змінний капітал, репродукований ним у формі засобів продукції, але що до нього, крім того, повертаються знову ті 500 ф. стерл., що їх він витратив на закуп засобів споживання, перед продажем частини додаткової вартости від свого капіталу, антиципуючи цей продаж. Але вони повертаються до нього назад не в наслідок витрати, що вже відбулася, а в наслідок дальшого продажу частини його товарового продукту, що є носій половини його додаткової вартости.

В обох випадках не лише сталий капітал II з форми продукту знову перетворюється на натуральну форму засобів продукції, що в ній лише й може він функціонувати як капітал; і так само не лише змінна частина капіталу I перетворюється на грошову форму, а частина додаткової вартости у формі засобів продукції I — на таку форму, в якій її можна спожити як дохід. Крім цього, до II повертаються знову ті 500 ф. стерл. грошового капіталу, що їх він авансував на закуп засобів продукції, раніше ніж він продав відповідну частину вартости сталого капіталу, яка існує у формі засобів споживання і яка компенсує ці 500 ф. стерл.; далі, до I повертаються ті 500 ф. стерл., що їх він, антиципуючи продаж, витратив на закуп засобів споживання. Коли до II повертаються назад гроші, авансовані ним коштом сталої частини його товарового продукту, а до I—гроші, авансовані коштом частини його товарового продукту, яка являє додаткову вартість, то лише тому, що й та й друга категорія капіталістів пустили в циркуляцію ще по 500 ф. стерл. грошей: одна—крім наявного в товаровій формі II сталого капіталу, друга—крім наявної в товаровій формі I додаткової вартости. Кінець-кінцем, вони цілком поквитались одна з одніею, обмінявши відповідні товарові еквіваленти. Гроші, що їх вони пустили в циркуляцію понад суму вартости їхніх товарів—як засоби обміну цих товарів—повертаються до кожного з них частинами, пропорційно тому, що кожен з них пустив у циркуляцію. В наслідок цього вони не стали ані на шеляг багатші. II підрозділ мав сталий капітал=2000 в формі засобів споживання плюс 500 в грошах; тепер він має, як і раніш, 2000 в засобах продукції і 500 в грошах; так само I, як і раніш, має додаткову вартість в 1000 (з товарів, засобів продукції, перетворених тепер на споживний фонд) плюс 500 в грошах. Загальний висновок такий: з тих грошей, що їх промислові капіталісти подають у циркуляцію, на упосереднення своєї власної товарової циркуляції,—хоч їх подається коштом сталої частини вартости товару, хоч коштом додаткової вартости, яка існує в товарах, оскільки її витрачається як дохід—з цих грошей до рук відповідних капіталістів повертається стільки, скільки вони авансували на грошову циркуляцію.

Щодо зворотного перетворення на грошову форму змінного капіталу кляси I, то він для капіталістів I, після того як вони витратили його на заробітну плату, спочатку існує в тій товаровій формі, що в ній робітники дали його їм. Капіталісти виплатили його робітникам у грошовій формі як ціну робочої сили їх. В цьому розумінні вони оплатили ту складову частину вартости їхнього товарового продукту, яка дорівнює цьому змінному капіталові, витраченому в грошах. Тому вони—власники також і цієї частини товарового продукту. Але застосована ними частина робітничої кляси зовсім не є покупець засобів продукції, що їх вона сама спродукувала. Вона—покупець засобів споживання, випродукуваних в II. Отже, змінний капітал, авансований в грошах на оплату робочої сили, не безпосередньо повертається до капіталістів I. В наслідок актів купівлі, що походить від робітників, він переходить до рук капіталістичних продуцентів товарів, доконечних і взагалі приступних для робітничих кіл,

отже, до рук капіталістів II, і лише в наслідок того, що капіталісти II застосовують ці гроші на закуп засобів продукції, лише таким обкружним шляхом повертаються вони знову до рук капіталістів I.

Виявляється, що при простій репродукції сума вартостей v+m товарового капіталу I (отже, і відповідна пропорційна частина всього товарового продукту I) мусить дорівнювати сталому капіталові II c, виділеному так само як пропорційна частина цілого товарового продукту кляси II; або I (v + m) = II c.

IV. Обмін в межах підрозділу II. Доконечні засоби існування і речі розкошів

З вартости товарового продукту підрозділу II нам лишається дослідити ще складові частини v+*m*. Розгляд їх не має ніякого чинення до найголовнішого питання, що цікавить нас тепер, а саме, в якій мірі розпад вартости всякого поодинокого капіталістичного товарового продукту на c+v+m, хоча б і упосереднюваний різними формами виявлення, має силу й для вартости цілого річного продукту. Це питання розв'язується, з одного боку, через обмін I (v+m) на II c, а з другого — через відкладений надалі дослід того, як I c репродукується в річному товаровому продукті I. Що II (v+m) існує в натуральній формі предметів споживання; що змінний капітал, авансований робітникам на оплату робочої сили, взагалі та в цілому мусить витрачатися ними на засоби споживання, і що частину товару, яка є m, припускаючи просту репродукцію, фактично витрачається як дохід на засоби споживання, то prima facie очевидно, що на заробітну плату, одержану від капіталістів II, робітники II викупають частину свого власного продукту, яка відповідає розмірам грошової вартости, одержаної ними як заробітна плата. Цим самим кляса капіталістів II перетворює знову на грошову форму свій грошовий капітал, авансований на оплату робочої сили; справа цілком така сама, ніби ці капіталісти оплатили робітників простими знаками вартости. Скоро робітники реалізують ці знаки вартости, купуючи частину спродукованого ними й належного капіталістам товарового продукту, ці знаки вартости повернуться знову до капіталістів, але лише тому, що тут ці знаки не тільки репрезентують вартість, а й мають її в її золотій або срібній тілесності. Далі ми дослідимо ближче цей рід зворотного припливу змінного капіталу, авансованого в грошовій формі, здійснюваний через процес, що в ньому робітнича кляса виступає як покупець, а кляса капіталістів — як продавець. А тут ідеться про інше питання, що його треба розглянути при цьому зворотному припливі змінного капіталу до його вихідного пункту.

Категорія II річної товарової продукції складається з найрізноманітніших галузей промисловости, які—щодо їхнього продукту—можна поділити на два великі підвідділи:

a) Засоби споживання, що входять у споживання робітничої кляси, і — оскільки це є доконечні засоби існуванння — становлять також частину

споживання кляси капіталістів, хоч у цьому разі вони часто відрізняються якістю й вартістю від засобів споживання робітників. Для нашої мети ми можемо охопити весь цей підвідділ однією рубрикою: доконечні засоби споживання, і при цьому тут цілком байдуже, чи є такий продукт, як наприклад, тютюн, доконечний засіб споживання з фізіологічного погляду чи ні; досить того, що він є звично доконечний засіб споживання.

b) Засоби споживання = речі розкошів, що входять лише в споживання кляси капіталістів, а значить, їх можна обміняти лише на витрачувану додаткову вартість, що ніколи не дістається робітникам. Щодо першої рубрики, то очевидно, що змінний капітал, авансований у грошовій формі на продукцію належних сюди ґатунків товару, мусить безпосередньо повернутись до тієї частини кляси капіталістів II (тобто до капіталістів II*a*), яка продукує ці доконечні засоби існування. Капіталісти продають їх своїм власним робітникам на суму змінного капіталу, сплаченого їм як заробітна плата. Цей зворотний приплив щодо цілого цього підвідділу *a* кляси капіталістів II відбувається безпосередньо, хоч які б численні були ті оборудки між капіталістами різних належних сюди галузей промисловости, через що розподіляється pro rata цей змінний капітал, який зворотно припливає. Це процеси циркуляції, що для них засоби циркуляції є безпосередньо ті гроші, що їх витрачають робітники. Інакше стоїть справа з підвідділом II*b*. Вся та частина новоспродукованої вартости, що з нею ми маємо тут справу, II*b* (v+m) існує в натуральній формі речей розкошів, тобто речей, що їх робітнича кляса так само не може купити, як і товарової вартости I v, яка існує в формі засобів продукції; хоч і ці речі розкошів і ті засоби продукції є продукти цих робітників. Отже, зворотний приплив, за допомогою якого змінний капітал, авансований у цьому підвідділі, повертається до капіталістичного продуцента в своїй грошовій формі, не може бути прямим, а тільки посереднім, як у I v.

Припустімо, напр., як раніше, для всієї кляси II: v = 500; m = 500; але змінний капітал і відповідна йому додаткова вартість хай розподіляються так:

Підвідділ *a*, доконечні засоби існування: v = 400, m = 400; отже, маса товарів в доконечних засобах споживання вартістю в 400v+400m = 800, або II*a* (400v+400m).

Підвідділ *b*: речі розкошів вартістю в 100v+100m = 200, або II*b* (100v+100m).

Робітники підвідділу II*b* в оплату за свою робочу силу одержали 100 грішми, напр., 100 ф. стерл.; на них робітники купують у капіталістів II*a* засоби споживання на суму 100. Ця кляса капіталістів купує тоді на 100 товару II*b*, і в наслідок цього до капіталістів II*b* зворотно припливає в грошовій формі їхній змінний капітал.

З руках капіталістів II*a* в наслідок обміну з їхніми власними робітниками вже є 400 в грошовій формі; крім того, четверта частина їхнього продукту, яка репрезентує додаткову вартість, відійшла до робітників II*b*, і за неї одержано в товарах розкошів II*b* (100v).

Коли ми тепер припустимо пропорційно однаковий поділ витрат доходу на доконечні засоби існування та засоби розкошів у капіталістів II*a* і II*b* — припустимо, що й ті й ці витрачають по 3/5 на доконечні засоби існування, по 2/5 на речі розкошів, то капіталісти підкляси II*a* 3/5 своєї додаткової вартости, свого доходу в 400m, отже, 240, витрачатимуть на свої власні продукти, на доконечні засоби існування, і 2/5 = 160 — на речі розкошів. Капіталісти підкляси II*b* розподілятимуть свою додаткову вартість 100m таким самим способом: 3/5 = 60 на доконечні засоби і 2/5 = 40 на речі розкошів; ці останні продукується й обмінюється в межах її власної підкляси.

Ті 160 в засобах розкошів, що їх одержує (II*a*) m, припливають до капіталістів II*a* таким чином: з (II*a*) 400m, як ми бачили, 100, що є у формі доконечних засобів існування, обмінюється на рівну суму (II*b*) v, яка існує в засобах розкошів, а дальші 60 в доконечних засобах існування обмінюється на (II*b*) 60m в засобах розкошів. Отже, загальний підсумок буде такий:

$$\text{II}a: 400\,v + 400\,m;\quad \text{II}b: 100\,v + 100\,m.$$

1) 400v (*a*) споживають робітники II*a*, що частину їхнього продукту (доконечні засоби існування) становлять ці 400v (*a*); робітники купують їх у капіталістичних продуцентів свого власного підрозділу. У наслідок цього до цих капіталістичних продуцентів повертаються 400 ф. стерл. грішми, повертається їхня змінна капітальна вартість в 400, сплачена як заробітна плата цим самим робітникам; на цю вартість капіталісти можуть знову купити робочу силу.

2) Частину 400m (*a*), рівну 100v (*b*), отже, $^1/_4$ додаткової вартости (*a*), реалізується в речах розкошів таким чином: робітники (*b*) одержують від капіталістів свого підрозділу (*b*) 100 ф. стерл. як заробітну плату; на цю суму вони купують $^1/_4$ m (*a*), тобто товари, що складаються з доконечних засобів існування; капіталісти *a* купують на ці гроші речей розкошів на таку саму суму вартости = 100v (*b*), тобто половину всієї продукції речей розкошів. У наслідок цього до капіталістів *b* повертається в грошовій формі їхній змінний капітал, і вони, відновивши закуп робочої сили, можуть знову почати свою репродукцію, бо ввесь сталий капітал всієї кляси II вже заміщено через обмін I (v + m) на IIc. Отже, робочу силу робітників, що продукують речі розкошів, тільки тому можна продати знову, що частину їхнього власного продукту, утворену як еквівалент їхньої власної заробітної плати, взяли капіталісти II*a* в свій споживний фонд, продано їм. (Це саме має силу й для продажу робочої сили підрозділу I: бо те IIc, що на нього обмінюється I (v + m), складається і з речей розкошів і з доконечних засобів існування, а те, що відновлюється через I (v + m), складається з засобів продукції так речей розкошів, як і доконечних (засобів існування).

3) Переходимо до обміну між *a* і *b*, оскільки він є обмін лише між капіталістами обох підвідділів. До цього часу закінчено справу з змінним

капіталом (400 v) і частиною додаткової вартости (100 m) в підвідділі *a* і з змінним капіталом (100 v) у підвідділі *b*. В дальшому ми припускаємо, що пересічна пропорція між витратами доходу в капіталістів обох кляс є така: 2/5 на речі розкошів і 3/5 на доконечні засоби існування. Тому крім 100, уже витрачених на речі розкошів, усій підклясі *a* припадає ще 60 на речі розкошів і в такій самій пропорції, тобто 40 припадає підклясі *b*.

Отже, (II *a*) m розподіляється так: 240 на засоби існування і 160 на речі розкошів = 240 + 160 = 400 m (II *a*).

(II *b*) m розподіляється так: 60 на засоби існування й 40 на речі розкошів: 60 + 40 = 100 m (II *b*). Останні 40 ця кляса бере для споживання з свого власного продукту (2/5 своєї додаткової вартости); 60 в засобах існування вона одержує, обмінюючи 60 свого додаткового продукту на 60 m (*a*).

Отже, для цілої кляси капіталістів II ми маємо (при цьому v + m в підвідділі *a* існують у доконечних засобах існування, в підвідділі *b* — в речах розкошів):

II a (400 v + 400 m) + II *b* (100 v + 100 m) = 1.000; через рух усе це реалізується так: 500 (*a*+*b*) [реалізуються в 400 v (*a*) і 100 m (*a*)] + + 500m (*a* + *b*) [реалізуються в 300 m (*a*) + 100 v (*b*) + 100 m (*b*)] = = 1000.

Для *a* і *b*, розглядуваних окремо, реалізація відбувається таким чином:

$$a)\ \overbrace{400\,v\,(a)}^{v} + \overbrace{240\,m\,(a) + 100\,v\,(b) + 60\,m\,(b)}^{m} \ldots = 800$$

$$в)\ \overbrace{100\,m\,(a)}^{v} + \overbrace{60\ m(a) + 40\,m\,(b)}^{m} \ldots = \underline{200}$$

$$1000$$

Коли ми спрощення ради додержуватимемось для обох підвідділів однакового відношення між змінним і сталим капіталом (що, до речі, зовсім не неодмінно), то на 400 v (*a*) припаде сталий капітал = 1600, а на 100 (*b*) сталий капітал = 400, і для II будуть такі два підрозділи *a* і *b*:

II *a*) 1600 c + 400 v + 400 m = 2400
II *b*) 400 c + 100 v + 100 m = 600

а разом

2000 c + 500 v + 500 m = 3000.

Відповідно до цього з 2000 II *c* в засобах споживання, які обмінюють на 2000 I (v + m), 1600 обмінюються на засоби продукції доконечних засобів існування і 400 — на засоби продукції речей розкошів.

Отже, ці 2000 I (v + m) і собі поділяться на (800 v + 800 m) I, призначених для *a* = 1600 засобів продукції доконечних засобів існу-

вання, і на (200v + 200m) I, призначених для *b*, = 400 засобів продукції речей розкошів.

Чимала частина не лише власне засобів праці, а й сировинних та допоміжних матеріялів тощо, однорідна в обох підрозділах. Але щодо обміну різних частин вартости цілого продукту I (v + m), то цей поділ на підрозділи не має жодного значення. Так згадані вище 800 Iv, як і 200 Iv реалізується в наслідок того, що заробітну плату витрачається на засоби споживання 1000 IIc, отже, грошовий капітал, авансований на неї, повертаючись, розподіляється рівномірно між капіталістами продуцентами I і pro rata заміщує в грошах авансований ними змінний капітал; з другого боку, щодо реалізації 1000 Im, то і тут капіталісти рівномірно (пропорційно величині їхнього *m*) візьмуть засоби споживання з усієї другої половини II*c* = 1000 : 600 II*a* і 400 II*b*; отже, ті, що заміщують сталий капітал II*a*:

480 (3/5) з 600c (II*a*) і 320 (2/5*) з 400c (II*b*)=800; ті, що заміщують сталий капітал II*b*:

120 (3/5) від 600c (II*a*) і 80 (2/5) від 400*c* (II*b*) = 200. Сума=1000.

Що тут узято довільно і для I і для II, так це — відношення змінного капіталу до сталого, а також однаковість цього відношення в I і в II і в їхніх підвідділах. Щодо цієї однаковости, то її тут припущено лише для спрощення; припущення різних пропорцій абсолютно нічого не змінило б в умовах проблеми та в її розв'язанні. Але, коли припустити просту репродукцію, то як доконечний результат з цього випливає таке:

1) Нова вартість, утворена річною працею в натуральній формі засобів продукції (яка розпадається на v + m), дорівнює репродукованій у формі засобів споживання сталій капітальній вартості c від вартости продукту, утвореного другою частиною річної праці. Коли б ця нова вартість була менша за II c, то II не міг би повнотою замістити свій сталий капітал; коли б вона була більша, то надлишок не використовувалось би. В обох випадках порушувалось би наше припущення простої репродукції.

2) Щодо річного продукту, репродукованого в формі засобів споживання, то змінний капітал v, авансований в грошовій формі, можуть реалізувати його одержувачі — оскільки вони є робітники, що продукують речі розкошів — лише в тій частині доконечних засобів існування, що в ній prima facie втілено додаткову вартість капіталістичних продуцентів цих засобів; отже, v, витрачене на продукцію речей розкошів, розмірами своєї вартости дорівнює відповідній частині m, спродукованій у формі доконечних засобів існування, отже, воно мусить бути менше, ніж усе це m — а саме (II *a*) m — і лише через реалізацію цього v в тій частині m до капіталістичних продуцентів речей розкошів повертається в грошовій формі авансований ними змінний капітал. Це явище цілком аналогічне до реалізації I (v + m) в II*c*; ріжниця лише та, що в другому випадку (II *b*) v реалізується в **частині** (II *a*) m, яка величиною вартости до-

*) Зазначені тут у дужках дроби 3/5 і 2/5 є частина від усієї другої половини сталого капіталу II *a*, тобто від 800, так само, як при II *b* вони є частини від усієї другої половини сталого капіталу II *b*, тобто від 200. *Ред.*

рівнює (II *b*) v. Ці відношення лишаються якісно вирішальні при всякому розподілі всього річного продукту, оскільки він дійсно входить у процес річної репродукції, упосереднюваної циркуляцією. I (v + m) можна реалізувати лише в IIc, так само, як IIc в його функції складової частини продуктивного капіталу можна відновити лише за допомогою цієї реалізації; так само (II *b*) v можна реалізувати лише в частині (II *a*) m, і лише таким способом (II *b*) v можна знову перетворити на його форму грошового капіталу. Звичайно, це має силу лише за тієї умови, що все це дійсно є результат самого процесу репродукції, отже, коли, напр., капіталісти II *b* не одержують грошового капіталу для v за допомогою кредиту з якихось інших джерел. Навпаки, щодо кількісного боку, то обміни різних частин річного продукту можуть відбуватися з такою пропорційністю, як подано вище, лише остільки, оскільки маштаб та відношення вартости продукції лишаються незмінні, і оскільки ці точно визначені відношення не зазнають змін в наслідок зовнішньої торгівлі.

Коли, за прикладом А. Сміса, казали, що I (v + m), розкладається на II c, II c розкладається на I (v + m), або, як він часто каже своїм звичаєм іще недоладніше, що I (v + m) становлять складові частини ціни, зглядно вартости, він каже value in exchange II c, а II c становить усю складову частину вартости I (v + m), то можна й треба було б сказати також, що (II *b*) v розкладається на (II *a*) m, або (II *a*) m на (II *b*) v, або що (II *b*) v становить складову частину додаткової вартости II *a*, і навпаки: додаткова вартість розкладалась би таким чином на заробітну плату, зглядно на змінний капітал, а змінний капітал становив би „складову частину“ додаткової вартости. І справді, така недоречність дійсно є у А. Сміса, бо заробітна плата визначається в нього вартістю доконечних засобів існування, і ці товарові вартості знову таки визначаються вартістю вміщених у них заробітної плати (змінного капіталу) і додаткової вартости. Він до того захопився тими частинами, на які при капіталістичній основі продукції можна розкласти вартість, спродуковану протягом одного робочого дня, — а саме v + m, — що цілком забуває про те, що при простому товаровому обміні цілком байдуже, чи складаються еквіваленти, які існують в різних натуральних формах, з оплаченої чи неоплаченої праці: бо в обох випадках вони коштують однакову кількість праці, витраченої на їхню продукцію; і що так само байдуже, чи є товар якогось *A* засоби продукції, а товар якогось *B* — засоби споживання, чи має один товар функціонувати після продажу як складова частина капіталу, а другий, навпаки, входить у фонд споживання його, і, за Адамом, споживається як дохід. В який спосіб індивідуальний покупець вживає свій товар, це не має жодного чинення до обміну товарів, до сфери циркуляції, і не стосується вартости товару. Це ані трохи не змінюється від того, що при аналізі циркуляції всього річного суспільного продукту треба взяти на увагу певний характер вживання, момент споживання різних складових частин цього продукту.

При вище констатованому обміні (II *b*) v на рівновартісну частину (II *a*) m і при дальших обмінах між (II *a*) m і (II *b*) *v* зовсім не припус-

кається, що капіталісти — хоч поодинокі капіталісти II*a* і II*b*, хоч відповідні категорії капіталістів в їхній сукупності—в однаковому відношенні розподіляють свою додаткову вартість між доконечними предметами споживання й засобами розкошів. Один може більше витрачати на одні предмети споживання, другий — на другі. Лишаючись на ґрунті простої репродукції, ми припускаємо тільки, що суму вартости, рівну всій додатковій вартості, реалізується в фонді споживання. Отже, межі тут дано. В межах кожного підрозділу один може більше витрачати на *a*, другий на *b*; тут можлива взаємна компенсація, так що кляси капіталістів *a* і *b*, взяті кожна як ціле, будуть в однаковій мірі брати участь в *a* і *b*. Але відношення вартостей — пропорційна участь в цілій вартості продукту II обох категорій продуцентів *a* і *b* — а значить і певне кількісне відношення між галузями продукції, що дають ці продукти — ці відношення неодмінно є дані для кожного конкретного випадку: гіпотетичне є лише відношення, що фігурує в прикладі; коли припустити інше відношення, то від цього ніщо не зміниться в якісних моментах; змінилися б лише кількісні визначення. Але коли б в наслідок тих або інших обставин постала справжня зміна у відносних величинах *a* й *b*, то відповідно змінились би й умови простої репродукції.

З тієї обставини, що (II*b*) v реалізується в еквівалентній частині (II*a*) m, випливає, що тією самою мірою, як більшає частина річного продукту, яка припадає на речі розкошів, отже, тією самою мірою, як більшає маса робочої сили, що її поглинає продукція засобів розкошів, такою самою мірою зворотне перетворення авансованого на (II*b*) v змінного капіталу в грошовий капітал, що знову функціонує як грошова форма змінного капіталу, а в наслідок цього й існування і репродукція частини робітничої кляси, занятої в II*b*—одержання цією частиною робітничої кляси доконечних засобів споживання—зумовлюється марнотратством кляси капіталістів, перетворенням значної частини їхньої додаткової вартости на речі розкошів.

Кожна криза моментально зменшує споживання речей розкошів; вона уповільнює, затримує зворотне перетворення (II*b*) *v* на грошовий капітал, лише почасти допускає це перетворення й тим самим викидає частину робітників, які виробляють речі розкошів, на брук, а з другого боку, саме через це вона призводить до застою й скорочення продажу доконечних засобів споживання. Ми залишаємо цілком осторонь звільнених разом з цим непродуктивних робітників, які за свої послуги одержують від капіталістів частину їхніх витрат на розкоші (самі ці робітники pro tanto є предмети розкошів) і беруть також дуже велику участь у споживанні доконечних засобів існування тощо. Протилежне маємо в періоди процвітання і особливо підчас спекулятивного процвітання, коли відносна, виражена в товарах вартість грошей, падає вже з інших причин (при чому не відбувається дійсного перевороту в вартості), а тому ціна товарів, незалежно від їхньої власної вартости, підвищується. При цьому

підвищується не тільки споживання доконечних засобів існування; робітнича кляса (куди тепер увіходить, як її активна частина, вся резервна армія) на малу часину бере участь у споживанні речей розкошів, що іншим часом для неї неприступні, і, крім того, вона бере участь у споживанні тієї категорії доконечних засобів споживання, яка іншим часом, здебільшого, становить „доконечні“ засоби споживання лише для кляси капіталістів; це також із свого боку зумовлює підвищення цін.

Було б простою тавтологією сказати, що кризи випливають з недостачі платоспроможного споживання або платоспроможних споживачів. Капіталістична система не знає інших видів споживання, крім оплачуваного, за винятком видів sub forma pauperis*) або „шахраїв“. Що товари несила продати, не значить нічого іншого, як те, що на них не знаходиться платоспроможних покупців, отже, споживачів (припускаючи, що товари, кінець-кінцем, купується для продуктивного або особистого споживання). А коли цій тавтології намагаються надати вигляд глибшого обґрунтовання, кажучи, що робітнича кляса одержує дуже малу частину свого власного продукту і що цьому лихові можна запобігти, коли вона одержуватиме більшу частину свого продукту, тобто, коли її заробітна плата збільшиться, то треба тільки зауважити, що кожна криза підготовляється саме таким періодом, коли повсюди підвищується заробітна плата, і робітнича кляса справді одержує більшу пайку тієї частини річного продукту, що призначена для споживання. Такий період—з погляду цих лицарів здорового й „простого“ (!) розуму—мусив би, навпаки, віддалити кризу. Отже, бачимо, що капіталістична продукція включає незалежні від доброї або злої волі умови, які допускають відносний добробут робітничої кляси тільки на малу часину, та й це лише завжди як буровісник кризи[46]).

Ми бачили раніше, як пропорційне відношення між продукцією доконечних засобів споживання і продукцією засобів розкошів зумовлює поділ II (v + m) між II*a* і II*b*, а значить, і поділ II c між (II*a*) c і (II*b*) c. Отже, цей поділ стосується до самого кореня характеру й кількісних відношень продукції і є момент, посутньо визначальний для цілого її ладу.

Проста репродукція по суті має на меті споживання, хоч здобування додаткової вартости й тут являє рушійний чинник для індивідуальних капіталістів; але додаткова вартість,—хоч яка буде її відносна величина—кінець-кінцем, повинна тут служити лише для особистого споживання капіталіста.

Оскільки проста репродукція є також частина, і до того найзначніша частина, кожної річної репродукції в поширеному маштабі, цей мотив—особисте споживання—лишається поряд з мотивом збагачення і протилежно до нього як такого. В дійсності справа видається заплутанішою, бо спільники (partners) здобичі—додаткової вартости капіталіста—виступають як незалежні від нього споживачі.

---

[46]) Ad notam (до відома) деяких прихильників Ротбертусової теорії криз. *Ф. Е*

*) У формі одержання милостині. *Ред.*

V. Упосереднення обмінів грошовою циркуляцією

Оскільки з'ясовано до цього часу, циркуляція між різними клясами продуцентів перебігала за такою схемою:

1) Між клясою I і клясою II:

I. 4000 c + 1000 v + 1000 m.

II . . . . 2000 c . . . + 500 v + 500 m

Отже, закінчилась циркуляція II c = 2000, і обмінено його на I (1000 v + 1000 m).

А що ми лишаємо на деякий час осторонь 4000 I *c*, то лишається ще циркуляція v + m в межах кляси II. Ці II (v + m) розподіляються між підклясами II *a* і II *b* таким чином:

2) II. 500 v + 500 m = *a* (400 v + 400 m) + *b* (100 v + 100 m).

400 v (*a*) циркулюють в межах своєї власної підкляси; робітники, оплачені цими 400 v (a), купують на них спродуковані ними самими доконечні засоби існування в своїх наймачів, у капіталістів II a.

А що капіталісти обох підкляс витрачають свою додаткову вартість по $^{3}/_{5}$ на продукти II *a* (доконечні засоби існування) і по $^{2}/_{5}$ на продукти II*b* (речі розкошів), то $^{3}/_{5}$ додаткової вартости *a*, тобто 240, споживається в межах самої підкляси II *a*; так само $^{2}/_{5}$ додаткової вартости *b* (що спродукована) й існує в засобах розкошів—в межах підкляси II *b*.

Лишається, отже, для обміну між II *a* і II *b*:

на боці II *a*: 160 m

на боці II *b*: 100 v + 60 m. Ці продукти навзаєм покриваються. Робітники II *b* на свої 100, одержані як заробітна плата в грошовій формі, купують в II *a* доконечні засоби існування на суму в 100. Капіталісти II *b* на суму в $^{2}/_{5}$ своєї додаткової вартости = 60 так само купують доконечні засоби існування в II *a*. В наслідок цього капіталісти II *a* одержують гроші, потрібні для того, щоб, як припущено вище, $^{2}/_{5}$ своєї додаткової вартости = 160 m витратити на речі розкошів, спродуковані в II *b* (100 v, що є в руках капіталістів II *b* як продукт, який заміщує видану заробітну плату, і 60 (m). Отже, маємо для цього таку схему:

3) II *a* [400 v] + [240 m] + 160 m

b . . . . . . 100 v + 60 m + [40 m],

де в дужки взято ті величини, які циркулюють і споживаються лише в межах своєї власної підкляси.

Безпосередній зворотний приплив грошового капіталу, авансованого у формі змінного капіталу, який відбувається лише для підрозділу капіталістів II *a*, де продукується доконечні засоби існування, є лише модифіковане особливими умовами виявлення того згаданого вище загального закону, що гроші при нормальному перебігу товарової циркуляції повертаються назад до тих товаропродуцентів, які авансують їх на циркуляцію. З цього між іншим випливає, що коли за товаропродуцентом взагалі стоїть грошовий капіталіст, який знову

авансує промисловому капіталістові грошовий капітал (в найточнішому значенні цього слова, тобто капітальну вартість у грошовій формі), то справжнім пунктом повороту цих грошей є кишеня цього грошового капіталіста. Таким чином, хоч гроші в своїй циркуляції більш або менш переходять через усякі руки, маса грошей, що циркулюють, належить підрозділові грошового капіталу, організованому і сконцентрованому в формі банків тощо; спосіб, що ним цей підрозділ авансує свій капітал, зумовлює постійний кінцевий, зворотний приплив до нього цього капіталу в грошовій формі, хоч це знову таки упосереднюється зворотним перетворенням промислового капіталу на грошовий капітал.

Для товарової циркуляції завжди потрібні дві умови: товари, подавані в циркуляцію, і гроші, подавані в циркуляцію. „Процес циркуляції ...не закінчується, як безпосередній обмін продуктами, після того як споживні вартості перемінили місця або посідачів. Гроші не зникають тому, що вони, кінець-кінцем, випали з ряду метаморфоз якогось товару. Вони раз-у-раз осідають у тих пунктах циркуляції, що їх звільняють ті або інші товари“. (Книга I, розд. III, 2 п. а).

Напр., розглядаючи циркуляцію між IIc і I (v+m), ми припустили, що II підрозділ авансував для цієї циркуляції 500 ф. стерл. грішми. При безмежному числі тих процесів циркуляції, що на них сходить циркуляція між великими суспільними групами продуцентів, продуцент то однієї, то другої групи спершу виступає як покупець, отже, подає гроші в циркуляцію. Цілком лишаючи осторонь індивідуальні обставини, це зумовлено вже неоднаковістю періодів продукції, а тому й оборотів різних товарових капіталів. Отже, II на 500 ф. стерл. купує у I засобів продукції на таку саму суму вартости, а I купує у II засобів споживання на 500 ф. стерл.; отже, гроші припливають назад до II; останній ані трохи не збагачується таким зворотним припливом. Спочатку він подав у циркуляцію 500 ф. грішми і вилучив звідти товарів на ту саму суму вартости, потім він продає товарів на 500 ф. стерл. і вилучає з циркуляції таку саму суму вартости в грошах; таким чином 500 ф. стерл. припливають назад. В дійсності II підрозділ подав таким чином у циркуляцію на 500 ф. стерл. грошей і на 500 ф. стерл. товарів=1000 ф. стерл.; він вилучає з циркуляції на 500 ф. стерл. товарів і на 500 ф. стерл. грошей. Для обміну 500 ф. стерл. товарами (I) і 500 ф. стерл. товарами (II) циркуляція потребує лише 500 ф. стерл. грішми; отже, хто на закуп чужого товару авансував гроші, той одержує їх назад, продаючи власний товар. Тому, коли б спочатку I купив у II товару на 500 ф. стерл., а потім продав би підрозділові II товару на 500 ф. стерл., то 500 ф. стерл. повернулись би до I, а не до II.

Гроші, витрачені на заробітну плату, тобто змінний капітал, авансований у грошовій формі, в клясі I повертаються в цій формі не безпосередньо, а посередньо, обкружним шляхом. Навпаки, в клясі II 500 ф. стерл. заробітної плати повертаються безпосередньо від робітників до капіталістів, як і взагалі цей зворотний приплив завжди є безпосередній у всіх тих випадках, коли купівля та продаж між тими самими особами

повторюються так, що вони по черзі протистоять один одному раз як купці, раз як продавці товарів. Капіталіст II оплачує робочу силу грішми; таким чином він вводить робочу силу в склад свого капіталу і лише в наслідок цього акту циркуляції, що є для нього тільки перетвір грошового капіталу на продуктивний капітал, він протистоїть як промисловий капіталіст робітникові як своєму найманому робітникові. Але потім робітник, що на першій стадії виступав як продавець, торговець своєю власною робочою силою, на другій стадії протистоїть як покупець, як власник грошей, капіталістові як продавцеві товару; в наслідок цього до капіталіста повертаються гроші, витрачені на заробітну плату. Оскільки продаж цих товарів не сполучається з шахрайством і т. ін., отже, оскільки в товарах і грошах тут обмінюється еквіваленти, він не є процес, що за допомогою його збагачується капіталіст. Він не оплачує робітника двічі: спочатку грішми, а потім товаром; його гроші повертаються до нього, скоро робітник купить в нього на ці гроші товар.

Але грошовий капітал, перетворений на змінний капітал,—тобто гроші, авансовані на заробітну плату,—відіграє головну ролю в самій грошовій циркуляції, бо—через те, що робітнича кляса мусить перебиватися з дня на день і тому не може кредитувати промислових капіталістів на довгий час—в незчисленних, територіяльно різних пунктах суспільства змінний капітал одночасно мусить авансуватися в грошах через певні короткі строки, приміром, щотижня тощо, через порівняно швидко повторювані переміжки часу (що коротші ці переміжки, то порівняно менша може бути вся сума грошей, кожного разу подаваних у циркуляцію через цей канал),—хоч які різні будуть періоди обороту капіталів у різних галузях промисловости. Авансований таким чином грошовий капітал становить у кожній країні капіталістичної продукції відносно вирішальну частину цілої циркуляції, то більше, що ці самі гроші, перш ніж повернутись до вихідного пункту, циркулюють у найрізноманітніших каналах і функціонують як засіб циркуляції у безмежному числі інших операцій.

Розгляньмо тепер циркуляцію між I(v + m) і IIc з іншого погляду. Капіталісти I авансують на видачу заробітної плати 1000 ф. стерл., що на них робітники купують на 1000 ф. стерл. засоби існування в капіталістів II, а ті теж купують на ті самі гроші засоби продукції в капіталістів I. Тепер до останніх повернувся в грошовій формі їхній змінний капітал, тимчасом як капіталісти II перетворили половину свого сталого капіталу з форми товарового капіталу знову на продуктивний капітал. Капіталісти II авансують дальші 500 ф. стерл. грішми, щоб дістати засоби продукції в I; капіталісти I витрачають ці гроші на засоби споживання II; таким чином ці 500 ф. сте л. припливають назад до капіталістів II; вони знову авансують ці гроші, щоб перетворити знову на продуктивну натуральну форму останню чверть свого сталого капіталу, перетвореного на товар. Ці гроші знову повертаються до I і знову забирають у II

засобів споживання на таку саму суму; в наслідок цього ці 500 ф. стерл. припливають назад до II; капіталісти цього підрозділу тепер, як і раніше, мають 500 ф. стерл. в грошах і 2000 ф. стерл. в сталому капіталі, однак, останній знову перетворено з форми товарового капіталу на продуктивний капітал. Циркуляція маси товарів на 5000 ф. стерл. відбулась за посередництвом 1500 ф. стерл. грошей, а саме: 1) I виплачує робітникам 1000 ф. стерл. за робочу силу такої самої величини вартости; 2) робітники на ці 1000 ф. стерл. купують у II засоби існування; 3) II на ті самі гроші купує засоби продукції в I, що в нього таким чином відновлюється в грошовій формі змінний капітал в 1000 ф. стерл.; 4) II купує на 500 ф. стерл. засоби продукції у I; 5) I купує на ці самі 500 ф. стерл. засоби споживання у II; 6) II купує на ті самі 500 ф. стерл. засоби продукції у I; 7) I купує на ті самі 500 ф. стерл. засоби існування у II. До II повернулись назад 500 ф. стерл., що їх він подав у циркуляцію понад 2000 ф. стерл. у своєму товарі й що за них він не вилучив з циркуляції жодного еквіваленту в товарі [47]).

Отже, обмін відбувається так:

1) I платить 1000 ф. стерл. грішми за робочу силу, отже, за товар = 1000 ф. стерл.

2) Робітники на свою заробітну плату в сумі 1000 ф. стерл. грішми купують засоби споживання в II; отже, товар = 1000 ф. стерл.

3) II на вторговані від робітників 1000 ф. стерл. купує в I засоби продукції такої ж вартости; отже, товар = 1000 ф. стерл.

В наслідок цього до I повернулись 1000 ф. стерл. в грошах як грошова форма змінного капіталу.

4) II купує в I на 500 ф. стерл. засоби продукції, тобто товар = 500 ф. стерл.

5) I купує на ці самі 500 ф. стерл. засоби споживання у II; отже, товар = 500 ф. стерл.

6) II купує на ці самі 500 ф. стерл. засоби продукції в I, отже, товар = 500 ф. стерл.

7) I купує на ті самі 500 ф. стерл. засоби споживання в II; отже, товар = 500 ф. стерл.

Сума обмінених товарових вартостей = 5000 ф. стерл.

500 ф. стерл., що їх II підрозділ авансував на купівлю, повернулись до нього назад.

Результат такий:

1) I підрозділ має змінний капітал в грошовій формі величиною в 1000 ф. стерл., що їх він первісно авансував для циркуляції; крім того, він витратив на своє особисте споживання 1000 ф. стерл. у своєму власному товаровому продукті; тобто витратив ті гроші, що їх він одержав від продажу засобів продукції вартістю в 1000 ф. стерл.

---

[47]) Тут виклад трохи відхиляється від вище поданого (стор. 306—307). Там і I підрозділ подав в циркуляцію додаткову суму в 500. Тут тільки II підрозділ дає додатковий грошовий матеріял для циркуляції. Однак, це нічого не змінює в кінцевому наслідку.— *Ф. Е.*

З другого боку, та натуральна форма, що на неї мусить перетворитись змінний капітал, який існує в грошовій формі,—тобто робоча сила,— в наслідок споживання зберігається, репродукується і знову є наявна, як той єдиний предмет торговлі її посідачів, що його вони мусять продавати, коли хочуть жити. Отже, репродукується й відношення між найманими робітниками й капіталістами.

2) Сталий капітал II заміщено in natura, і 500 ф. стерл., авансовані цим підрозділом II для циркуляції, повернулися до нього назад.

Для робітників I циркуляція є проста циркуляція Т—Г—Т. $\overset{1}{Т}$ (робоча сила)—$\overset{2}{Г}$ (1000 ф. стерл., грошова форма змінного капіталу I)—$\overset{3}{Т}$ (доконечні засоби існування в сумі 1000 ф. стерл.); ці 1000 ф. стерл. перетворюють на гроші на таку саму величину вартости сталий капітал II, який існує у формі товару—засобів існування.

Для капіталістів II цей процес є Т—Г, перетворення частини їхнього товарового продукту на грошову форму, що з неї він перетворюється знову на елементи продуктивного капіталу, а саме на частину потрібних цим капіталістам засобів продукції.

Авансуючи Г (500 ф. стерл.) на закуп другої частини засобів продукції, капіталісти II антиципують грошову форму тієї частини II c, яка ще існує в товаровій формі (у формі засобів споживання); в акті Г—Т, коли II купує за Г, а I продає Т, гроші (II) перетворюються на частину продуктивного капіталу, тимчасом як Т (I) пророблює акт Т—Г, перетворюється на гроші; але ці гроші репрезентують для I не складову частину капітальної вартости, а перетворену на гроші додаткову вартість, що її витрачається лише на засоби споживання.

В циркуляції Г—Т... П... Т′—Г′ перший акт, Г—Т, є акт одного капіталіста, останній, Т′—Г′, є акт (або частина акту) другого. Чи репрезентує це Т, що за допомогою його Г перетворюється на продуктивний капітал, для продавця Т (який, отже, перетворює це Т на гроші) складову частину сталого капіталу, чи складову частину змінного капіталу, чи додаткову вартість, це не має жодного значення для самої товарової циркуляції.

Що стосується до кляси I, щодо складової частини v+m її товарового продукту, то ця кляса вилучила з циркуляції більше грошей, ніж подала в неї. Поперше, до неї повертаються 1000 ф. стерл. її змінного капіталу; подруге, вона продає (див. вище, обмін під № 4) засобів продукції на 500 ф. стерл., у наслідок цього перетворюється на гроші половина її додаткової вартости; потім (обмін під № 6) вона знову продає засобів продукції на 500 ф. стерл., другу половину своєї додаткової вартости, і в наслідок цього всю додаткову вартість вилучено з циркуляції в грошовій формі. Отже, маємо послідовно: 1) змінний капітал перетворюється знову на гроші=1000 ф. стерл.; 2) половина додаткової вартости перетворюється на гроші=500 ф. стерл.; 3) друга половина додаткової вартости = 500 ф. стерл.; отже, перетворено на гроші суму 1000 v + 1000 m =2000 ф. стерл. Хоч I (лишаючи осторонь обміни, що їх розглянеться потім, і що упосереднюють репродукцію I c) подав

у циркуляцію тільки 1000 ф. стерл., він витяг з неї вдвоє більше. Звичайно, це m, що перетворилось на гроші Г, одразу зникає в інших руках (II) через те, що ці гроші витрачається на засоби споживання. Капіталісти I вилучили лише стільки в грошах, скільки подали в циркуляцію вартісти в товарах; те, що ця вартість є додаткова вартість, тобто нічого не коштує капіталістам, це абсолютно нічого не змінює в самій вартості цього товару; отже, оскільки ходить про перетворення вартости в товаровій циркуляції, ця обставина не має жодного значення. Перебування товарової вартости в грошовій формі, звичайно минуще, так само, як минущі всі інші форми, що їх перебігає в своїх перетвореннях авансований капітал. Воно триває саме стільки часу, скільки минає від перетворення товару I на гроші до наступного перетворення грошей I на товар II.

Коли б ми припустили коротші обороти,—або, розглядаючи справу з погляду простої товарової циркуляції, швидший обіг грошей в циркуляції—то ще меншої кількости грошей було б досить для того, щоб пустити в циркуляцію обмінювані товарові вартості; сума грошей—за даного числа послідовних обмінів—завжди визначається сумою цін, зглядно сумою вартости товарів, що циркулюють. При цьому цілком байдуже, в якій пропорції ця сума вартостей складається з додаткової вартости, з одного боку, і капітальної вартости—з другого боку.

Коли б у нашому прикладі заробітну плату в I сплачувалось чотири рази на рік, то $4 \times 250 = 1000$. Отже, 250 ф. стерл. грішми було б досить для циркуляції I v—$^1/_2$ II c і для циркуляції між змінним капіталом I v і робочою силою I. Так само, коли б циркуляція між I m і II c відбувалась чотирма оборотами, то для цього треба було б лише 250 ф. стерл.—отже, потрібна була б загальна грошова сума або грошовий капітал в 500 ф. стерл. для циркуляції товарів на суму в 5000 ф. стерл. Тоді додаткова вартість перетворювалась би на гроші не за два рази послідовно половинами, а за чотири рази послідовно чвертями.

Коли в обміні під № 4 як покупець виступає не II, а I і, отже, витрачає 500 ф. стерл. грішми на засоби споживання такої самої вартости, то II в обміні під № 5 купує на ті самі 500 ф. стерл. засоби продукції. 6) I на ті самі 500 ф. стерл. купує засоби споживання; 7) II на ці самі 500 ф. стерл. купує засоби продукції, отже, 500 ф. стерл., кінець-кінцем, повертаються до I, як раніш поверталися вони до II. Додаткова вартість перетворюється тут на гроші за допомогою грошей, що їх сам капіталістичний продуцент цієї додаткової вартости витрачає на своє особисте споживання—грошей, що репрезентують антиципований дохід, антициповане надходження з додаткової вартости, яка є в товарі, що його треба ще продати. Перетворення додаткової вартости на гроші відбувається не через зворотний приплив 500 ф. стерл., бо I, крім 1000 ф. стерл. в товарах I v, наприкінці обміну під № 4 подав у циркуляцію 500 ф. стерл. грішми, і ці гроші є додаткові гроші, оскільки нам відомо,—а не вторговані від продажу товару. Коли ці гроші припливають назад до I, то в них він повертає собі лише свої додаткові гроші, а не перетворює на гроші свою додаткову вартість. Перетворення на гроші додаткової

вартости I відбувається лише через продаж товарів I m, що в них міститься ця додаткова вартість, і перебування додаткової вартости у формі грошей триває кожного разу лише доти, доки гроші, вторговані від продажу товару, не витратиться знову на засоби споживання.

Підрозділ I на додаткові гроші (500 ф. стерл.) купує в II засоби споживання; ці гроші I витратив і одержав за них еквівалент в товарах II; першого разу гроші припливають назад тому, що II купує в I товару на 500 ф. стерл.; отже, вони повертаються як еквівалент товару, проданого цим I, але цей товар нічого не коштує для I, отже, становить додаткову вартість для I, і таким чином гроші, що їх він сам подає в циркуляцію, перетворюють на гроші його власну додаткову вартість; так само при своїй другій купівлі (№ 6) I одержує еквівалент в товарах II. Коли припустити, що II не купує в I засобів продукції (№ 7), то I справді заплатив би за 1000 ф. стерл. засобів споживання—спожив би всю свою додаткову вартість як дохід,—а саме 500 своїми товарами I (засобами продукції) і 500 грішми; при цьому в нього не лишилось би на складах 500 ф. стерл. у товарах I (в засобах продукції), і він витратив би грішми 500 ф. стерл.

Навпаки, II перетворив би лише три чверті свого сталого капіталу з форми товарового капіталу знову на продуктивний капітал; а четверту частину—на форму грошового капіталу (500 ф. стерл.), і в дійсності на гроші, що лежать без діла, або на гроші, що припинили свою функцію й вичікують. Коли б такий стан тривав довго, то II мусів би скоротити на одну чверть маштаб репродукції. Але ті 500 в засобах продукції, які лишаються на шиї в I, не є додаткова вартість, що існує в товаровій формі; вони з'явились замість авансованих 500 ф. стерл. грішми, що I мав поряд своїх 1000 ф. стерл. додаткової вартости в товаровій формі. Як гроші вони перебувають у формі, що в ній їх завжди можна реалізувати; як товар їх у даний момент не сила продати. Відси ясно, що проста репродукція—а за неї кожен елемент продуктивного капіталу мусить бути заміщений так в II, як і в I,—тут можлива й далі тільки тоді, коли 500 золотих птахів повернуться до того під розділу I, що спочатку випустив їх.

Коли капіталіст (тут ми все ще маємо перед собою промислового капіталіста, що є разом з тим представник усіх інших) витратить гроші на засоби споживання, то ці гроші для нього остаточно зникли, вони пішли шляхом усього живого. Коли вони знову повертаються до нього, то це може постати лише в тому разі, якщо він з циркуляції виловить їх за допомогою товарів, тобто за допомогою свого товарового капіталу. Так само як вартість його цілого річного товарового продукту (а він для нього=товаровому капіталові), так і вартість кожного елемента цього останнього, тобто вартість кожного поодинокого товару, розпадається для нього на сталу капітальну вартість, змінну капітальну вартість і додаткову вартість. Отже, перетворення на гроші одиниці з товарів (що з них як з елементів складається товаровий продукт) є разом з тим перетворення на гроші певної частини додаткової вартости, яка міститься в цілому товаровому продукті. Отже, для даного випадку цілком правильно, що капіталіст сам подав у цир-

куляцію ті гроші — а саме, витрачаючи їх на засоби споживання — що ними перетворюється на гроші або, інакше кажучи, реалізується його додаткова вартість. Звичайно, справа тут не в тих самих монетах, а в сумі дзвінкої монети, рівній тій сумі (або рівній частині тієї суми), що її він подав у циркуляцію на задоволення особистих потреб.

На практиці це стається двома способами: коли підприємство відкрито лише поточного року, то мине чимало часу, в кращому разі кілька місяців, перш ніж капіталіст матиме змогу витрачати на своє особисте споживання гроші з доходів самого підприємства. Але через це він ні на хвилину не відкладає свого споживання. „Він сам собі авансує (чи з своєї власної кишені, чи з чужої в кредит, тут ця обставина зовсім не має значення) гроші під додаткову вартість, яку він іще лише має здобути; але цим самим він авансує і засоби циркуляції для реалізації додаткової вартости, що її треба буде реалізувати пізніше. Навпаки, коли підприємство вже давно йде правильним ходом, то виплати й надходження розподіляються на різні строки протягом року. Що відбувається безперервно, так це споживання капіталіста, яке антиципується і своїми розмірами розраховується в певній пропорції до звичайних або передбачуваних надходжень. В продажі кожної партії товару реалізується й частину додаткової вартости, що її треба видобути протягом року. Але коли б протягом цілого року продали лише стільки спродукованого товару, скільки треба для заміщення сталої й змінної капітальної вартости, що є в ньому, або коли б ціни спали так, що, продавши ввесь річний товаровий продукт, можна було б реалізувати лише авансовану капітальну вартість, що міститься в ньому, то у витрачанні грошей виразно виступило б антиципування, надія на майбутню вартість. Коли наш капіталіст збанкротує, то його кредитори й суд досліджуватимуть, чи були його антициповані особисті витрати в правильному відношенні до розмірів його підприємства й до надходжень додаткової вартости, що звично або нормально відповідають цим розмірам.

Але коли ми візьмемо цілу клясу капіталістів, то теза, що вона сама мусить подати в циркуляцію гроші для реалізації своєї додаткової вартости (зглядно й для циркуляції свого капіталу, сталого й змінного), не лише не є парадоксальна, але є неодмінна умова цілого механізму; тут бо є лише дві кляси: робітнича кляса, що тільки й має свою робочу силу, і кляса капіталістів, що в її монопольному володінні є засоби суспільної продукції, так само, як і гроші. Парадокс був би тоді, коли б робітнича кляса з самого початку авансувала з власних коштів гроші, потрібні для реалізації додаткової вартости, що міститься в товарах. Але поодинокий капіталіст робить це авансування завжди лише в такій формі, що він діє як покупець, *витрачає* гроші на закуп засобів споживання, або *авансує* гроші на закуп елементів свого продуктивного капіталу, чи то робочої сили, чи то засобів продукції. Він завжди віддає гроші лише за еквівалент. Гроші він авансує циркуляції лише таким самим способом, яким авансує їй товари. І в тому, і в цьому разі він діє як вихідний пункт циркуляції товарів та грошей.

Справжній перебіг справи затемнюється двома обставинами:

1) Поява торговельного капіталу (що його першою формою завжди є гроші, бо торговець як такий не виготовляє жодного „продукту“ або „товару“) і грошового капіталу, як предмету операцій особливої відміни капіталістів, у процесі циркуляції промислового капіталу.

2) Розпад додаткової вартости—а вона насамперед завжди мусить потрапляти до рук промислового капіталіста—на різні категорії, що їхніми представниками, поряд промислового капіталіста, виступають землевласник (для земельної ренти), лихвар (для проценту) і т. ін., потім уряд з своїми урядовцями, рантьє і т. ін. Ці молодці виступають проти промислового капіталіста як покупці й остільки як перетворювачі його товарів на гроші; pro parte *) і вони подають „гроші“ в циркуляцію, а капіталіст одержує ці гроші від них. При цьому завжди забувають, з якого джерела вони первісно одержали й знову та знову одержують гроші.

VI. Сталий капітал підрозділу I [48])

Нам лишається ще дослідити сталий капітал підрозділу I = 4000 I c. Ця вартість дорівнює вартості зужиткованих на продукцію цієї товарової маси засобів продукції, що знову з'являється в товаровому продукті I. Ця новоз'явлена вартість, спродукована не в продукційному процесі I, а яка на рік раніше ввійшла в нього як стала вартість, як дана вартість його засобів продукції, існує тепер у формі всієї частини товарової маси I, що не ввібрана категорією II; вартість цієї товарової маси, що лишається таким чином у руках капіталістів I, $= {}^2/_3$ вартости всього їхнього річного товарового продукту. Про поодинокого капіталіста, що продукує певну особливу відміну засобів продукції, ми могли б сказати: він продає свій товаровий продукт, перетворює його на гроші. Перетворюючи його на гроші, він зворотно перетворює на гроші й сталу частину вартости свого продукту. На цю частину вартости, перетворену на гроші, він потім знову купує собі в інших продавців товарів засоби продукції, або перетворює сталу частину вартости свого продукту на ту натуральну форму, що в ній вона може знову функціонувати як продуктивний сталий капітал. Навпаки, в нашому випадку таке припущення неможливе. Кляса капіталістів I охоплює всю сукупність капіталістів, що продукують засоби продукції. Крім того, товаровий продукт в 4000, що лишився в їхніх руках, є та частина суспільного продукту, що її не можна обміняти на жодну іншу, бо вже не існує жодної такої іншої частини річного продукту. За винятком цих 4000 увесь лишок уже приміщено; частину ввібрано суспільним споживним фондом, а друга частина повинна замістити сталий капітал підрозділу II, що обміняв уже все, що було в його розпорядженні для обміну з підрозділом I.

---

[48]) Відси з рукопису II. *Ф. Е.*

*) Відповідно до участи своєї. *Ред.*

Трудноці розв'язується досить просто, коли ми візьмемо на увагу, що ввесь товаровий продукт I своєю натуральною формою складається з засобів продукції, тобто з речових елементів самого сталого капіталу. Тут маємо те саме явище, як і в II, тільки в іншому аспекті. В II ввесь товаровий продукт складався з засобів споживання; тому частину його, вимірювану заробітною платою плюс додаткова вартість, що містяться в цьому товаровому продукті, могли спожити сами продуценти цієї частини. Тут, в I, ввесь товаровий продукт складається з засобів продукції, будівель, машин, вмістищ, сировинних і допоміжних матеріялів тощо. Тому частина їх та, що заміщує застосований в даній сфері сталий капітал, може всвоїй натуральній формі одразу почати функціонувати як складова частина сталого капіталу. Оскільки вона входить у циркуляцію, вона циркулює в межах кляси I. В II підрозділі частину товарового продукту in natura споживають його власні продуценти особисто, в I, навпаки, частину продукту in natura споживають капіталістичні продуценти продуктивно.

В частині товарового продукту I = 4000 c, стала капітальна вартість, спожита в цьому підрозділі, з'являється знову й саме в такій натуральній формі, що в ній вона одразу може знову функціонувати як продуктивний сталий капітал. В II частина з товарового продукту в 3000, що її вартість дорівнює вартості заробітної плати плюс додаткова вартість (= 1000), безпосередньо входить в особисте споживання капіталістів і робітників II; навпаки, стала капітальна вартість цього товарового продукту (= 2000) не може знову ввійти в продуктивне споживання капіталістів II, її треба замістити через обмін з I.

Протилежно до цього в I підрозділі частина з товарового продукту в 6000, що її вартість дорівнює заробітній платі плюс додаткова вартість (= 2000), не входить і не може в наслідок своєї натуральної форми ввійти в особисте споживання продуцентів цього продукту. Спочатку мусить відбутись обмін цієї частини з II. Навпаки, стала частина вартости цього продукту=4000 перебуває в такій натуральній формі, що в ній вона—коли розглядати клясу капіталістів I як ціле—безпосередньо може знову функціонувати як сталий капітал I. Інакше кажучи: ввесь продукт підрозділу I складається з споживних вартостей, що в наслідок своєї натуральної форми—при капіталістичному способі продукції—можуть служити лише як елементи продуктивного капіталу. Отже, з цього продукту вартістю в 6000 одна третина (2000) заміщує сталий капітал підрозділу II, а решта $^2/_3$—сталий капітал підрозділу I.

Сталий капітал I складається з маси різних груп капіталу, вкладених у різні галузі продукції засобів продукції: стільки на домни, стільки на кам'яновугільні шахти й т. ін. Кожна з цих груп капіталу, або кожен з цих суспільних групових капіталів і собі складається з більшого або меншого числа самостійно діющих поодиноких капіталів. Поперше, капітал суспільства, напр., 7500 (що може значити мільйони й т. ін.) розпадається на різні групи капіталу; суспільний капітал в 7500 розпадається на особливі частини, що з них кожну вкладено в особливу галузь продукції; вкладена в кожну особливу галузь продукції частина суспільної

капітальної вартости за своєю натуральною формою складається почасти з засобів продукції кожної окремої сфери продукції, почасти з робочої сили, потрібної для цієї сфери продукції й відповідно кваліфікованої і модифікованої в наслідок поділу праці, залежно від специфічного роду праці, що його вона має виконувати в кожній окремій сфері продукції. Частина суспільного капіталу, вкладена в кожну окрему галузь продукції, теж складається з суми вкладених у неї самостійно діющих поодиноких капіталів. Звичайно, це однаково має силу для обох підрозділів— і I і II.

Щождо сталої капітальної вартости, яка знову з'являється в I підрозділі в формі його товарового продукту, то вона також почасти знову входить як засоби продукції в ту особливу сферу продукції (або навіть у те індивідуальне підприємство), що з нього вона вийшла як продукт; напр., зерно в зерновій продукції, вугілля в вугільній продукції, залізо в формі машин у продукції заліза тощо.

Однак, оскільки частинні продукти, що з них складається стала капітальна вартість I підрозділу безпосередньо не входять знову в свою особливу або індивідуальну сферу продукції, вони лише змінюють своє місце. Вони входять у натуральній формі в другу сферу продукції підрозділу I, тимчасом як продукт інших сфер продукції підрозділу I заміщує їх in natura. Це—просте переміщення цих продуктів. Замість однієї групи вони всі знову входять у другу групу підрозділу I як чинники, що заміщують сталий капітал в I. Оскільки тут відбувається обмін між поодинокими капіталістами I, він є обмін однієї натуральної форми сталого капіталу на другу натуральну форму сталого капіталу, одного сорту засобів продукції на інший сорт засобів продукції. Це—взаємний обмін різних індивідуальних частин сталого капіталу I. Продукти, оскільки вони безпосередньо не служать як засоби продукції в своїй власній галузі продукції, пересуваються з місця своєї продукції в інше й таким чином заміщують один одного. Інакше кажучи (так само, як то є в II з додатковою вартістю): кожен капіталіст I пропорційно до того, оскільки він є співвласник цього сталого капіталу в 4000, вилучає з цієї товарової маси потрібні йому відповідні засоби продукції. Коли б продукція була суспільна, а не капіталістична, то очевидно, що ці продукти підрозділу I для завдань репродукції не менш постійно розподілялось би знову як засоби продукції між галузями продукції цього підрозділу: одна частина безпосередньо лишалась би в тій сфері продукції, відки вона вийшла як продукт, а друга, навпаки, пересувалася б в інші місця продукції, і таким чином між різними місцями продукції цього підрозділу був би постійний рух у протилежних напрямках.

VII. Змінний капітал і додаткова вартість в обох підрозділах

Отже, вся вартість спродукованих протягом року засобів споживання дорівнює репродукованій протягом року змінній капітальній вартості II плюс новоспродукована додаткова вартість II (тобто дорівнює вартості,

спродукованій протягом року в підрозділі II) плюс змінна капітальна вартість I, репродукована протягом року, і новоспродукована додаткова вартість I (тобто плюс вартість, спродукована протягом року в підрозділі I).

Отже, припускаючи просту репродукцію, вся вартість спродукованих протягом року засобів споживання дорівнює новоспродукованій річній вартості, тобто дорівнює всій вартості, спродукованій суспільною працею протягом року, і мусить їй дорівнювати, бо при простій репродукції споживається всю цю вартість.

Цілий суспільний робочий день розпадається на дві частини: 1) доконечна праця; протягом року вона утворює вартість в 1500 v; 2) додаткова праця; вона утворює додаткову вартість в 1500 m. Сума цих вартостей=3000, дорівнює вартості спродукованих протягом року засобів споживання в 3000. Отже, вся вартість спродукованих протягом року засобів споживання дорівнює всій вартості, що її продукує цілий суспільний робочий день протягом року, дорівнює вартості суспільного змінного капіталу плюс суспільна додаткова вартість, дорівнює цілому річному новому продуктові.

Але ми знаємо, що хоч ці дві величини вартости збігаються, а проте, зовсім не всю вартість товарів II, засобів споживання, спродуковано в цьому підрозділі суспільної продукції. Вони збігаються, бо стала капітальна вартість, що знову з'являється в II, дорівнює вартості (змінній капітальній вартості плюс додаткова вартість), новоспродукованій в I; тому I (v+m) може купити в II ту частину продукту, яка для продуцентів його (в підрозділі II) репрезентує сталу капітальну вартість. Відси видно, чому, хоч для капіталістів II вартість їхнього продукту розпадається на c+v+m, з погляду суспільства вартість цього продукту можна розкласти на v+m. Але справа стоїть так лише тому, що тут II c дорівнює I (v+m), і що ці дві складові частини суспільного продукту через обмін навзаєм обмінюються своїми натуральними формами, так що після такого обміну II c знову існує в формі засобів продукції, а I (v+m), навпаки,—в формі засобів споживання.

Саме ця обставина й дала А. Смісові нагоду твердити, що вартість річного продукту розкладається на v+m. Це правильно 1) лише для тієї частини річного продукту, яка складається з засобів споживання, і 2) правильно не в тому розумінні, що всю цю вартість спродуковано в II і що тому вартість продукту II дорівнює змінній капітальній вартості, авансованій в II, плюс додаткова вартість спродукована, в II. А лише в тому розумінні, що II (c+v+m)=II (v+m)+I (v+m), або тому, що II c=I (v+m).

З цього далі випливає ось що:

Хоч суспільний робочий день (тобто праця, витрачена цілою робітничою клясою протягом цілого року), так само, як і кожен індивідуальний робочий день, розпадається лише на дві частини, а саме—на доконечну працю плюс додаткову працю, отже, хоч і вартість, спродукована цим робочим днем, теж розпадається лише на дві частини, а саме—на змінну

капітальну вартість, тобто ту частину вартости, що на неї робітник купує засоби репродукції самого себе, і додаткову вартість, що її капіталіст може витрачати на своє власне особисте споживання,—все ж з суспільного погляду, частину суспільного робочого дня витрачається виключно на продукцію свіжого сталого капіталу, а саме—продуктів, призначених виключно для того, щоб функціонувати в процесі праці як засоби продукції, отже, і для того, щоб функціонувати як сталий капітал у процесі зростання вартости, що ним супроводиться цей процес праці. Згідно з нашим припущенням, ввесь суспільний робочий день виражається в грошовій вартості в 3000, з чого лише $^1/_3$=1000 продукується в підрозділі II, який продукує засоби споживання, тобто товари, що в них, кінецькінцем, реалізується вся змінна капітальна вартість і вся додаткова вартість суспільства. Отже, згідно з цим припущенням, $^2/_3$ суспільного робочого дня вживається на продукцію нового сталого капіталу. Хоч з погляду індивідуальних капіталістів і робітників підрозділу I ці $^2/_3$ суспільного робочого дня служать лише для продукції змінної капітальної вартости плюс додаткова вартість цілком так само, як і остання третина суспільного робочого дня в підрозділі II, однак з суспільного погляду—а також розглядувані щодо споживної вартости продукту—ці $^2/_3$ суспільного робочого дня продукують лише заміщення сталого капіталу, який перебуває або вже зужиткований в процесі продуктивного споживання. Також з індивідуального погляду, хоч ціла вартість, що її продукують ці $^2/_3$ робочого дня, дорівнює лише змінній капітальній вартості плюс додаткова вартість для її продуцентів, однак вони зовсім не продукують споживних вартостей такого роду, щоб на них можна було витрачати заробітну плату або додаткову вартість; продукт цих $^2/_3$ робочого дня є засоби продукції.

Насамперед треба зазначити, що жодна частина суспільного робочого дня ні в I, ні в II не служить для продукції вартости сталого капіталу, застосованого в цих двох великих сферах продукції та діющого в них. Вони продукують лише нововододавану вартість, 2000 I $(v+m)+1000$ II $(v+m)$, додатково до сталої капітальної вартости $=4000$ I $c+2000$ II c. Нова вартість, спродукована в формі засобів продукції, ще не є сталий капітал. Вона має лише призначення функціонувати як сталий капітал в майбутньому.

Цілий продукт підрозділу II—засоби споживання—розглядуваний щодо його споживної вартости, в його конкретній натуральній формі, є продукт, спродукований в підрозділі II однією третиною суспільного дня; це є продукт праці в її конкретних формах, праця ткача, праця пекаря і т. ін., що застосовується в цьому підрозділі, продукт цієї праці, оскільки вона функціонує як суб'єктивний елемент процесу праці. Навпаки, щодо сталої частини вартости цього продукту II, то вона лише знову з'являється в новій споживній вартості, в новій натуральній формі, у формі засобів споживання, тимчасом як раніше вона існувала в формі засобів продукції. В наслідок процесу праці вартість цієї частини перенесено з її попередньої натуральної форми на її нову натуральну форму. Але

вартість цих $^2/_3$ вартости річного продукту = 2000 спродуковано не в процесі зростання вартости II протягом поточного року.

Подібно до того, як розглядуваний з погляду процесу праці продукт II є результат новодіющої живої праці та даних припущених при цьому засобів продукції, що в них, як у своїх речових умовах, ця праця здійснюється,—цілком так само з погляду процесу зростання вартости вартість продукту II = 3000 складається з нової вартости, спродукованої новодолученою $^1/_3$ суспільного робочого дня (500 v + 500m = 1000) і з сталої вартости, що в ній зречевлено $^2/_3$ минулого суспільного робочого дня, що минув до початку розглядуваного тут продукційного процесу II. Ця частина вартости продукту II виражається в частині самого продукту. Вона існує в певній масі засобів споживання вартістю в 2000 = $^2/_3$ суспільного робочого дня. Це — та нова споживна форма, що в ній знову з'являється ця частина вартости. Отже, обмін частини засобів споживання = 2000 II c на засоби продукції I = I (1000 v + 1000 m) в дійсності є обмін $^2/_3$ цілого робочого дня, що не мають жодної частини праці цього року й минули до початку цього року, на $^2/_3$ робочого дня новододаного протягом цього року. $^2/_3$ суспільного робочого дня цього року не могли б бути вжиті на продукцію сталого капіталу і разом з тим становити змінну капітальну вартість плюс додаткова вартість для продуцентів цього капіталу, коли б їх не обмінювалося з тією частиною вартости щорічно споживаних засобів споживання, що в них міститься $^2/_3$ робочого дня, витраченого й реалізованого до цього року, не на протязі цього року. Це — обмін $^2/_3$ робочого дня цього року на $^2/_3$ робочого дня, витрачені до цього року, обмін між робочим часом цього року й торішнім робочим часом. Отже, це пояснює нам загадку, чому вартість, новоутворена протягом цілого суспільного робочого дня, може розкластись на змінну капітальну вартість плюс додаткова вартість, хоч $^2/_3$ цього робочого дня витрачається не на продукцію речей, що в них міг би реалізуватись змінний капітал або додаткова вартість, а на продукцію засобів продукції, які заміщують капітал, зужиткований протягом року. Це пояснюється просто тим, що ті $^2/_3$ вартости продукту II, що в ньому капіталісти й робітники I реалізують спродуковану ними змінну капітальну вартість плюс додаткова вартість (а вони становлять разом $^2/_3$ цілої вартости річного продукту), являють, розглядувані щодо вартости, продукт $^2/_3$ суспільного робочого дня, що минув до цього року.

Хоч сума суспільного продукту I і II, засоби продукції та засоби споживання, розглядувані конкретно з погляду їхньої споживної вартости, їхньої натуральної форми є продукт праці поточного року, однак це має силу лише остільки, оскільки цю працю розглядається як корисну конкретну працю, а не як витрату робочої сили, як вартостетворчу працю. А проте, навіть продуктом праці поточного року вони є в тому лише розумінні, що засоби продукції перетворилися на новий продукт, на продукт цього року тільки за допомогою долученої до них живої праці, яка орудувала ними. Навпаки, праця поточного року не могла б перетворитись на продукт без

засобів продукції, що не залежать від неї, без засобів праці та матеріялів продукції.

VIII. Сталий капітал в обох підрозділах

Щодо цілої вартости продукту в 9000 і тих категорій, що на них вона розпадається, то аналіза її не являє більших труднощів, ніж аналіза вартости продукту поодинокого капіталу; вона навіть тотожня з нею.

В цілому річному суспільному продукті тут містяться три річні суспільні робочі дні. Вираз вартости кожного з цих робочіх днів = 3000; тому вираз вартости цілого продукту $3000 \times 3 = 9000$.

Далі до почагку того однорічного продукційного процесу, що його продукт ми аналізуємо, минуло: в І підрозділі $^4/_3$ робочого дня (новоутворена вартість в 4000) і в підрозділі II $^2/_3$ робочого дня (новоутворена вартість в 2000). Разом 2 суспільні робочі дні, що спродукували нову вартість = 6000. Тому 4000 Іc + 2000 IIc = 6000 c фігурують як вартість засобів продукції, або стала капітальна вартість, що знову являється в цілій вартості суспільного продукту.

Далі в підрозділі І з новодолученого річного робочого дня маємо $^1/_3$ доконечної праці або праці, яка заміщує вартість змінного капіталу 1000 Іv і оплачує ціну праці, застосованої в І. Так само в II підрозділі $^1/_6$ суспільного робочого дня є доконечна праця з вартістю в 500. Отже, 1000 Іv + 500 IIv = 1500 v, вираз вартости половини суспільного робочого дня, є вираз вартости тієї першої половини цілого долученого в поточному році робочого дня, яка складається з доконечної праці.

Нарешті, в І підрозділі $^1/_3$ цілого робочого дня новоутворена вартість = 1000, є додаткова праця; в II підрозділі $^1/_6$ робочого дня, новоспродукована вартість = 500, є додаткова праця; разом вони складають другу половину цілого новодолученого робочого дня. Тому вся спродукована додаткова вартість = 1000 Іm + 500 IIm = 1500 m.

Отже:

Стала капітальна частина вартости суспільного продукту (c):

2 робочі дні, витрачені до розглядуваного продукційного процесу; вираз вартости = 6000.

Доконечна праця (v), витрачена протягом року:

Половина робочого дня, витраченого на річну продукцію; вираз вартости = 1500.

Витрачена протягом року додаткова праця (m):

Половина робочого дня, витраченого на річну продукцію; вираз вартости = 1500.

Вартість, новоспродукована річною працею (v + m) = 3000.

Ціла вартість продукту (c + v + m) = 9000.

Отже, труднощі не в аналізі вартости самого суспільного продукту. Вони постають при зіставленні складових частин вартости суспільного продукту з його речовими складовими частинами.

Стала частина вартости, що лише знову з'являється, дорівнює вартості тієї частини цього продукту, яка складається з засобів продукції; вона втілюється в цій частині продукту.

Новоспродукована протягом року вартість = v + m дорівнює вартості тієї частини цього продукту, яка складається з засобів споживання; вона втілюється в цій частині продукту.

Але, лишаючи осторонь неважливі тут винятки, засоби продукції та засоби споживання є цілком різні ґатунки товарів, продукти цілком різної натуральної або споживної форми, отже, продукти цілком різних конкретних відмін праці. Праця, яка застосовує машини, щоб продукувати засоби існування, тут цілком відрізняється від праці, яка робить машини. Здається, ніби ввесь річний робочий день, що його вираз вартости = 3000, витрачено на продукцію засобів споживання = 3000, де не з'являється знову жодної сталої частини вартости, бо ці 3000 = 1500 v + 1500 m розкладаються лише на змінну капітальну вартість + додаткова вартість. З другого боку, стала капітальна вартість = 6000 знову з'являється в такому ґатунку продуктів, що цілком відрізняється від засобів споживання, в засобах продукції, і здається, ніби на продукцію цих нових продуктів не витрачено жодної частини суспільного робочого дня; навпаки, здається, ніби ввесь робочий день складається лише з таких ґатунків праці, що результат їхній не засоби продукції, а тільки засоби споживання. Таємницю вже розв'язано. Новоспродукована річною працею вартість дорівнює вартості продукту підрозділу II, цілій вартості новоспродукованих засобів споживання. Але ця вартість продукту на $^2/_3$ більша, ніж частина річної праці, витрачена в продукції засобів споживання (підрозділу II). На продукцію їх витрачено лише $^1/_3$ річної праці. $^2/_3$ цієї річної праці витрачено на продукцію засобів продукції, отже, в підрозділі I. Утворена протягом цього часу в I нова вартість, рівна спродукованій в I змінній капітальній вартості плюс додаткова вартість дорівнює сталій капітальній вартості II, що знову з'являється в підрозділі II в засобах споживання. Отже, ці величини можуть обмінятись одна на одну, можуть in natura замістити одна одну. Тому вся вартість засобів споживання II дорівнює сумі нової новоспродукованої вартости I + II, або II (c + v + m) = I (v + m) + II (v + m), отже, дорівнює сумі нової вартости, спродукованої річною працею у формі v + m.

З другого боку, вся вартість засобів продукції (I) дорівнює сумі сталої капітальної вартости, яка знову з'являється в формі засобів продукції (I) і в формі засобів споживання (II), отже, дорівнює сумі сталої капітальної вартости, яка знову з'являється в цілому продукті суспільства. Вся ця вартість дорівнює виразові вартости $^4/_3$ минулого робочого дня, витрачених у I підрозділі до початку продукційного процесу, і $^2/_3$ минулого робочого дня, витрачених в II до початку продукційного процесу, отже, разом дорівнює виразові вартости двох цілих робочих днів.

Отже, в аналізі суспільного річного продукту труднощі постають тому, що стала частина вартости виражається в продуктах цілком іншого ґатунку — в засобах продукції — ніж долучена до цієї сталої частини вартости нова вартість v + m, яка виражається в формі засобів споживання.

Таким чином, здається, ніби $^2/_3$ зужиткованої маси продуктів—коли розглядати з погляду вартости—знову з'являються в новій формі, як новий продукт, що на його продукцію суспільство не витратило жодної праці. Щодо поодинокого капіталу, то цього не буває. Кожен індивідуальний капіталіст застосовує певний конкретний ґатунок праці, що перетворює на продукт відповідні йому засоби продукції. Хай, напр., капіталіст буде машинобудівник, витрачений протягом року сталий капітал = 6000 c, змінний = 1500 v, додаткова вартість = 1500 m; продукт = 9000; скажімо, напр., що цей продукт—18 машин, що з них кожна = 500. Ввесь продукт існує тут в тій самій формі, у формі машин. (Коли машінобудівник продукує кілька ґатунків машин, то для кожного складається окремий рахунок). Ввесь товаровий продукт є продукт праці, витраченої протягом року в машинобудівництві, комбінація того самого конкретного ґатунку праці з тими самими засобами продукції. Тому різні частини вартости продукту можна виразити в тій самій натуральній формі: в 12 машинах міститься 6000 c, в 3 машинах — 1500 v, в 3 машинах — 1500 m. Тут очевидно, що вартість 12 машин дорівнює 6000 c не тому, що в цих 12 машинах втілено тільки працю, яка минула до машинобудівництва й витрачена не на машинобудівництво. Не сама собою вартість засобів продукції, потрібних на ці 18 машин, перетворилась на 12 машин, а вартість цих 12 машин (яка сама складається з 4000 c + 1000 v + 1000 m) просто дорівнює цілій сталій капітальній вартості, що міститься в 18 машинах. Тому машинобудівник мусить продати 12 з 18 машин, щоб замістити витрачений ним сталий капітал, потрібний йому для репродукції 18 нових машин. Навпаки, справу не можна було б з'ясувати, коли б, хоч застосовувана праця складається тільки з машин, результат її був: з одного боку, 6 машин = 1500 v + 1500 m, з другого боку, залізо, мідь, ґвинти, паси й т. ін., на суму вартости в 6000 c, тобто засоби продукції машин в їхній натуральній формі, засоби продукції, що їх, як відомо, поодинокий капіталіст, машинобудівник, сам не продукує, а мусить заміщувати їх за допомогою процесу циркуляції. І однак на перший погляд здається, ніби репродукція суспільного річного продукту відбувається таким безглуздим способом.

Продукт індивідуального капіталу, тобто кожної самостійно діющої, обдарованої власним життям частини суспільного капіталу, має якусь певну натуральну форму. Єдина умова в тому, щоб він справді мав споживну форму, споживну вартість, яка накладає на нього печать здатного до циркуляції члена товарового світу. При цьому цілком байдужа й випадкова та обставина, чи може він як засіб продукції знову ввійти в той самий продукційний процес, що з нього він вийшов як продукт, отже, чи має та частина вартости його продукту, що в ній виражається стала частина капіталу, таку натуральну форму, в якій вона в дійсності може знову функціонувати як сталий капітал. Коли цього немає, то ця частина вартости продукту через продаж і купівлю знову перетворюється на форму речових елементів продукції цього продукту, і таким чином репродукується сталий капітал у тій його натуральній формі, що в ній він може функціонувати.

Інша справа з продуктом сукупного суспільного капіталу. Всі речові елементи репродукції мусять в своїй натуральній формі бути частинами цього самого продукту. Зужиткувану сталу частину капіталу можна замістити за допомогою цілої продукції лише в тому разі, коли вся новоз'явлена в продукті стала частина капіталу з'являється знову в натуральній формі нових засобів продукції, що дійсно можуть функціонувати як сталий капітал. Тому,—якщо ми припустимо просту репродукцію,—вартість тієї частини продукту, яка складається з засобів продукції, мусить дорівнювати сталій частині вартости суспільного капіталу.

Далі, коли розглядати справу з індивідуального погляду, то новодолученою працею капіталіст продукує в вартості свого продукту лише свій змінний капітал, плюс додаткова вартість, тимчасом як стала частина вартости переноситься на продукт в наслідок конкретного характеру новодолученої праці.

З суспільного погляду, та частина суспільного робочого дня, яка продукує засоби продукції, отже, долучає до них нову вартість і переносить на них вартість засобів продукції, зужиткованих на їх продукцію, не продукує нічого іншого, крім нового сталого капіталу, призначеного замістити сталий капітал, зужиткований в формі старих засобів продукції, спожитий так в І, як і в II підрозділах. Ця частина продукує лише продукт, що має ввійти в продуктивне споживання. Отже, ціла вартість цього продукту є вартість, що може знову функціонувати лише як сталий капітал, що на неї можна знову купити тільки сталий капітал у його натуральній формі і що, отже, коли розглядати справу з суспільного погляду, не розкладається ні на змінний капітал, ні на додаткову вартість.—З другого боку, та частина суспільного робочого дня, яка продукує засоби споживання, не продукує жодної частини для заміщення суспільного капіталу. Вона продукує тільки продукти, що в їхній натуральній формі призначені на те, щоб реалізувати вартість змінного капіталу та додаткову вартість в І і II.

Кажучи про суспільний погляд, отже, розглядаючи ввесь суспільний продукт, який включає так репродукцію суспільного капіталу, як і особисте споживання, не треба вдаватись у маніру, запозичену Прудоном у буржуазної економії, і розглядати справу так, ніби суспільство капіталістичного способу продукції, розглядуване en bloc, як ціле, втрачає цей свій специфічний, історично-економічний характер. Навпаки. При суспільному погляді доводиться мати справу з колективним капіталістом. Увесь капітал виступає як акційний капітал усіх поодиноких капіталістів, узятих разом. І таке акційне товариство має те спільне з багатьма іншими акційними товариствами, що кожен знає, що він вклав, та не знає, що він одержить назад.

IX. Ретроспективний погляд на А. Сміса, Шторха і Рамсая

Сукупна вартість суспільного продукту становить $9000 = 6000c + 1500v + 1500m$, інакше кажучи: 6000 репродукують вартість засобів

продукції, а 3000 — вартість засобів споживання. Отже, вартість суспільного доходу (v + m) становить тільки $^1/_3$ вартости сукупного продукту, і сукупність споживачів — робітники і капіталісти — лише на суму вартости цієї третини можуть брати з цілого суспільного продукту товари, продукти, і заводити їх у фонд свого споживання. Навпаки, 6000 = $^2/_3$ вартости продукту є вартість сталого капіталу, що його треба заміститии in natura. Отже, засоби продукції на таку суму треба знову ввести в продукційний фонд. Неминучість цього бачив уже Шторх, хоч і не міг довести цього: „Очевидно, що вартість річного продукту розкладається почасти на капітал, почасти на зиск, і що кожна з цих частин вартости річного продукту реґулярно купує продукти, потрібні нації так для підтримання свого капіталу, як і для відновлення свого споживного фонду... Продукти, що становлять капітал нації, не можуть споживатись“.*) (Storch: „Considérations sur la nature du revenu national“. Paris. 1824, p. 150).

Однак А. Сміс подав цю казкову догму, — а їй і досі йметься віру — не тільки у тій вже вище згаданій формі, що згідно з нею сукупна вартість суспільного продукту розкладається на дохід, на заробітну плату плюс додаткова вартість, або — як він каже — на заробітну плату плюс зиск (процент) плюс земельна рента. Він подав її ще в популярнішій формі, ніби споживачі, кінець-кінцем (ultimately), мусять оплатити продуцентам усю вартість продукту. Це й досі лишається одним з на віру прийнятих загальників або навіть однією з вічних істин для так званої науки політичної економії. Цю думку хочуть унаочнити таким на позір правдоподібним способом. Візьмімо якийбудь предмет, напр., полотняні сорочки. Насамперед прядун лянної пряжі повинен оплатити льонівникові всю вартість льону, тобто насіння, добрива, корму для робочої худоби і т. ін., а також ту частину вартости, що її основний капітал льонівника, як от будівлі, сільсько-господарський реманент і т. ін., „передає продуктові: заробітну плату, виплачену протягом продукції льону; додаткову вартість (зиск, земельну ренту), яка міститься в льоні; нарешті, витрати на перевіз льону від місця його продукції до прядільні. Потім ткач повинен повернути прядунові лянної пряжі не лише цю ціну льону, а й ту частину вартости машин, будівель тощо, коротко, основного капіталу, що її перенесено на льон; далі, всі зужитковані в процесі прядіння допоміжні матеріяли, заробітну плату прядунів, додаткову вартість і т. ін. — і так само далі стоїть справа з білильником, з витратами на транспорт готового полотна, нарешті, з фабрикантом сорочок, який оплатив усю ціну всіх попередніх продуцентів, які дали йому те, що для нього є лише сировинний матеріял. В його руках далі відбувається долучення нової вартости: почасти вартости сталого капіталу, зужитко-

*) „Il est clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces portions de la valeur du produit annuel va régulièrement acheter les produits dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour renouveler son fond consommable... les produits qui constituent le capital d'une nation, ne sont point consommables“.

ваного в формі засобів праці, допоміжних матеріялів і т. ін. при фабрикації сорочок, почасти в наслідок витраченої на цю фабрикацію праці, що долучає вартість заробітної плати робітників, які роблять сорочки, плюс додаткова вартість фабриканта сорочок. Припустімо, що ввесь цей продукт—сорочки коштують, кінець-кінцем, 100 ф. стерл., і що це є та частина всієї вартости річного продукту, яку суспільство витрачає на сорочки. Споживачі сорочок оплачують 100 ф. стерл., отже, вартість усіх засобів продукції, що є в сорочках, а також заробітну плату плюс додаткова вартість льонівника, прядуна, ткача, білильника, фабриканта сорочок, а також і всіх транспортерів. Це цілком слушно. Це така справа, що й дитина зрозуміє її. Але потім сказано: так само стоїть справа й щодо вартости всіх інших товарів. Треба було б сказати: так само стоїть справа й щодо вартости всіх засобів споживання, щодо вартости тієї частини суспільного продукту, яка входить у фонд споживання, отже, з тією частиною вартости суспільного продукту, яку можна витратити як дохід. Сума вартости всіх цих товарів справді дорівнює вартості всіх зужиткованих на них засобів продукції (сталих частин капіталу) плюс вартість, утворена працею, долученою востаннє (заробітна плата плюс додаткова вартість). Отже, сукупність споживачів може оплатити всю цю суму вартости, бо хоч вартість кожного окремого товару складається з $c + v + m$, але сума вартости всіх товарів, що входять у фонд споживання, разом узята, в максимальній величині, може дорівнювати лише тій частині вартости суспільного продукту, яка розкладається на $v + m$, тобто може дорівнювати лише тій вартості, що її долучила витрачена протягом року праця до вже наявних засобів продукції, до вартости сталого капіталу. Але щодо сталої капітальної вартости, то ми бачили, що її заміщується з маси суспільного продукту двояким способом. Поперше, через обмін капіталістів II, які продукують засоби споживання, з капіталістами I, які продукують засоби продукції. Тут і є джерело тієї фрази, ніби те, що для одних є капітал, для інших є дохід. Але справа в дійсності стоїть не так. Ті 2000 II c, що існують у засобах споживання вартістю в 2000, становлять для кляси капіталістів II сталу капітальну вартість. Отже, самі капіталісти II не можуть спожити цю вартість, хоч продукт за його натуральною формою і призначено для споживання. З другого боку, 2000 I $(v + m)$ є спродукована клясою капіталістів і робітників I заробітна плата плюс додаткова вартість. Вони існують у натуральній формі засобів продукції, речей, що в них їхню власну вартість не можна спожити. Отже, ми маємо тут суму вартости в 4000, що з них половина, — і до обміну й після обміну — заміщує лише сталий капітал, а друга половина становить лише дохід. Але, подруге, сталий капітал підрозділу I заміщується in natura, почасти через обмін між капіталістами I, почасти через заміщення in natura в кожному поодинокому підприємстві.

Фраза, ніби вся вартість річного продукту, кінець-кінцем, має бути оплачена споживачами, була б правильна тільки тоді, коли б споживачів мислили, як два цілком різні сорти: індивідуальних споживачів і

продуктивних споживачів. Але та обставина, що частина продукту мусить бути спожита **продуктивно**, значить лише те, що вона мусить **функціонувати як капітал** і не може бути **спожита як дохід**.

Навпаки, коли вартість сукупного продукту = 9000 ми розподілимо на 6000 c + 1500 v + 1500 m і розглядатимемо 3000 (v + m) лише в їхній властивості бути доходом, то здається, ніби змінний капітал зник, і що капітал, розглядуваний з суспільного погляду, складається виключно з сталого капіталу. Бо те, що спочатку виступало як 1500 v, розклалось на частину суспільного доходу, на заробітну плату, дохід робітничої кляси, — і разом з тим зник характер капіталу цієї частини. Рамсай і справді зробив такий висновок. На його думку, капітал, розглядуваний з суспільного погляду, складається лише з основного капіталу, але під основним капіталом він розуміє сталий капітал, масу вартости, що є в засобах продукції, хоч будуть ці засоби продукції лише засобами праці або матеріялами праці, як от сировинний матеріял, напівфабрикат, допоміжний матеріял тощо. Змінний капітал він зве обіговим капіталом. „Обіговий капітал складається виключно з засобів існування та інших доконечних речей, авансовуваних робітникам, поки вершиться продукт їхньої праці... Тільки основний капітал, а не обіговий є, власне кажучи, джерело національного багатства... Обіговий капітал не є безпосередній чинник продукції, і взагалі він не має для неї посутнього значення; це — лише умова, що стала доконечною в наслідок гірких злиднів маси народу... З національного погляду лише основний капітал є елемент витрат продукції“.*) (Ramsay, l. c., стор. 23—26 passim). Ближче Рамсай так пояснює основний капітал, що під ним він розуміє сталий: „Час, що протягом його частина продукту цієї праці (а саме праці, застосованої на продукцію якогобудь товару) існує як основний капітал, тобто в такій формі, що в ній вона, хоч і сприяє продукції майбутнього товару, але **не утримує робітників**“.**) (p. 59).

Тут ми знову бачимо оте лихо, що його наробив А. Сміс, потопивши ріжницю між сталим та змінним капіталом у ріжниці між основним та обіговим капіталом. Сталий капітал Рамсая складається з засобів праці, його обіговий капітал — з засобів існування; і ті й ці є товари даної вартости, і ті й ці однаково не можуть продукувати додаткову вартість.

---

*) „Circulating capital consists exclusively of subsistence and other necessaries advanced to the workmen, previous to the completion of the produce of their labour... Fixed capital... alone, not circulating, is properly speaking a source of national wealth... Circulating capital is not an inmediate agent in production, nor even essential to it at all, but merely a convenience rendered necessary by the deplorable poverty of the mass of the peop'e... Fixed capital alone constitutes an element of cost of production in a national point of view“.

) „The length of time during which any portion of the product of that labour (а саме—labour bestowed on any commodity) has existed as fixed capital; that is in a form in which, though assisting to raise the future commodity, it **does not maintain labourers“.

X. Капітал і дохід: змінний капітал і заробітна плата[49])

Ціла річна репродукція, цілий продукт цього року є продукт корисної праці за цей рік. Але вартість цього цілого продукту більша, ніж та частина його вартости, що в ній втілюється річна праця, робоча сила, витрачена протягом цього року. Новоспродукована вартість цього року, вартість, новоутворена протягом цього року в товаровій формі, менша, ніж вартість продукту, ніж вся вартість маси товарів, виготовлених протягом цілого року. Різність, яка буде, коли з усієї вартости річного продукту відлічити вартість, долучену до нього працею поточного року, не є справді репродукована вартість, а вартість, що лише знову з'явилася в новій формі існування: вартість, перенесена на річний продукт вартістю, яка існувала раніше від цього продукту, яка — залежно від тривалости складових частин сталого капіталу, що брали участь у процесі суспільної праці цього року, — може бути раннішого або пізнішого походження, яка можливо походить з вартости засобів продукції, що з'явились на світ минулого року або протягом ряду попередніх років. В усякому разі це — вартість, перенесена з торішніх засобів продукції на продукт поточного року.

Коли ми звернемось до нашої схеми, то після обміну розглянутих досі елементів між I і II і в межах II ми матимемо:

I) 4000 c + 1000 v + 1000 m (останні 2000 реалізуються в засобах споживання II c) = 6000.

II) 2000 c [репродукуються через обмін з I (v + m)] + 500 v + 500 m = 3000.

Сума вартости = 9000.

Вартість, новоспродукована протягом року, міститься тільки в v і m. Отже, сума новоспродукованої протягом цього року вартости дорівнює сумі v + m, = 2000 I (v + m) + 1000 II (v + m) = 3000. Всі інші частини вартости продукту цього року є лише вартість, перенесена з вартости попередніх засобів продукції, зужиткованих на річну продукцію. Крім вартости в 3000, праця поточного року не виспродукувала жодної іншої вартости; це — вся нова вартість, спродукована нею протягом року.

Але, як ми бачили, 2000 I (v + m) заміщують для II підрозділу 2000 II c в натуральній формі засобів продукції. Отже, дві третини річної праці, витрачені в категорії I, знову випродукували сталий капітал II, — як усю його вартість, так і його натуральну форму. Отже, з суспільного погляду, дві третини праці, витраченої протягом року, створили нову сталу капітальну вартість, реалізовану в натуральній формі, відповідній підрозділові II. Отже, більшу частину річної суспільної праці витрачено на продукцію нового сталого капіталу (капітальної вартости, що існує в засобах продукції) для заміщення сталої капітальної вартости, витраченої на продукцію засобів споживання. Капіталістичне суспільство в цьому

---

[49]) Відси за рукописом VIII.

відрізняється від дикуна не тим, що, — як гадає Сеніор[50]), — дикунові належить привілей і властивість витрачати свою працю протягом певного часу так, що вона йому не дає продуктів, які можна розкласти (обміняти) на дохід, тобто на засоби споживання. Ріжниця ця ось у чому:

а) Капіталістичне суспільство більшу частину праці, що нею воно порядкує, застосовує на продукцію засобів продукції (ergo, сталого капіталу), що їх не можна розкласти на доходи, ні в формі заробітної плати, ні в формі додаткової вартости, а можуть вони функціонувати тільки як капітал.

б) Коли дикун робить лук, стріли, кам'яний молот, сокиру, кіш тощо, то він добре знає, що зужитий таким чином час він застосовує не на виготовлення засобів споживання, що він таким чином покриває свою потребу в засобах продукції й нічого більше. Крім того, дикун допускається тяжкого економічного гріха через свою повну байдужість до того, скільки він часу витрачає, а іноді, як розповідає Тайлор, він витрачає, напр., цілий місяць, щоб виготовити одну стрілу[51]).

Поширене пласке уявлення, що за допомогою його частина політико-економів намагається позбутись теоретичних труднощів, тобто розуміння справжнього зв'язку, — уявлення, ніби те, що для одного є капітал, для другого є дохід, і навпаки, — почасти правильне, але стає цілком хибним (отже, містить у собі цілковите нерозуміння цілого процесу перетворень, що відбувається підчас річної репродукції, отже, і нерозуміння фактичної основи того, що є почасти правильне в цьому уявленні), скоро йому надають загального значення.

Тепер ми даємо зіставлення дійсних відношень, що на них ґрунтується часткова правильність цього уявлення; при цьому одразу ж виявиться помилковість у розумінні цих відношень.

1) Змінний капітал функціонує як капітал у руках капіталіста і функціонує як дохід у руках найманого робітника.

Змінний капітал існує спочатку в руках капіталіста як **грошовий капітал**; він функціонує як **грошовий капітал**, коли капіталіст купує на нього робочу силу. Поки він лишається в його руках у грошовій формі, він є не що інше, як дана вартість, що існує в грошовій формі, отже, він є стала, а зовсім не змінна величина. Це—лише потенціяльно змінний капітал, саме в наслідок того, що його можна перетворити на робочу силу. Справжнім змінним капіталом він стає, лише скинувши свою грошову форму, після того, як перетворено його на робочу силу, а вона почне функціонувати в капіталістичному процесі як складова частина продуктивного капіталу.

---

[50]) „Коли дикун робить лук, то він займається промисловістю, але не практикує поздержливости" (Senior: „Principes fondamentaux de l'Economie politique", trad. Arrivabene, Paris) 1836 і p. 342). „Що більше розвивається суспільство, то більшої поздержливости потребує воно" (там само, стор. 342.) Пор. „Капітал", т. I. розділ XXIII, 3.

[51]) E. B. Tyler: „Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit, übersetzt von H. Müller, Leipzig, стор. 240.

Гроші, що спочатку функціонували для капіталіста як грошова форма змінного капіталу, тепер функціонують у руках робітника як грошова форма його заробітної плати, що її він перетворює на засоби існування; отже, як грошова форма доходу, одержуваного ним від завжди повторюваного продажу своєї робочої сили.

Тут перед нами лише той простий факт, що гроші покупця, в даному разі капіталіста, з його рук переходять до рук продавця, в даному разі продавця робочої сили, робітника. Тут не змінний капітал двічі функціонує—як капітал для капіталіста і як дохід для робітника,—і що ті самі гроші, що спочатку існували в рукахка піталіста як грошова форма його змінного капіталу, отже, як потенціяльний змінний капітал, і що потім, після того, як капіталіст перетворив їх на робочу силу, служать у руках робітника як еквівалент проданої робочої сили. А те, що ті самі гроші в руках продавця використовується інакше, ніж у руках покупця, є явище властиве кожній купівлі та продажеві товарів.

Апологети-економісти фалшиво освітлюють справу, і це найкраще видно, коли ми звернемо увагу виключно,—не турбуючись покищо про дальші наслідки,—тільки на акт циркуляції Г—Р (=Г—Т), перетворення грошей на робочу силу на боці капіталістичного покупця, Р—Г (=Т—Г), перетворення товару робочої сили на гроші на боці продавця, робітника. Вони кажуть: ті самі гроші реалізують тут два капітали; покупець—капіталіст—перетворює свій грошовий капітал на живу робочу силу, що її він долучає до свого продуктивного капіталу; з другого боку, продавець—робітник—перетворює свій товар—робочу силу—на гроші й витрачає їх як дохід, через що саме й може він знову й знов продавати й таким чином зберігати свою робочу силу; отже, сама його робоча сила є його капітал у товаровій формі і є постійне джерело його доходу. А справді робоча сила є його здібність (яка постійно відновлюється, репродукується), а не його капітал. Вона єдиний товар, що його він постійно може й мусить продавати для того, щоб жити, і що діє як капітал (змінний) лише в руках покупця, капіталіста. Коли якась людина постійно мусить знову й знов продавати третій особі свою робочу силу, тобто самого себе, то це, згідно з згаданими економістами, доводить, що вона—капіталіст, бо їй завжди доводиться продавати „товар“ (саму себе). В цьому розумінні й раб, хоч його раз назавжди продає як товар третя особа, стає капіталістом, бо природа цього товару—робітника-раба—така, що покупець не тільки примушує його кожного дня робити, а й дає йому ті засоби існування, що завдяки їм він може знову й знов робити.—(Порівняй про це Сісмонді та Сея в листах до Малтуса).

2) Отже, те, що в обміні 1000 I v+1000 I m на 2000 II c є сталий капітал для одних (2000 II c), стає змінним капіталом і додатковою вартістю, тобто взагалі доходом для інших; а те, що є змінний капітал і додаткова вартість 2000 I (v+m), тобто, взагалі, доходом для одних, стає сталим капіталом для інших.

Розгляньмо спочатку обмін I v на II c, насамперед з погляду робітника.

Збірний робітник I продав свою робочу силу збірному капіталістові I на 1000; цю вартість виплачено йому грішми в формі заробітної плати. На ці гроші він купує в II засоби споживання на ту саму суму вартости. Капіталіст II протистоїть йому лише як продавець товарів, і нічого більше, хоч би робітник купував у свого власного капіталіста, як напр., вище (стор. 311) в обміні 500 II v. Форма циркуляції що її проробляє його товар, робоча сила, це форма простої циркуляції товарів, спрямованої виключно на задоволення потреб, на споживання Т (робоча сила)—Г—Т (засоби споживання, товар II). Результат цього акту циркуляції той, що робітник зберіг себе як робочу силу для капіталіста I, як таку, і щоб зберегти себе як робочу силу надалі, робітник мусить знову та знову повторювати процес Р (Т)—Г—Т. Його заробітна плата реалізується в засобах споживання, її витрачається як дохід, і, беручи робітничу клясу в цілому, завжди знову й знов витрачається як дохід.

Розгляньмо тепер той самий обмін Iv на IIc з погляду капіталіста. Ввесь товаровий продукт II складається з засобів споживання, отже, з речей, призначених на те, щоб увійти в річне споживання, тобто служити комубудь—в даному разі збірному робітникові I—для реалізації доходу. Але для збірного капіталіста II частина його товарового продукту,=2000, являє тепер перетворену на товар форму сталої капітальної вартости його продуктивного капіталу, що його з цієї товарової форми треба знову перетворити на ту натуральну форму, в якій він може знову функціонувати як стала частина продуктивного капіталу. До цього часу капіталіст II досяг того, що половину (=1000) своєї сталої капітальної вартости, репродукованої в товаровій формі (в засобах споживання) він знову перетворив на грошову форму через продаж робітникові I. Отже, на цю першу половину сталої капітальної вартости IIc перетворився не змінний капітал I*v*, а гроші, які в обміні на робочу силу функціонували для I як грошовий капітал і потрапили таким чином у посідання продавця робочої сили, для якого вони являють зовсім не капітал, а дохід у грошовій формі, тобто він їх витрачає як купівельний засіб на предмети споживання. З другого боку, гроші=1000, що приплили від робітників I до капіталістів II, не можуть функціонувати як сталий елемент продуктивного капіталу II. Це покищо лише грошова форма його товарового капіталу, що її ще лише треба перетворити на основні або обігові складові частини сталого капіталу. Отже, II на гроші, вторговані від робітників I, покупців його товару, купує в I засоби продукції на 1000. У наслідок цього стала капітальна вартість II на половину всієї своєї величини відновлюється в тій натуральній формі, що в ній вона знову може функціонувати як елемент продуктивного капіталу II. Формою циркуляції при цьому було Т—Г—Т: засоби споживання вартістю в 1000—гроші=1000—засоби продукції вартістю в 1000.

Але Т—Г—Т в даному разі є рух капіталу. Т, продане робітникам, перетворюється на Г, а це Г перетворюється на засоби продукції; це—зворотне перетворення з товару на речові творчі елементи цього товару. З другого боку, так само, як капіталіст II проти I функціонує лише як по-

купець товару, так і капіталіст I проти II функціонує тут лише як продавець товару. I на 1000 грошей, призначених функціонувати як змінний капітал, спочатку купив робочу силу вартістю в 1000; отже, він одержав еквівалент за свої 1000 v, віддані в грошовій формі; тепер гроші належать робітникові, що витрачає їх на акти купівлі в II; ці гроші, що потрапили таким чином до каси II, I може одержати знову, лише виловлюючи їх назад через продаж товарів на таку саму суму вартости.

Спочатку I мав певну грошову суму=1000, призначену функціонувати як змінна частина капіталу; вона функціонує як така в наслідок перетворення її на робочу силу такого ж розміру вартости. Але робітник дав йому, як результат продукційного процесу, певну масу товарів (засобів продукції) вартістю в 6000, що з них $^1/_6$, або 1000, своєю вартістю являє еквівалент авансованої в грошах змінної частини капіталу. Як перше, в своїй грошовій формі, так і тепер в своїй товаровій формі, змінна капітальна вартість не функціонує як змінний капітал; вона може так функціонувати лише після того, як перетвориться на живу робочу силу і лише протягом того часу, поки ця остання функціонує в продукційному процесі. В грошовій формі, змінна капітальна вартість була лише потенціяльним змінним капіталом. Але ця вартість перебувала в такій формі, що в ній її можна було перетворити безпосередньо на робочу силу. В товаровій формі, та сама змінна капітальна вартість є покищо лише потенціяльна грошова вартість; її можна знову відновити в первісній грошовій формі лише через продаж товару, отже, в даному разі, в наслідок того, що II купує на 1000 товару в I. Рух циркуляції тут такий: 1000 v (гроші)—робоча сила вартістю в 1000—1000 в товарі (еквівалент змінного капіталу) —1000 v(гроші); отже, Г—Т... Т—Г (=Г—Р... Т—Г). Самий процес продукції, що припадає між Т...Т, не належить до сфери циркуляції; він не з'являється в обміні різних елементів річної репродукції одних на одні, хоч цей обмін включає репродукцію всіх елементів продуктивного капіталу, так його сталого елементу, як і змінного, робочої сили. Всі аґенти цього обміну виступають як лише покупці або продавці, або як ті й ці; робітники виступають в ньому лише як покупці товару; капіталісти—навперемінки як покупці й продавці, а в певних межах—лише однобічно як покупці товару або однобічно як продавці товару.

Результат такий: I має змінну частину вартости свого капіталу знову в грошовій формі, що тільки з неї й можна перетворити цю частину вартости безпосередньо на робочу силу, тобто знову має її в тій єдиній формі, що в ній її справді можна авансувати як змінний елемент його продуктивного капіталу. З другого боку, щоб мати змогу знову виступити як покупець товару, робітник тепер мусить уперед знову виступити як продавець товару, як продавець своєї робочої сили.

Щодо змінного капіталу категорії II (500 IIv) процес циркуляції між капіталістами й робітниками тієї самої кляси продукції виступає в безпосередній формі—оскільки ми розглядаємо його як процес, що відбувається між збірним капіталістом II і збірним робітником II.

Збірний капітал II авансує 500v на закуп робочої сили на таку саму суму вартости; в цьому разі збірний капіталіст — покупець, збірний робітник—продавець. Потім з грішми, вторгованими за свою робочу силу, виступає робітник як покупець частини товарів, що їх він сам випродукував. Отже, капіталіст тут—продавець. Робітник частиною спродукованого товарового капіталу II, а саме 500v в товарі замістив капіталістові гроші, які останній сплатив йому підчас закупу робочої сили; тепер капіталіст має в товаровій формі те саме v, що його він мав у грошовій формі раніше, перед перетворенням на робочу силу; з другого боку, робітник реалізував у грошах вартість своєї робочої сили, а тепер знову реалізує ці гроші, витрачаючи їх як дохід на покриття свого споживання, на закуп частини спродукованих ним самим засобів споживання. Це—обмін доходу робітника в грошах на спродуковану ним самим у товаровій формі складову частину товару в 500 v капіталіста. Таким чином, ці гроші повертаються до капіталіста II як грошова форма його змінного капіталу. Еквівалентна вартість доходу в грошовій формі замішує тут змінну капітальну вартість у товаровій формі.

Капіталіст збагачується не від того, що гроші, виплачені робітникові при закупі робочої сили—він знову відтягує від робітника, продаючи йому еквівалентну товарову масу. Справді він оплатив би робітника двічі, коли б спочатку виплатив йому 500 при закупі його робочої сили, а потім, крім того дав би йому даром ту товарову масу вартістю в 500, що її випродукувати він примусив робітника. Навпаки, коли б робітник не спродукував капіталістові нічого більше, крім еквіваленту в 500 у товарі, еквіваленту ціни своєї робочої сили в 500,—то після цієї операції капіталіст був би саме на тому самому пункті, що й раніш. Але робітник репродукував продукт в 3000; він зберіг сталу частину вартости продукту тобто вартість зужиткованих на продукт засобів продукції=2000, перетворивши їх на новий продукт; крім того, до цієї даної вартости він долучив вартість в 1000 (v+m). (Уявлення, ніби капіталіст збагачується в тому розумінні, що він через зворотний приплив 500 в грошах здобуває додаткову вартість, розвиває Дестю де Трасі, про що докладніше в відділі XIII цього розділу).

У наслідок того, що робітник II купує засоби споживання вартістю в 500, до капіталіста II знову повертається в грошах вартість 500 IIv, яка була в нього покищо в товарі, знову повертається в тій формі, що в ній він її первісно авансував. Безпосередній результат оборудки, як і при всякому іншому продажі товарів, є перетворення даної вартости з товарової форми на грошову. Та обставина, що за посередництвом цієї оборудки гроші повернулись до свого вихідного пункту, теж не являє чогось особливого. Коли б капіталіст II на 500 грішми купив у капіталіста I товару, а потім з свого боку продав капіталістові I товару на суму 500, то до нього так само повернулись би 500 грішми. Ці 500 грішми служили би лише для обміну товарової маси в 1000 і, згідно з вищезгаданим загальним законом, повернулись би до того, хто подав гроші в циркуляцію для обміну цієї товарової маси.

Але ті 500 в грошах, що повернулися до капіталіста II, є разом з тим відновлений потенціяльний змінний капітал у грошовій формі. Чому це? Гроші, отже, і грошовий капітал є потенціяльний змінний капітал лише тому й остільки, що й оскільки їх можна перетворити на робочу силу. Поворот цих 500 ф. стерл грішми до капіталіста II супроводиться поворотом робочої сили II на ринок. Поворот грошей і робочої сили на протилежні полюси — а значить, і з'явлення знову цих 500 в грошовій формі, не лише як грошей, а також і як змінного капіталу в грошовій формі—зумовлено тією самою процедурою. Гроші = 500 повертаються до капіталіста II тому, що він продав робітникові II засобів споживання на суму 500, отже, тому, що робітник витратив свою заробітну плату й таким чином дістав змогу утримувати себе й родину, а тим самим і свою робочу силу. Щоб йому можна було й далі існувати, і далі виступати покупцем товарів, він мусить знову продати свою робочу силу. Отже, поворот до капіталіста II цих 500 грішми є разом з тим поворот, зглядно збереження, робочої сили як товару, що його можна купити на ці 500 грішми, а тому це є поворот цих 500 грішми як потенціяльного змінного капіталу.

Щодо категорії II *b*, яка продукує речі розкошів, то з II v — (II *b*) — справа така сама, як і з I v. Гроші, що відновлюють капіталістам II *b* їхній змінний капітал в грошовій формі, припливають до них обкружним шляхом, через руки капіталістів II *a*. А проте, є ріжниця в тому, чи купують робітники засоби свого існування безпосередньо у тих капіталістичних продуцентів, що їм вони продають свою робочу силу, чи купують їх у другої категорії капіталістів, за посередництвом яких гроші повертаються до перших лише обкружним шляхом. А що робітнича кляса живе з дня на день, то вона купує, поки може купувати. Інша справа з капіталістом, прим., при обміні 1000 II c на 1000 I v. Капіталіст живе не з дня на день. Рушійний мотив для нього — якомога значніше збільшення вартости його капіталу. Тому, коли постають якісь обставини, що, зважаючи на них, капіталістові II здається вигідніше, замість відновити безпосередньо свій сталий капітал, хоча б почасти затримати його в грошовій формі на більш-менш довгий час, то зворотний приплив цих 1000 II c (в грошах) до I уповільнюється; уповільнюється, отже, і відновлення 1000 v в грошовій формі, і капіталіст I може провадити далі роботу в попередньому маштабі лише тоді, коли в його розпорядженні є запасні гроші, як і взагалі потрібен запасний капітал в грошовій формі для того, щоб можна було безперервно провадити роботу незалежно від швидшого або повільнішого зворотного припливу змінної капітальної вартости в грошах.

Коли треба дослідити обмін різних елементів поточної річної репродукції, то при цьому треба дослідити й результат минулої річної праці, праці вже закінченого року. Продукційний процес, що його результат є цей річний продукт, лежить позад нас, минув, злився з своїм продуктом; отже, то більше це має силу для процесу циркуляції, що передує процесові продукції або відбувається рівнобіжно з ним, — для перетво-

рення потенціяльного на справжній змінний капітал, тобто для купівлі й продажу робочої сили. Робочий ринок уже не становить частини того товарового ринку, що тут є перед нами. Тут робітник не тільки вже продав свою робочу силу, а й дав у товарі, крім додаткової вартости, еквівалент ціни своєї робочої сили; з другого боку, заробітна плата є вже в його кишені і в обміні він фігурує лише як покупець товару (засобів споживання). Але далі річний продукт мусить мати в собі всі елементи репродукції, мусить відновити всі елементи продуктивного капіталу, — отже, насамперед, найважливіший елемент його—змінний капітал. І ми справді бачили, що відносно до змінного капіталу результат обміну такий: робітник як покупець товару, витрачаючи свою заробітну плату й споживаючи куплений товар, зберігає й репродукує свою робочу силу як єдиний товар, що його він може продавати; як гроші, авансовані капіталістом на закуп цієї робочої сили, повертаються до капіталіста, так і робоча сила, як товар, обмінюваний на ці гроші, повертається на робочий ринок; в наслідок цього ми тут, а саме для 1000 Iv, маємо таке: на боці капіталістів I — 1000 v грішми; на протилежному боці, на боці робітників I — робоча сила вартістю в 1000, отже, ввесь процес репродукції I може початися знову. Це — один результат процесу обміну.

З другого боку, витрачення заробітної плати робітників I забрало в II засобів споживання на суму 1000 c і таким чином перетворило їх з товарової форми на грошову форму; II з цієї грошової форми перетворив їх знову на натуральну форму свого сталого капіталу за допомогою закупу товарів на суму 1000 v у I; в наслідок цього до I повертається його змінна капітальна вартість знову в грошовій формі.

Змінний капітал I пророблює три перетворення, що зовсім не виявляються при обміні річного продукту, або виявляються лише як натяк.

1) Перша форма, 1000 Iv в грошах, які перетворюються на робочу силу того ж розміру вартости. Саме це перетворення не виявляється в товаровому обміні між I і II, але його результат виявляється в тому, що кляса робітників I з 1000 в грошах протистоїть продавцеві товарів II, цілком так само, як кляса робітників II з 500 в грошах протистоїть продавцеві товарів — 500 IIv в товаровій формі.

2) Друга форма,—єдина, що в ній змінний капітал справді змінюється, функціонує як змінний, що в ній вартостетворча сила виступає замість обміненої на неї даної вартости, — належить виключно до продукційного процесу, що лежить позаду нас.

3) Третя форма, що в ній в наслідок продукційного процесу змінний капітал виявляє себе як такий, є новоспродукована вартість, отже, в I = 1000 v + 1000 m = 2000 I (v + m). Замість його первісної вартости = 1000 грішми виступає вдвоє більша вартість = 2000 в товарах. А тому змінна капітальна вартість = 1000 в товарах становить лише половину тієї нової вартости, що її утворив змінний капітал як елемент продуктивного капіталу. Ці 1000 Iv в товарах є точний еквівалент тієї змінної за її призначенням частини всього капіталу, яку первісно I аван-

єсував в 1000 v грішми; але в товаровій формі вони є гроші лише потенціяльно (дійсними грішми вони стають тільки в наслідок продажу), отже, ще менше вони є безпосередньо змінний грошовий капітал. Кінець-кінцем, вони стають ним через продаж товару 1000 I v покупцеві II c і через те, що робоча сила одразу знову з'являється як продажний товар, як матеріял, що на нього можуть перетворитись 1000 v грішми.

Підчас усіх цих перетворень капіталіст I постійно має в своїх руках змінний капітал: 1) спочатку як грошовий капітал; 2) потім як елемент його продуктивного капіталу; 3) ще пізніше як частину вартости його товарового капіталу, тобто в товаровій вартості; 4) нарешті, знову в грошах, що їм знову протистоїть робоча сила, на яку їх можна перетворити. Протягом процесу праці капіталіст має в своїх руках змінний капітал як діющу вартостетворчу робочу силу, а не як вартість даної величини; що капіталіст завжди оплачує робітника лише після того, як сила його діяла вже певний коротший або довший час, то перш ніж оплатити її, він уже одержує в свої руки утворену нею вартість як еквівалент її самої плюс додаткова вартість.

А що змінний капітал в тій або іншій формі постійно лишається в руках капіталіста, то ні в якому разі не можна сказати, що він перетворюється для будького на дохід. Навпаки, 1000 I v в товарі перетворюється на гроші через продаж покупцеві II, що для нього таким чином заміщується in natura половина його сталого капіталу.

Не змінний капітал I, 1000 v в грошах, сходить на дохід. Ці гроші, скоро вони перетворені на робочу силу, перестають функціонувати як грошова форма змінного капіталу I, — так само, як і гроші всякого іншого продавця товарів перестають репрезентувати щось належне йому, скоро він їх перетворить на товар якогось продавця. Перетворення, що їх проробляють в руках робітничої кляси гроші, одержані як заробітна плата, є перетворення не змінного капіталу, а перетвореної на гроші вартости робочої сили робітничої кляси; цілком так само, як перетворення новоутвореної робітником вартости [2000 I (v+m)] є лише перетворення належного капіталістові товару, перетворення, яке зовсім не стосується до робітника. Але капіталіст, — а ще більше його теоретичний тлумач, політикоеконом силу в силу може визволитись від уявлення, ніби гроші, виплачені робітникові, все ще є його, капіталіста, гроші. Коли капіталіст є продуцент золота, то змінна частина вартости, тобто той еквівалент у товарі, що заміщує йому купівельну ціну праці, сама безпосередньо з'являється в грошовій формі, а тому знову, без обкружних шляхів зворотного припливу, може функціонувати як змінний грошовий капітал. Але щодо робітника в II, — оскільки ми лишаємо осторонь робітників, що продукують речі розкошів — то саме 500 v існує в товарах, призначених на споживання робітникові, і їх він, розглядуваний як збірний робітник, безпосередньо знову купує в того самого збірного капіталіста, що йому він продав свою робочу силу. Змінна частина вартости капіталу II своєю натуральною формою складається з засобів

споживання, призначених здебільша на споживання робітничій клясі. Але те, що робітник витрачає в такій формі, є не змінний капітал, а заробітна плата, гроші робітника, що саме через свою реалізацію в цих засобах споживання відновлюють капіталістові змінний капітал 500 II v в його грошовій формі. Змінний капітал II v репродуковано в засобах споживання, як і сталий капітал 2000 II c; і той і цей однаково не сходять на дохід. Що сходить в обох випадках на дохід, так це заробітна плата.

Але та обставина, що через витрачання заробітної плати як доходу відновлюється знову як грошовий капітал, в одному разі 1000 II c, потім так само цим обкружним шляхом 1000 I v, а також 500 II v, отже, відновлюється сталий капітал і змінний капітал (цей останній почасти через безпосередній, а почасти через посередній зворотний приплив), — ця обставина є важливий факт в обміні річного продукту.

XI. Заміщення основного капіталу

Великі труднощі при викладі обмінів річної репродукції ось у чому. Коли ми візьмемо найпростішу форму, що в ній можна подати цю справу, то маємо:

$$\begin{aligned}(I.)\ & 4000\,c + 1000\,v + 1000\,m + \\ (II.)\ & 2000\,c + 500\,v + 500\,m = 9000,\end{aligned}$$

що, кінець-кінцем, розкладається на:

$$4000\ Ic + 2000\ IIc + 1000\ Iv + 500\ IIv + 1000\ Im + 500\ IIm = \\ = 6000\,c + 1500\,v + 1500\,m = 9000.$$

Частину вартости сталого капіталу, а саме, оскільки він складається з власне засобів праці (як особливого підрозділу засобів продукції), перенесено з засобів праці на продукт праці (товар); ці засоби праці й далі функціонують як елементи продуктивного капіталу, і саме в своїй старій натуральній формі; їхнє зношування, втрата вартости, що її вони помалу зазнають, функціонуючи протягом певного часу, — ось що знову з'являється як елемент вартости товарів, спродукованих за допомогою цих засобів праці, ось що переноситься з знарядь праці на продукт праці. Отже, оскільки йдеться про річну репродукцію, то тут, звичайно, треба взяти на увагу лише такі складові частини основного капіталу, які існують більше, ніж рік. Коли вони в межах року відживають свій вік, то їх треба цілком замістити й відновити річною репродукцією, і тому, звичайно, поставлене питання до них зовсім не стосується. Може статись — і часто буває так — що деякі поодинокі органи машин та інших порівняно триваліших форм основного капіталу, не зважаючи на довговічність усього організму будівлі або машини, потребують повного заміщення протягом року. Ці поодинокі органи належать також до тієї самої категорії елементів основного капіталу, що їх треба замістити протягом року.

Цей елемент вартости товарів ні в якому разі не треба сплутувати з витратами на ремонт. Коли товар продасться, то цей елемент вартости

перетвориться на гроші, як і всякий інший, але після перетворення його на гроші виявляється його відмінність від інших елементів вартости. Щоб почалась репродукція товарів (взагалі, щоб процес продукції товарів був безперервний), сировинні і допоміжні матеріяли, зужитковані на продукцію товарів, мають бути заміщені in natura; витрачена на неї робоча сила так само має бути заміщена новою робочою силою. Отже, вторговані за товар гроші постійно доводиться знову й знову перетворювати на ці елементи продуктивного капіталу, з грошової форми на товарову. Справа зовсім не змінюється від того, що, наприклад, сировинні та допоміжні матеріяли в певні строки закуповують великими масами, і вони утворюють продукційні запаси, отже, що протягом певного часу не доводиться купувати знову цих засобів продукції, а тому, від того, що поки ще лишаються ці засоби продукції — гроші, одержувані від продажу товарів, оскільки вони служать для цієї мети — можна нагромаджувати, і тому ця частина сталого капіталу тимчасово являє собою грошовий капітал, що його активне функціонування відкладено. Це—не капітал = дохід; це продуктивний капітал, затримуваний у грошовій формі. Відновлення засобів продукції має відбуватись постійно, хоч форма цього відновлення — щодо циркуляції — може бути різна. Новий закуп, операція циркуляції, що нею їх відновлюється, заміщується, може відбуватись через довгі переміжки часу: в такому разі великі одночасні грошові витрати компенсовані відповідним пропорційним запасом, або ця операція відбувається через невеликі послідовні переміжки часу: в такому разі швидко одна по одній невеликі порції грошових витрат, незначні продукційні запаси. Це зовсім не змінює самої справи. Так само й з робочою силою. Коли ж продукцію провадиться безперервно протягом року в тому самому маштабі: постійне заміщення спожитої робочої сили на нову; коли робота має сезоновий характер або в різні періоди прикладається різні маси праці, як от в хліборобстві,—то відповідно до цього закуп раз меншої, раз більшої маси робочої сили. Навпаки, гроші, вторговані від продажу товарів, оскільки вони є та перетворена на гроші частина вартости товару, яка дорівнює зношуванню основного капіталу, не перетворюються знову на складову частину того продуктивного капіталу, що втрату вартости його вони заміщують. Вони осаджуються поряд продуктивного капіталу й залишаються в своїй грошовій формі. Таке осаджування грошей повторюється, поки мине складена з більшого або меншого числа років доба репродукції, що протягом її основний елемент сталого капіталу в своїй старій натуральній формі й далі функціонує в процесі продукції. Скоро лише основний елемент — будівлі, машини і т. ін. — відживе свій вік, втратить здібність функціонувати в процесі репродукції, вартість його вже існує біля нього, цілком заміщена грішми—сумою грошових осадів, вартостей, поступінно перенесених з основного капіталу на товари, що в продукції їх він брав участь, і перетворених на грошову форму через продаж товарів. Ці гроші служать потім для того, щоб замістити in natura основний капітал (або елементи його, бо різні елементи його мають різний протяг життя) і таким чином справді відновити цю складову частину продуктивного капіталу.

Отже, ці гроші є грошова форма частини сталої капітальної вартости, її основної частини. Отже, це утворення скарбу саме є елемент капіталістичного процесу репродукції, є репродукція і нагромадження — в грошовій формі — вартости основного капіталу або його поодиноких елементів, до того моменту, коли основний капітал відживе свій вік і, значить, передасть свою вартість спродукованим товарам, після чого його доводиться змістити in natura. Але ці гроші, скоро їх знову перетворено на нові елементи основного капіталу, щоб замістити елементи, які віджили свій вік, втрачають лише свою форму скарбу й тому лише знову активно входять у процес репродукції капіталу, упосереднюваний циркуляцією.

Як проста товарова циркуляція не тотожня з простим обміном продуктів, так і перетворення річного товарового продукту не можна звести на простий, безпосередній, взаємний обмін його різних складових частин. Гроші відіграють у ньому специфічну ролю, яка виявляється і в способі репродукції основної капітальної вартости. (Далі треба буде дослідити, який це мало б інший вигляд, коли припустити, що продукція колективна й не має форми товарової продукції).

Тепер, повертаючись до основної схеми, ми маємо для кляси II: 2000 c + 500 v + 500 m. Всі засоби споживання, спродуковані протягом року, дорівнюють тут вартості в 3000; і кожен з різних елементів товару, що з них складається ця сума товару, розкладається за вартістю своєю на $^2/_3$ c + $^1/_6$ v + $^1/_6$ m, або у відсотках на 66 $^2/_3$ c + 16 $^2/_3$ v + 16 $^2/_3$ m. Різні ґатунки товарів кляси II можуть мати в собі сталий капітал у різних пропорціях; основна частина сталого капіталу в них так само може бути різна; так само і протяг життя основних частин капіталу, а значить, і річне зношування або та частина вартости, яку вони pro rata переносять на товари, вироблювані за їх допомогою. Все це тут не має значення. Щодо суспільного процесу репродукції, то вся справа лише в обміні між клясами II і I. II і I протистоять тут один одному лише в їхніх суспільних масових відношеннях; тому пропорційна величина частини вартости c товарового продукту II (а тільки вона й має міродайне значення для розглядуваного тепер питання) є пересічне відношення, коли зробити загальний підсумок усіх галузей продукції, що входять у II.

Таким чином, кожен з товарових ґатунків (а це здебільша ті самі ґатунки товарів), що їхню загальну вартість підсумовано в 2000 c + 500 v + 500 m, однаково дорівнює своєю вартістю 66 $^2/_3$ % c + 16 $^2/_3$ % v + 16 $^2/_3$ % m. Це має силу для всяких 100 одиниць товарів, хоч фігурують вони під c, хоч під v, хоч під m.

Товари, що в них втілено 2000 c, теж можна розкласти за їхньою вартістю на:

1) 1333 $^1/_3$ c + 333 $^1/_3$ v + 333 $^1/_3$ m = 2000 c; так само 500 v на:
2) 333 $^1/_3$ c + 83 $^1/_3$ v + 83 $^1/_3$ m = 500 v; нарешті, 500 m на:
3) 333 $^1/_3$ c + 83 $^1/_3$ v + 83 $^1/_3$ m = 500 m;

Тепер, коли ми складемо c, що є в 1, 2 і 3, то матимемо 1333 $^1/_3$ c + 333 $^1/_3$ c + 333 $^1/_3$ c = 2000. Так само 333 $^1/_3$ v + 83 $^1/_3$ v + 83 $^1/_3$ v

= 500, і те саме з m; склавши всі ці величини, матимемо, як і раніше, сукупну вартість в 3000.

Отже, вся стала капітальна вартість, що міститься в масі товарів II вартістю в 3000, міститься в 2000 c, і ні 500 v, ні 500 m не мають жодного атома цієї вартости. Це саме має силу також і для v, і для m.

Інакше кажучи: вся та кількість товарової маси II, яка репрезентує сталу капітальну вартість і тому має знову бути перетворена — хоч на її натуральну, хоч на грошову форму — існує в 2000 c. Отже, все, що стосується до обміну сталої вартости товарів II, обмежується рухом 2000 II c; і цей обмін можливий тільки на I (1000 v + 1000 m).

Так само для кляси I все, що стосується до обміну належної йому капітальної вартости, треба обмежити розглядом 4000 I c.

1) Заміщення в грошовій формі знощуваної частини вартости.

Тепер, коли ми візьмемо насамперед:

$$\text{I. } 4000c + \underbrace{1000v + 1000m}$$
$$\text{II. } \ldots\ldots\ 2000c + 500v + 500m,$$

то обмін товарів 2000 II c на товари такої самої вартости I (1000 v + 1000 m) припускав би, що 2000 II c in natura цілком знову перетворюється на спродуковані підрозділом I натуральні складові частини сталого капіталу II; але товарова вартість 2000, в якій існує цей капітал, містить у собі елемент, що покриває втрату вартости основного капіталу, який не одразу треба заміщати in natura, а перетворювати на гроші, поступінно нагромаджувані в цілу суму, поки надійде час відновити основний капітал у його натуральній формі. Кожен рік є рік смерти для основного капіталу й доводиться його заміщувати то в цьому, то в тому поодинокому підприємстві, або навіть то в тій, то в цій галузі промисловости; в тому самому індивідуальному капіталі доводиться заміщувати ту або іншу частину основного капіталу (бо частини його мають різний протяг життя). Розглядаючи річну репродукцію — хоча б і в незміненому маштабі, тобто абстрагуючись від усякої акумуляції — ми починаємо не ab ovo *); ми беремо один рік з ряду багатьох, не перший рік по народженні капіталістичної продукції. Отже, різні капітали, вкладені в різні галузі продукції кляси II, мають різний вік, і подібно до того, як щороку вмирають люди, які функціонують у цих галузях продукції, так само маси основних капіталів щороку доживають свого віку, й їх доводиться відновлювати in natura з нагромадженого грошового фонду. В цьому розумінні обмін 2000 II c на 2000 I (v + m) включає перетворення 2000 II c з його товарової форми (засобів споживання) на натуральні елементи, що складаються не лише з сировинних та допоміжних елемен-

*) Ab ovo — латинський вираз, дослівно „від яйця“, тобто з самого виникнення, з самого початку. *Ред.*

тів, а також з натуральних елементів основного капіталу, — машин, знарядь, будівель і т. ін. Тому зношування, яке у вартості 2000 IIc треба замістити грішми, зовсім не відповідає розмірові діющого основного капіталу, бо частину його щороку доводиться заміщувати in natura; але це припускає, що в попередні роки в руках капіталістів кляси II нагромадились гроші, потрібні для цього заміщення. Але саме це припущення так само має силу для поточного року, як і для минулих років.

В обміні між I (1000v + 1000m) і 2000 IIc треба насамперед зазначити, що в сумі вартости I (v + m) не міститься елементів сталої вартости, отже, і не міститься жодного елемента вартости для заміщення зношування, тобто для заміщення вартости, перенесеної з основної складової частини сталого капіталу на ті товари, що в їхній натуральній формі існує v + m. Навпаки, в IIc цей елемент існує, і це є саме та частина елемента вартости, що завдячує за своє існування основному капіталові, що її не доводиться безпосередньо перетворювати з грошової форми на натуральну, а повинна вона спочатку лишатись у грошовій формі. Тому, розглядаючи обмін I (1000v + 1000m) на 2000 IIc, ми одразу наражаємось на ті труднощі, що засоби продукції I, в натуральній формі яких існують 2000 (v + m), на всю суму їхньої вартости в 2000 треба обміняти на еквівалент у формі засобів споживання II, але, з другого боку, засоби споживання 2000 IIc не можна обміняти на засоби продукції I (1000v + 1000m) на всю суму їхньої вартости, бо деяка частина їхньої вартости — рівна зношуванню, або втраті вартости основного капіталу, що його треба замістити — спочатку повинна осісти як гроші, що вже не функціонуватимуть знову як засоби циркуляції протягом поточного річного періоду репродукції, тільки й розглядуваного тут. Але гроші, що за їхньою допомогою перетворюється на гроші елемент зношування, який міститься в товаровій вартості 2000 IIc, ці гроші можуть походити тільки від I, бо II не може оплатити сам себе, але оплачує себе лише через продаж свого товару, і тому, що згідно з припущенням, I (v + m) купує всю суму товарів 2000 IIc; отже, цією купівлею кляса I мусить перетворити на гроші для кляси II зазначене вище зношування. Але, згідно з раніш викладеним законом, гроші, авансовані для циркуляції, повертаються до капіталістичного продуцента, який потім подає в циркуляцію таку саму кількість у товарах. Очевидно, що I, купуючи IIc, не може давати підрозділові II раз назавжди на 2000 товарами, і крім того ще додаткову грошову суму (давати так, щоб вона не поверталась до нього через операцію обміну). Це взагалі значило б, що I, купуючи товарову масу IIc, оплачує її понад її вартість. Коли II в обмін на свої 2000c справді дістає I (1000v + 1000m), то він не має вимагати від I нічого більше, і гроші, які циркулювали підчас цього обміну, повертаються до I або II, залежно від того, хто з них подав ці гроші в циркуляцію, тобто, хто з них раніш виступив як покупець... Разом із цим підрозділ II в такому разі перетворив би свій товаровий капітал, на всю суму його вартости, знову в натуральну форму засобів продукції, тимчасом як ми припустили, що деяка частина його,

бувши продана, не перетворюється знову в поточному річному періоді репродукції з грошей на натуральну форму основних складових частин свого сталого капіталу. Отже, до II ріжниця грішми могла б допливати лише тоді, коли б II продав I на 2000, а купив би в I менше, ніж на 2000, наприклад, тільки на 1800; тоді I повинен би був покрити ріжницю за допомогою 200 грішми, які не повернулись би до нього, бо ці гроші, авансовані для циркуляції, він не вилучив би знову з неї поданням у циркуляцію товарів = 200. В такому разі для II у нас був би грошовий фонд на рахунок зношування його основного капіталу; але на другому боці, на боці I, ми мали б перепродукцію засобів продукції, на суму 200, і таким чином зникла б вся основна схема, а саме репродукція в незмінному маштабі, за якої припускається цілковита пропорційність між різними системами продукції. Усунувши одні труднощі, ми мали б інші, куди неприємніші.

Що ця проблема являє особливі труднощі й до цього часу її взагалі не досліджували політикоекономи, то ми послідовно розглянемо всі можливі (принаймні на позір можливі) розв'язання їх або радше постави самої проблеми.

Насамперед ми щойно припустили, що II продає I підрозділові на 2000, а купує в нього товарів лише на 1800. В товаровій вартості 2000 II с було 200 на заміщення зношування, що їх треба зберегти в грошах як скарб; таким чином, вартість 2000 II с розклалась на 1800, що їх треба обміняти на засоби продукції I, і на 200 для заміщення зношування, що їх (після продажу 2000 с підрозділові I) треба зберегти в грошах. Або щодо своєї вартости 2000 II с були б = 1800 с + + 200 с (*d*), де *d* = *déchet* [зношування].

В такому разі нам треба було б дослідити:

$$\text{обмін I. } \underbrace{1000\ v + 1000\quad m}$$
$$\text{II.}\qquad\qquad 1800\ c + 200\ c\ (d).$$

На 1000 ф. стерл., що в формі заробітної плати потрапили до робітників як плата за їхню робочу силу, I купує засобів споживання 1000 II с; II на ці самі 1000 ф. стерл. купує засобів продукції 1000 I v. Таким чином, до капіталістів I повертається їхній змінний капітал у грошовій формі, і найближчого року вони можуть купити на нього робочу силу тієї самої величини вартости, тобто можуть in natura замістити змінну частину свого продуктивного капіталу.—Далі, II на авансовані 400 ф. стерл. купує засоби продукції I m, а I m на ті самі 400 ф. стерл. купує засоби споживання II с. Ті 400 ф. стерл., що їх II авансував для циркуляції, повернулись таким чином до капіталістів II, але повернулись лише як еквівалент за проданий товар. I на авансовані 400 ф. стерл. купує засоби споживання; II купує в I засобів продукції на 400 ф. стерл., в наслідок чого ці 400 ф. стерл. повертаються до I. Отже, рахунок поки що такий:

I подає в циркуляцію 1000 v + 800 m товарами; далі, він подає в циркуляцію грішми: 1000 ф. стерл. на заробітну плату і 400 ф. стерл. для обміну з II. Після закінчення обміну I має: 1000 v грішми, 800 m, перетворені на 800 II c (засоби споживання), і 400 ф. стерл. грішми.

II подає в циркуляцію 1800 c товарами (засобами споживання) і 400 ф. стерл. грішми; після закінчення обміну він має: 1800 товарами I (засобами продукції) і 400 ф. стерл. грішми.

Тепер ми маємо ще на боці I 200 m (в засобах продукції), на боці II—200 c (d) (в засобах споживання).

Згідно з припущенням, I на 200 ф. стерл. купує засоби споживання II c (d) вартістю в 200; але II затримує ці 200 ф. стерл., бо 200 c (d) репрезентують зношування, отже, їх не треба безпосередньо перетворити на засоби продукції. Отже, 200 I m лишаються не продані; $^1/_5$ додаткової вартости I, що її треба замістити, не сила реалізувати, не сила перетворити з її натуральної форми засобів продукції на натуральну форму засобів споживання.

Це не тільки суперечить припущенню, що репродукція відбувається в попередньому маштабі; сама по собі така гіпотеза зовсім не з'ясовує того, як 200 c (d) перетворюються на гроші; це значило б радше, що таке перетворення годі з'ясувати. А що не сила з'ясувати, як 200 c (d) можуть перетворитись на гроші, то припускається, що I з ласки своєї перетворює їх на гроші, саме тому, що він не може перетворити на гроші свою власну остачу в 200 m. Вважати це за нормальну операцію механізму обміну,—це все одно, якби ми припустили, що 200 ф. стерл. щороку падають з неба, щоб реґулярно перетворювати 200 c (d) на гроші.

Однак, безглуздя такої гіпотези не впадає безпосередньо на очі, коли I m, замість виступати, як тут, в своїй примітивній формі буття,—а саме як складова частина вартости засобів продукції, отже, як складова частина вартости товарів, що їх капіталістичні продуценти мусять через продаж реалізувати в грошах,—коли I m замість того опиняється в руках співучасників капіталіста, напр., як земельна рента в руках землевласників, або як процент у руках грошових позикодавців. Але коли ту частину додаткової вартости товарів, що її промисловий капіталіст повинен віддати як земельну ренту або як процент іншим співвласникам додаткової вартости, протягом довгого часу не сила реалізувати через продаж самих товарів, то це значить кінець і для виплати ренти або проценту, а тому ні землевласники, ні одержувачі проценту не можуть витрачати ренту й процент, бути за dei ex machina *) для того, щоб коли завгодно перетворювати на гроші певні частини річної репродукції. Так само стоїть справа з витратами усіх так званих непродуктивних робітників—державних урядовців, лікарів, адвокатів і т. ін. і взагалі всіх тих, хто на

*) Dei ex machina—латинський вираз, дослівно: „боги з машинерії". В клясичних трагедіях, коли інтриґа була дуже заплутана, автор розв'язував її штучно, вводячи, як персонаж, бога або богів. *Ред.*

ролях „великої публіки" робить політикоекономам ту „послугу", що пояснює нез'ясоване ними.

Так само мало допомагає, коли, замість безпосереднього обміну між I і II—між двома великими підрозділами самих капіталістичних продуцентів,—притягують торговця як посередника і за допомогою його „грошей" перемагають усі труднощі. Напр., в даному разі 200 I m, кінець-кінцем, і остаточно мусять бути продані промисловим капіталістам II. Хай вони перейдуть через руки ряду торговців—і все ж останній з них буде, згідно з гіпотезою, в такому ж відношенні проти II, в якому спочатку були капіталістичні продуценти I, тобто вони не можуть продати II-му 200 I m, і заїжджена купівельна сума не може відновити той самий процес для I.

З цього видно, як конче потрібно, незалежно від нашої справжньої мети, дослідити процес репродукції в його фундаментальній формі,—де усунуто всі бічні обставини, що затемнюють справу,—як конче потрібно це для того, щоб відкинути фалшиві викрути, які дають подобу „наукового" пояснення, коли за предмет аналізи з самого початку береться суспільний процес репродукції в його заплутаній конкретній формі.

Отже, закон, що згідно з ним гроші, авансовані капіталістичним продуцентом для циркуляції, при нормальному перебігу репродукції (хоч у попередньому, хоч у поширеному маштабі) мусять повертатися до свого вихідного пункту (при цьому байдуже, чи належать ці гроші капіталістичним продуцентам, чи їх позичено),—цей закон раз назавжди виключає ту гіпотезу, що 200 II c (d) перетворюються на гроші за допомогою грошей, авансованих підрозділом I.

2) *Заміщення основного капіталу in natura*

Після того, як ми відкинули щойно розглянуту гіпотезу, лишаються тільки такі можливості, що, крім заміщення грішми зношеної частини, відбувається також і заміщення цілком відмерлого основного капіталу in natura.

До цього часу ми припускали:

a) Що 1000 ф. стерл., видані I підрозділом на заробітну плату, витрачають робітники на II c тієї самої величини вартости, тобто, що вони купують на ці 1000 ф. стерл. засоби споживання.

Що тут I авансує ці 1000 ф. стерл. грішми, це є лише констатування факту. Відповідні капіталістичні продуценти повинні виплатити заробітну плату грішми; потім робітники витрачають ці гроші на засоби існування, а для продавців засобів існування ці гроші знову таки правлять за засіб циркуляції при перетворенні їхнього сталого капіталу з товарового капіталу на продуктивний капітал. Вони переходять при цьому через багато каналів (дрібні крамарі, домовласники, збирачі податків, непродуктивні робітники, як от лікарі і т. ін., потрібні самому робітникові), і тому лише частина їх безпосередньо з рук робітників I припливає до рук кляси капіталістів II. Цей приплив може більш або менш затриматись, а тому можуть бути потрібні нові грошові резерви

на боці капіталістів. При розгляді цієї фундаментальної форми ми все це лишаємо осторонь.

b) Ми припускаємо, що одного разу I авансує на закуп у II дальші 400 ф. стерл. грішми, що припливають назад до нього, а другого разу II на закуп у I авансує 400 ф. стерл., що повертаються до нього. Це припущення доводиться зробити, бо було б довільним зворотне припущення, що кляса капіталістів I або кляса капіталістів II однобічно авансує на циркуляцію гроші, потрібні для обміну товарів. А що в попередньому параграфі 1) показано, що треба відкинути як безглузду ту гіпотезу, за якою додаткові гроші, потрібні на перетворення 200 II c (d) на гроші, подає в циркуляцію I, то, очевидно, лишається тільки ще, здається, безглуздіша гіпотеза, а саме, що II сам подає в циркуляцію гроші, що за допомогою їх перетворюється на гроші складова частина вартости товару, яка має замістити зношування основного капіталу. Напр., частина вартости, втрачена в продукції прядільною машиною пана X, знову з'являється як частина вартости ниток до шиття; те, що на одному боці його прядільна машина втрачає в вартості або як зношування, повинно нагромаджуватись у нього на другому боці як гроші. Хай X купує, напр., на 200 ф. стерл. бавовни в V і таким чином авансує для циркуляції 200 ф. стерл. грішми; V купує в нього пряжі на ці самі 200 ф. стерл., і ці 200 ф. стерл. служать тепер для X як фонд заміщувати зношування прядільної машини. Це сходило б просто на те, що X, незалежно від своєї продукції, її продукту й продажу його, має in petto 200 ф. стерл. для того, щоб виплатити самому собі вартість, яку втрачає його прядільна машина, тобто, що він, крім вартости, втрачуваної його прядільною машиною, а вона доходить 200 ф. стерл., мусить щороку додавати з своєї кишені ще по 200 ф. стерл. грішми для того, щоб, кінець-кінцем, мати змогу купити нову прядільну машину.

Та це безглуздя лише позірне. Кляса II складається з капіталістів, що їхній основний капітал перебуває на цілком різних ступенях своєї репродукції. Для одних уже надійшов час, коли його треба цілком заміститн in natura. У других основний капітал більш або менш далекий від цієї стадії; для всіх членів останнього підрозділу спільне те, що їхній основний капітал покищо не репродукується реально, тобто не відновлюється in natura, не заміщується новим екземпляром того самого роду, але його вартість послідовно нагромаджується в грошах. Перша частина капіталістів перебуває цілком (або почасти,—це тут не має значення) в такому самому стані, як при відкритті свого підприємства, коли капіталісти з грошовим капіталом виступили на ринок, щоб перетворити його, з одного боку, на (основний та обіговий) сталий капітал, а з другого боку—на робочу силу, на змінний капітал. Як і тоді, їм тепер доводиться знову авансувати цей грошовий капітал для циркуляції,—тобто доводиться авансувати вартість сталого основного капіталу, цілком так само, як і вартість обігового і вартість змінного капіталу.

Отже, коли припускається, що з 400 ф. стерл., подаваних в циркуляцію клясою капіталістів II для обміну з I, одна половина походить від

таких капіталістів підрозділу II, які мусять не тільки замістити за допомогою своїх товарів свої засоби продукції, що належать до обігового капіталу, а й поновити за допомогою своїх грошей свій основний капітал in natura, тимчасом як друга половина капіталістів II своїми грішми заміщують in natura тільки обігову частину свого сталого капіталу, але не відновлюють свій основний капітал in natura, то при такому припущенні немає жодної суперечности в тому, що 400 ф. стерл., які зворотно припливають (вони припливають, скоро I купує на них засоби споживання), різно розподіляються між цими двома підрозділами капіталістів II. Вони припливають назад до кляси II, але не повертаються в ті самі руки, а різно розподіляються всередині цієї кляси, переходячи від однієї частини її до іншої.

Одна частина капіталістів II, крім частини засобів продукції, заміщуваної, кінець-кінцем, її товарами, перетворила 200 ф. стерл. грішми на нові елементи основного капіталу in natura. Їхні гроші, таким чином витрачені,—як і при відкритті підприємства,—повертаються до них з циркуляції лише протягом послідовного ряду років, як заміщення зношуваної складової частини вартости основного капіталу, що перенесена на товари, продуковані за допомогою цього основного капіталу.

Навпаки, друга частина капіталістів II на 200 ф. стерл. не одержала жодних товарів від I, але I платить їм тими грішми, що на них перша частина капіталістів II купила елементи основного капіталу. Одна частина капіталістів II знову має свою основну капітальну вартість у відновленій натуральній формі, друга ще дбає про те, щоб нагромадити цю вартість у грошовій формі для наступного заміщування свого основного капіталу in natura.

Стан, що з нього нам треба виходити після попередніх, обмінів, це—решта товарів, що їх треба обміняти з обох боків: 400 m у I підрозділі, 400 c у II [52]). Ми припускаємо, що II авансує 400 грішми для обміну цих товарів на суму в 800. Половину цих 400 (=200) в усякому разі мусить подати та частина II *c*, що нагромадила 200 грішми як вартість зношування і що тепер повинна знову перетворити їх на натуральну форму свого основного капіталу.

Цілком так само, як стала капітальна вартість, змінна капітальна вартість і додаткова вартість—що на них можна розкласти вартість товарових капіталів так II, як і I—можуть бути виражені в окремих пропорційних частинах самих товарів II, зглядно товарів I,—цілком так само може бути виражена й та частина вартости самої сталої капітальної вартости, яку ще не доводиться перетворювати на натуральну форму основного капіталу, але треба покищо поступінно нагромаджувати в грошовій формі як скарб. Певна кількість товарів II (отже, в нашому прикладі—половина остачі = 200) є тут лише носій цієї вартости зношування, що має в наслідок обміну осісти в грошовій формі. (Перша частина капі-

---

[52]) Цифри знову не відповідають попередньому припущенню. Але це тут не має значення, бо тут мають силу тільки відношення. *Ф. Е.*

талістів II, яка відновлює основний капітал in natura, за допомогою відповідної зношуванню частини тієї товарової маси, що від неї тут фігурує лише остача, можливо, вже таким чином реалізувала частину його зношеної вартости; але їм лишається ще реалізувати таким чином 200 в грошах).

Далі, щодо другої половини (= 200) тих 400 ф. стерл., що їх II подав у циркуляцію при цій прикінцевій операції, то на неї купується у I обігові складові частини сталого капіталу. Частину цих 200 ф. стерл. подали в циркуляцію, можливо, обидві частини капіталістів II або тільки та частина, яка не відновлює in natura основної складової частини вартости.

Отже, за допомогою 400 ф. стерл. з I підрозділу вилучено: 1) на суму в 200 ф. стерл. таких товарів, що складаються лише з елементів основного капіталу, 2) на суму в 200 ф. стерл. таких товарів, що заміщують in natura лише елементи обігової частини сталого капіталу II. I продав тепер увесь свій річний товаровий продукт, оскільки його доводиться продати II підрозділові; але вартість однієї п'ятої цього продукту 400 ф. стерл. тепер існує в його руках у грошовій формі. Однак ці гроші є перетворена на гроші додаткова вартість, яку доводиться витратити як дохід на засоби споживання. Отже, I на ці 400 ф. стерл. купує в II всю товарову вартість = 400. Таким чином, гроші допливають назад до II, вилучаючи його товари.

Припустімо тепер три випадки. При цьому ту частину капіталістів II, яка заміщує основний капітал in natura, ми називаємо „частина 1", а ту, що нагромаджує в грошовій формі вартість зношування основного капіталу, називаємо „частина 2". Три випадки такі: a) певна частина тих 400, що як остача існують ще в II підрозділі в товарах, має замістити певну частину обігових частин сталого капіталу для „частини 1" і „частини 2" (наприклад, по $^1/_2$); b) „частина 1" уже продала ввесь свій товар, отже, „частина 2" ще повинна продати 400; c) „частина 2" продала все, крім тих 200, що є носії вартости зношування.

Тоді маємо такі розподіли:

a) З товарової вартости = 400 с, яка ще лишається в руках II, частині 1 належить 100 і частині 2—300; 200 з цих 300 репрезентують зношування. В цьому разі з тих 400 ф. стерл. грішми, що їх I тепер подає назад, щоб одержати товари II, частина 1 спочатку витратила 300, —а саме 200 грішми, що ними вона вилучила з I елементи основного капіталу in natura, і 100 грішми для упосереднення свого обміну товарами з I; навпаки, частина 2 з цих 400 авансувала тільки $^1/_4$, тобто 100—так само для упосереднення свого товарового обміну з I.

Отже, з цих 400 грішми частина 1 авансувала 300 і частина 2—100.

Але з цих 400 повертаються назад:

До частини 1: 100, отже, лише $^1/_3$ авансованих нею грошей. Але замість решти, $^2/_3$, вона має відновлений основний капітал вартістю в 200. За цей основний елемент капіталу вартістю в 200 вона дала I підроз-

ділові гроші, але не дала потім жодного товару. Щодо цих $^2/_3$ авансованих нею грошей, частина 1 виступає проти підрозділу I лише як покупець, але не виступає ще потім як продавець. Отже, ці гроші не можуть повернутись до частини 1: інакше сталось би, що вона одержала елементи основного капіталу в подарунок від I.—Щодо останньої третини авансованих нею грошей, частина 1 виступає спочатку як покупець обігових складових частин свого сталого капіталу. На ці самі гроші підрозділ I купує в частини 1 решту її товару вартістю в 100. Отже, гроші повертаються до неї (до частини 1 підрозділу II) назад, бо вона виступає як продавець товарів одразу після того, як виступала покупцем. Коли б вони не повернулись, то сталося б, що підрозділ II (частина 1) дав підрозділові I за товари в сумі на 100 спочатку 100 грішми, а потім ще 100 товаром, отже, подарував би йому свій товар.

Навпаки, до частини 2, яка витратила 100 грішми, повертається 300 грішми: 100 — тому, що вона спочатку як покупець подала в циркуляцію 100 грішми, а потім одержала їх назад як продавець; 200 — тому, що вона функціонує тільки як продавець товарів, на суму вартости в 200, але не як покупець. Отже, гроші не можуть повернутись до I. Отже, зношування основного капіталу покривається грішми, що їх II (частина 1) подав у циркуляцію на закуп елементів основного капіталу; але вони потрапляють до рук частини 2 не як гроші частини 1, а як гроші, що належать підрозділові I.

b) При цьому припущенні решта IIc розподіляється так, що частина 1 має 200 грішми, а частина 2 — 400 в товарах.

Частина 1 продала всі свої товари, але 200 в грошах є перетворена форма основної складової частини її сталого капіталу, яку треба відновити in natura. Отже, частина 1 виступає тут лише як покупець і замість своїх грошей одержує на ту саму суму вартости товари I в формі натуральних елементів основного капіталу. Частині 2 доводиться подати в циркуляцію (коли I не авансував грошей для обміну товарів між I і II) maximum лише 200 ф. стерл., бо в розмірі половини своєї товарової вартости вона є лише продавець підрозділові I, а не покупець у підрозділу I.

З циркуляції повертаються 400 ф. стерл. до частини 2; 200 — тому, що вона їх авансувала як покупець і одержує їх назад як продавець товарів на 200; 200 — тому, що вона продає підрозділові I товарів вартістю на 200, не одержуючи за це товарового еквіваленту від I.

c) Частина 1 має 200 в грошах і 200 c в товарах; частина 2 — 200 c (d) в товарах.

Частина 2 при цьому припущенні не має авансувати грішми нічого, бо вона проти підрозділу I взагалі вже функціонує не як покупець, а лише як продавець, отже, їй треба чекати, поки в неї куплять.

Частина 1 авансує 400 ф. стерл. грішми; 200 для взаємного обміну товарами з I, 200 — просто як покупець у I. На ці останні 200 ф. стерл. грішми вона купує елементи основного капіталу.

Підрозділ I на 200 ф. стерл. грішми купує в частини 1 товару на 200, і в наслідок цього до неї повертаються її 200 ф. стерл. грішми, авансовані на цей товаровий обмін; на другі 200 ф. стерл., — що їх він теж одержав від частини 1,—I купує товарів на 200 у частини 2, і в наслідок цього в останньої зношування її основного капіталу осідає в формі грошей.

Справа зовсім не змінилась би, коли б ми припустили, що в випадку *c* не кляса II (частина 1), а кляса I авансує 200 грішми на обмін наявних товарів. Потім, коли I купить спочатку у II, частини 2, товарів на 200, — припускається, що частині 2 лишається ще продати тільки цю решту товару, — то ці 200 ф. стерл. не повертаються до I, бо II, частина 2, не виступає знову як покупець; але II, частина 1, має тоді 200 ф. стерл. грішми для закупу, а також ще на 200 товарів для обміну, отже, всього 400 для обміну з I. Тоді 200 ф. стерл. грішми від II, частини 1, повертаються назад до I. Коли I знову витрачає їх, щоб купити товару на 200 у II, частини 1, то вони знову повернуться до нього, коли II, частина 1, візьме в I другу половину 400 в товарах. Частина 1 (II) витратила 200 ф. стерл. грішми просто як покупець елементів основного капіталу; тому вони не повертаються до неї, а служать для того, щоб перетворити на гроші 200 c, решту товарів II, частини 2, тимчасом як до I гроші, витрачені ним на товаровий обмін, 200 ф. стерл., повертаються не через II, частину 2, а через II, частину 1. За його товари на 400 до нього повернувся товаровий еквівалент розміром в 400; 200 ф. стерл. грішми, авансовані ним для обміну товарів на 800, теж повернулись до нього й таким чином усе гаразд.

Труднощі, які постали при обміні:

$$\begin{array}{l} \text{I. } \underbrace{1000\,v + 1000\,m} \\ \text{II. } \qquad 2000\,c, \end{array}$$

зійшли на труднощі при обміні решток:

I. . . . . . 400 m

II (1) 200 грішми + 200 c товарами + (2) 200 c товарами, або, щоб подати справу ще ясніше:

I. 200 m + 200 m

II. (1) 200 грішми + 200 c товарами + (2) 200 c товарами.

А що для II, частини 1, 200 c товарами обмінюється на 200 I m (товарами) і що всі гроші, які циркулюють між I і II при цьому обміні товарів на 400, повертаються назад до того, хто їх авансував, — або до I або до II, — то ці гроші, як елемент обміну між I і II, в суті не є елемент тієї проблеми, яка цікавить нас тепер. Або в іншому освітленні: коли ми припустимо, що в обміні між 200 I m (товарами) і 200 II c (товарами II, частина 1) гроші функціонують як засіб виплати, а не як купівельний засіб, а тому й не як „засіб циркуляції“ у вузькому значенні, то зрозуміло, — бо товари 200 I m і 200 II c (частина 1) рівні величиною вартості, — що засоби продукції вартістю в 200 обмінюються на засоби споживання вартістю в 200, що гроші тут функціонують лише ідеально, і що в дійсності зовсім не доводиться ні з того,

ні з другого боку подавати гроші в циркуляцію для оплати ріжниці. Отже, проблема виступає в своєму чистому вигляді лише тоді, коли ми викреслимо на обох боках, I і II, товар 200 I m і його еквівалент товар 200 II c (частини 1).

Отже, усунувши ці дві товарові величини рівної вартости (I і II), що навзаєм одна одну урівноважують, матимемо решту обміну, в якому проблема виступає в чистому вигляді, а саме:

I 200m товаром.

II (1) 200c грішми + (2) 200 c товаром.

Тут очевидно: II, частина 1, на 200 грішми купує складові частини свого основного капіталу, 200 I m, в наслідок цього основний капітал II, частини 1, відновлено in natura, а додаткова вартість I, вартістю в 200, з товарової форми (засоби продукції, — а саме, елементи основного капіталу) перетворена на грошову форму. На ці гроші I купує засоби споживання у II, частини 2, а результат для II такий, що для частини 1 відновлено in natura основну складову частину її сталого капіталу; і що для частини 2 друга складова частина (яка заміщує зношування основного капіталу) осіла в формі грошей, і це щороку повторюється доти, доки й цю складову частину треба буде відновити in natura.

Попередня умова тут, очевидно, в тому, щоб ця основна складова частина сталого капіталу II, яка в розмірі всієї своєї вартости зворотно перетворюється на гроші, і яку, отже, кожного року треба відновлювати in natura (частина 1), — щоб вона була рівна річному зношуванню другої основної складової частини сталого капіталу II, яка все ще й далі функціонує в своїй старій натуральній формі, і зношування якої — втрату вартости, переношувану на товари, що в їхній продукції функціонує ця частина — спочатку треба заміститн грішми. Тому така рівновага з'являється як закон репродукції в незмінному маштабі; це значить, інакше кажучи, що пропорційний поділ праці в клясі 1, яка продукує засоби продукції, мусить лишатись незмінний, оскільки вона дає, з одного боку, обігові, а з другого — основні складові частини сталого капіталу підрозділові II.

Перш ніж ближче дослідити це, ми повинні розглянути, який вигляд матиме справа, коли решта суми II c (1) не дорівнюватиме решті II c (2); вона може бути більша або менша за цю останню. Візьмімо один по одному обидва ці випадки.

Перший випадок:

I. 200 m.

II. (1) 200 c (грішми) + (2) 200 c (товаром).

Тут II c (1) на 200 ф. стерл. грішми купує товари 200 I m, а I на ті самі гроші купує товари 200 II c (2), тобто ту складову частину основного капіталу, яка має осісти в грошовій формі; її перетворено таким чином на гроші. Але 200 II c (1) грішми не сила перетворити на основний капітал in natura.

Цьому лихові можна, здається, запобігти, коли ми припустимо, що решта I m дорівнює не 200, а 220, так що з суми 2000 I попереднім обміном закін-

чено справу не з 1800, а лише з 1780. Отже, в такому разі матимемо:

I. 220 m

II. (1) 220 c (грішми) + (2) 200 c (товаром).

IIc, частина 1, на 200 ф. стерл. грішми купує 220 I m, а I на 200 ф. стерл. купує потім 200 IIc (2) товаром. Але тоді на боці I лишається 20 ф. стерл. грішми — така частина додаткової вартости, яку I може лише затримати в грошах, а не витрачати на засоби споживання. Таким чином труднощі лише переміщено з IIc (частина 1) на I m.

Припустімо тепер, з другого боку, що IIc, частина 1, менше, ніж IIc (частина 2), отже:

Другий випадок:

I. 200 m (товаром).

II. (1) 180 c (грішми) + (2) 200 c (товаром).

II (частина 1), на 180 ф. стерл. грішми купує товари 180 I m; на ці гроші I купує в II (частини 2) товари такої самої вартости, тобто 180 IIc (2); на одному боці лишається 20 I m, що їх не сила продати, і так само—20 II c (2) на другому боці; товари вартістю в 40 не сила перетворити на гроші.

Коли б ми припустили, що остача I=180, це нам ані трохи не допомогло б; правда, тоді в I не залишилося б жодного надлишку, але в IIc (частині 2), як і раніш, був би надлишок в 20, що його не сила продати, перетворити на гроші.

В першому випадку, де II (1) більше, ніж II (2), на боці IIc (1) лишається надлишок в грошах, що його не сила перетворити знову на основний капітал, або, коли ми припустимо, що остача I m=IIc (1) на боці I m буде такий самий надлишок у грошах, не перетворюваний на засоби споживання.

В другому випадку, де IIc (1) менше, ніж IIc (2), виявляється грошовий дефіцит на боці 200 I m і IIc (2) і на обох боках товаровий надлишок однакової величини, або коли припустити, що остача I m=IIc (2), дефіцит в грошах і надлишок у товарі на боці IIc (2).

Коли б ми припустили, що остачі I завжди дорівнюють IIc (1),—бо продукція визначається замовленнями і в репродукції нічого не змінюється, коли поточного року випродукувано більше основних складових частин капіталу, а другого наступного року більше обігових складових частин сталого капіталу II і I,—то в першому випадку I m можна було б знову перетворити на засоби споживання лише тоді, коли б I купив на I m частину додаткової вартости у II, отже, коли б I її не споживав, а нагромаджував як гроші; в другому випадку лихові можна було б запобігти лише тоді, коли б I сам витратив гроші,—а цю гіпотезу ми відкинули.

Коли IIc (1) більше, ніж IIc (2), то для реалізації грошового надлишку в I m потрібен довіз закордонних товарів. Коли IIc (1) менше, ніж IIc (2), то для того, щоб реалізувати зношену частину IIc в засобах про-

дукції, потрібен, навпаки, вивіз товару II (засобів споживання). Отже, в обох випадках потрібна зовнішня торговля.

Даймо навіть, що при вивчанні репродукції в незмінному маштабі треба припустити, що продуктивність усіх галузей продукції, а значить, і пропорційні відношення вартостей товарових продуктів цих галузей, лишаються незмінні,—все ж обидва останні випадки, де II c (1) більше або менше, ніж II c (2), являли б інтерес при вивчанні продукції в поширеному маштабі, де, безперечно, можуть настати ці випадки.

3) *Результати*

Щодо заміщення основного капіталу, то взагалі треба зазначити ось що.

Коли—припускаючи, що всі інші умови, а значить, не лише маштаб продукції, а зокрема й продуктивність праці лишаються незмінні,—поточного року відмирає більша частина основного елемента II c, ніж у попередньому році, а тому й більшу частину треба відновлювати in natura, то та частина основного капіталу, яка є лише на шляху до своєї смерти й яку до моменту її смерти треба покищо заміщувати в грошах, теж мусить зменшитись у такій самій пропорції, бо згідно з припущенням сума (також і сума вартости) основної частини капіталу, діющої в II лишається та сама. Але це тягне за собою такі обставини. *Поперше.* Коли більша частина товарового капіталу I складається з елементів основного капіталу II *c*, то відповідно менша частина складається з обігових складових частин II c, бо вся продукція I для II c лишається незмінна. Коли одна частина збільшується, то друга зменшується й навпаки. Але, з другого боку, величина всієї продукції кляси II також лишається незмінна. Як же можливо це, коли меншає в неї сировинних матеріялів, напівфабрикатів, допоміжних матеріялів (тобто обігових елементів сталого капіталу II)? *Подруге.* Більша частина основного капіталу II c, знову відновленого в грошовій формі, припливає до I, щоб знову перетворитись з грошової форми на натуральну форму. Отже, до I, крім грошей, що циркулюють між I і II для простого товарного обміну, припливає більше грошей; більше таких грошей, які правлять не за посередника у взаємному товаровому обміні, а однобічно виступають лише в функції купівельного засобу. Але разом з тим пропорційно зменшилась би товарова маса II c, що є носій вартости на заміщення вношування, тобто та товарова маса II, яка мусить бути перетворена не на товари I, а лише на гроші I. Від II до I приплило б більше грошей як просто купівельних засобів і було б менше товарів у II, що супроти них I мав би функціонувати як простий покупець. Більшу частину I m,—бо I v уже перетворено на товари II,—не сила було б перетворити на товари II, її довелось би затримати в грошовій формі.

Зворотний випадок,—коли протягом року репродукція відмерлого основного капіталу II менша і навпаки, частина на заміщення зношування більша,—після попереднього не потребує дальшого розгляду.

І, таким чином, настала б криза—криза продукції—не зважаючи на репродукцію в незмінному маштабі.

Коротко кажучи, коли б при простій репродукції та інших незмінних обставинах, отже, при незмінних продуктивній силі, загальній масі та інтенсивності праці,—ми припустили нестале відношення між відмерлим (що потребує відновлення) і далі діющим в старій натуральній формі (що просто долучає вартість до продуктів на заміщення свого зношування) основним капіталом, то в одному випадку маса обігових складових частин, що їх треба репродукувати, лишилась би та сама, але збільшилась би маса основних складових частин, що їх треба репродукувати; отже, вся продукція I мусила б збільшитись або, навіть лишаючи осторонь грошові відношення, постав би дефіцит в репродукції.

В другому випадку: коли б відносна величина основного капіталу II, що його треба репродукувати in natura, зменшилась, а тому збільшилась би в такому ж відношенні та складова частина основного капіталу II, яку покищо треба замістити лише в грошах, то маса обігових складових частин сталого капіталу II, репродукованих I, лишилась би незмінна, а маса основних частин, що їх треба репродукувати, навпаки, зменшилась би. Отже, або зменшення всієї продукції I, або надлишок (як раніш був дефіцит) і до того надлишок, що його не сила перетворити на гроші.

Правда, в першому випадку та сама праця при збільшеній продуктивності, протягу та інтенсивності могла б дати більший продукт, і таким чином можна було б покрити дефіцит у першому випадку; але така зміна не могла б статись без переміщення праці й капіталу з однієї галузі продукції I в іншу, а всяке таке переміщення одразу ж викликало б розлади. А подруге, I підрозділові довелось би (оскільки збільшуються протяг та інтенсифікація праці) обміняти більшу вартість на меншу вартість II, отже, сталось би знецінення продукту I.

Зворотне було б у другому випадку, де підрозділ I мусить скорочувати свою продукцію, а це означає кризу для зайнятих у ньому робітників і капіталістів, або він дає надлишок, а це знову таки є криза. Самі по собі такі надлишки є не лихо, а вигода, але при капіталістичній продукції вони є лихо.

Зовнішня торговля могла б допомогти в обох випадках; в першому випадку,—щоб товар I, утримуваний в грошовій формі, перетворити на засоби споживання; в другому випадку,—щоб збути товаровий надлишок. Але зовнішня торговля, оскільки вона не просто заміщує елементи (також і за вартістю), лише відсуває суперечності в ширшу сферу, відкриває їм більший простір.

Коли усунути капіталістичну форму репродукції, то справа сходить на те, що розмір частини основного капіталу, яка відмирає й тому повинна заміщуватись in natura (тут капіталу, що функціонує в продукції засобів споживання), змінюється в різні послідовні роки. Коли одного року ця частина дуже велика (перевищує середню смертність, як це буває з смертністю людей), то в наступному році вона, певно, буде настільки ж менша.

Але від цього маса сировинних матеріялів, напівфабрикатів і допоміжних матеріялів, потрібна для річної продукції засобів споживання,—при-

пускаючи, що інші умови лишились ті самі,—не змінюється; отже, вся продукція засобів продукції мусила б в одному випадку поширитись, в другому скоротитись. Цьому можна було б запобігти лише постійною відносною перепродукцією; з одного боку, продукується основного капіталу на певну кількість більше, ніж безпосередньо треба; з другого боку, продукується такий запас сировинного матеріялу та інш., що перевищує безпосередні річні потреби (це особливо стосується до засобів існування). Такий рід перепродукції рівнозначний контролеві суспільства над речовими засобами його власної репродукції. Але в капіталістичному суспільстві вона є анархічний елемент.

Цей приклад з основним капіталом—при незмінному маштабі репродукції—є разючий. Непропорційність у продукції основного та обігового капіталу це—одна з улюблених економістами причин, що ними вони пояснюють кризи. А що така непропорційність може й мусить поставати при простому підтриманні основного капіталу, що вона може й мусить поставати при припущенні ідеальної нормальної продукції, при простій репродукції уже діющого суспільного капіталу, це для них—щось нове.

XII. Репродукція грошового матеріялу

До цього часу ми зовсім не звертали уваги на один момент, а саме на річну репродукцію золота й срібла. Як простий матеріял для речей розкошів, позолочування тощо, вони так само, як і всякі інші продукти, не заслуговували б тут на особливу згадку. Навпаки, як грошовий матеріял, а тому і як потенціяльні гроші, вони відіграють важливу ролю. Для спрощення ми будемо вважати тут за грошовий матеріял тільки золото.

За старими даними вся річна продукція золота становила 800—900 тисяч фунтів=заокруглюючи 1100 або 1250 мільйонів марок. Навпаки, за Зетбеером [53]) пересічно за 1871—75 роки лише 170675 *кг* вартістю в округлих цифрах 476 мільйонів марок. З цього давали: Австралія округло 167, Сполучені Штати 166, Росія 93 мільйони марок. Решта розподіляється між різними країнами на суму меншу, ніж 10 мільйонів марок на кожну. Річна продукція срібла за той самий період становила трохи менш, ніж 2 мільйони кілограмів вартістю на $354^1/_2$ мільйони марок; з цього Мехіко давало округло 108, Сполучені Штати 102, Південна Америка 67, Німеччина 26 мільйонів і т. ін.

З країн, де панує капіталістична продукція, лише Сполучені Штати є продуценти золота й срібла; европейські капіталістичні країни майже все своє золото й переважну більшість свого срібла одержують з Австралії, Сполучених Штатів, Мехіко, Південної Америки та Росії.

Але ми переносимо золоті копальні в ту країну капіталістичної продукції, що її річну репродукцію ми тут аналізуємо, і робимо так ось з яких міркувань.

Капіталістична продукція взагалі не існує без зовнішньої торговлі. Але коли ми припускаємо нормальну річну репродукцію в даному маш-

[53]) Ad. Soetbeer, „Edelmetall-Produktion". Gotha, 1879, S. 112.

табі, ми тим самим припускаємо, що зовнішня торговля лише заміщує тубільні предмети предметами іншої споживної або натуральної форми, не впливаючи при цьому на відношення вартости, а значить, і на ті відношення вартости, що в них обмінюються одна на одну дві категорії: засоби продукції та засоби споживання, і так само не впливаючи на відношення між сталим капіталом, змінним капіталом та додатковою вартістю, що на них можна розкласти вартість продукту кожної з цих двох категорій. Отже, притягнення зовнішньої торговлі до аналізи щорічно репродукованої вартости продукту може лише заплутати справу, не даючи жодного нового моменту ні для проблеми, ні для її розв'язання. Отже, тут треба цілком абстрагуватись від неї; тому золото треба вважати тут за безпосередній елемент річної репродукції, а не за довожуваний з-зовні в наслідок обміну товаровий елемент.

Продукція золота, як і взагалі продукція металів, належить до кляси I, до категорії, яка охоплює продукцію засобів продукції. Припустімо, що річна продукція золота=30 (для зручности; а дійсно цифра ця дуже висока порівняно з числами нашої схеми); хай ця вартість розпадається на 20 c+5 v+5 m; 20 c треба обміняти на інші елементи I c, і це ми розглянемо потім; а 5 v+5 m (I) треба обміняти на елементи II c, тобто на засоби споживання.

Щодо 5 v, то кожне підприємство, яке продукує золото, починає з закупу робочої сили: не на золото, спродуковане в самому цьому підприємстві, а на деяку масу грошей, наявних у країні. На ці 5 v робітники купують засоби споживання в II, а цей на ці гроші купує засоби продукції в I. Коли II купує, скажімо, на 2 у I золото як товаровий матеріял і т. ін. (складову частину свого сталого капіталу), то до продуцента золота I повертаються 2 v в грошах, що вже раніше належали циркуляції. Коли II не купує в I далі матеріялу, то I купує в II, подаючи своє золото як гроші в циркуляцію, бо на золото можна купити всякий товар. Ріжниця тільки в тому, що I виступає тут не як продавець, а лише як покупець. Золотопромисловці I можуть завжди збути свій товар; він завжди є в такій формі, що його можна безпосередньо обміняти.

Припустімо, що прядун заплатив своїм робітникам 5 v, а вони дають йому за це,—лишаючи осторонь додаткову вартість,—пряжу в продукті=5; робітники на 5 купують у II c, останній купує на 5 грішми пряжу в I, і таким чином 5 v грішми повертаються назад до прядуна. Навпаки, в щойно припущеному випадку I з (так ми позначатимемо продуцента золота) авансує своїм робітникам 5 v грішми, що вже раніш належали циркуляції; робітники витрачають ці гроші на засоби існування; але з 5 тільки 2 повертаються від II до I з. Однак I з цілком так само, як і прядун, може знову почати процес репродукції; бо його робітники дали йому золотом 5, що з них він продав 2, а решту 3 має в формі золота,— отже, йому доводиться тільки карбувати з них монету[54]) або перетво-

[54]) „Значну кількість золотих зливків (gold bullion) приставляють продуценти золота безпосередньо до карбівниці в Сан-Франціско".—Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation. 1879. Part III, p. 337.

рити їх на банкноти—і тоді ввесь його змінний капітал прямо, без дальшого посередницвта II, знову опиняється в його руках у грошовій формі.

Але вже при цьому першому процесі річної репродукції сталася зміна в кількості грошей, що дійсно або віртуально належать циркуляції. Ми припустили, що IIс купив 5v (Iз) як матеріял, а 3 як грошову форму змінного капіталу Iз знову витратив в межах II. Отже, з тієї маси грошей, що її дано в наслідок нової продукції грошей, 3 лишились в межах II й не повернулись до I. Згідно з нашим припущенням, II задовольнив свою потребу в грошовому матеріялі. 3 лишаються в його руках як золотий скарб. А що вони не можуть становити будь-якого елемента його сталого капіталу й що, далі, II вже раніш мав достатній грошовий капітал на закуп робочої сили; що, далі, за винятком елемента зношування, цими додатковими 3 з не доводиться виконувати жодної функції в межах II, на частину якого їх обмінено (вони могли б служити лише для того, щоб pro tanto покривати елемент зношування тоді, коли IIс (1) менше, ніж IIс (2), а це буває випадково); що, з другого боку, саме за винятком елемента зношування, ввесь товаровий продукт IIс треба обміняти на засоби продукції I (v + m),—то ці гроші цілком доводиться перенести з IIс в IIm, хоч це останнє буде в доконечних засобах існування або в засобах розкошів, і, навпаки, відповідну товарову вартість доводиться перенести з IIm в IIс. Результат: частина додаткової вартости нагромаджується як грошовий скарб.

На другий рік репродукції, коли таку саму частину щорічно продукованого золота й далі зуживається як матеріял, 2 знову повернуться до Iз, а 3 заміститься in natura, тобто знову звільняться у II як скарб і т. ін.

Взагалі щодо змінного капіталу: капіталістові Iз, як і всякому іншому, завжди доводиться авансувати цей капітал в грошах на закуп праці. На це v не йому, а його робітникам доводиться купувати в II; отже, ніколи не може бути такого випадку, щоб він виступав як покупець, тобто подав гроші в II без ініціятиви II. Але оскільки II купує в нього матеріял, оскільки II мусить перетворювати свій сталий капітал IIс на золотий матеріял, частина (Iз) v повертається від II до Iз таким самим шляхом, як і до інших капіталістів I; а оскільки цього не постає, він заміщує своє v золотом безпосередньо з свого продукту. Але в тій самій мірі, що в ній v, авансоване в грошовій формі, не повертається до нього від II, частина вже наявних засобів циркуляції (гроші, що приплили від I до II й не повернулись до I) перетворюється в II на скарб, і тому частину додаткової вартости II не витрачається на засоби споживання. Що постійно відкриваються нові золоті копальні, або відновлюються роботи на старих, то певна частина грошей, що їх Iз повинен витрачати на v, завжди становить частину тієї маси грошей, яка була вже до нової продукції золота, яку Iз за допомогою своїх робітників подає в II, і, оскільки вона не повертається з II до Iз, вона становить там елемент для утворення скарбів.

Щодо Із, то Із завжди може виступати тут як покупець; він подає в циркуляцію своє m як золото і вилучає за це засоби споживання II с; в II золото почасти зуживається як матеріял, а тому функціонує як справжній елемент сталої складової частини с продуктивного капіталу II; а оскільки цього не постає, воно знову таки стає елементом для утворення скарбу як частини II m, яка затримується в грошовій формі. Відси видно — навіть лишаючи осторонь Іс, що його ми розглянемо потім,[55]) — як навіть проста репродукція, хоч тут і виключено акумуляцію у власному значенні слова, тобто репродукцію в поширеному маштабі, все ж неминуче включає нагромаджування грошей або утворення скарбу. А що це знову повторюється щороку, то цим пояснюється припущення, що було нам за вихідний пункт при вивченні капіталістичної продукції, а саме припущення, що на початку репродукції в руках кляси капіталістів І і II є відповідна товаровому обмінові маса грошових засобів. Таке нагромадження відбувається навіть, коли відлічити золото, втрачуване внаслідок зношування грошей, що циркулюють.

Само собою зрозуміло, що чим старіша капіталістична продукція, тим більша всюди нагромаджена маса грошей, і значить, тим відносно менша та частина, що її нова ручна продукція золота долучає до цієї маси, хоч абсолютна величина цієї додачі може бути значна. Повернімося в загальних рисах ще раз до заперечення, зробленого Тукові: як можливо, щоб кожен капіталіст вилучав з річного продукту додаткову вартість грішми, тобто вилучав з циркуляції більше грошей, ніж подав до неї, — як це можливо, якщо, кінець-кінцем, саму клясу капіталістів доводиться розглядати як те джерело, що з нього взагалі гроші подається в циркуляцію?

Підсумовуючи вище (розд. XVII) розвинуте, даємо на це таку відповідь:

1) Єдине, потрібне тут припущення: що взагалі є досить грошей для того, щоб обміняти різні елементи маси річної репродукції, — зовсім не порушується тією обставиною, що частина товарової вартости складається з додаткової вартости. Коли б припустити, що вся продукція належить самим робітникам і додаткова праця є, отже, додаткова праця лише для них самих, а не для капіталістів, то маса товарової вартости в циркуляції лишалась би та сама і, при інших незмінних обставинах, потребувала б тієї самої маси грошей для своєї циркуляції. Отже, в обох випадках питання ось у чому: відки беруться гроші для обміну всієї цієї товарової вартости? — А зовсім не в тому, відки беруться гроші для перетворення додаткової вартости на гроші.

Звичайно, — повертаємось ще раз до цього — кожен поодинокий товар складається з c + v + m, і значить, для циркуляції всієї товарової маси потрібна, з одного боку, певна грошова сума для циркуляції капіталу c + v, а з другого боку, потрібна друга грошова сума для циркуляції доходу капіталістів, додаткової вартости m. Як для поодиноких капіталістів, так і для цілої кляси гроші, що в них вона авансує капітал, відрізняються

---

[55]) В рукопису немає досліду про обмін новопродукованого золота, який відбувається в межах сталого капіталу підрозділу І. *Ф. Е.*

від грошей, що в них вона витрачає дохід. Відки беруться ці останні гроші? Та просто з тієї маси грошей, що є в руках кляси капіталістів, отже, взагалі та в цілому з усієї маси грошей, яка є в суспільстві, деяка частина служить для циркуляції доходу капіталістів. Ми вже бачили вище, як кожен капіталіст, що відкриває нове підприємство, витрачає гроші на засоби споживання для власного утримання, потім, коли підприємство вже працює, знову виловлює їх як гроші, що служать для перетворення на гроші його додаткової вартости. Але загалом кажучи, всі труднощі походять з двох джерел.

Поперше, коли ми розглядатимемо тільки циркуляцію та оборот капіталу, отже, і капіталіста лише як персоніфікацію капіталу, а не як капіталістичного споживача та розкішника, то, хоч ми побачимо, що він постійно подає в циркуляцію додаткову вартість як складову частину свого товарового капіталу, але ми ніколи не побачимо в його руках грошей як форми доходу; ми ніколи не побачимо, щоб він подавав у циркуляцію гроші для споживання додаткової вартости.

Подруге, коли кляса капіталістів подає в циркуляцію певну грошову суму в формі доходу, то здається, ніби вона виплачує еквівалент за цю частину цілого річного продукту, і тому ця остання перестає вже репрезентувати додаткову вартість. Але додатковий продукт, що в ньому втілено додаткову вартість, нічого не коштує клясі капіталістів. Як кляса, вона має й користається з неї безплатно, і грошова циркуляція нічого не може змінити в цьому. Зміна, зумовлена циркуляцією, є просто в тому, що кожен капіталіст, замість споживати свій додатковий продукт in natura, а це здебільша зовсім неможливо, витягує з усієї маси річного суспільного додаткового продукту й привлащує різного роду товари на суму привлащеної ним додаткової вартости. Але механізм циркуляції показав, що коли кляса капіталістів подає в циркуляцію гроші на витрачання доходу, то вона знову й вилучає з циркуляції ці гроші, а тому завжди може знову розпочати той самий процес; що, отже, розглядувана як кляса капіталістів, вона, як і раніш, має цю грошову суму, потрібну для перетворення додаткової вартости на гроші. Отже, коли капіталіст не лише вилучає з товарового ринку для свого споживного фонду додаткову вартість у формі товарів, але разом з тим до нього повертаються назад і гроші, що на них він купив ці товари, то, очевидно, що він вилучив з циркуляції товари, не давши за них жодного еквіваленту. Вони нічого не коштують йому, хоч він заплатив за них гроші. Коли я купую товарів на фунт стерлінґів, а продавець товару повертає мені цей фунт за додатковий продукт, що нічого не коштував мені, то я, очевидно, безплатно одержав товари. Постійне повторення цієї операції нічого не змінює в тому, що я постійно вилучаю товари й постійно лишаюсь власником фунта стерлінґів, хоч, щоб одержати товари, я на деякий час віддаю його. Капіталіст постійно одержує ці гроші назад як перетворену на гроші додаткову вартість, яка нічого не коштувала йому.

Ми бачили, що в А. Сміса сукупна суспільна вартість продукту розкладається на дохід, на $v + m$, отже, що стала капітальна вартість у

нього дорівнює нулеві. З цього неодмінно випливає, що грошей, потрібних для циркуляції річного доходу, досить і для циркуляції сукупного річного продукту; що, отже, в нашому випадку, грошей, потрібних для циркуляції засобів споживання вартістю в 3.000, досить і для циркуляції сукупного річного продукту вартістю в 9.000. Такий справді погляд А. Сміса, і Т. Тук повторює його. Це хибне уявлення про відношення маси грошей, потрібної, щоб перетворити дохід на гроші, до маси грошей, потрібної для циркуляції сукупного суспільного продукту, є неминучий результат незрозумілого, непродуманого уявлення про спосіб, що ним репродукуються й щороку заміщуються різні речові й вартісні елементи сукупного річного продукту. Тому його вже й збито.

Послухаймо самого Сміса й Тука.

Сміс каже (книга II, розділ 2): „Циркуляцію кожної країни можна розподілити на дві частини: циркуляцію між самими торговцями й циркуляцію між торговцями й споживачами. Хоч ті самі грошові одиниці, — паперові або металеві, — можуть застосовуватись то в одній, то в другій циркуляції, однак, і та й друга безупинно відбуваються одночасно одна поряд однієї, і тому кожна з них потребує певної маси грошей того або іншого роду, щоб і далі продовжувати свій рух. Вартість товарів, що циркулюють між різними торговцями, ніколи не може перевищити вартости товарів, що циркулюють між торговцями й споживачами; бо, хоч що купують торговці, вони мусять усе це, кінець-кінцем, продати споживачам. А що циркуляція між торговцями відбувається en gros *), то вона взагалі потребує досить великих сум для кожного поодинокого обміну. Навпаки, циркуляція між торговцями й споживачами відбувається здебільша en détail **) і часто потребує лише дуже незначних грошових сум; часто досить одного шилінґа або навіть половини пенні. Але невеличкі суми циркулюють куди швидше, ніж великі... Тому, хоч річні закупи всіх споживачів принаймні (чудове це „принаймні") дорівнюють вартістю закупам усіх торговців, однак, їх звичайно можна переводити куди меншою масою грошей" і т. ін.

До цього місця Адама Т. Тук („An Inquiry into the Currency Principle. London, 1844", стор. 34—36 passim) зауважує: „Не викликає жодного сумніву, що ця подана тут ріжниця в суті правильна... Обмін між торговцями й споживачами охоплює також і виплату заробітної плати, яка являє головний дохід (the principal means) споживачів... Всі обміни між торговцями, тобто всі продажі, починаючи від продуцента або імпортера, переходячи всі щаблі посередніх процесів мануфактури й т. інш. і закінчуючи роздрібним торговцем або купцем-експортером, можна звести до рухів переміщення капіталу. Але переміщення капіталу не мають собі за неодмінну передумову й на практиці справді при більшості обмінів не призводять до того, щоб підчас переміщення справді передавалось банк-

*) Гуртом, оптом. *Ред.*
**) На роздріб. *Ред.*

ноти або монети, — я маю на увазі матеріяльну, а не фіктивну передачу... Загальна сума взаємних обмінів між торговцями мусить, кінець-кінцем, визначатись і обмежуватись сумою обмінів між торговцями й споживачами".

Коли б у Тука остання теза була висловлена відокремлено, то можна було б думати, що він просто констатує, що є співвідношення між обмінами поміж самими торговцями і обмінами поміж торговцями й споживачами, — інакше кажучи, співвідношення між вартістю сукупного річного доходу й вартістю капіталу, що за допомогою його продукується дохід. Однак це не так. Він прямо пристає на погляд А. Сміса. Тому зайве було б критикувати зокрема його теорію циркуляції.

2) Кожен промисловий капітал при відкритті підприємства одним заходом подає в циркуляцію гроші на всю свою основну складову частину, яку він знову вилучає лише поступінно, протягом ряду років, продаючи свій річний продукт. Отже, спочатку він подає в циркуляцію більше грошей, ніж вилучає з неї. Це повторюється кожного разу при відновленні цілого капіталу in natura; це повторюється щороку для певного числа підприємств, що їхні основні капітали доводиться відновлювати in natura; частинно це повторюється при кожному ремонті, при кожному лише частинному відновленні основного капіталу. Отже, коли одна сторона вилучає з циркуляції більше грошей, ніж подає в неї, то друга сторона — навпаки.

В усіх галузях промисловости, де період продукції (як величина відмінна від робочого періоду) охоплює порівняно довгий час, капіталістичні продуценти протягом цього періоду ввесь час подають гроші в циркуляцію, — почасти на оплату застосованої робочої сили, почасти на закуп засобів продукції, що їх треба застосувати; таким чином, засоби продукції безпосередньо вилучаються з ринку, а засоби споживання почасти посередньо через робітників, які витрачають свою заробітну плату, почасти безпосередньо самими капіталістами, які зовсім не відкладають свого споживання, і при цьому ці капіталісти спочатку не подають на ринок жодного еквіваленту товарами. Гроші, що їх вони подають в циркуляцію, протягом цього періоду служать для перетворення на гроші товарової вартости, а втім і вміщеної в ній додаткової вартости. Дуже важливий стає цей момент при розвиненій капіталістичній продукції, в довгочасних підприємствах, що їх засновують акційні товариства і т. ін., як от будування залізниць, каналів, доків, великих міських споруд, залізних пароплавів, дренування ґрунту в широких розмірах і т. ін.

3) Тимчасом як інші капіталісти, — лишаючи осторонь витрати на основний капітал, — вилучають з циркуляції більше грошей, ніж подали в неї, купуючи робочу силу та обігові елементи, капіталісти, що продукують золото й срібло, — лишаючи осторонь благородний метать, що служить як сировинний матеріял, — подають в циркуляцію тільки гроші, а вилучають з неї тільки товари. Сталий капітал, за винятком зношеної частини, більшу частину змінного капіталу й усю додаткову вартість, за винятком скарбу, який, можливо, нагромаджується в їхніх власних руках, — усе це як гроші подається в циркуляцію.

4) З одного боку, циркулюють як товари різні речі, спродуковані не цього року, земельні ділянки, будинки тощо; далі продукти, що період їхньої продукції охоплює більш, ніж рік: худоба, ліс, вино й т. ін. Для цих та інших явищ важливо пам'ятати, що, крім грошової суми, потрібної для безпосередньої циркуляції, певна частина завжди перебуває в лятентному стані, не функціонуючи, але, коли дати їй поштовх, вона може почати функціонувати. Вартість таких продуктів часто циркулює також частинами й поступінно, як от вартість будинків при винайманні протягом ряду років.

З другого боку, не всі рухи процесу репродукції упосереднюється грошовою циркуляцією. Ввесь процес продукції, скоро його елементи придбано, виключається з циркуляції. Далі, виключається ввесь продукт, що його безпосередньо споживає сам продуцент, — хоч особисто, хоч продуктивно; і сюди належить також харчування сільських робітників натурою.

Отже, та маса грошей, що за її допомогою циркулює річний продукт, вже є в суспільстві, вона нагромаджувалась поступінно. За винятком золота, яке заміщує, напр., зношені монети, вона не належить до вартости, спродукованої цього року.

У нашому викладі припускається циркуляцію виключно благородних металевих грошей, і до того найпростіша її форма — купівля й продаж за готівку, хоч на основі простої металевої циркуляції гроші можуть функціонувати і як засіб виплати і справді історично так функціонували, і хоч на цій основі розвинулись кредитова система й певні сторони її механізму.

Це припущення робиться не лише з методичних міркувань, що їх важливість виявляється вже в тому, що так Тук і його школа, як і їхні противники, в своїх контроверсіях, досліджуючи циркуляцію банкнот, постійно мусіли повертатись до гіпотези суто-металевої циркуляції. Вони мусіли це робити post festum, але робили це дуже поверхово, до того ж під тиском бо вихідний пункт відігравав при цьому лише ролю другорядного моменту в аналізі.

Але найпростіший розгляд грошової циркуляції, поданої в її первісній формі, — а грошова циркуляція є тут іманентний момент річного процесу репродукції, — показує:

а) Коли ми припустимо розвинену капіталістичну продукцію, а значить, і панування системи найманої праці, то грошовий капітал, очевидно, відіграє головну ролю, оскільки він є форма, що в ній авансується змінний капітал. В міру того, як розвивається система найманої праці, кожен продукт перетворюється на товар, а тому — за деякими важливими винятками — він мусить також цілком пробити перетворення на гроші як фазу свого руху. Маса грошей, що циркулюють, мусить бути достатня для цього перетворення товарів на гроші, і найбільшу частину цієї маси подається в формі заробітної плати, грошей, що їх як грошову форму змінного капіталу авансував промисловий капітал на оплату робочої сили, і що функціонують в руках робітників — більшою частиною —

лише як засіб циркуляції (купівельні засоби). Це — цілковита протилежність натуральному господарству, як воно переважає на основі всіх систем залежности (втім і кріпацької) і ще більше на основі більш-менш примітивних громад, усе одно — хоч вони сполучені з відносинами залежности й рабства, хоч ні.

При системі рабства грошовий капітал, витрачуваний на закуп робочої сили, відіграє ролю грошової форми основного капіталу, заміщуваного лише поступінно, поки мине активний період життя раба. Тому в атенян бариш, що його одержує рабовласник безпосередньо, промислово використовуючи свого раба, або посередньо, винаймаючи його іншим промисловцям (напр., на працю в копальнях), розглядалось лише як процент (разом з амортизацією) на авансований грошовий капітал, — цілком так само, як при капіталістичній продукції частину додаткової вартости плюс зношування основного капіталу промисловий капіталіст залічує до проценту й заміщення свого основного капіталу; цілком так само, як це звичайно роблять капіталісти, що винаймають основний капітал (будинки, машини тощо). Простих хатніх рабів, хоч вони служать для виконування доконечних робіт, хоч для демонстрування розкошів, тут не береться на увагу, вони відповідають нашій клясі слуг. Але й система рабства — оскільки вона є панівна форма продуктивної праці в хліборобстві, мануфактурі, судноплавстві тощо, як було в розвинених державах Греччини та в Римі, — зберігає елемент натурального господарства. Самий ринок рабів постійно поповнюється товаром-робочою силою за допомогою воен, піратства і т. ін.; з свого боку це піратство не упосереднюється процесом циркуляції, а є натуральне привлащення чужої робочої сили безпосереднім фізичним примусом. Навіть в Сполучених Штатах, після того як проміжна територія між північними штатами найманої праці й південними штатами рабства перетворилась на країну вирощування рабів для півдня, де, отже, самі раби, подавані на невільничий ринок, стали елементом річної репродукції, цього через деякий час було вже не досить, і для поповнення ринку ще довго — оскільки це було можливе, — й далі провадили африканську работорговлю.

b) Відпливи й зворотні припливи грошей при перетворенні річного продукту, які відбуваються стихійно на основі капіталістичної продукції; одночасні авансування основних капіталів на всю величину їхньої вартости — і поступінне, що триває протягом довголітніх періодів, вилучення їхньої вартости з циркуляції, отже, постійне відновлення їх у грошовій формі за допомогою щорічного скарботворення, яке в суті цілком відмінне від того скарботворення, що відбувається рівнобіжно з ним і ґрунтується на щорічній новій продукції золота; різний протяг часу, що на нього, залежно від довжини періодів продукції товарів, авансується гроші, отже, і потреба завжди знову нагромаджувати їх, раніше ніж можна буде вилучати їх назад з циркуляції через продаж товарів; ріжниця в протязі часу, що на нього авансується гроші, яка постає в наслідок хоча б різної віддалі місця продукції від ринку збуту; так само ріжниця в величині та строках зворотного припливу грошових сум, залежно від

стану, зглядно від відносної величини продукційних запасів у різних підприємствах та різних поодиноких капіталістів тієї самої галузі підприємства, отже, ріжниці в строках закупу елементів сталого капіталу — все це на протязі року репродукції: досить лише на досвіді помітити всі ці різноманітні моменти стихійного руху та звернути на них увагу, — щоб з'явився імпульс до пляномірного використовування їх так для механічних допоміжних засобів кредитової системи, як і для справжнього виловлювання наявних капіталів, що їх можна дати в позику.

До цього долучається ще ріжниця між такими підприємствами, що їхня продукція в нормальних, загалом беручи, умовах відбувається безперервно в тих самих розмірах, і такими, що в різні періоди року застосовують робочу силу в неоднаковому розмірі, як, напр., сільське господарство.

XIII. Теорія репродукції Детю де-Трасі [56])

За приклад плутаної й разом з тим бундючної безтямности політикоекономів при розгляді суспільної репродукції є великий логік Детю де-Трасі (пор. кн. I, розд. IV, 2, прим. 30), до якого навіть Рікардо ставиться серйозно, називаючи його a very distinguished writer *). (Principles, p. 333).

Цей „видатний письменник“ дає такі пояснення щодо сукупного суспільного процесу репродукції та циркуляції.

„Мене запитають, як одержують ці промислові підприємці такі великі зиски, і від кого вони можуть їх брати. Я відповідаю, що вони досягають цього тому, що продають все продуковане ними дорожче, ніж коштує їм продукція; і тому що вони це продають:

1) один одному в розмірі всієї частини свого споживання, призначеної на задоволення їхніх потреб, яку вони оплачують частиною їхнього зиску;

2) найманим робітникам, так тим, що їх оплачують вони сами, як і тим, що їх оплачують капіталісти-нероби; таким способом вони одержують назад від цих робітників всю їхню заробітну плату, за винятком хіба невеликих заощаджень;

3) капіталістам-неробам, які платять їм частиною свого доходу, ще не витраченою на наймання робітників, що роблять безпосередньо для них, так що уся рента, щорічно виплачувана промисловими підприємцями капіталістам-неробам, тим або іншим способом знову припливає назад до промисловців“. (Destutt de Tracy.Fraité de la volonté et de ses effets. Paris. 1826“, p. 239).

Отже, капіталісти збагачуються, поперше, обдурюючи один одного при обміні тієї частини додаткової вартости, яку вони призначають для особистого споживання або споживають як дохід. Отже, коли ця частина

56) З рукопису II.
*) Дуже видатним письменником. *Ред.*.

їхньої додаткової вартости, зглядно їхнього зиску = 400 ф. стерл., то ці 400 ф. стерл. перетворюються, напр., на 500 ф. стерл. в наслідок того, що кожен співвласник цих 400 ф. стерл. продає свою частину другому дорожче на 25%. Що всі роблять так, то наслідок такий самий, як коли б вони навзаєм продавали один одному за дійсною вартістю. Тільки для циркуляції товарової вартости в 400 ф. стерл. їм потрібна маса грошей в 500 ф. стерл., а це є, здається, скорше метод збіднення, ніж збагачення, бо їм доводиться чималу частину всього свого майна непродуктивно зберігати в некорисній формі засобів циркуляції. Все сходить на те, що кляса капіталістів, не зважаючи на всебічне номінальне підвищення цін їхніх товарів, може розподіляти поміж себе для свого особистого споживання лише запас товарів вартістю в 400 ф. стерл., але вони роблять один одному приємність, пускаючи в циркуляцію 400 ф. стерл. товарової вартости за допомогою такої маси грошей, яка потрібна для 500 ф. стерл. товарової вартости.

Ми зовсім лишаємо осторонь, що тут припускається „частину їхнього зиску", і значить, взагалі запас товарів, що в ньому виражається зиск. А проте Детю хотів саме з'ясувати нам, відки походить цей зиск. Маса грошей, потрібна для його циркуляції, це питання цілком другорядне. Та маса товарів, яка репрезентує зиск, здається, походить від того, що капіталісти не лише продають її один одному, хоч уже й це дуже добре й глибоко розумно, але що вони продають один одному дуже дорого. Отже, ми знаємо тепер одне джерело збагачення капіталістів. Воно сходить до таємниці „ентспектора Брезіґа", що великі злидні походять з великої pauvreté *).

2) Далі, ті самі капіталісти продають „найманим робітникам, так тим, що їх оплачують вони сами, як і тим, що їх оплачують капіталісти-нероби; таким чином, вони одержують назад від цих робітників всю їхню заробітну плату, за винятком хіба невеликих заощаджень".

Зворотний приплив до капіталістів того грошового капіталу, що в формі його вони авансували заробітну плату робітникові, є, за паном Детю, друге джерело збагачення цих капіталістів.

Отже, коли кляса капіталістів виплатить робітникам, напр., 100 ф. стерл., як заробітну плату, а потім ті самі робітники купують товари такої самої вартости в 100 ф. стерл. у тієї самої кляси капіталістів, і тому сума в 100 ф. стерл., авансована капіталістами як покупцями робочої сили, припливає до них назад при продажу цим робітникам товарів на 100 ф. стерл., то капіталісти в наслідок цього з б а г а ч у ю т ь с я. З погляду доброго розуму виходить, що капіталісти за допомогою цієї процедури знову мають ті 100 ф. стерл., що були в них до цієї процедури. На початку процедури в них було 100 ф. стерл. грішми, на ці 100 ф. стерл. вони купили робочу силу. За ці 100 ф. стерл. грішми куплена праця продукує товари вартістю, оскільки ми знаємо до цього часу, в 100 ф. стерл. В наслідок того, що робітникам продано ці 100 ф. стерл. в то-

*) Бідности. *Ред.*

варах, капіталісти одержують знову 100 ф. стерл. грішми. Отже, у капіталістів знову є 100 ф. стерл. грішми, а в робітників—на 100 ф. стерл. товару, що його вони сами спродукували. Важко зрозуміти, як могли б капіталісти збагатитись на цьому. Коли б 100 ф. стерл. грішми не припливали до них назад, то їм довелось би, поперше, заплатити робітникам за їхню працю 100 ф. стерл. грішми, і, подруге, безплатно віддати їм продукт цієї праці, засоби споживання на 100 ф. стерл. Отже, зворотний приплив грошей міг би, щонайбільш, пояснити, чому капіталісти не збіднюються в наслідок цієї операції, але ні в якому разі не міг би пояснити, чому вони з неї збагачуються.

Звичайно, друге питання, звідки капіталісти беруть ці 100 ф. стерл. грішми, і чому робітники мусять обмінювати свою робочу силу на ці 100 ф. стерл., замість самим продукувати товари власним коштом. Але це є щось само собою зрозуміле для мислителів типу Детю.

Детю сам не цілком задоволений з такого розв'язання. Він бо не сказав нам, що збагачення постає тому, що витрачають грошову суму в 100 ф. стерл. і потім знову одержують грошову суму в 100 ф. стерл., отже, не в наслідок зворотного припливу 100 ф. стерл. грішми, який з'ясовує лише, чому ці 100 ф. стерл. грішми не втрачається. Він сказав нам, що капіталісти збагачуються, „продаючи все продуковане ними дорожче, ніж коштував їм закуп цього".

Отже, капіталісти в своїй оборудці з робітниками мусять збагачуватись тому, що вони продають робітникам дуже дорого. Чудово! „Вони виплачують заробітну плату... і все це зворотно приплива́є до них в наслідок витрат всіх цих людей, що платять за них" (за продукти) „дорожче, ніж вони коштували їм" (капіталістам) „при такій заробітній платі" (стор. 240). Отже, капіталісти платять робітникам 100 ф. стерл. заробітної плати, а потім продають робітникам власний продукт останніх за 120 ф. стерл., так що до капіталістів не лише припливають назад ці 100 ф. стерл., а ще виграється 20 ф. стерл.? Це неможливо. Робітники можуть заплатити лише тими грішми, що їх вони одержали в формі заробітної плати. Коли вони одержали від капіталістів 100 ф. стерл. заробітної плати, то вони можуть купити лише на 100 ф. стерл., а не на 120 ф. стерл. Отже, цим способом питання не розв'язується. Але є ще один спосіб. Робітники купують у капіталістів товару на 100 ф. стерл., а в дійсності одержують товар вартістю лише на 80 ф. стерл. Тому їх, безперечно, обшахраяли на 20 ф. стерл. А капіталіст, безперечно, збагатився на 20 ф. стерл., бо він фактично оплатив робочу силу на 20% нижче від її вартости або обкружним шляхом зробив одрахування в 20% з номінальної заробітної плати.

Кляса капіталістів досягла б цього самого, якби вона з самого початку виплатила робітникам заробітної плати лише 80 ф. стерл., а потім дала б їм за ці 80 ф. стерл. грішми товарову вартість дійсно на 80 ф. стерл. Ось такий,—коли взяти цілу клясу,—здається, нормальний спосіб, бо, за висловом самого пана Детю, робітнича кляса мусить одержувати „достатню заробітну плату" (ст. 219), бо цієї заробітної плати

мусить вистачити принаймні на те, щоб підтримати її існування й працездатність, „придбати найпотрібніші засоби існування“ (стор. 180). Коли робітники не одержують такої достатньої плати, то, за тим самим Детю, це—„смерть для промисловости“ (стор. 208), отже, здавалось би, зовсім не засіб збагачення для капіталістів. Але хоч яка буде висота заробітної плати, виплачуваної клясою капіталістів робітничій клясі, ця плата має певну вартість, напр., 80 ф. стерл. Отже, коли кляса капіталістів виплачує робітникам 80 ф. стерл., то вона повинна давати їм за ці 80 ф. стерл. товарову вартість в 80 ф. стерл., а тому зворотний приплив цих 80 ф. стерл. не збагачує її. А коли вона виплачує їм грішми 100 ф. стерл. і продає їм за 100 ф. стерл. товарову вартість в 80 ф. стерл., то вона виплачує їм грішми на 25% більше за їхню нормальну заробітну плату і за те дає їм товарами на 25% менше.

Інакше кажучи, фонд, що з нього взагалі кляса капіталістів бере свій зиск, утворювався б з одрахувань з нормальної заробітної плати, в наслідок оплати робочої сили нижче за її вартість, тобто нижче за вартість засобів існування, доконечних для нормальної репродукції робочої сили як найманих робітників. Отже, коли б виплачувалось нормальну заробітну плату, а так повинно бути за Детю, то не існувало б жодного фонду зиску ні для промисловців, ні для капіталістів-нероб.

Отже, усю таємницю, як збагачується кляса капіталістів, панові Детю довелось би звести ось на що: в наслідок одрахувань з заробітної плати. В такому разі не існує інших фондів додаткової вартости, що про них він каже в пунктах 1 і 3.

Отже, в усіх країнах, де грошову заробітну плату робітників зведено на вартість засобів споживання, потрібних на їхнє існування як кляси, не існувало б ні фонду споживання, ні фонду нагромадження для капіталістів, а значить, не існувало б і фонду існування кляси капіталістів, а тому й кляси капіталістів. І за Детю, це саме так було б у всіх багатих, розвинених країнах старої цивілізації, бо тут в „наших суспільствах старого походження фонд, звідки покривається заробітну плату, є... майже стала величина“ (стор. 202).

І коли урізується заробітну плату, збагачення капіталістів випливає не з того, що вони спочатку виплачують робітникові 100 ф. стерл. грішми, а потім дають йому на ці 100 ф. стерл. грішми 80 ф. стерл. товарами,—отже, в дійсності 80 ф. стерл. товару пускають у циркуляцію грошовою сумою в 100 ф. стерл., на 25% більшою,—але з того, що капіталіст привлащує собі з продукту робітника, крім додаткової вартости—тієї частини продукту, що в ній втілюється додаткова вартість,—ще й 25% тієї частини продукту, яка в формі заробітної плати повинна була б дістатися робітникові. Таким безглуздим способом, як це уявляє собі Детю, кляса капіталістістів абсолютно нічого не виграла б. Вона платить робітникам 100 ф. стерл. як заробітну плату і за ці 100 ф. стерл. повертає робітникові з власного його продукту 80 ф. стерл. товарової вартости. Але при наступній операції вона мусить знову авансувати на ту саму процедуру 100 ф. стерл. Отже, вона вдається лише до марної гри, авансуючи

100 ф. стерл. грішми й даючи за них 80 ф. стерл. товаром, замість авансувати 80 ф. стерл. грішми й дати за них 80 ф. стерл. товаром. Інакше кажучи, вона без якоїбудь користи постійно авансує на 25% більший грошовий капітал для циркуляції свого змінного капіталу, а це є цілком оригінальний метод збагачення.

3) Нарешті, кляса капіталістів продає „капіталістам-неробам, які платять їм частиною свого доходу, ще невитраченою на наймання робітників, що роблять безпосередньо для них, так що уся рента, щорічно виплачувана промисловими підприємцями капіталістам-неробам, тим або іншим способом знову припливає назад до промисловців".

Раніше ми бачили, що промислові капіталісти, „частиною свого зиску оплачують усю ту частину їхнього споживання, яка призначена на задоволення їхніх потреб". Отже, припустімо, що їхній зиск=200 ф. стерл. Припустімо, прим., що 100 ф. стерл. вони витрачають на своє особисте споживання. Але друга половина = 100 ф. стерл. належить не їм, а капіталістам-неробам, тобто одержувачам земельної ренти й капіталістам-позикодавцям за проценти. Отже, промислові капіталісти повинні виплачувати цим людям 100 ф. стерл. грішми. Скажімо, що з цих грошей капіталістам-неробам треба 80 ф. стерл. на їхнє власне споживання і 20 ф. стерл. на наймання слуг і т. ін. Отже, на ці 80 ф. стерл. вони купують засоби споживання у промислових капіталістів. В наслідок цього до промислових капіталістів, тимчасом як від них відходить продукт в 80 ф. стерл., повертається назад 80 ф. стерл. грішми, або $^4/_5$ тих 100 ф. стерл., що їх вони заплатили капіталістам-неробам під назвою ренти, проценту й т. ін. Далі, кляса слуг, безпосередні наймані робітники капіталістів-нероб, одержали від своїх панів 20 ф. стерл. Вони купують на них—теж у промислових капіталістів—засоби споживання на 20 ф. стерл. В наслідок цього до промислових капіталістів, тимчасом як від них відходить продукт на 20 ф. стерл., повертається назад 20 ф. стерл. грішми, або остання п'ята частина тих 100 ф. стерл. грішми, що їх вони заплатили капіталістам-неробам як ренту, процент та ін.

По закінченні оборудки до промислових капіталістів зворотно припливають ті 100 ф. стерл. грішми, що їх вони віддали капіталстам-неробам, сплачуючи ренту, процент і т. ін., тимчаєом як половина їхнього додаткового продукту = 100 ф. стерл. з їхніх рук перейшла до фонду споживання капіталістів-нероб.

Отже, для питання, що про нього тут ідеться, очевидно, було б цілком зайве в тому або іншому вигляді притягати до справи розподіл цих 100 ф. стерл. між капіталістами-неробами та їхніми безпосередніми найманими робітниками. Справа проста: їхні ренти, проценти, коротше, ту пайку, що їм припадає з додаткової вартости = 200 ф. стерл., виплачують їм промислові капіталісти грішми, 100 ф. стерл. На ці 100 ф. стерл. вони безпосередньо або посередньо купують засоби споживання у промислових капіталістів. Отже, вони виплачують їм назад 100 ф. стерл. грішми й беруть у них на 100 ф. стерл. засобів споживання.

В наслідок цього відбувається зворотний приплив 100 ф. стерл. грішми, що їх заплатили промислові капіталісти капіталістам-неробам. Чи є цей зворотний приплив грошей, як фантазує Детю, засіб збагачення для промислових капіталістів? До оборудки в них була сума вартости в 200 ф. стерл.; 100 ф. стерл. в грошах і 100 ф. стерл. в засобах споживання. Після оборудки у них є лише половина первісної суми вартости. У них знову є ці 100 ф. стерл. грішми, але вони втратили ці 100 ф. стерл. в засобах споживання, що перейшли до рук капіталістів-нероб. Отже, вони зробились не багатші на 100 ф. стерл., а бідніші на 100 ф. стерл. Коли б замість такого обкружного шляху,—спочатку заплатити 100 ф. стерл. грішми, а потім одержати ці 100 ф. стерл. грішми назад як оплату 100 ф. стерл. засобів споживання,—коли б вони замість цього безпосередньо заплатили ренту, процент і т. ін. в натуральній формі свого продукту, то до них не повернулось би з циркуляції жодних 100 ф. стерл. грішми, бо вони не подали в циркуляцію жодних 100 ф. стерл. грішми. При виплаті натурою справа стояла б просто так, що вони з додаткового продукту вартістю в 200 ф. стерл. одну половину затримали в себе, а другу половину віддали без еквіваленту капіталістам-неробам. Навіть Детю не міг би наважитись оголосити це за засіб збагачення.

Земля й капітал, що їх промислові капіталісти позичили у капіталістів-нероб і що за них вони повинні виплатити їм частину додаткової вартости в формі земельної ренти, проценту й т. інш., звичайно, були для них зисковні, бо вони були за одну з умов продукції так продукту взагалі, як і тієї частини продукту, яка становить додатковий продукт або в якій втілюється додаткова вартість. Цей зиск випливає з користування орендованою землею та капіталом, а не з ціни, що її платиться за це. Навпаки, ціна ця становить одрахування з зиску. Інакше довелось би стверджувати, що промислові капіталісти зробились би не багатші, а бідніші, коли б вони могли затримати для самих себе й другу половину додаткової вартости замість віддавати її. Але до такої плутанини доходять, коли явища циркуляції, такі, як зворотний приплив грошей, звалюють докупи з розподілом продукту, тимчасом як цей розподіл лише упосереднюється такими явищами циркуляції.

І все ж той самий Детю такий дотепний, що зауважує: „Відки походять доходи цих людей-нероб? Чи не походять вони з ренти, яку з свого зиску платять їм люди, що пускають у роботу капітали перших, тобто люди, які оплачують з фонду перших працю, яка продукує більш, ніж вона коштує, коротко кажучи промисловці? Отже, щоб відкрити джерело всякого багатства, завжди доводиться повертатись до цих промисловців. Вони—ось хто дійсно годує робітників, що їх наймають перші“ (стор. 246).

Тепер виходить, що виплата ренти і т. ін. є відрахування з зиску промисловців. Раніш це було за засіб їхнього збагачення.

Та для нашого Детю лишилась ще одна втіха. Ці браві промисловці поводяться з капіталістами-неробами так само, як один з одним і з ро-

бітниками. Вони продають їм усі товари дорожче, напр., на 20%. Тут можливі два випадки. Нероби, крім тих 100 ф. стерл., що їх вони одержують щорічно від промисловців, мають ще інші грошові засоби, або не мають їх. В першому разі промисловці продають їм свої товари вартістю в 100 ф. стерл. за ціну, прим., в 120 ф. стерл. Отже, через продаж їхніх товарів до них повертаються назад не лише ті 100 ф. стерл., що їх вони заплатили неробам, але, крім того, ще 20 ф. стерл., які справді являють для них нову вартість. Як же тепер стоїть справа з розрахунком? Вони дурно віддали товарів на 100 ф. стерл., бо ті 100 ф. стерл. грішми, що ними їм виплатили частину суми, були їхні власні гроші. Отже, їхній власний товар їм оплачено їхніми власними грішми. Отже, 100 ф. стерл. втрати. Але вони одержали, крім того, 20 ф. стерл. як надлишок ціни над вартістю. Отже, 20 ф. стерл. бариша; при 100 ф. стерл. втрат, це становить 80 ф. стерл. втрат; завжди лишається мінус, ніколи не буде плюса. Шахрайство, спричинене неробам, зменшило втрати промисловців, але від цього втрата багатства не перетворилась для них на засіб до збагачення. Але такий метод не можна вживати протягом довгого часу, бо нероби не можуть щороку платити 120 ф. стерл. грішми, одержуючи щороку лише 100 ф. стерл. грішми.

Тоді маємо другий спосіб: промисловці продають товарів вартістю в 80 ф. стерл. за ті 100 ф. стерл. грішми, що їх вони заплатили неробам. В цьому разі, як і раніш, вони дурно віддають 80 ф. стерл. грішми у формі ренти, проценту й т. ін. Таким шахрайством вони зменшили свою данину неробам, але вона лишається, як і раніше, і, згідно з тією самою теорією, що ціни залежать від доброї волі продавців, нероби можуть у майбутньому вимагати 120 ф. стерл. ренти, процентів і т. ін. за свою землю та капітал, а не 100 ф. стерл., як до цього часу.

Цей блискучий дослід цілком гідний глибокого мислителя, який на одній сторінці списує в А. Сміта, що „праця є джерело всякого багатства" (стор. 242), що промислові капіталісти „застосовують свій капітал, щоб оплачувати працю, яка репродукує капітал з зиском" (стор. 246), а на другій сторінці робить висновок, що ці промислові капіталісти „годують усіх інших людей, що тільки вони збільшують суспільне майно і утворюють усі засоби для нашого споживання" (стор. 242), що не робітники годують капіталістів, а капіталісти робітників, і це з тієї чудової причини, що гроші, якими оплачується робітників, не лишаються в їхніх руках, а постійно повертаються назад до капіталістів як плата за спродуковані робітниками товари. „Вони одержують лише однією рукою, а другою віддають назад. Отже, їх споживання треба розглядати як породжене тими, хто платить їм утримання"... (стор. 235).

Після такого вичерпного опису суспільної репродукції та споживання, як вони відбуваються за посередництвом грошової циркуляції, Детю каже далі: „Ось чим поповнюється це perpetuum mobile*) багатства, рух.

*) Прилад, що безупинно р хається без впливу зовнішньої движної сили. *Ред.*

що хоч йогой неправильно розуміють" (mal connu—певно!), „але слушно звуть циркуляцією; бо він справді є кругобіг і завжди повертається назад до свого вихідного пункту. Цей пункт є той, де відбувається продукція" (p. 239, 240).

Детю, цей very distinguished writer (видатний письменник), membre de l'Institut de France et de la Société Philosophique de Philadelphie (член Інституту Франції та Філософського т-ва Філядельфії) і справді до певної міри світило серед вульґарних економістів, наприкінці прохає читачів дивуватися з тієї дивовижної ясности, що з нею він виклав перебіг суспільного процесу, з того потоку світла, що його він пролив на предмет, і робить навіть таку ласку, що розкриває читачеві, відки походить все це світло. Це треба навести в ориґіналі: „On remarquera, j'espère, combien cette manière de consdérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société. D'où viennent cet accord et cette lucidité? De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point de vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin" (p. 242, 243). *)

Ось такий буржуазний кретинізм в його блискучому самозадоволенні **).

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ [57])

АКУМУЛЯЦІЯ ТА ПОШИРЕНА РЕПРОДУКЦІЯ

В книзі I показано, як перебігає акумуляція для поодинокого капіталіста. В наслідок перетворення на гроші товарового капіталу перетворюється на гроші й додатковий продукт, що в ньому втілюється додаткова вартість. Цю додаткову вартість, перетворену таким чином на гроші, капіталіст знову перетворює на додаткові натуральні елементи свого продуктивного капіталу. При наступному кругобігу продукції збільшений капітал дає більшу кількість продукту. Але те, що відбувається з індивідуальним капіталом, мусить також виявитись і в сукупній річній продукції, цілком подібно до того, що ми бачили, розглядаючи просту репродукцію, де—

---

*) „Сподіваюсь, що звернуть увагу на те, наскільки такий спосіб розглядати споживання наших б гатств узгоджується з усім сказаним нами про їхню продукцію та їхній розподіл, і яким світом він разом з тим осяює ввесь перебіг суспільного розвитку. Відки походить ця гармонія і ця ясність? З того, що ми відкрили істину. Це нагадує нам ті дзеркала, що точно й зберігаючи дійсні пропорції між частинами, відображають усе, що ставиться перед ними в справжньому їхньому фокусі, і де все розпливається, коли дуже наближатись або віддалятись".

**) Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude!

[57]) Відси до кінця рукопис VIII.

при індивідуальному капіталі—послідовне осаджування його зужиткованої основної складової частини в формі грошей, що їх нагромаджується як скарб, виражається і в річній суспільній репродукції.

Коли індивідуальний капітал = 400 c + 100 v, а річна додаткова вартість—100, то товаровий продукт = 400 c + 100 v + 100 m. Ці 600 перетворюється на гроші. З цих грошей 400 c знову перетворюється на натуральну форму сталого капіталу, 100 v—на робочу силу і, крім того,—якщо додаткова вартість нагромаджується,—100 m перетворюється на додатковий сталий капітал через обмін на натуральні елементи продуктивного капіталу. При цьому припускається: 1) що в даних технічних умовах цієї суми досить або для збільшення діющого сталого капіталу, або для відкриття нового промислового підприємства. Але може бути й таке, що треба протягом куди довшого часу перетворювати додаткову вартість на гроші й нагромаджувати ці гроші як скарб, раніш ніж стає можливий цей процес, отже, раніш ніж може настати справжня акумуляція, поширення продукції. 2) Припускається, що в дійсності продукція в поширеному маштабі настала вже раніше, бо для того, щоб гроші (нагромаджену в грошах додаткову вартість) можна було перетворити на елементи продуктивного капіталу, треба, щоб ці елементи вже можна було купити на ринку як товари; при цьому не має ніякого значення, коли їх не купується як готові товари, а виготовляється на замовлення. Їх оплачується лише після того, як вони вже є в наявності, і в усякому разі після того, як відносно них вже дійсно постала репродукція в поширеному маштабі, постало поширення нормальної до того часу продукції. Вони мусіли існувати потенціяльно, тобто в своїх елементах, бо для того, щоб їх в дійсності виробилось, треба було лише поштовху—замовлення, тобто попередньої купівлі й актиципованого продажу товару до його буття. Тоді гроші на одному боці покликають до життя поширену репродукцію на другому боці тому, що можливість для неї є вже й без грошей, бо гроші самі собою не є елемент справжньої репродукції.

Коли, напр., капіталіст A протягом одного року або кількох років продає послідовно продуковані ним маси товарового продукту, то разом з тим він послідовно перетворює на гроші й ту частину товарового продукту, яка є носій додаткової вартости,—додатковий продукт,—отже, саму додаткову вартість, спродуковану ним в товаровій формі,—помалу нагромаджує ці гроші, і таким чином утворюється новий потенціяльний грошовий капітал; потенціяльний, бо він здібний і призначений до перетворення на елементи продуктивного капіталу. А в дійсності капіталіст нагромаджує лише простий скарб, що не є елемент справжньої репродукції. При цьому його діяльність насамперед сходить на послідовне вилучення з циркуляції обігових грошей, при чому звичайно не виключається, що ці обігові гроші, які він таким чином тримає замкнені в скрині, перш ніж увійти в циркуляцію, сами були частиною другого скарбу. Цей скарб капіталіста A, що потенціяльно є новий грошовий капітал, так само не є додаткове суспільне багатство, як коли б його витратилось на засоби споживання. Але гроші, вилучені з обігу, отже, гроші,

що раніше в ньому були, могли вже раніше лежати як складова частина скарбу або бути грошовою формою заробітної плати, обслуговувати перетворення на гроші засобів продукції або інших товарів, обслуговувати циркуляцію сталої частини капіталу або доходу капіталіста. Вони так само не є нове багатство, як і гроші, розглядувані з погляду простої товарової циркуляції, що являють собою носіїв лише своєї наявної вартости, не є носії вартости вдесятеро більшої, з тієї причини, що вони протягом дня обернулись десять разів, реалізували десять різних вартостей. Товари існують без них, і вони сами лишаються тим, чим вони є (або в наслідок зношування навіть зменшуються), все одно хоч при одному обороті, хоч при десятьох. Тільки в золотопромисловості,— оскільки золотий продукт має в собі додатковий продукт, є носій додаткової вартости,—утворюється нове багатство (потенціяльні гроші), і лише, оскільки ввесь новий грошовий продукт входить у циркуляцію, він збільшує грошовий матеріял потенціяльних нових грошових капіталів.

Не являючи нового додаткового суспільного багатства, ця нагромаджена в грошовій формі додаткова вартість являє, однак, новий, потенціяльний грошовий капітал в наслідок тієї функції, що для неї її нагромаджується. (Далі ми побачимо, що новий грошовий капітал може виникнути й іншим способом, крім поступінного перетворення додаткової вартости на золото.)

Гроші вилучається з циркуляції й нагромаджується як скарб через продаж товару без наступної купівлі. Отже, коли уявити собі, що ця операція відбувається повсюдно, то, здається, не можна зрозуміти, відки візьмуться покупці, бо в цьому процесі,—а його треба уявляти собі загальним тому, що кожен індивідуальний капітал може перебувати в стадії акумуляції,—кожен хоче продавати, щоб нагромаджувати скарб, а ніхто не хоче купувати.

Коли уявити собі, що процес циркуляції між різними частинами річної репродукції перебігає ніби прямою лінією,—а це неправильно, бо за небагатьма винятками він завжди складається з навзаєм протилежних рухів,—то доведеться почати з золотопромисловця (зглядно сріблопромисловця), що купує, не продаючи, і припустити, що всі інші продають йому. В такому разі сукупний річний суспільний додатковий продукт (носій сукупної додаткової вартости) перейшов би до нього, а всі інші капіталісти pro rata розподілили б між собою його додатковий продукт, що вже з природи існує в грошовій формі і є природне втілення в золоті його додаткової вартости; бо частину продукту золотопромисловця, що повинна замістити його діющий капітал, уже зв'язано й її вжито. Спродукована в золоті додаткова вартість золотопромисловця була б тоді за єдиний фонд, що з нього всі інші капіталісти брали б матеріял для перетворення на гроші свого річного додаткового продукту. Отже, величиною вартости вона мусіла б дорівнювати цілій суспільній річній додатковій вартості, що мусить лише ще заляльковуватись на форму скарбу. Хоч які безглузді ці припущення, і вони нічого

не дали б нам, крім можливости пояснити, яким чином може одночасно утворюватись повсюдно скарб, і щоб при цьому сама репродукція, за винятком репродукції у золотопромисловців, не посунулась ані на крок далі.

Раніше, ніж розв'язати ці позірні труднощі, ми повинні відрізняти: акумуляцію в підрозділі I (продукція засобів продукції) і акумуляцію в підрозділі II (продукція засобів споживання). Ми почнемо з підрозділу I.

I. Акумуляція в підрозділі I

1. Утворення скарбу

Очевидно, що так капіталовкладення в численних галузях промисловости, з яких складається кляса I, як і різні індивідуальні капіталовкладення в кожній з цих галузей промисловости, залежно від їхнього віку, тобто від протягу їхнього минулого вже функціонування,—ми цілком лишаємо осторонь їхню величину, технічні умови, ринкові відносини і т. ін.,—перебувають на різних ступенях процесу послідовного перетворення додаткової вартости на потенціяльний грошовий капітал, все одно для якої з двох форм поширення продукції має служити цей грошовий капітал: чи для збільшення діющого капіталу, чи для закладення нових підприємств. Тому одна частина капіталістів постійно перетворює свій потенціяльний грошовий капітал, вирослий до відповідної величини, на продуктовий капітал, тобто за гроші, нагромаджені через перетворення на золото додаткової вартости, купує засоби продукції, додаткові елементи старого капіталу, тимчасом як друга частина капіталістів ще нагромаджує свій потенціяльний грошовий капітал. Отже, капіталісти цих двох категорій протистоять один одному: одні—як покупці, інші—як продавці, і кожний з цих двох категорій виступає виключно в одній з цих ролей.

Наприклад, A продає B (що може репрезентувати й кількох покупців) 600 (=400 c + 100 v + 100 m). Він продав товарів на 600, за 600 грішми, що з них 100 репрезентують додаткову вартість; ці 100 він вилучає з циркуляції, нагромаджує їх як гроші; але ці 100 грішми є лише грошова форма додаткового продукту, що був носієм вартости величиною в 100. Утворення скарбу взагалі не є продукція, отже, певна річ, і не приріст продукції. Діяльність капіталіста сходить при цьому лише на те, що він вилучає з циркуляції, затримує в себе й зберігає гроші, здобуті через продаж додаткового продукту в 100. Ця операція відбувається не тільки на боці A, вона відбувається в численних пунктах на периферії циркуляції в інших капіталістів A', A'', A''', і всі вони однаково старанно працюють коло такого утворення скарбу. Ці численні пункти, де гроші вилучається з циркуляції та нагромаджуються в численні індивідуальні скарби, зглядно потенціяльно грошові капітали, являють так само численні перешкоди для циркуляції, бо вони унерухомлюють золото й на більш або менш довгий час позбавляють їх циркуляційної здібности. Але треба взяти на увагу, що скарби утворюються

вже за простої товарової циркуляції, за довгий час до того, як ця циркуляція уґрунтується на капіталістичній товаровій продукції; кількість наявних у суспільстві грошей завжди більша за ту частину їх, яка є в активній циркуляції, хоч ця частина, залежно від обставин більшає або меншає. Тут ми знову маємо такі самі скарби й таке саме утворення скарбів, але тепер уже як момент, іманентний капіталістичному процесові продукції.

Можна зрозуміти таку приємність, коли при системі кредиту всі ці потенціяльні капітали, концентруючись у банках і т. ін., стають капіталом, що ним можна порядкувати, „loanable capital" *), грошовим капіталом, і саме вже не пасивним, не музикою майбутнього, а активним, Wucher-капіталом (тут слово Wucher**)—в розумінні зростання).

Але А переводить таке утворення скарбу лише остільки, оскільки він— щодо свого додаткового продукту—виступає тільки як продавець, не виступаючи потім, як покупець. Отже, послідовна продукція додаткового продукту,—носія його додаткової вартости, що її треба перетворити на золото,—є для нього передумова утворення скарбу. В даному разі, коли ми розглядаємо циркуляцію лише в межах категорії І, натуральна форма додаткового продукту, як і всього продукту, що з нього додатковий продукт являє частину, є натуральна форма одного з елементів сталого капіталу І, тобто належить до категорії засобів продукції для засобів продукції. Що з нього стає, тобто для якої функції він служить в руках покупців В, В', В" і т. ін. це ми зараз побачимо.

Але тут ми насамперед повинні пам'ятати ось що: хоч А на свою додаткову вартість вилучає гроші з циркуляції й нагромаджує їх як скарб, він, з другого боку, подає в циркуляцію товари, не вилучаючи з неї за них інших товарів, в наслідок чого В, В,' В" і т. ін. і собі можуть подавати в циркуляцію гроші і натомість вилучати з неї лише товари. В даному разі цей товар і своєю натуральною формою і своїм призначенням входить як основний або поточний елемент в сталий капітал В, В', і т. ін. Про останній ми скажемо докладніше, коли матимемо справу з покупцями додаткового продукту, В, В' і т. ін.

Між іншим, зазначмо тут ось що: як і раніше, при досліді простої репродукції, ми тут знову бачимо, що перетворення різних складових частин річного продукту, тобто їхня циркуляція (а вона мусить разом з тим охоплювати й репродукцію капіталу, а саме його відновлення в різних його визначеностях: сталого, змінного, основного, обігового, грошового капіталу й товарового капіталу) зовсім не має за передумову простої купівлі товару, доповненої наступним продажем, або продажу, доповненого наступною купівлею, так щоб в дійсності тільки обмінювалось товари один на один, як це припускає політична економія, а саме фрит-

*) Позиковий капітал. *Ред.*

**) В німецькій мові слово Wucher має значення, крім звичайного—лихварство, ще й значення—зростання. *Ред.*

редерська школа від часів фізіократів і Адама Сміса. Ми знаємо, що основний капітал, після того як витрату на нього вже раз зроблено, не відновлюється протягом усього часу свого функціонування, а функціонує й далі в старій формі, тимчасом як вартість його поступінно осаджується в формі грошей. Ми бачили, що періодичне відновлення основного капіталу II c [а вся капітальна вартість II c обмінюється на елементи вартістю в I (v+m)] має за передумову, з одного боку, просту купівлю основної частини II c, яка зворотно перетворюється з грошової форми на натуральну, при чому цій купівлі відповідає простий продаж I m; з другого боку, воно має за передумову простий продаж з боку II c, продаж тієї основної (зношеної) частини його вартости, яка осаджується в формі грошей, при чому цьому продажеві відповідає проста купівля I m. Для того, щоб обмін відбувався тут нормально, треба припустити, що проста купівля з боку II c величиною вартости дорівнює простому продажеві з боку II c, і так само, що простий продаж I m 1-ій частині II c дорівнює простій купівлі II c, частини 2 (стор. 360). Інакше просту репродукцію порушиться; проста купівля тут мусить покриватись простим продажем там. Так само тут треба припустити, що простий продаж частини I m, яка утворює скарб для A, A′, A″, урівноважується простою купівлею частини I m з боку B, B,′ B″ і т. д., які перетворюють свій скарб на елементи додаткового продуктивного капіталу.

Оскільки рівновага відновлюється через те, що покупець потім виступає як продавець на таку саму суму вартости, і навпаки, остільки відбувається зворотний приплив грошей до тієї сторони, яка авансувала їх підчас купівлі, яка продала раніше, ніж знову купила. Але дійсна рівновага, щодо самого товарового обміну, обміну різних частин річного продукту, зумовлюється рівністю величини вартости обмінюваних один проти одного товарів.

Але оскільки відбуваються просто однобічні перетворення, прості купівлі, з одного боку, і прості продажі, з другого,—а ми бачили, що нормальне перетворення річного продукту на капіталістичній основі зумовлює такі однобічні метаморфози,—остільки рівновага буде лише при тому припущенні, що сума вартости однобічних купівель і сума вартости однобічних продажів покривають одна одну. Та обставина, що товарова продукція є загальна форма капіталістичної продукції, включає вже й ту ролю, що її відіграють у ній гроші не лише як засіб циркуляції, а й як грошовий капітал, і утворює певні, властиві цьому способові продукції умови нормального обміну, отже, нормального перебігу репродукції, усе одно, чи в простому, чи в поширеному маштабі,—умови, що перетворюються на так само численні умови ненормального перебігу репродукції, на так само численні можливості криз, бо рівновага за стихійного ладу (naturwüchsigen Gestaltung) цієї продукції—сама є випадок.

Так само ми бачили, що при обміні I v на відповідну суму вартости II c, саме для II c, кінець-кінцем, відбувається заміщення товару II рівною сумою вартости товару I, отже, що з боку збірного капіта-

ліста II тут продаж власного товару доповнюється купівлею товару I на таку саму суму вартости. Таке заміщення відбувається; але не відбувається обміну між самими капіталістами I і II при цьому перетворенні їхніх товарів. II с продає свої товари робітничій клясі I; ця остання протистоїть йому однобічно як покупець товарів, а II с протистоїть робітничій клясі I однобічно як продавець товарів; з грішми, вторгованими таким чином, II с протистоїть збірному капіталістові I однобічно як покупець товарів, а збірний капіталіст I однобічно протистоїть йому як продавець товарів на суму I v. Тільки через цей продаж товарів підрозділ I, кінецькінцем, репродукує свій змінний капітал знову в формі грошового капіталу. Коли капітал I протистоїть капіталові II однобічно як продавець товару на суму I v, то своїй робітничій клясі він протистоїть як покупець товарів, що купує її робочу силу; і коли робітнича кляса I протистоїть капіталістові II однобічно як покупець товару (а саме як покупець засобів існування), то капіталістові I вона протистоїть однобічно як продавець товару, а саме як продавець своєї робочої сили.

Постійне подання робочої сили з боку робітничої кляси в I, зворотне перетворення частини товарового капіталу I на грошову форму змінного капіталу, заміщення частини товарового капіталу II натуральними елементами сталого капіталу II с—всі ці доконечні передумови навзаєм зумовлюють одна одну, але їх упосереднює дуже складний процес, який має в собі три процеси циркуляції, що перебігають незалежно один від одного, але в той самий час переплітаються один з одним. Складність самого цього процесу дає так само численні нагоди до ненормального перебігу.

2) Додатковий сталий капітал

Додатковий продукт, носій додаткової вартости, нічого не коштує капіталістам I, його привлащувачам. Їм не доводиться в жодній формі авансувати гроші або товари, щоб його одержати. Аванс (avance) уже у фізіократів є загальна форма вартости, реалізованої в елементах продуктивного капіталу. Вони, отже, нічого не авансують, крім свого сталого й змінного капіталу. Своєю працею робітник не лише зберігає їм їхній сталий капітал; він не тільки заміщує їм змінну капітальну вартість, утворюючи відповідну нову частину вартости в формі товару; своєю додатковою працею він, крім того, дає їм додаткову вартість, що існує в формі додаткового продукту. Послідовно продаючи цей додатковий продукт, вони утворюють скарб, додатковий потенціяльний грошовий капітал. В розглядуваному тут випадку цей додатковий продукт складається з самого початку із засобів продукції засобів продукції. Тільки в руках B, B,′ B″ і т. д. (I) цей додатковий продукт функціонує як додатковий сталий капітал; але віртуально він є ним раніше, ніж його продасться, уже в руках утворювачів скарбу A, A,′ A″ (I). Коли ми розглядаємо тільки розмір вартости репродукції на боці I, ми перебуваємо ще в межах простої репродукції, бо жодного додаткового капіталу не пущено в рух, щоб утворити цей віртуальний додатковий сталий

капітал (додатковий продукт), не пущено в рух і більше додаткової праці, ніж та, яку витрачалось на основі простої репродукції. Ріжниця тут тільки в формі застосовуваної додаткової праці, в конкретній природі її особливого корисного характеру. Її витрачено на засоби продукції для I c замість II c, на засоби продукції засобів продукції, а не на засоби продукції засобів споживання. При простій репродукції припускалось, що всю додаткову вартість I витрачається як дохід, отже, на товари II; отже, вона складалась лише з таких засобів продукції, які мали знову замістити сталий капітал II c, в його натуральній формі. Отже, для того, щоб відбувся перехід від простої репродукції до поширеної, продукція підрозділу I мусить мати змогу виробити менше елементів сталого капіталу для II, але остільки ж більше для I. Цей перехід, що не завжди відбувається без труднощів, полегшує та обставина, що деякі продукти I можуть служити як засоби продукції в обох підрозділах.

З цього випливає, що,—коли дивитись на справу лише з погляду величини вартости,—в межах простої репродукції продукується матеріяльний субстрат поширеної репродукції. Це—просто додаткова праця робітничої кляси I, витрачена безпосередньо на продукцію засобів продукції, на утворення віртуального додаткового капіталу I.

Отже, утворення віртуального додаткового грошового капіталу з боку A, A′, A″ (I)—через послідовний продаж їхнього додаткового продукту, який утворюється без якоїбудь капіталістичної витрати грошей,—є тут лише грошова форма додатково спродукованих засобів продукції I.

Отже, продукція віртуального додаткового капіталу в нашому випадку (бо, як побачимо далі, він може утворитись цілком інакше) виражає не що інше, як явище самого процесу продукції, продукції, в певній формі, елементів продуктивного капіталу.

Отже, продукція додаткового віртуального грошового капіталу в широкому маштабі—в багатьох пунктах на периферії циркуляції—є не що інше, як результат і вираз багатобічної продукції віртуального додаткового продуктивного капіталу, що саме постання його не має собі за передумову жодних додаткових грошових витрат з боку промислових капіталістів.

Послідовне перетворення з боку A, A,′ A″ і т. д. (I) цього віртуально додаткового продуктивного капіталу на віртуальний грошовий капітал (на скарб), перетворення, що зумовлюється послідовним продажем їхнього додаткового продукту,—отже, повторюваним однобічним продажем товару без доповнення купівлею,—відбувається через повторюване вилучення з циркуляції грошей і відповідне йому утворення скарбу. Таке утворення скарбу—за винятком того випадку, коли покупцем є золотопромисловець,—зовсім не має собі за передумову додаткового багатства в благородних металях, а лише зміну функцій обігових до цього часу грошей. До цього часу вони функціонували як засоби циркуляції; тепер вони функціонують як скарб, як утворюваний, віртуально новий грошовий капітал. Отже, утворення додаткового грошового капіталу й маса наявного в країні благородного металю не мають жодного причинного зв'язку між собою.

З цього далі випливає: чим більший продуктивний капітал, уже діющий в даній країні (зараховуючи долучувану до нього робочу силу, витворця додаткового продукту), чим більше розвинена продуктивна сила праці, а разом з тим і технічні засоби для швидкого поширення продукції засобів продукції, чим більша, отже, маса додаткового продукту так своєю вартістю, як і кількістю споживних вартостей, що в них втілюється додаткова вартість, тим більший:

1) віртуально додатковий продуктивний капітал в формі додаткового продукту в руках А, А′, А″ і т. д. і

2) тим більша маса цього додаткового продукту, перетвореного на гроші, отже, віртуально додаткового грошового капіталу в руках А, А′, А″. Отже, коли, напр., Фулартон нічого не хоче знати про перепродукцію в звичайному розумінні цього слова, але визнає перепродукцію капіталу, а саме грошового капіталу, то це ще раз доводить, що навіть найкращі буржуазні економісти абсолютно нічого не розуміють у механізмі своєї системи.

Коли додатковий продукт, безпосередньо продукований і привлащуваний капіталістами А, А′, А″ (I), є реальна база акумуляції капіталу, тобто поширеної репродукції, хоч він в цій властивості активно функціонує лише в руках В, В′, В″ і т. д. (I),—то, навпаки, в своїй грошовій лялечці,—як скарб і як лише поступінно утворюваний віртуальний грошовий капітал, — він абсолютно непродуктивний, рухається в цій формі паралельно з процесом продукції, але перебуває поза ним. Він є мертвий тягар (dead wight) капіталістичної продукції. Жадоба використати для одержання зиску й доходу цю додаткову вартість, нагромаджувану як скарб у формі віртуального грошового капіталу, знаходить мету своїх прагнень в кредитовій системі і в „папірцях". Тому грошовий капітал в іншій формі набирає величезного впливу на перебіг і потужний розвиток капіталістичної системи продукції.

Додатковий продукт, перетворений на віртуальний грошовий капітал, буде своєю масою тим більший, чим більша була вся сума вже діющого капіталу, що в наслідок його функціонування постав цей додатковий продукт. Але при абсолютному збільшенні розміру щорічно репродукованого віртуального грошового капіталу полегшується і його сеґментація, так що його швидше можна вкласти в особливе підприємство, хоч буде воно у руках того капіталіста, хоч в інших руках (напр., членів його родини, при поділі спадщини і т. ін.). Сеґментація грошового капіталу значить тут, що він цілком відокремлюється від первісного капіталу, щоб як новий грошовий капітал приміститись у новому самостійному підприємстві.

Коли продавці додаткового продукту А, А′, А″ і т. д. (I) одержали його як такий безпосередній наслідок процесу продукції, що, крім авансування на сталий і змінний капітал, потрібного й за простої репродукції, не має собі за передумову дальших актів циркуляції, коли вони далі цим самим утворюють реальну базу для репродукції в поширеному маштабі, дійсно фабрикують віртуально додатковий капітал, то

з В, В′, В″ і т. д. (І) справа стоїть інакше. 1) Тільки в їхніх руках додатковий продукт А, А′, А″ і т. д. буде функціонувати активно як додатковий сталий капітал (другий елемент продуктивного капіталу, додаткову робочу силу, отже, додатковий змінний капітал, ми покищо лишаємо осторонь); 2) для того, щоб додатковий продукт потрапив до їхніх рук, потрібен акт циркуляції, вони повинні купити цей додатковий продукт.

До пункту (I) тут треба зауважити, що чимала частина додаткового продукту (віртуально додаткового сталого капіталу), продукованого А, А′, А″ (I), хоч її спродуковано поточного року, може активно функціонувати як промисловий капітал в руках В, В′, В″ (I) тільки наступного року або навіть пізніше; до пункту 2) постає питання, відки беруться гроші, потрібні для процесу циркуляції?

Оскільки продукти, що їх продукують В, В′, В″ і т. д. (I), сами знову входять in natura в їхній процес продукції, то само собою зрозуміло, що pro tanto частина їхнього власного додаткового продукту безпосередньо (без посередництва циркуляції) переміщується в їхній продуктивний капітал і входить в нього як додатковий елемент сталого капіталу. Але pro tanto вони й не перетворюють на золото додаткового продукту А, А′ і т. д. (I). Лишаючи це осторонь, відки ж беруться гроші? Ми знаємо, що В, В′, В″ і т. д. (I) утворили свій скарб, як і А, А′ і т. д., через продаж їхніх відповідних додаткових продуктів і тепер досягли тієї мети, коли їхній нагромаджений як скарб, лише віртуально грошовий капітал, повинен тепер справді функціонувати як додатковий грошовий капітал. Але так ми лише блукаємо в зачарованому колі. Все ж лишається питання, відки беруться гроші, що їх раніше вилучили з циркуляції та нагромадили капіталісти В, В′, В″ і т. д. (I)?

Однак уже з досліду простої репродукції ми знаємо, що в руках капіталістів I і II мусить бути певна маса грошей для того, щоб перетворювати їхній додатковий продукт. Гроші, що служили лише для витрат як дохід на засоби споживання, повертались там назад до капіталістів в міру того, як вони авансували їх для обміну своїх власних товарів; тут знову з'являються ті самі гроші, але функція їхня змінилась. Капіталісти А, А′ і т. д. і В, В′ і т. д. (I) навперемінку подають гроші для перетворення додаткового продукту на додатковий віртуальний грошовий капітал, і навперемінку знову подають у циркуляцію новоутворений грошовий капітал як купівельний засіб.

Єдине припущення при цьому те, що наявної в країні маси грошей (швидкість обігу та ін. припускається однакові) досить так для активної циркуляції, як і для утворення запасного скарбу; отже—те саме припущення, що, як ми бачили, мусить бути здійснене і при простій товаровій циркуляції. Тільки функція скарбу тут інша. Крім того, маса наявних грошей мусить бути більша: 1) бо при капіталістичній продукції кожен продукт (за винятком новоспродукованих благородних металів та небагатьох продуктів, що їх споживає сам продуцент) продукується як товар, отже, мусить проробити грошове залялькування; 2) бо на капіта-

лістичній основі маса товарового капіталу й величина його вартости не лише абсолютно більша, але й зростає з куди більшою швидкістю; 3) дедалі більший змінний капітал завжди мусить перетворюватись на грошовий капітал; 4) бо рівнобіжно з поширенням продукції утворюються нові капітали, отже, мусить бути наявний і матеріял для їхнього нагромадження в формі скарбу.—Якщо це має силу для першої фази капіталістичної продукції, коли і кредитова система супроводиться переважно металевою циркуляцією, то й для найрозвиненішої фази кредитової системи це має силу остільки, оскільки її базою лишається металева циркуляція. З одного боку, додаткова продукція благородних металів може тут, оскільки вона навперемінку буває буйніша або бідніша, викликати порушення в товарових цінах не лише протягом довгих, а й в межах дуже коротких періодів часу; з другого боку, ввесь кредитовий механізм постійно дбає про те, щоб всілякими операціями, методами, технічними засобами обмежити справжню металеву циркуляцію відносно дедалі меншим мінімумом, наслідком чого відповідно збільшується також штучність цілого механізму й шанси на порушення нормального його перебігу.

Різні В, В′, В″ і т. д. (I), що їхній віртуальний новий грошовий капітал вступає в операції як активний капітал, можуть купувати один в одного і продавати один одному свої продукти (частини свого додаткового продукту). При нормальному перебігу справ гроші, авансовані на циркуляцію додаткового продукту, pro tanto повертаються назад до різних В, В′ і т. д, в такій самій пропорції, в якій кожен з них авансував ці гроші на циркуляцію своїх відповідних товарів. Коли гроші циркулюють як виплатний засіб, то тут доводиться виплачувати лише ріжницю, оскільки взаємні купівлі й продажі не покривають одна одну. Але важливо всюди, як ми це робимо тут, припустити спочатку металеву циркуляцію в її найпростішій, найпервіснішій формі, бо тоді приплив і відплив грошей, вирівнювання ріжниць, коротко кажучи, всі моменти, які з'являються в кредитовій системі, як свідомо урегульовані процеси, виступлять як наявні незалежно від кредитової системи, і вся справа виявиться в своїй природній формі, а не в пізнішій, відображеній.

3) *Додатковий змінний капітал*

Що до цього часу мова йшла тільки про додатковий сталий капітал, то тепер маємо перейти до розгляду додаткового змінного капіталу.

В книзі I *) докладно з'ясовано, як на основі капіталістичної продукції завжди є в запасі робоча сила і як, в разі потреби, можна пустити в рух більше праці, не збільшуючи числа вживаних робітників або маси робочої сили. Тому покищо не треба далі зупинятись на цьому, навпаки

*) Див. „Капітал“, т. I, розділ 23, § 3.—*Ред.*

ми повинні припустити, що частина новоутвореного грошового капіталу, яку можна перетворити на змінний капітал, завжди знаходить робочу силу, на яку вона має перетворитись. Так само в книзі I *) з'ясовано, як даний капітал може без акумуляції поширювати в певних межах розміри своєї продукції. Але тут ідеться про акумуляцію капіталу в специфічному значенні, так що поширення продукції зумовлюється перетворенням додаткової вартости на додатковий капітал, отже, зумовлюється поширенням капітальної бази продукції.

Золотопромисловець може акумулювати деяку частину своєї золотої додаткової вартости як віртуальний грошовий капітал; скоро він досягає потрібних розмірів, золотопромисловець може безпосередньо перетворити його на новий змінний капітал, для цього йому не доводиться спочатку продавати свій додатковий продукт; так само він може перетворити свій додатковий продукт на елементи сталого капіталу. Однак у цьому останньому випадку він мусить знайти ці речові елементи свого сталого капіталу, все одно, чи робить кожен продуцент, як ми припускали в попередньому викладі, про запас, а потім виносить свої готові товари на ринок, чи він робить на замовлення. В обох випадках припускається реальне поширення продукції, тобто припускається додатковий продукт, в одному випадку як справді наявний, а в другому як віртуально наявний, що може бути поданий.

II. Акумуляція в підрозділі II

До цього часу ми припускали, що A, A,' A″ (I) продають свій додатковий продукт B, B,' B″ і т. д., що належать до того самого підрозділу I. Але припустімо, що A (I), перетворює на золото свій додатковий продукт, продаючи його B з підрозділу II. Це може статися лише в наслідок того, що A (I), продавши B (II) засоби продукції, не купує потім засобів споживання; отже, лише в наслідок однобічного продажу з його боку. Оскільки II c з форми товарового капіталу можна перетворити на натуральну форму продуктивного сталого капіталу лише таким способом, що не тільки I v, але принаймні, і деяка частина I m обмінюється на деяку частину II c, яке існує у формі засобів споживання; але тепер A перетворює на золото своє I m в такий спосіб, що такого обміну не постає; навпаки, наш A вилучає з циркуляції гроші, вторговані від II через продаж свого I m, замість повертати їх на закуп засобів споживання II c,—то хоч на боці A (I) утворюється додатковий віртуальний грошовий капітал, але на другому боці закріплюється в формі товарового капіталу рівна величиною вартости частина сталого капіталу B (II), яка не може перетворитись на натуральну форму продуктивного сталого капіталу. Інакше кажучи, не сила продати частину товарів B (II), а саме prima facie ту частину, що без її продажу B (II) не може знову перетворити ввесь свій сталий капітал на продуктивну форму;

*) Див. „Капітал", т. I, розділ 22, § 4.—*Ред.*

тому щодо цієї частини постає перепродукція, яка, знову таки щодо цієї частини, гальмує репродукцію—навіть у незмінному маштабі.

Отже, у цьому випадку додатковий віртуальний грошовий капітал на боці A (I) є, правда, перетворена на золото форма додаткового продукту (додаткової вартости); але додатковий продукт (додаткова вартість), розглядуваний як такий, є тут явище простої репродукції, але ще не явище репродукції в поширеному маштабі. I (v+m)—а для нього це в усякому разі має силу щодо деякої частини m—кінець-кінцем, мусить обмінятись на II c, щоб репродукція II c могла відбуватися в незмінному маштабі. A (I), продавши B (II) свій додатковий продукт, дав йому відповідну частину вартости сталого капіталу в натуральній формі, але разом з тим, вилучаючи гроші з циркуляції й не доповнюючи свого продажу наступною купівлею, унеможливив продаж частини товарів B (II) такої самої вартости. Отже, коли ми маємо на увазі всю суспільну репродукцію, яка однаково охоплює капіталістів I і II, то перетворення додаткового продукту A (I) на віртуальний грошовий капітал виражає неможливість зворотного перетворення рівного величиною вартости товарового капіталу B (II) на продуктивний (сталий) капітал; отже, виражає не віртуальну продукцію в поширеному маштабі, а гальмування простої репродукції, тобто дефіцит у простій репродукції. Що утворення й продаж додаткового продукту A (I) сами собою є нормальні явища простої репродукції, то ми маємо тут уже на основі простої репродукції такі навзаєм зумовлювані явища: утворення віртуально додаткового грошового капіталу у кляси I (тому недостатнє споживання з погляду II); затримка у кляси II товарових запасів, що їх не можна знову перетворити на продуктивний капітал (отже, відносна перепродукція в II); надмірний грошовий капітал в I і дефіцит у репродукції в II.

Не зупиняючись далі на цьому пункті, зауважмо лише ось що. Коли описувалось просту репродукцію, то припускалось, що всю додаткову вартість I і II витрачається як дохід. Але в дійсності одну частину додаткової вартости витрачається як дохід, а другу частину перетворюється на капітал. Тільки при такому припущенні відбувається дійсна акумуляція. Вважати, що акумуляція відбувається коштом споживання,—коли це розуміти в такій загальній формі,—є ілюзія, яка суперечить суті капіталістичної продукції, бо це припускає, що мета й движний мотив її є споживання, а не здобування додаткової вартости й капіталізація її, тобто акумуляція.

Розгляньмо тепер трохи ближче акумуляцію в підрозділі II.

Перша трудність щодо II c, тобто щодо його зворотного перетворення з складової частини товарового капіталу II на натуральну форму сталого капіталу II, стосується до простої репродукції. Візьмімо попередню схему:

(1000 v + 1000 m) I обмінюються на
2000 II c.

Коли, напр., половину додаткового продукту I, отже, $\frac{1000}{2}$ m або 500 I m знову вводиться як сталий капітал у підрозділ I, то ця частина додаткового продукту, затримана в I, не може замістити жодної частини II c. Замість перетворитись на засоби споживання (а тут у цьому підрозділі циркуляції—на відміну від заміщення 1000 II c через 1000 I v, що його упосереднюють робітники,—між I і II відбувається справжній взаємний обмін, тобто двобічне переміщення товарів) ця частина мусить служити за додаткові засоби продукції в самому I. Вона не може виконувати таку функцію одночасно в I і II. Капіталіст не може витрачати вартість свого додаткового продукту на засоби споживання й разом з тим продуктивно споживати самий додатковий продукт, тобто долучати його до свого продуктивного капіталу. Отже, замість 2000 I (v + m) лише 1500, а саме (1000 v + 500 m) I можна обміняти на 2000 II c; отже, 500 II c не можуть знову перетворитися з своєї товарової форми на продуктивний (сталий) капітал II. Отже, в II сталася б перепродукція, яка своїми розмірами точно відповідала б розмірам поширення продукції в I. Можливо, що перепродукція в II так дуже впливала б на I, що навіть зворотний приплив 1000, витрачених робітниками I на засоби споживання II, відбувся б лише почасти, отже, ці 1000 не повернулися б в формі змінного грошового капіталу до рук капіталістів I. Таким чином, для цих останніх утруднилось би навіть репродукцію в попередніх розмірах і саме в наслідок простої лише спроби поширити її. І при цьому треба взяти на увагу, що фактично в I відбулась лише проста репродукція, і що елементи її, як їх подано в нашій схемі, лише згруповано інакше задля майбутнього поширення її, напр. у наступному році.

Можна було б зробити спробу обійти цю трудність так: 500 II c, що лежать на складі у капіталістів і що їх не можна безпосередньо перетворити на продуктивний капітал, зовсім не являють перепродукції, а, навпаки, являють доконечний елемент репродукції, що його ми досі не брали на увагу. Ми бачили, що грошовий запас мусить нагромаджуватись у багатьох пунктах, отже, гроші доводиться вилучати з циркуляції почасти для того, щоб уможливити утворення нового грошового капіталу в самому I, почасти для того, щоб вартість поступінно зужиткованого основного капіталу деякий час затримувати у грошовій формі. А що за нашою схемою всі гроші та всі товари з самого початку перебувають виключно в руках капіталістів I і II і що при цьому не існує ні купців, ні торговців грішми, ні банкірів, ні таких кляс, що лише споживають і не беруть безпосередньої участи в продукції товарів,—то тут для того, щоб підтримувати в русі механізм репродукції, також конче потрібне постійне утворення товарових запасів у руках самих відповідних продуцентів їх. Отже, 500 II c, що лежать на складах у капіталістів II, репрезентують товаровий запас засобів споживання, що забезпечує безперервність процесу споживання, включеного в репродукцію, і значить, в даному разі забезпечує перехід від одного року до наступного. Фонд споживання, який при цьому є ще в руках

його продавців і разом з тим продуцентів, не може цього року зменшитись до 0 так, щоб наступний рік почався нулем,—цілком так само, як цього не може бути при переході від сьогоднішнього дня до завтрішнього. А що новоутворення таких товарових запасів мусить відбуватись постійно, хоч і в змінюваних розмірах, то наші капіталістичні продуценти II мусять мати запасний грошовий капітал, який давав би їм змогу безперервно провадити їхній процес продукції, хоч би частина їхнього продуктивного капіталу деякий час затримувалась у товаровій формі. Адже вони, згідно з припущенням, сполучають у своїх руках усю торговельну справу з справою продукції; отже, вони мусять мати в своєму розпорядженні й такий додатковий грошовий капітал, що, при усамостійненні окремих функцій процесу репродукції між різними категоріями капіталістів, находиться в руках торговців.

Проти цього треба сказати ось що: 1) таке утворення запасів і доконечність такого запасу має силу для всіх капіталістів і I і II. Розглядувані як звичайні продавці товарів, вони відрізняються один від одного лише тим, що продають товари різних ґатунків. Запас товарів у II припускає попередній запас товарів у I. Якщо ми не візьмемо на увагу цього запасу на одному боці, то ми мусимо зробити те саме й щодо другого. А коли ми візьмемо їх на увагу й тут і там, то проблема ані трохи не зміниться.—2) Коли на боці II цей рік закінчується з товаровим запасом для наступного року, то й починається він з товаровим запасом на тому самому боці, переданим від попереднього року. Отже, при аналізі річної репродукції, зведеної до її найабстрактнішого виразу, ми в обох випадках мусимо викреслити товаровий запас. Коли ми всю продукцію цього року залічимо до цього ж року, отже, і те, що він передає наступному рокові як товаровий запас, але, з другого боку, відлічимо також з нього товаровий запас, одержаний ним від попереднього року, то ми справді матимемо сукупний продукт за пересічний рік як предмет нашої аналізи.—3) Та проста обставина, що, досліджуючи просту репродукцію, ми не наражались на труднощі, які тепер треба переборювати, доводить, що тут ідеться про специфічне явище, викликане тільки іншим групуванням (щодо репродукції) елементів I, зміненим групуванням, що без нього взагалі не може відбуватись жодна репродукція в поширеному маштабі.

III. Схематичне зображення акумуляції

Розгляньмо тепер репродукцію за такою схемою:

$$\text{Схема } a) \quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000\,c + 1000\,v + 1000\,m = 6000 \\ \text{II. } 1500\,c + 376\,v + 376\,m = 2252 \end{array}\right\} \text{Сума} = 8252.$$

Насамперед бачимо, що сукупна сума річного суспільного продукту = 8252, менша, ніж у першій схемі, де вона дорівнювала 9000. Ми могли б так само взяти куди більшу суму, напр., могли б подесятерити її.

Ми взяли суму меншу, ніж у схемі I, саме для того, щоб унаочнити, що репродукція в поширеному маштабі (а ми її розуміємо тут як продукцію, проваджувану з більшим капіталовкладенням) не має жодного чинення до абсолютної величини продукту, що для даної маси товарів вона має за передумову тільки інше розміщення або інше функціональне призначення різних елементів даного продукту, отже, за величиною вартости, вона є спочатку лише проста репродукція. Змінюється не кількість, а якісне призначення даних елементів простої репродукції, і ця зміна є матеріяльна передумова пізніше посталої репродукції в поширеному маштабі [58].

Ми могли б подати цю схему інакше, при іншому відношенні між змінним і сталим капіталом; напр., так:

$$\text{Схема } b)\quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000\ c + 875\ v + 875\ m = 5750 \\ \text{II. } 1750\ c + 376\ v + 376\ m = 2502 \end{array}\right\} \text{Сума} = 8252.$$

В такому вигляді вона виступала б як побудована для простої репродукції, так що всю додаткову вартість витрачалося б як дохід, а не нагромаджувалось. В обох випадках, і при *a*) і при *b*), ми маємо річний продукт однакової величини вартости, тільки в схемі *b*) його елементи групуються за своїми функціями так, що знову починається репродукція в попередньому маштабі, тимчасом як в схемі *a*) утворюється матеріяльна основа для репродукції в поширеному маштабі. А саме в схемі *b*) (875 v + 875 m) I = 1750 I (v + m) обмінюються без остачі на 1750 II c, тимчасом як в схемі *a*) (1000 v + 1000 m) I = 2000 I (v + m) при обміні на 1500 II c дають остачу в 500 I m для акумуляції в клясі I.

Тепер до ближчої аналізи схеми *a*). Припустімо, що і в I і в II половину додаткової вартости, замість витрачати як дохід, акумулюється, тобто перетворюється на елемент додаткового капіталу. А що половину 1000 I m = 500 повинно акумулювати в тій або іншій формі, вкласти як додатковий грошовий капітал, тобто перетворити на додатковий продуктивний капітал, то як дохід витрачається тільки (1000 v + 500 m) I. Тому як нормальна величина II c тут фігурують теж лише 1.500. Обмін між 1500 I (v+m) і 1500 II c не треба досліджувати далі, бо ми вже описали його як процес простої репродукції; так само не треба розглядати 4000 I c, бо поновне розміщення його для репродукції, що знову починається (а вона тепер відбувається в поширеному маштабі), ми теж розглянули як процес простої репродукції.

Отже, нам лишається дослідити тут тільки одне, а саме 500 I m і (376 v + 376 m) II, оскільки розглядається, з одного боку, внутрішнє відношення так в I, як і в II, а з другого боку — рух між ними обома. А що при-

[58]) Це раз назавжди кладе край суперечці про акумуляцію капіталу між Джемсом Міллом і S. Bailey'єм, розглянутій в кн. I (розділ XXII, 5, примітка 65) з іншого погляду; а саме—суперечкі про те, в якій мірі може розширюватися діяння промислового капіталу при незмінній величині його· Пізніше сдія до цього повернутись.

пускається, що в II теж повинна акумулюватись половина додаткової вартости, то тут на капітал треба перетворити 188, з них на змінний капітал $^1/_4 = 47$, беручи заокруглено, 48; лишається 140, що їх треба перетворити на сталий капітал.

Тут ми натрапляємо на нову проблему, що саме існування її мусить здаватись чимсь дивним з того загального погляду, за яким товари одного ґатунку звичайно обмінюються на товари іншого ґатунку, або товари обмінюються на гроші, а ці гроші знов обмінюються на товари іншого ґатунку. Ці 140 II m тільки тому можуть перетворитись на продуктивний капітал, що їх заміщується частиною товарів I m на ту саму суму вартости. Зрозуміло само собою, що частина I m, обмінювана на II m, мусить складатися з засобів продукції, які можуть увійти так у продукцію I, як і в продукцію II, або тільки виключно в продукцію II. Це заміщення може статися лише через однобічну купівлю з боку II, бо ввесь додатковий продукт 500 I m, що його нам ще треба дослідити, повинен служити для акумуляції в межах I, отже, його не можна обміняти на товари II; інакше кажучи, I не може одночасно і акумулювати його й з'їдати. Отже, II мусить купити 140 I m за готівку, при чому ці гроші не повертаються до нього через наступний продаж його товару підрозділові I. І такий процес повторюється постійно, при кожній новій річній продукції, оскільки вона є репродукція в поширеному маштабі. Відки ж у II походить джерело грошей для цього?

Навпаки, II підрозділ, здається, є цілком неплідне поле для утворення нового грошового капіталу, яке супроводить справжню акумуляцію і зумовлює її при капіталістичній продукції, — утворення нового грошового капіталу, що фактично спочатку виступає як просте утворення скарбу.

Спочатку маємо 376 II v; грошовий капітал в 376, авансований на робочу силу, через закуп товарів II постійно повертається назад до капіталіста II як змінний капітал у грошовій формі. Це постійно повторюване віддалення від вихідного пункту — з кишені капіталіста — і поворот до нього ні в якому разі не збільшує кількости грошей, що циркулюють в цьому кругобігу. Отже, воно не є джерело акумуляції грошей; цих грошей не можна також вилучити з цієї циркуляції для того, щоб утворити нагромаджуваний як скарб віртуально новий грошовий капітал.

Але почекайте! Чи не можна з нього здобути якийсь маленький баришик?

Ми не повинні забувати, що кляса II має тут перевагу проти кляси I, що вживані нею робітники знову повинні купувати в неї товари, спродуковані ними самими. Кляса II є покупець робочої сили і разом з тим продавець товарів власникам застосовуваної нею робочої сили. Отже, кляса II може:

1) і це в неї спільне з капіталістами кляси I, — просто знижувати заробітну плату нижче від її нормального пересічного рівня. В наслідок цього звільняється частина грошей, які функціонують як грошова форма змін-

ного капіталу, і при постійному повторюванні цього процесу це могло б стати нормальним джерелом утворення скарбів, а значить, і джерелом утворення віртуального додаткового грошового капіталу кляси II. Звичайно, тут, де йдеться про нормальне утворення капіталу, ми лишаємо осторонь випадковий зиск з шахрайства. Але не треба забувати, що справді виплачувану нормальну заробітну плату (а вона ceteris paribus*) визначає величину змінного капіталу) виплачується зовсім не з ласки капіталістів; її виплачується тому, що при даних відношеннях вона мусить бути виплачена. Таким чином, цей спосіб пояснення усувається. Коли ми припускаємо, що змінний капітал, який має витратити кляса II, становить 376v, то для того, щоб розв'язати новопосталу проблему, ми не можемо одразу висунути гіпотезу, що кляса II авансує, напр., тільки 350v, а не 376v.

2) Але, з другого боку, як ми вже сказали, кляса II, розглядувана як ціле, має ту перевагу проти кляси I, що як покупець робочої сили вона разом з тим є продавець своїх товарів своїм власним робітникам. Як це можна визискувати,—яким чином можна номінально виплачувати нормальну заробітну плату, а в дійсності частину її загарбати собі без відповідного еквіваленту, інакше кажучи, украсти в робітників; як це можна робити почасти за допомогою truck system, а почасти через фалшування засобів циркуляції (хоч його не завжди дається виявити юридично), — про це є цілком наочні дані в кожній промисловій країні, напр., в Англії та Сполучених Штатах. (З цього приводу треба це розвинути на влучно обраних прикладах). Це — та сама операція, що в 1), тільки замаскована і пороблювана обкружним шляхом. Отже, її треба тут відкинути так само, як і ту. Тут ідеться не про номінальну, а про справді виплачувану заробітну плату.

Ми бачимо, що при об'єктивній аналізі капіталістичного механізму не можна скористатися з деяких ганебних плям, які екстраординарно ще гніздяться в ньому, для того, щоб викрутом усунути теоретичні труднощі. Але більшість моїх буржуазних критиків якось чудно здіймає галас, ніби я, прим., в I книзі „Капіталу" своїм припущенням, що капіталіст виплачує дійсну вартість робочої сили — а цього він здебільша не робить — зробив велику кривду цим самим капіталістам! (Тут можна з тією самою великодушністю, яку приписується мені, цитувати Шефле).

Отже, з 376 IIv для згаданої мети нічого не вдієш.

Але ще більші труднощі, здається, постають щодо 376 IIm. Тут протистоять один одному лише капіталісти тієї самої кляси, що продають один одному й купують один в одного продуковані ними засоби споживання. Гроші, потрібні для цього обміну, функціонують тільки як засоби циркуляції, і при нормальному перебігу мусять повертатись назад до учасників у тій мірі, в якій вони їх авансували для циркуляції, а потім знову й знов переходити той самий шлях.

---

*) В інших однакових умовах. *Ред.*

Вилучати з циркуляції ці гроші, щоб утворювати віртуально додатковий грошовий капітал, можна, здається, лише двома способами. Або одна частина капіталістів II обдурює другу й таким чином грабує гроші. Як ми знаємо, для утворення нового грошового капіталу не треба жодного попереднього збільшення засобів циркуляції; для цього не треба нічого іншого, а тільки те, щоб гроші з певних сторін вилучалися з циркуляції та нагромаджувались як скарб. Що гроші можна украсти і тому утворення додаткового грошового капіталу в однієї частини капіталістів II може сполучатися з позитивною втратою грошей у другої частини, — це зовсім не мало б значення для справи. Обдуреній частині капіталістів II довелось би трохи менш розкошувати, та й годі.

Або ж частина IIm, що втілюється в доконечних засобах існування, безпосередньо перетворюється на новий змінний капітал в межах підрозділу II. Як це стається, ми дослідимо наприкінці цього розділу (№ IV).

1) Перший приклад

A) Схема простої репродукції

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000c + 1000v + 1000m = 6000 \\ \text{II. } 2000c + 500v + 500m = 3000 \end{array}\right\} \text{Сума} = 9000.$$

B) Вихідна схема для акумуляції в поширеному маштабі

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000c + 1000v + 1000m = 6000 \\ \text{II. } 1500c + 750v + 750m = 3000 \end{array}\right\} \text{Сума} = 9.000.$$

Припустивши, що в схемі B акумулюється половина додаткової вартости I, тобто 500, ми насамперед матимемо, що (1000 v + 500 m) I, або 1500 I (v + m), мусять заміститись через 1500 II c; в I лишається тоді 4000 c + 500 m, що з них останні мають бути акумульовані. Заміщення (1000v + 500 m) I через 1500 IIc є процес простої репродукції, і ми пояснили його, досліджуючи її.

Припустімо, що 400 з 500 Im мають бути перетворені на сталий капітал, 100 — на змінний. Переміщення в межах I підрозділу цих 400 m, що таким чином мають бути капіталізовані, ми вже розглянули; отже, ці 400 m без жодних вагань можна прилучити до Ic, і тоді матимемо для I:

4400 c + 1000 v + 100 m (що їх треба обміняти на 100 v).

II з свого боку купує в I з метою акумуляції ці 100 Im (які існують в засобах продукції), що становлять тепер додатковий сталий капітал II, тимчасом як 100 грішми, виплачені ним за ці 100 Im, перетворюються на грошову форму додаткового змінного капіталу I. Тоді для I маємо капітал в 4040 c + 1100 v (останні в грошах) = 5500.

II має тепер для сталого капіталу 1600 c; щоб його обробити, він мусить додати ще 50 v грішми на закуп нової робочої сили, так що

його змінний капітал зростає з 750 до 800. Це збільшення сталого, а також і змінного капіталу II, загалом на 150, покривається з його додаткової вартости; отже, з 750 II m тільки 600 m лишаються як споживний фонд капіталістів II, що їхній річний продукт розподіляється тепер так:

II. 1600 c + 800 v + 600m (споживний фонд) = 3000. 150 *m*, спродуковані як засоби споживання й обмінені тут на (100 c + 50 v) II, в своїй натуральній формі цілком ідуть на споживання робітників: 100 споживають робітники I (100 I v), а 50 — робітники II (50 II v), як це показано вище. В дійсності в II, де ввесь продукт його виготовляється в формі, потрібній для акумуляції, більша на 150 частина додаткової вартости мусить бути репродукована в формі доконечних засобів споживання. Коли дійсно починається репродукція в поширеному маштабі, то 100 змінного грошового капіталу I через руки робітничої кляси I повертаються до II; навпаки, II передає 100 m, як товаровий запас, підрозділові I і разом з тим передає 50, як товаровий запас своїм власним робітникам.

Розміщення, змінене з метою акумуляції, тепер є таке:

I. 4400 c + 1.100 v + 500 фонд споживання = 6000
II. 1600 c + 800 v + 600 фонд споживання = 3000

Сума . . . . . 9000, як вище.

З цього маємо капіталу:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 4400\,c + 1100\,v \text{ (грішми)} = 5500 \\ \text{II. } 1600\,c + 800\,v \text{ (грішми)} = 2400\end{array}\right\} = 7900,$$

тимчасом, як на початку продукції було:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 4000\,c + 1000\,v = 5000 \\ \text{II. } 1500\,c + 750\,v = 2250\end{array}\right\} = 7250.$$

Коли справжня акумуляція відбувається тепер на цій основі, тобто, коли продукцію дійсно провадять з таким збільшеним капіталом, то наприкінці другого року матимемо:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 4400\,c + 1100\,v + 1100\,m = 6600 \\ \text{II. } 1600\,c + 800\,v + 800\,m = 3200\end{array}\right\} = 9.800.$$

Акумуляція в I триватиме далі в тій самій пропорції; отже, 550 m витрачатиметься як дохід, а 550 m акумулюватиметься. В такому разі насамперед 1100 I v заміститься через 1100 II c; далі ще треба реалізувати 550 I m в товарах II рівної вартости; отже, загалом 1.650 I (v + m). Але сталий капітал II, що його треба замістити, становить тільки 1600, отже, решту 50 доводиться поповнити з 800 II m. Коли ми

тут покищо лишимо осторонь гроші, то як результат цієї оборудки матимемо:

I. 4400 c + 550 m (що їх треба капіталізувати); крім того, в споживному фонді капіталістів і робітників 1650 (v + m) реалізовані в товарах II c.

II. 1650 c (а саме 50, як сказано вище, додано з II m) + 800 v + + 750 m (споживний фонд капіталістів).

Але коли в II між v і c зберігається попередня пропорція, то на 50 c доведеться витратити ще 25 v; їх можна взяти з 750 m; отже, маємо:

II. 1650 c + 825 v + 725 m

В I треба капіталізувати 550 m; коли зберігається попередня пропорція, то 440 з них становлять сталий капітал, а 110—змінний капітал. Ці 110 можна взяти з 725 II m, тобто засоби споживання вартістю в 110 споживуть робітники I, а не капіталісти II; отже, останні примушені капіталізувати ці 110 m, що їх вони не можуть спожити. Таким чином, з 725 II m лишається 615 II m. Але коли II таким чином перетворює ці 110 на додатковий сталий капітал, то йому потрібно ще 55 додаткового змінного капіталу; їх він мусить взяти знову таки з своєї додаткової вартости; коли їх відлічити з 615 II m, то для споживання капіталістів II лишиться 560; зробивши всі ці справжні й потенціяльні переміщення, матимемо таку капітальну вартість:

I. (4400 c + 440 c) + (1100 v + 110 v) = 4840 c + 1210 v = 6050
II. (1600 c + 50 c + 110 c) + (800 v + 25 v + 55 v) = 1760 c + 880 v = 2640

8690

Для того, щоб справа йшла нормально, акумуляція II мусить відбуватись швидше, ніж у I, бо інакше частина I (v + m), яку треба обміняти на товари II c, зростала б швидше, ніж II c, що на нього тільки й можна її обміняти.

Коли на цій основі та в інших незмінних умовах репродукцію провадитиметься й далі, то наприкінці наступного року матимемо:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 4840\,c + 1210\,v + 1210\,m = 7260 \\ \text{II. } 1760\,c + \;\;880\,v + \;\;880\,m = 3520\end{array}\right\} = 10780.$$

Насамперед при незмінній нормі розподілу додаткової вартости в I треба витратити як дохід: 1210 v й половину m = 605, разом 1815. Цей фонд споживання знову на 55 більший, ніж II c. Ці 55 слід відлічити з 880 m, лишається 825. Якщо 55 II m перетворюються на II c, то це має собі за передумову дальше відлічення з II m для відповідного змінного капіталу = $27^1/_2$; лишається для споживання $797^1/_2$ II m.

Тепер треба в I капіталізувати 605 m; з них 484 сталого капіталу й 121 змінного; ці останні треба відлічити з II m, що тепер дорівнює

$797^1/_2$; лишається $676^1/_2$ II m. Отже, II перетворює на сталий капітал ще 121, і для цього треба йому $60^1/_2$ нового змінного капіталу: його так само береться з $676^1/_2$; для споживання лишається 616.

Тоді матимемо капіталу:

I. Сталого $4840 + 484 = 5324$

Змінного $1210 + 121 = 1331$

II. Сталого $1760 + 55 + 121 = 1936$

Змінного $880 + 27^1/_2 + 60^1/_2 = 968$

$$\text{Разом:} \begin{array}{l} \text{I. } 5324\,c + 1331\,v = 6655 \\ \text{II. } 1936\,c + 968\,v = 2904 \end{array} \Big\} = 9559,$$

а наприкінці року матимемо продукту:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 5324\,c + 1331\,v + 1331\,m = 7986 \\ \text{II. } 1936\,c + 968\,v + 968\,m = 3872 \end{array} \Big\} = 11858$$

Повторюючи це обчислення й заокруглюючи дроби, матимемо наприкінці наступного року продукту:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 5856\,c + 1464\,v + 1464\,m = 8784 \\ \text{II. } 2129\,c + 1065\,v + 1065\,m = 4259\ ^{*)} \end{array} \Big\} = 13043.$$

А наприкінці наступного року:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 6442\,c + 1610\,v + 1610\,m = 96624 \\ \text{II. } 2342\,c + 1171\,v + 1171\,m) = 468 \end{array} \Big\} = 14346.$$

Протягом чотирилітньої репродукції в поширеному маштабі ввесь капітал I і II збільшився з $5500c + 1750v = 7250$ до $8784c + 2781v = 11565$, отже, у відношенні $100 : 160$. Вся додаткова вартість спочатку становила 1750, тепер вона становить 2781. Спожита додаткова вартість спочатку була 500 для I і 600 для II, а разом 1100; вона була в

*) В нім. тексті тут, як і подекуди далі, є аритметичні помилки. Ці помилки ми виправили. *Ред.*

останньому році 732 для I і 746 для II, разом 1478. Отже, вона зросла у відношенні 100 : 134.

2) Другий приклад

Візьмім тепер річний продукт в 9000, що цілком перебуває в руках кляси промислових капіталістів як товаровий капітал, у формі, де загальне пересічне відношення змінного й сталого капіталу становить 1 : 5. Це має за передумову: уже значний розвиток капіталістичної продукції й відповідний цьому розвиток продуктивної сили суспільної праці; далі це має за передумову значне, вже раніш постале поширення маштабу продукції, нарешті, розвиток усіх умов, що спричиняють відносне перелюднення в робітничій клясі. Річний продукт буде тоді розподілятись по заокругленні дробів так:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5000\,c + 1000\,v + 1000\,m = 7000 \\ \text{II. } 1430\,c + 285\,v + 285\,m = 2000 \end{array}\right\} = 9000.$$

Припустімо тепер, що кляса капіталістів I половину додаткової вартости = 500 споживає, а другу половину акумулює. Тоді (1000 v + + 500 m) I = 1500 треба було б замістити через 1500 II c. А що II c дорівнює тут лише 1430, то 70 треба додати з додаткової вартости; віднічуючи їх з 285 II m, маємо остачу 215 II m.

Отже, маємо:

I. 5000 c + 500 m (що їх треба капіталізувати) + 1500 (v + m) в споживному фонді капіталістів і робітників.

II. 1430 c + 70 m (що їх треба капіталізувати) + 285 v + 215 m.

А що при цьому 70 II m безпосередньо долучаються до II c, то для того, щоб пустити в рух цей додатковий сталий капітал, треба змінного капіталу в $\frac{70}{5} = 14$; ці 14 знову береться з 215 II c; лишається 201 II m, і ми маємо:

II. (1430 c + 70 c) + (285 v + 14 v) + 201 m.

Обмін 1500 I (v + $^1/_2$ m) на 1500 II c є процес простої репродукції, і тому з ним закінчено. Однак ми повинні тут зазначити ще деякі особливості, які випливають з того, що при репродукції сполученій з акумуляцією, I (v + $^1/_2$ m) заміщується не самим лише II c, а II c плюс частина II m.

Зрозуміло само собою, що коли припускається акумуляцію, то I (v + m) більше за II c, а не дорівнює II c, як при простій репродукції, бо 1) I заводить частину свого додаткового продукту в свій власний продуктивний капітал і перетворює $^5/_6$ цієї частини на сталий капітал, отже, він не може разом з тим замістити ці $^5/_6$ засобами споживання II; 2) I з свого додаткового продукту повинен дати матеріял для сталого

капіталу, потрібного для акумуляції в межах II, цілком так само, як II повинен дати матеріял для змінного капіталу, що має пустити в рух ту частину додаткового продукту I, яку сам I застосовує як додатковий сталий капітал. Ми знаємо, що справжній змінний капітал, а значить, і додатковий, складається з робочої сили. Тепер не капіталіст I купує в II доконечні засоби існування про запас і зберігає їх для додаткової робочої сили, що йому її треба буде застосувати в майбутньому, як це мусив робити рабовласник. Сами робітники мають справу з II. Та це не заваджає тому, що з погляду капіталіста засоби споживання додаткової робочої сили є лише засоби продукції та зберігання його евентуальної додаткової робочої сили, отже, натуральна форма його змінного капіталу. Його власна найближча операція, в даному разі виконувана I, сходить лише на те, що він нагромаджує новий грошовий капітал, потрібний для закупу додаткової робочої сили. Скоро тільки він долучає її до свого капіталу, гроші стають для цієї робочої сили засобом до купівлі товарів II, отже, вона мусить знайти засоби свого споживання.

Між іншим. Пан капіталіст, як і його преса, часто бувають незадоволені з того способу, яким робоча сила витрачає свої гроші, і з тих товарів II, що в них вона реалізує ці гроші. Він філософує з цього приводу, розводить теревені про культуру та удає філантропа, як це, прим., робить п. Друммонд, секретар англійського посольства в Вашінгтоні. „The Nation“ (газета) наприкінці жовтня 1879 р. вмістила цікаву статтю, де, між іншим, сказано: „Робітники відстали в культурі від поступу в винаходах; для них стала приступна маса речей, що їх вживати вони не вміють, і що для них вони, отже, не являють ринку“. (Кожен капіталіст, звичайно, хоче, щоб робітник купував його товар). „Немає жодної підстави для того, щоб робітник не хотів жити з таким самим комфортом, як піп, адвокат або лікар, що одержує стільки ж, як і він“. (Справді багатенько комфорту можуть дозволити собі з свого бажання такі адвокати, попи й лікарі!). „Але він цього не робить. Питання все ще в тому, якими раціональними здоровими заходами підвищити його рівень як споживача; це питання не легке, бо все його шанолюбство не йде далі скорочення робочих годин, і демагоги радше підбурюють його до цього, ніж до поліпшення його стану через удосконалення його розумових і моральних здібностей“. (Reports of H. M-s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside. London 1879, p. 404).

Довгий робочий день являє, певно, таємницю раціональних і здорових заходів, що повинні поліпшити стан робітника, удосконалюючи його розумові й моральні здібності, та зробити з нього раціонального споживача. Щоб стати раціональним споживачем товарів капіталістів він мусить насамперед почати — але цьому заваджає демагог! — з того, щоб дозволити своєму власному капіталістові споживати його робочу силу нераціональним і шкідливим для здоров'я способом. Як розуміє капіталіст раціональне споживання, це виявляється там, де ласка капіталіста доходить того, що він безпосередньо береться до торговлі

засобами споживання своїх робітників, — в truck-system'і, що одною з багатьох галузей її є винаймання помешкань робітникам, так що капіталіст є разом з тим квартировласник своїх робітників.

Той самий Друммонд, що його прекрасна душа мріє про капіталістичні спроби поліпшити стан робітничої кляси, в тому самому звіті розповідає, між іншим, про зразкові бавовнопрядільні Lowell and Lawrence Mills. Їдальні й помешкання робітниць належать акційному товариству, якому належать і сами фабрики; завідательки цих будинків служать у того самого товариства, яке приписує їм правила поведінки; жодна робітниця не сміє повертатись додому пізніше, ніж о 10-ій годині вечора. Але ось перл: патрулі спеціяльної поліції товариства доглядають у навкольності, щоб не порушувалось цей житловий порядок. Після 10-ої години вечора жодну робітницю не випускають з будинку й не впускають туди. Жодна робітниця не сміє мешкати десь інде, крім території, що належить товариству; кожний будинок дає товариству щотижня приблизно 10 долярів плати за помешкання; і тут ми бачимо раціональних споживачів у всій славі. „Що в багатьох кращих будинках для робітниць є повсюди піяніно, то музика, співи й танці відіграють значну ролю, принаймні для тих з них, кому після нудної безперервної десятигодинної праці біля ткацького варстату, більш потрібна переміна, ніж справжній відпочинок" (стор. 412). Але головна таємниця, як з робітника зробити раціонального споживача, ще далі. Пан Друммонд завітав на фабрику ножів Turners Falls (Connecticut River), і пан Окмен, скарбник акційного товариства, розповівши йому, що американські столові ножі якістю переважають англійські, додав: „Ми поб'ємо Англію і щодо цін; ми вже й тепер перевищуємо її якістю, це визнано; але ми мусимо мати й дешевші ціни, і ми досягнемо цього так само, як ми одержали дешевше нашу сталь і знизили плату за нашу працю!" (стор. 427). Зниження заробітної плати й довгий робочий день — у цьому вся суть раціональних і здорових заходів, що повинні піднести робітника до ранґу раціональоного споживача, щоб він утворив ринок для маси предметів, зроблених для нього приступними культурою та поступом у винаходах.

Отже, як I повинен дати з свого додаткового продукту додатковий сталий капітал для II, так II дає в цьому розумінні додатковий змінний капітал для I. Оскільки ходить про змінний капітал, II акумулює для I і для себе самого, репродукуючи більшу частину всього свого продукту, отже, і свого додаткового продукту, в формі доконечних засобів споживання.

При продукції на дедалі більшій капітальній базі I $(v+m)$ мусить дорівнювати II c плюс та частина додаткового продукту, яка знову долучається до капіталу, плюс додаткова частина сталого капіталу, потрібна для поширення продукції в II; а мінімум цього поширення такий, що без нього не можлива справжня акумуляція, тобто справжнє поширення продукції в самому I.

Повертаючись до останнього, вищерозглянутого випадку, ми бачимо в ньому ту особливість, що II c менше, ніж I $(v+{}^{1}/_{2} m)$, ніж частина продукту I, витрачувана як дохід на засоби споживання, так що через обмін 1500 I (v+m) реалізується й частина додаткового продукту II = 70. Щодо II c = 1430, то він, щоб можлива була проста репродукція в II, за інших незмінних умов мусить бути заміщений на таку саму вартість з I (v+m), і тому його тут нічого далі розглядати. Інакше стоїть справа з додатковими 70 II m. Те, що для I є просте заміщення доходу засобами споживання, просто товаровий обмін для споживання, це для II є тут не просто зворотне перетворення його сталого капіталу з форми товарового капіталу на його натуральну форму, як при простій репродукції, а безпосередній процес акумуляції, перетворення частини його додаткового продукту з форми засобів споживання на форму сталого капіталу. Коли I на 70 ф. стерл. грішми (грошовий резерв для обміну додаткової вартости) купує ці 70 II m, а II не купує на них 70 I m, але нагромаджує ці 70 ф. стерл. як грошовий капітал, то останній, правда, завжди є вираз додаткового продукту (а саме додаткового продукту II, що частину його він являє), однак, не такого, який знову входить у продукцію; але в такому разі ця акумуляція грошей на боці II була б разом з тим виразом того, що 70 I m в засобах продукції не сила продати. Отже, в I сталась би відносна перепродукція, відповідно до одночасної неможливости поширити репродукцію на боці II.

Але незалежно від цього: протягом того часу, поки ці 70 грішми, які вийшли з рук I, ще не повернулись до нього або повернулись лише почасти через купівлю 70 I m з боку II, 70 грішми всі цілком або почасти фігурують в руках II як додатковий віртуальний грошовий капітал. Це має силу щодо кожного обміну між I і II, поки взаємне заміщення товарів з обох боків зумовить зворотний приплив грошей до їхнього вихідного пункту. Але при нормальному перебігу справ гроші фігурують тут в цій ролі лише тимчасово. При системі кредиту, коли всі гроші, додатково звільнені хоч на самий короткий час, одразу ж повинні функціонувати активно як додатковий грошовий капітал, такий лише тимчасово вільний грошовий капітал можна закріпити, напр., він може служити для нових підприємств в I, тимчасом як він мусів би пустити в рух залежалий додатковий продукт в інших підприємствах. Далі треба відзначити, що долучення 70 I m до сталого капіталу II потребує разом з тим збільшення змінного капіталу II на суму в 14. Це має за передумову—подібно до того, як в I при безпосередньому долученні додаткового продукту I m до капіталу I c, — те, що репродукція в II уже відбувається з тенденцією до дальшої капіталізації; отже, що вона включає збільшення тієї частини додаткового продукту, яка складається з доконечних засобів існування.

Як ми бачили, в другому прикладі продукт в 9000, коли 500 I m треба капіталізувати, мусить розподілитись для завдань репродукції так. При цьому ми беремо на увагу тільки товари й лишаємо осторонь грошову циркуляцію.

I. $5000c + 500m$ (що їх треба капіталізувати) $+ 1500(v + m)$ споживного фонду $= 7000$ в товарах.

II. $1500c + 299v + 201m = 2000$ в товарах. Загальна сума 9000 в товаровому продукті.

Капіталізація тепер відбувається так:

В I підрозділі 500m, що їх капіталізується, поділяються на $^5/_6 = 417c + ^1/_6 = 83v$ *). Ці 83v вилучають таку саму суму з II m, і на неї купується елементи сталого капіталу, отже, їх долучається до II c. Збільшення II c на 83 зумовлює збільшення II v на $^1/_5$ від $83 = 17$ *). Отже, після обміну ми маємо:

$$\text{I. } (5000c + 417m)c + (1000v + 83m)v = 5417c + 1083v = 6500$$
$$\text{II. } (1500c + 83m)c + (299v + 17m)v = 1583c + 316v = 1899$$

Разом $= 8399$

Капітал в I зріс з 6000 до 6500, отже, на $^1/_{12}$. В II з 1715 до 1899, отже, майже на $^1/_9$.

На другий рік репродукція на такій основі дає наприкінці року капітал:

I. $(5417c + 452m)c + (1083v + 90m)v = 5869c + 1173v = 7042$.

II. $(1583c + 42m + 90m)c + (316v + 8m + 18m)v = 1715c + 342v = 2057$,

а наприкінці третього року дає продукт:

I. $5869c + 1173v + 1173m$

II. $1715c + 342v + 342m$.

Коли I акумулює при цьому, як і раніше, половину додаткової вартости, то I $(v + ^1/_2 m)$ дає $1173v + 587(^1/_2 m) = 1760$, отже, більше, ніж усі 1715 II c, а саме більше на 45. Отже, цю ріжницю знову треба покрити переміщенням до II c засобів продукції на таку саму суму. Отже, II c зростає на 45, що зумовлює приріст в II v на $^1/_5 = 9$. Далі капіталізовані 587 I m поділяються на $^5/_6$ і $^1/_6$ на 489c і 98v; ці 98 зумовлюють в II нову додачу 98 до сталого капіталу, а це теж зумовлює збільшення змінного капіталу II на $^1/_5 = 20$. Ми маємо тоді:

$$\text{I. } (5869c + 489m)c + (1173v + 98m)v = 6358c + 1271v = 7629.$$
$$\text{II. } (1715c + 45m + 98m)c + (342v + 9m + 20m)v = 1858c + 371v = 2229.$$

Цілий капітал $= 9858$.

Отже, при репродукції, що протягом трьох років зростала, весь капітал підрозділу I зріс з 6000 до 7629, а ввесь капітал підрозділу II з 1715 до 2229, сукупний суспільний капітал з 7715 до 9858.

---

*) Обчислено з закругленням дробів. *Ред.*

3) *Заміщення II с при акумуляції*

Отже, при обміні I (v + m) на II с можливі різні випадки.

При простій репродукції обидві ці величини мусять дорівнювати одна одній й заміщувати одна одну, бо інакше, як ми бачили вище, проста репродукція не може відбуватись без порушень.

При акумуляції треба звернути увагу насамперед на норму акумуляції. До цього часу ми в усіх випадках припускали, що норма акумуляції в I = $^1/_2$ m I, і що вона в різні роки лишалась стала. Ми припускали тільки зміну відношення, що в ньому цей акумульований капітал поділяється на сталий і змінний. При цьому ми мали три випадки:

1) I (v + $^1/_2$ m) = II c, яке, отже, менше, ніж I (v + m). Це завжди мусить бути так, інакше I не акумулював би.

2) I (v + $^1/_2$ m) більше, ніж II c. В цьому випадку заміщення досягається тим, що до II с долучається відповідна частина з II m, так що ця сума = I (v + $^1/_2$ m). Тут заміщення для II є не проста репродукція його сталого капіталу, а вже акумуляція, збільшення цього сталого капіталу на частину його додаткового продукту, що її він обмінює на засоби продукції I; це збільшення разом з тим включає, що II, крім того, відповідно збільшує свій змінний капітал з свого власного додаткового продукту.

3) I (v + $^1/_2$ m) менше, ніж II c. В цьому випадку II за допомогою обміну не цілком репродукує свій сталий капітал, отже, він мусить покрити недостачу купівлею в I. Та це не потребує дальшої акумуляції змінного капіталу II, бо такою операцією тільки цілком репродукується за величиною його сталий капітал. З другого боку, та частина капіталістів I, яка акумулює лише додатковий грошовий капітал, через такий обмін почасти вже здійснила акумуляцію такого роду.

Припущення простої репродукції, а саме, що I (v + m) = II c не лише не узгоджується з капіталістичною продукцією, — це, однак, не виключає того, що в промисловому циклі в 10 — 11 років сукупна продукція одного якогось року часто буває менша, ніж попереднього року, отже, порівняно з попереднім роком не відбувається навіть простої репродукції, — але, крім того, при природному річному прирості людности проста репродукція могла б відбуватись лише остільки, оскільки відповідно більше, непродуктивного службового люду брало б участь у споживанні тих 1500, що репрезентують сукупну додаткову вартість. Навпаки, акумуляція капіталу, тобто справжня капіталістична продукція при цьому була б неможлива. Отже, факт капіталістичної акумуляції виключає можливість того, що II c = I (v + m).

Однак, навіть при капіталістичній акумуляції могло б статись, що в наслідок перебігу процесу акумуляції, який відбувався протягом цілого ряду попередніх періодів продукції, II *c* було б не лише рівне, але й навіть більше, ніж I (v + m). Це була б перепродукція в II, і її можна було б вирівняти лише великим крахом, що в наслідок його капітал з II перемістився б в I.—Відношення I (v + m) до II c зовсім не зміниться від того, коли частина сталого капіталу II репродукує сама себе, як, наприклад,

вживання в хліборобстві зерна власної продукції. При обміні між I і II цю частину II c теж не доводиться брати на увагу, як і I c. Справа зовсім не змінюється й тоді, коли частина продуктів II теж може ввійти в I як засоби продукції. Їх покривається частиною засобів продукції, поданих підрозділом I, і цю частину треба з самого початку виключити на обох сторонах, коли ми хочемо дослідити в чистому, незатемненому вигляді обмін між двома великими клясами суспільної продукції, між продуцентами засобів продукції та продуцентами засобів споживання.

Отже, при капіталістичній продукції I $(v + m)$ не може дорівнювати II c, або обидва вони при обміні не можуть покривати один одного. Навпаки, коли $I\frac{m}{x}$ є та частина I m, що її як дохід витрачають капіталісти I, то $I\left(v + \frac{m}{x}\right)$ може бути рівне, більше або менше, ніж II c; але $I\left(v + \frac{m}{x}\right)$ завжди мусить бути менше, ніж II $(c + m)$, а саме—менше на ту частину II m, що її кляса капіталістів II сама мусить споживати за всяких обставин.

Треба відзначити, що при такому зображенні акумуляції не точно зображено вартість сталого капіталу, оскільки він є частина вартости товарового капіталу, що в його продукції цей сталий капітал бере участь. Основна частина новоакумульованого сталого капіталу входить у товаровий капітал лише поступінно й періодично, відповідно до різної природи цих основних елементів; тому там, де сировинний матеріял, напівфабрикат і т. ін. масами входять у товарову продукцію, найбільша частина цього товарового капіталу складається з заміщення обігової сталої складової частини та змінного капіталу. (Однак так можна було робити, зважаючи на оборот обігових складових частин; таким чином, припускається, що обігова частина разом з переміщеною на неї частиною вартости основного капіталу обертається протягом року так часто, що вся сума вартости виготовлених товарів дорівнює вартості цілого капіталу, який входить у річну продукцію). Але там, де при машинній продукції входить не сировинний матеріял, а лише допоміжні матеріяли,—елемент праці, рівний v, мусить знов з'явитися в товаровому капіталі як його найбільша складова частина. Тимчасом як у нормі зиску додаткову вартість обчислюється на ввесь капітал, незалежно від того, багато чи мало вартости періодично передають продуктові основні складові частини, — до вартости кожного періодично вироблюваного товарового капіталу основну частину сталого капіталу треба прираховувати лише остільки, оскільки вона в наслідок пересічного зношування передає вартість самому продуктові.

IV. Додаткові зауваження

За первісне грошове джерело для II є $v + m$ золотопромисловости I, обмінюване на частину II c; лише оскільки продуцент золота нагромаджує додаткову вартість або перетворює її на засоби продукції I, отже, поширює свою продукцію, його $v + m$ не входить в II; з другого боку, оскільки акумуляція грошей самим продуцентом золота, кінець-кінцем,

призводить до поширеної репродукції, частина додаткової вартости золотопромисловости, витрачувана не як дохід, а як додатковий змінний капітал, входить в II, сприяє тут новому утворенню скарбів або дає нові засоби купувати в I, безпосередньо знову не продаючи йому. З грошей, які походять від цього I (v + m) золотопромисловости, відходить частина золота, яку деякі галузі продукції II потребують як сировинний матеріял тощо, коротко кажучи, як елемент, що заміщує їхній сталий капітал. Елемент для попереднього утворення скарбу — з метою майбутнього розширення репродукції — при обміні між I і II є: для I тільки в тому разі, коли частину I m продається підрозділові II однобічно, без зустрічної купівлі, і служить вона тут для додаткового сталого капіталу II; для II в тому разі, коли те саме маємо в I для додаткового змінного капіталу; далі, в тому разі, коли частину додаткової вартости, витраченої підрозділом I як дохід, не покривається за допомогою II c, отже, на неї купується частина II m, яка в наслідок цього перетворюється на гроші. Коли I $\left(v + \frac{m}{x}\right)$ більше, ніж II c, то для своєї простої репродукції II c не доводиться заміщувати товарами з I те, що I взяв для споживання з II m. Постає питання, до якої міри може утворитись скарб в межах обміну капіталістів II між собою, — обміну, що може бути лише взаємним обміном II m. Ми знаємо, що в межах II безпосередня акумуляція відбувається тому, що частину II m безпосередньо перетворюється на змінний капітал (цілком так само, як в I частину I m безпосередньо перетворюється на сталий капітал). При різному часі пливу акумуляції в різних галузях підприємств підрозділу II і в межах кожної поодинокої галузі для поодиноких капіталістів, справа пояснюється, mutatis mutandis, цілком так само, як і в підрозділі I. Одні перебувають ще на стадії утворення скарбів, продають, не купуючи, інші вже досягли пункту справжнього розширення репродукції, купують, не продаючи. Звичайно, додатковий змінний грошовий капітал спочатку витрачають на додаткову робочу силу; але робітники купують засоби існування в тих власників додаткових засобів споживання, — засобів, що входять в споживання робітників, — які ще утворюють скарб. Від цих власників засобів споживання гроші, відповідно до утворення скарбів у них, не повертаються до свого вихідного пункту; вони нагромаджують їх.

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано:	Треба читати:
3	6 зверху	такі ряди	такий ряд
12	15 „	стає	є
12	16 „	стати	бути
17	15 „	як складова частина	як складову частину
17	15-16 знизу	на товаровий ринок	на товаровому ринку
27	3 „	а праці с	а гроші є
30	14-15 зверху	замість надрукованого читати:	Як форму постійно властиву всім кругобігам, грошовий капітал пророблює цей кругобіг і т. д.
31	19 знизу	Г	Г′
37	4 „	У своїй другій	У другій
38	22 „	є не	не є
40	2 „	йогої	його
41	6 „	надпродукція	перепродукція
43	11 „	функції	функцій
45	17 „	$П \ldots Т'—Г'—Т' < \genfrac{}{}{0pt}{}{Р}{Зп} \ldots П$	$П \ldots Т'—Г'—Т' < \genfrac{}{}{0pt}{}{Р}{Зп} \ldots П'$
49	11 „	функції	функцій
51	7 „	Т	П
62	2-3 „	що в повторення	що повторення
62	1 „	інших формах	в інших формах
71	2 „	покупця - споживача	споживача
86	10 „	банку [10]).	банку [10])].
89	прим. 3 знизу	дукту	продукту
95	11 зверху	І не	І що не
96	16 „	більшим запасом	більшою кількістю
109	21-22 „	одночасно особисте	одночасно в особисте
114	15 „	З не	а не
137	4 „	оборотний	обіговий
143	4 „	непрацездатні	непрацездатні).
143	22 „	частини	частини).
145	7 „	матеріяльно	речово
149	5 знизу	(„circulating") капіталу	(circulating капіталу
154	4 „	до тої	до
158	22 „	вся таємниця	всю таємницю
158	21 „	вся таємниця	всю таємницю
158	18 „	її циркуляції	циркуляції
184	6 зверху	вузловому	у вузловому
203	12 „	робочого періоду минає	рабочий період налічує
210	9 знизу	(undeläufig)	(ungeläufig)
211	4 знизу	Ф. Є.	Ф. Є.].
215	10 зверху	з цього	з циркуляції
224	16 „	застосованой	застасовано й
234	3 „	форма	форму
255	23-24 „	сталого, капіталу	сталого капіталу,
260	прим. 4 знизу	ia vie	la vie
262	6 зверху	зужиткованій	зужиткованого
262	9 знизу	в межах	в запасі

Стор.	Рядок	Надруковано:	Треба читати:
269	19 знизу	ланда	ланка
272	4 „	вілом	вилам
274	1 „	додатково,	додаткової
279	3 „	ціна	„ціна
283	22-24 „	зі нею	за нею
288	15 „	річна	„річна
301	13 „	які	як і
312	19 зверху	500 $(a + b)$	500 $v\ (a + b)$
317	13 знизу	60 (m)	60 m).
321	19 „	другого	іншого
322	4 зверху	вартісті.	вартості
335	12 знизу	продуктові:	продуктові;
340	10 зверху	і що ті самі	а ті самі
350	15-16 „	$\overbrace{2000\,c + 500\,v + 500\,m}^{1000\,v + 1000\,m}$	$\overbrace{2000\,c}^{1000\,v + 1000\,m} + 500\,v + 500\,m$
360	8 знизу	200 c (грішми)	220 c (грішми)
360	4 „	200 II c	20 II c
361	4 зверху	200 ф.	220 ф.
363	19 „	збільшеній	збільшенні
367	19 „	ручна	річна
380	13 „	consdérer	considérer
383	21-22 „	на продуктовий	на продуктивний
383	24 „	старого капіталу	сталого капіталу
398	3 знизу	4040 c	4400 c